

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№3 (2024)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/NCYE9704>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Abikenova L. T.

Literary and conceptual foundations of Shakarim Kudaiberdiuly's works.....6

Аитова Ж. Ж., Хусаинова А. К.

Түрік халық ауыз әдебиетіндегі әйелдер бейнесінің берілу ерекшеліктері..19

Акегожаева Р., Мурзинова А., Қораи Х.

Скриптонимдер: этноілдік санада кодталған сакралды ақпараттар31

Алдабергенова А. А., Жұмабекова А. Қ.

Жаңа аударма мәтіндерінің баламалылық деңгейі.....43

Баянбаева Ж. А., Ибраева Ж. Б., Ломова Е. А.

Лирический герой Бахытжана Канапьянова
как символический знак-персона.....56

Джакыпбекова М. Т., Кыяхметова Ш. А., Асыллова Р. О.

I. Жансүгіровтің «Қазақ үйдің тұрмысы» өлеңіндегі этнографизмдер70

Ерланова А. Е.

Мәшһүр Жүсіптің дидактикалық өлеңдерінің поэтикасы82

Жусупов Н. К., Баратова М. Н., Жусупова Г. К., Жусупов Е. К.

Машхур Жусип и ораторское искусство95

Zeinollakizi M.

Gender as a feature of reception in literary studies.....106

Ilgisheva M.

Munajat as a literary genre and Meshur Jusip Kopeyuli's munajat works..... 117

Имамбаева Ф. Е., Асылханова Г. Ж., Ахметова А. Б.

Ұлттық мәдени мұраның тілдік коммуникациядағы көрінісі.....128

Исакова С. С., Құлтанбаева Н. Қ., Ермекбаева Г. Г.

Өзіл-оспақ дискурсы: зерттелуі, анықтамасы,
жіктелуі және оған тән белгілер142

Исмаилова Г. К., Хасенова К. Е., Шеститко И. В.,

Солтанбекова О. Т., Рахматуллина З. Т.

Реализация проектной деятельности по развитию функциональной
грамотности обучаемых и обучающихся158

Кадырова Б. М.

Бизнес коммуникацияны зерттеудің теориялық негіздері171

Касымова А. А.

Интернет-лексиканы зерттеу мәселелері және
оның тіл ғылымындағы көрінісі182

Клюшина З. В., Погожева Е. Ю.

Семантические и структурные особенности фразеологических
эвфемизмов в современном английском языке.....195

Kurebayeva G., Mussatayeva I., Kurebayeva G., Kenzhigozhina K., Kenesbayeva Sh. Conditions for successful integration of traditional and e-learning in language education	210
Құрманбайұлы Ш., Әділов М. Е. Әлихан Бөкейхан аудармаларындағы дәлдік.....	222
Маломошнова А. В., Мусинова Г. С., Кокебаева Б. С. Трансформация мужского образа в рекламе, как фактор влияния на формирование идентичности	242
Maretbayeva M. A., Zhalmakhanov Sh. Sh., Yerzhanova A. S., Sovetova G. A. Colloquial register in the pragmatics of a literary text.....	253
Мұсаева Г. Ә., Ешимов М. П., Нұртілеуова С. Р. Қазақ тілін меңгертудегі шақ формалары	269
Nurbekov T. B. The linguistic picture of the world in the Kazakh fairy tale: the concept of good and evil.....	283
Нургазина А. Т., Исмагулова Г. К., Кулахметова М. С. Фреймирование образа землетрясения в медийном дискурсе	295
Сакиева Г. О., Ибраймова Л. Ә., Молдағали Б. Қазақ тілін үйретуде мәдени құзыреттілікті дамытуға мультимедиалық корпустың әсері	309
Сәрсекке Г. Ә. Корпус лингвистикасы терминдерін қазақ тілінде қалыптастыру және біріздендіру	322
Сәрсенбай Ж. А., Салқынбай А. Б., Рамазанова Ш. Ә. Қазақ тіліндегі коммуникативтік тәжірибе: норма және узус	335
Saurbayev R. Zh., Zhetpisbay A. K., Bolatova A. A., Yerekhanova F. T. Some comparative constructions in the historical chronicles of Shakespeare	349
Талипова А. Ф. Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармашылығының зерттелу тарихы.....	362
Ташекова А. Т. Бекмұрат Уахатовтың фольклорлық зерттеулеріндегі балалар фольклорының поэтикасы	376
Тлеубердина Г. Т., Берикбол Т., Бөкен Г. С., Каналина Г. М. Қазіргі айтыстың тақырыптық және көркемдік ерекшеліктері.....	390
Тілеу Қ. Е. Тіл білімі мен әдебиеттанудағы стиль	405
Khasseanova G. A. Analysis of the translation of colors found in W. Shakespeare's sonnets 1-126	416
Цветкова А. Д. Межэтнические взаимодействия в славянских календарных праздниках	

Павлодарского Прииртышья (по нарративам одного села).....	429
Шакенова М. Т., Бахытжан Н. А., Нургожина Б. В., Исмаилова З. К., Ахметжанова Г. А. Языковые механизмы медиаманипулирования: эвфемизация и дисфемизация.....	443
Шаһарман А. П., Бәлкен Т. К., Токсанбаева Т. Ж., Аяпбергенов Б. К., Баекеева А. Т. Влияние глобальных знаний на адекватную/ неадекватную интерпретацию речи.....	455
Авторлар туралы ақпарат Сведения об авторах Information about the authors.....	466
Авторларға арналған ережелер Правила для авторов Rules for authors	494
Жарияланым этикасы Публикационная этика Publication ethics.....	518

<https://doi.org/10.48081/AUVA6305>

***L. T. Abikenova**

Alikhan Bokeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey.

*e-mail: abikenova_laura.80@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9534-3589>

**LITERARY AND CONCEPTUAL FOUNDATIONS
OF SHAKARIM KUDAIBERDIULY'S WORKS**

The article is devoted to the consideration of the conceptual foundations of Shakarim Kudaiberdiuly's works. The purpose of the study is to identify the literary and conceptual foundations of Shakarim's work. The article analyzes the reflection of the concepts of conscience, morality, religion in the poet's poems and poems, which form the conceptual basis of Shakarim Kudaiberdiuly's work. Examples and analyzes were made from the works of the poet. The article uses methods of compilation, systematization, comparison, conceptual analysis, formulation.

It will also focus on the work of Sh.Kudaiberdiuly «Chronicle of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Khans». In the Kazakh chronicle, the wisdom qualities of the people, their worldview, beliefs, their fate, courage, work, and morals of individual people on this path are distinguished. In the article, the author focuses on the value of the Chronicle and considers Sh.Kudaiberdiuly's «Chronicle of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Khans» as a work that tells the history of the Kazakh and Turkic people, their various historical processes in the literary language, in connection with the National worldview.

In the final part, the author comes to the conclusion that the works of Shakarim Kudaiberdiuly, created as a result of his spiritual searches, deeply concerned with universal human problems.

The results of the study can be used in research in the fields of «modern Kazakh literature», «history of Kazakh literature», «theory of literature».

Keywords: literature, poetry, chronicle, poem, poet, concept, conceptual analysis

Introduction

The best representative of the Abai's school, poet, writer, philosopher, historian Shakarim Kudaiberdiuly is a patriotic, ambitious thinker who loved his nation with all his being. He thought about the future of his country, the faith of the people and left a deep spiritual legacy. Shakarim Kudaiberdiuly inherited deep, lyrical poems, sagas «Kalkaman-Mamir», «Enlik-Kebek», «Nartailak-Aisulu», the novel «Adil-Mariya» and other prose, translations, historical, philosophical works, musical songs. The works of the scientist, who left a historical legacy, such as «Three truths», «Chronicles of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Khans», are an incomparable national treasure. The contribution of Shakarim Kudaiberdiuly, a student of the great poet, who deeply absorbed the wisdom of Abai, to the Kazakh spirituality is incalculable. No matter what work you take, the people respond from the heights of thought that radiates light to their hearts and minds. Our thinker, the creator of the philosophy of conscience, was the first Kazakh to write a work on a scientific basis, connecting the topic of religion with the National concept. He was also the first person to study the genealogical history of the Kazakh people. In this direction, Sh. Kudaiberdiuly's work «Chronicle of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Khans» has no equal. It was colloquially called «Shakarim's genealogy». «Genealogy – (in Arabic «shajaradi» – «branch») is a branch of historical science that tells about the origin and distribution of the people».

There is no doubt that the study of Shakarim's work is one of the areas of inventory and assessment of the rich cultural and spiritual treasures of our people, which continue from the depths of history to the present day. And the collection and study of the cultural heritage of their native people was considered a prestigious task for any generation of humanity. The relevance of the study is manifested in a new vision of Shakarim's heritage in accordance with modern scientific trends.

Materials and methods

The materials of the study were scientific works that studied the work of Shakarim Kudaiberdiuly, poetry of the poet and the work «Chronicle of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Khans». In the study of the literary conceptual foundations of Shakarim's works, together with traditional literary analysis, we relied on comparative analysis, historical and comparative methods. The method of comparative analysis helps to identify the features of the poet's work in terms of theme and idea, as well as different levels of correspondence between the Shakarim's chronicle and historical data. In the article the well-known conceptual analysis in science were used, as well as methods of systematization of theoretical material to consider the theoretical concept and function of literary conceptual foundations. Based on expert and systematic approaches, it helps to differentiate views and conclusions about the level of research of Shakarim's work.

Results and discussion

The literary heritage of Sh. Kudaiberdiuly is very rich. He worked in the field of poetry, prose, translation, history, treatises, and followed the democratic-folk, humanistic-folk direction in the traditions of Abai [1].

The main sources of Shakarim's knowledge is ancient Kazakh culture – folklore, the second is the spiritual treasures of the East: the classics of poetry, the history of Arab-Persian, Turkish culture and the works of great thinkers on ahlak (moral) philosophy. The third is Russian culture and the source of spiritual treasures of the Western world, translated into the same language. When it comes to the formation of Shakarim's worldview, one cannot fail to mention the role of Abai in his life, the influence of Abai.

Shakarim is a person who has not studied in any educational institution. His school and university is Abai. It was not the other who aroused Shakarim's interest in the eastern and western worlds, but his teacher and also his uncle – Abai. On the will-advice of Abai, Shakarim travels to Mecca, Istanbul, Paris, works in libraries, collects books for himself and masters the Oriental notation system. In the research of M. Auezov, it is reported that Shakarim was like Abai's child, along with his children, had four students of the true full sense, not only kinship with his uncle, teaching and apprenticeship, but also poetically respected, advised, participated in meetings held near Abai, deeply understood its essence, its origins and absorbed Abai to the extent that he understood [2, p. 34].

Shakarim's creative path is diverse. Of course, he is primarily a poet. His lyrics are lyrics with a rich artistic color, a wide thematic range, and a high ideological target. The features of Abai's realism are abundantly reflected in Shakarim's lyrics. At the same time, Shakarim was an innovative poet who enriched the traditions of Abai with his own patterns and colors. In his lyrical works, Shakarim manifests himself in a truly realistic form in the reflection of the realities of his time, social phenomena. He perceived the reality of his time from the point of view inherent only to him, sought to portray it in his own way. False appearance, exaggerated coloring-qualities that are alien to Shakarim's lyrics. The realistic character of the poet's lyrics was most abundantly manifested in the description of the individual, his relationship with society, continuity with all life processes. The poet was able to see the secrets of his society that are not in the eyes of others, the division between good and evil, large and small symbols of injustice and laziness. The poet's realism was not limited to exposing only the inferiority, but was able to show the goodness itself brightly. Then he went to the chronicler-historian, the leader who wrote about the inner life of the country. Shakarim Kudaiberdiuly's work «Chronicle of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Khans» is historical and literary heritage of the Kazakh people. The Kazakh people a noble legacy that reflects the roots and origins. Now we will focus on the reasons why this work is called

«Chronicle of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Khans». In those days, the emergence of various opinions imposed from the outside on the origin and country structure of the Kazakhs did not stop the thinkers of the nation.

«In the everyday sense of the term, genealogy describes the study of ancestry and the tracing of a pedigree. As such, genealogy serves to follow the element in question to a singular origin which constitutes its source and guarantees its value. As a philosophical notion, however, genealogy is opposed to such tracing of a pedigree and instead describes the interrupted descent of a custom, practice, or idea, locates its multiple beginnings, and excavates the conditions under which it emerged. In this technical sense of the term, genealogy is a form of historico-philosophical analysis that mobilizes empirical material to uncover historically specific conditions under which the object under examination was able to emerge» [3].

The importance of genealogy is that it is a part of the history of a nation, and the highest condition for becoming a nation is the history and re-education of a generation that knows its ancestry. Our goal in collecting and studying the genealogy is to read, learn, recognize the genealogy of our people, explore which is true and which is false, to find the truth, and thus find the heritage genealogy of our nation.

It is known from history that in the first place there was a tendency to bring the Kazakh origin closer to the Arab, and in the second – to call the Kazakh «Kyrgyz». There were a lot of agitations on the part of travelers and religious missionaries who traveled through the Great Steppe, which made the country ambiguous. As it became known, the misconceptions caused by these and other facts contribute to the disintegration of the Kazakh society. From the same point of view, the name of the Shakarim's Chronicle is considered as a full-fledged answer to those who say who and where the Kazakh came from. The accuracy of the name of the family tree has given a single imprint to our understanding of the origin, both of us and ourselves. In other words, we are a country that was in the structure of Kazakh and Kazakh Khans, not Turkish and Kyrgyz. It should be noted that the purpose of the joint dissemination of the Chronicle of Khans is to show that the Kazakh people are uluses in the khanates that have ruled the vast steppe since the time of the Blue Turks. Ancient history of the peoples «shezhire», «taira», «history», «seager», etc. Although pronounced differently, Semitic is Arabic for «tree branch». That is, the «shaja» of the Arap is a heritage based on the word «urumbutak», a branch of art that we create together with the people. Therefore, genealogy served as a history for us. So the genealogy served as a history for our people. Genealogy gave rise to a nomadic society born on the basis of necessity and customs, customs and consciousness of nomads. In the Kazakh chronicle, the wisdom of the people has been preserved for centuries – as worldview, beliefs, fate that happened to him,

he is a unique person on the road – the courage, labor, and morality of people are differentiated. Another one of the old men of the past where traditional skills meet, after greeting, who is your root, what kind of kinship? – this is also proof that he is asking. The ancient Chronicle of the Kazakh people has been preserved since ancient times. The proverbs «Zeti atasin bilmegen – zhetesiz» (every person must know his root – his seven grandfathers), «Zheti atasin bilgen er – zheti ruli eldin kamyn zher, Zhalgiz ozin bilgen ul – kulagi men zhagin zher» (Who knows his root very well, he takes care of his nation, who doesn't know his root, he takes care of only himself) are proof of that [4, p. 87].

Sh. Kudaiberdiuly's «Chronicle of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Khans» – the value of the herd, the materials described in it, is far more than that understanding where is more extensive. In the Chronicle, the origin of the people, not the history of development, but from much broader data is differentiated. Because everyone knows that Shakarim Kudaiberdiuly wrote with great curiosity about the history of Kazakhs and Turkic peoples, various historical processes that they carried out. The Muslim books which I have read «Tabiri», «Tarikh ghumumi», «Tarikh antshar alaslam», «Chronology of the Turks» by Najib Gasymbek, written by Abulgazy Bahadur Khan «Genealogy of the Turks», and the Prophet Noah with three children, their wives, by the order of the Almighty, entered the ship and survived. All human children of this day are the race of three children of the same Noah-Sam, Ham, Yafas. In the book «History gumumi» all Turkish, Iran Yunan, China and Europe are of the Yafas's race. Barsha Habash, Sudan, zangibar, they say that all black people are of the Ham race. Taken from different books words, what I read in the Russian book – about the Uyghur by Radlov, Aristov about the Turkish race, from The Chronicles of different people in the world to the Russian the words he copied, including the most ancient Turkish Chronicle Books. The words of the books «Kudatgu Bilik», «Koshochidam» and Chinese word of the writer yuan-Shau-Mi-Shi and Arabic-Persian, rum-European, words of writers and the false ancestors of Kazakhs – everything there is in this book». Shakarim Kudaiberdiuly studied different books of different scientists, writers, studied them in depth, collected a lot of information, and began to write The Kazakh Chronicle. It took many years to write «Chronicles of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Khans» – he worked hard (from 1877 to 1911, 34 years). Content is deep, clear object of thought, compositionally unified, systematically written work explores the path of genealogy since Adam and Eve. The book consists of several chapters such as «Before the Shezhire», «The beginning of the Shezhire», «The Kazakh origin», «Khan's Chronicle», «Genghis Khan's Chronicle», «Turkish in Istanbul», «Sart», «Uzbek», «Nogay», «Bashkurt», «Kalmak», «Turkmen», «Yakut», «Oranhay», «Turkish in Enesey», «Turkish in the East». At the end of the book, his poems «Maksut», «Kazakh», «Nasihat», «Tagi da sorli Kazakh», «Kosh» are presented.

The mentioned topics in the black-and-white part of the Shakarim Chronicle are presented with a systematic presentation of historical data. The most basic in the system of ancient Turkic tribes of the Kazakh people the fact that the composition is represented is also clearly seen in all chapters. The most important feature that can be seen in the Chronicle is that Shakarim does not disclose the information he is talking about only to himself. From which work he read each data he constantly reports what he has received. The chronicler compares the opinions of different historians around the source.

The most important thing is that Shakarim is a worldview person who delves into the secrets of life through socio-historical phenomena that occurred in his environment. At the same time, Shakarim is a great thinker, a great educator. He does not write his work only in historical terms, he constantly personifies the expansion of the old into the new, the conscious, qualitative features of the past and the present through images and thoughts. The characters are both actions and systems of thought, often oriented towards the convenience of conscious existence. And such orientation is not a deliberate violence of the author, but a sign of the realities of time and time. Such deep “mysterious” stanzas have a great role model and educational value. So the old man is not only a critic of life and roadless customs, but also a glorifier of the good that has developed over the centuries in the life and history of the people.

One of the main problems in Shakarim's worldview is the doctrine of conscience. Shame, conscience applies only to a person. A person whose conscience is lost is a person, but that person is recognized as an ignorant person.

Сабыр, сактык ой, талап болмаған жан

Анык төмен болмай ма хайуанан.

Ынсап, рахым, ар-ұят табылмаса,

Өлген артык дүниені былғағаннан [5, p. 62].

Anyone who hasn't got patience, requirement, prudent thought is worse than the beast. It's better to die than to live without satisfaction, conscience, shame, kindness. Conscience is the secret of a person, a spiritual substance that is a stake in his secret, and conscience is the judge of human affairs. Conscience is a person's own court. Each person will answer to his conscience.

Shakarim recognized that the people need a special education-conscience education. We mean a person who has shame, energy, honor and strength is an conscience person. If a person is impudent, he will lose his human basis. It is behind him that makes a person human. If we take a person as vulgar, then we lose the concept of «humanity». Conscience is the inner secret of a person, a secret unknown to us. Usually we are used to wanting to know someone's inner secret, and we are not going to do anything productive. Each person will not know his secret, it is a «personal archive» of a person, which he will take with him. A person

who brings virtue into the world. So, when we talk about human humanity, the concepts of «shame», «honor», «conscience» these three are the main spheres, channels of humanity. Without one of them, a person's humanity is incomplete. Of course, «obscurity», «impudence», «vulgarity», «ignorance» are concepts that are directly related to humanity, but they are not humanity itself, but concepts that contradict it. «Conscience», Shakarim considered this concept to occupy a special place in the life of mankind and are necessary for both worlds. The range of Shakarim's work is very extensive.

Behind the image of the people and the nation in Shakarim's works is the first image of the person. Shakarim is a human scientist. «Three truths «say that» a person does not see the truth with the eyes of the head, but with the eyes of the mind.» Then the place and activity of a person in this life should be devoted not to the body, but to the soul that lives forever. Well, a person has a pure soul, and a pure body. The Thinker wants to give examples from ancient times and thereby show who a person really is.

For Shakarim Kudaiberdiuly, the greatest wealth is science. In his poem «There are only three different lives», he applies the concept of «Middle life» to human life. This is a time between a person's youth and old age in the present, active life in the present moment.

Shakarim is a person who is able not only to consider topical philosophical teachings, but also to firmly maintain both the intellectual base and the moral and civil position in expressing, criticizing unnecessary and substantiating his theory.

Even in the first book, which Shakarim wrote as the foundation of his worldview, he tries to determine human nature and cognition, the place of man, analyzing the principles of being and Islam in religious understanding: «...in order to know oneself, one must first think about the three words mentioned above: where I was created, why I was created, what I am going to be at the bottom! It is important to understand that this is not the case, but it is important to understand that this is not the case» [6, p. 91].

It is necessary to think about whether I didn't make anything that harming someone or myself! He who continues to walk without self-examination will be inferior to a mere animal and a beast. The Kazakh ideas about faith and religiosity turn into a common problem of faith and lead Shakarim to develop his theory. In «Chronicle of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Khans» Shakarim mentions his teachers, the springs of his worldview: «Kunanbai kazhy introduced Shakarim to the Kazakh folk wisdom, Abai opened Europe for him, and his last teacher Ismagyl Gasprinsky opened the East» [7, p. 23].

Conducting research on thematic-ideological, aesthetic, philosophical searches and ways of development of Shakarim's poetry, stylistic, linguistic, visual methods, the formation of poetic expressions, which are deeply rooted in

the artistic knowledge and historicity of artistic perception and expression of social life and natural phenomena, is an urgent problem in the Kazakh literary science.

The poem «Kalkaman-Mamyr» which Shakarim called «historical story». The historical saga reflects the Kazakh steppe in the first quarter of the XVIII century. The saga describes the impeccable love between two young people, tyranny and cruelty within the country. The saga, which has become a folk work, exposes the tyranny and cruel customs of the past. The people's ideals of freedom are embodied.

Shakarim adhered to a democratic, folk, humanistic and educational orientation. His ideas are consonant with the advanced Kazakh intelligentsia of the late XIX century. Shakarim developed the Philosophic branch of Kazakh poetry. He called the people on a moral white path, art, education.

«The poet comprehensively felt the image and artistic power of his native language, was able to reveal the inner possibilities, inner currents, layers and layers. His intellectual culture, artistic abilities, life, artistic experience, scientific research in Herzen – innovation in poetry has adapted to the spirit, indelible patterns, sparse embroidery, and so secret, complex weaving. Therefore, in the poems, along with logical sentences, sentences and words that are difficult to understand in terms of meaning beyond the usual, habitual, symbolic, mysterious allusions and metaphorical meaning-foreign words-images are scattered» [8, p. 32].

The style of Shakarim Kudaiberdiuly's poetry, artistic structure, style of speech, language, rhyme and harmony in verses reflect the poet's originality. The poet skillfully used the use of artistic words in the revival of natural paintings, connecting nature with human life. Therefore, first of all, Shakarim's natural artistic abilities, perception of the world as an image, and his ability to associate art are manifested. When we say artistic ability, we think about the poet's reasonable use of artistic word combinations, various variations and logical word-finding. The poetic world of Shakarim Kudaiberdiuly, an artist of his time, who made a lot of reflections, philosophical conclusions about nature, society, man, is full of various figurative images, linguistic artistic expressions. Shakarim, like most of the Kazakh poets after Abai, does not stay within the framework of his Kazakh literature, but draws on the models of Eastern, Western and Russian literature, finishing and decorating speech patterns with different colors.

«The fact that a true artist's taste for himself grows with each new work, changes and manifests itself in a different form is inherent in the nature of creativity, a legitimate phenomenon of creativity. On the one hand, it seems interesting, hopeful, on the other hand, it is dangerous and dangerous» [9, p. 87].

This opinion reflects the transformation of the content and artistic character of Shakarim's works, the depth and depth of the poet's intelligence. The abundance of artistic parables in the poet's poems sometimes does not let the reader get bored with the fact that several of them coexist in one stanza. These analogies do not

just repeat each other, each of them is designed for artistic purposes, emphasizing the different qualities of the poet who is arguing, arguing, and showing his image from different angles. Shakarim skillfully uses the artistic function, harmonic harmony of equals.

Conclusion

Shakarim called on young people not to be obsessed with lies, gossip, theft and violence, to avoid laziness and evil, to learn from the youth of moral and artistic countries, to study, to learn, to strive, to spend their art and knowledge on the needs of the country. This is how he reveals to the Kazakh youth the relationship between smart and smart, honesty and dishonesty:

Ақылды сол – ынсап пен ар сақтайды,

Арсыз сол – адамдықпен жан сақтайды.

Адал сол – таза еңбекпен күнін көріп,

Жаны үшін адамшылық ар сатпайды [10, p. 131] – A wise man keeps his conscience and conscience, A stupid person is a person who saves the soul with humanity. Honest man – seeing the day with pure labor, For the soul, humanity does not sell conscience. In a such way he aims to guide young people, open their minds, show them clearly, clearly, accept the wisdom spoken by adults, fight for purity of conscience, tell them that the path of lies and theft is dehumanizing, do not be cunning, take advantage of others, if you take the «advice» of seducers, you will not be right, you will lose your human form as a foundation [11].

Shakarim writes bitterly that he should think about his country, think about the future of young people, sympathize with young people, strive for a just and bright future, encourage them, know the right and left. The poet's moral path to youth is honesty and mastery of science. These two ways relieve a person of difficulties, relieve him of ignorance, and make humanity faster.

As Abai said, «If you want to be a faithful son of a person, first touch your lust, overcome it», «do not follow the lust mat», «do not hang if the garden comes, do not run away if you want», «do not abuse the person, work clean in society, in today's age», «the rope of the faithful is long», «the honest soul will never die» as a rule, they make deep conclusions. Thus, the works of Shakarim Kudaiberdiuly, created as a result of his spiritual searches, are deeply concerned with universal human problems and are of great value. The basis of the ideas presented in the legacy of The Thinker is an indispensable spring in the modern era of spiritual renewal. It is no exaggeration to say that opening and drinking the source of this spiritual spring is an indispensable treasure for every person who seeks self-improvement.

In Kazakh, there is a catchphrase: «The name of wise man will not be forgotten, the letter of the scientist will not be forgotten». One of the proofs of

this is the rich heritage of Shakarim. We can be proud that his descendants read his works, his songs, his poems.

In conclusion, Shakarim's heritage is one of the most extensive spiritual treasures, both in size, artistic power, and in general significance. In the language of poetry, the poet expressed his propaganda and useful thoughts to the human race, the Kazakh people around him. The rich heritage of the poet, which we have today, is valuable for its artistic and aesthetic energy and deep-thought power.

References

- 1 **Құдайбердіұлы, Ш.** Өмірбаяны. [Мәтін] <https://adebiportal.kz/kz/authors/book/1180>
- 2 **Erlenbusch-Anderson, V., Knight, A.** Genealogy. <https://oxfordre.com/https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.978>
- 3 **Асылғожина, Р.** Шәкәрім аудармасындағы ұждан мәселесі [Мәтін] Саясат-Policy: информационно-аналитический журнал. – 2010. – № 3. – Б. 75–78.
- 4 **Омаров, А.** Түркі әлеміне ортақ тұлға [Мәтін] / Семей таңы. – 2011. – 12 шілде. – Б. 4.
- 5 **Шәкәрім.** Шығармалары [Мәтін] – Астана : Фолиант, 2013 – 376 б.
- 6 **Есжанов, С.** Шәкәрім (1858-1931). Ақиқат. – 2011. – № 10. – 108–109 б.
- 7 **Құдайбердіұлы, Ш.** Иманым. – Алматы : Арыс, 2000 – 321 бет.
- 8 **Мұсылмандық шарт** – Алматы : Қазақстан Мерей, 1992 – 78 бет.
- 9 **Шәкәрімтану мәселелері** : сериялық ғылыми жинақ. – Алматы, Раритет, 2007. – 376 б.
- 10 **Құдайбердіұлы, Ш.** Ақиқат айнасы: өлеңдер жинағы. – Алматы, Олжас кітапханасы, 2012. – 160 б.
- 11 **Tatyana Sych.** Scientific thesaurus as an indicator of the development of the theory of education management and methodology. World Science №5(33), Vol. 4, May 2018. <http://ws-conference.com/>

References

- 1 **Qudaiberdiuly, Ş.** Omirbayan [Biography] [Text] <https://adebiportal.kz/kz/authors/book/1180>
- 2 **Erlenbusch-Anderson, V., Knight, A.** Genealogy. <https://oxfordre.com/https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.978>
- 3 **Asylgøjina, R.** Şäkärım aудармасындағы ўждан мәселесі [Mätın] // Saiasat-Policy : informasionno-analitişeskii jurnal. – 2010. – № 3. – P. 75–78.

4 **Omarov, A.** Türkî âlemine ortak tülğa [Mätün] [Person common to the Turkic world] [Text] Semei tañy. – 2011. – 12 şilde. – P. 4.

5 **Şäkärım.** Şyğarmalary [Mätün] [Works] [Text] – Astana : Foliant, 2013 – 376 p.

6 **Esjanov, S.** Şäkärım (1858-1931). [Shakarim (1858-1931)] Aqıqat. – 2011. – № 10. – 108–109 p.

7 **Qūdaiberdüly, Ş.** Imanım [Faith] [Text] – Almaty : Arys, 2000 – 321 p.

8 Musilmandik shart [Muslim treaty] [Text] – Almaty : Kazakhstan Merey – 1992 – 78 p.

9 Şäkärımtanu mäseleleri : seriialyq ğylymi jınaq [Problems of Shakarim studies: serial scientific collection]. [Text] – Almaty, Raritet, 2007. – 376 p.

10 **Qūdaiberdüly, Ş.** Aqıqat ainasy: öleñder jınağy [The mirror of truth: a collection of poems] [Text]. – Almaty, Oljas kitapphanasy, 2012. – 160 p.

11 Tatyana Sych. Scientific thesaurus as an indicator of the development of the theory of education management and methodology. World Science № 5(33), Vol.4, May 2018. <http://ws-conference.com/>

Received 30.11.23.

Received in revised form 24.04.24.

Accepted for publication 26.08.24.

*Л. Т. Абикенова

Alikhan Bokeikhan University,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

30.11.23 ж. баспаға түсті.

24.04.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ШАКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ӘДЕБИ- КОНЦЕПТУАЛДЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақала Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының концептуалдық негіздерін қарастыруға арналған. Зерттеудің мақсаты – Шәкәрім шығармашылығының әдеби-концептуалдық негіздерін айқындау. Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығының концептуалдық негізін құрайтын ар-ұждан, адамгершілік, дін концептілерінің ақын өлеңдері мен поэмаларындағы көрінісіне талдау жасайды. Ақын шығармаларынан мысалдар келтіріп, талдаулар жасалған. Мақалада жинақтау, жүйелеу, салыстыру, концептуалдық талдау, тұжырымдау әдістері қолданылған.

Сонымен қатар Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегіне тоқталады. Қазақ шежіресінде халықтың ғасырлар бойы ұстанған даналық қасиеттері, дүниетанымы, сенімі, басынан өткен тағдыры, ол жолдағы дара тұлғалардың ерлік, еңбек, өнегесі сараланған. Мақалада автор шежіренің құндылығына тоқтала келіп, Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» қазақ һәм түркі халықтарының тарихын, олардың өткізген түрлі тарихи процестерін әдеби тілде баяндаған туынды ретінде ұлттық дүниетаныммен байланыстыра қарастырады.

Қорытынды бөлімде автор «Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани ізденістері нәтижесінде туындаған шығармалары жалпы адамзаттық мәселелерді тереңінен толғаған, берері мол құнды дүние» деген тұжырымға келеді.

Зерттеу нәтижелерін «Қазіргі қазақ әдебиеті», «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Әдебиет теориясы» салалары бойынша зерттеулерде қолдануға болады.

Кілтті сөздер: әдебиет, поэзия, шежіре, өлең, поэма, ақын, концепт, концептуалдық талдау.

*Л. Т. Абикенова

Alikhan Bokeikhan University,

Республика Казахстан, г. Семей.

Поступило в редакцию 30.11.23.

Поступило с исправлениями 24.04.24.

Принято в печать 26.08.24.

ЛИТЕРАТУРНО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ТРУДОВ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДЫУЛЫ

Статья посвящена рассмотрению концептуальных основ произведений Шакарима Кудайбердыулы. Цель исследования – выявить литературно-концептуальные основы творчества Шакарима. В статье анализируется выражение концептов совести, нравственности, религии в стихах и поэмах поэта, которые составляют концептуальную основу творчества Шакарима Кудайбердыулы. Были сделаны примеры и анализ произведений поэта. В статье использованы методы обобщения, систематизации, сравнения, концептуального анализа, формулирования.

Кроме того, рассказывается о работе Ш. Кудайбердыулы «Летопись тюркских, кыргызских и казахских ханов». В казахской летописи прослеживаются многовековые качества мудрости, мировоззрения, веры, судьбы людей, подвиги, труд, нравы отдельных лиц на этом пути. В статье автор обращается к ценности летописи и рассматривает «Летопись тюркских, киргизских и казахских ханов» Ш. Кудайбердыулы как произведение, рассказывающее историю тюркских народов, различные исторические процессы на литературном языке.

В заключительной части автор приходит к выводу, что произведения Шакарима Кудайбердыулы, возникшие в результате его духовных поисков, глубоко волнуют общечеловеческие проблемы и представляют большую ценность.

Результаты исследования могут быть использованы в исследованиях по дисциплинам: «Современная казахская литература», «История казахской литературы», «Теория литературы».

Ключевые слова: литература, поэзия, летопись, стих, поэма, поэт, концепт, концептуальный анализ

FTAMP 17.09.91

<https://doi.org/10.48081/BTFZ5430>***Ж. Ж. Аитова¹, А. К. Хусаинова²**^{1,2}Alikhan Bokeikhan University,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

*e-mail: Aitova_1@mail.ru¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3771-2656>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6100-5321>

ТҮРІК ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘЙЕЛДЕР БЕЙНЕСІНІҢ БЕРІЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада түрік әдебиетіндегі әйелдер бейнесі қазақ халық ауыз әдебиетімен салыстыра талданып, фольклорлық мұрадағы әйел культі түркілік дүниетанымдағы мифтік құбылыстармен және ертегілер мен мақал-мәтелдердегі әйелдер образымен біртұтастықта талқыланып беріледі.

Қазіргі таңда әйелдің ауыз әдебиетіндегі қоғамдық рөлін айқындап, ана бейнесінің, жалпы әйел кейіпкерлерінің фольклорлық мұралардағы көрінісін салыстырмалы талдау мәселесі гендерлік саясат тұрғысынан алғанда өзекті тақырыптар қатарынан табылады. Жалпы алғанда көркем әдебиеттегі әйел образының берілуі халық ауыз әдебиетінен қазіргі кезең әдебиетіне дейін әдебиеттану ғылымында қарастырылып келе жатыр. Сол себепті де зерттеу мақалада әйелдер бейнесінің ежелгі көнетүркілік адамзат дамуындағы жетекші орны айқындалып, отбасы ұйымтқысына айналған кезеңіне дейінгі сипаты нақты туындылар аясында талданып ашылады. Әйелдер образының алғашқы кезеңдегі құдіреттілік сипатының біртеңдеп қоғамның дамуына, көршілес әдебиеттердің әсерінен жағымды немесе жағымсыз сипатқа ие болуы сараланып беріледі. Түрік және қазақ мақал-мәтелдеріндегі әйелдер бейнесінің отбасы институтын құрудағы орны айқындалады. Жалпы алғанда зерттеу мақалада түркі дүниетанымындағы рухани құндылықтар мәселесі түрік халық ауыз әдебиетіндегі мол мұралар мен халықтың тұрмыс-тіршілігі сабақтастырыла талданып, түрік әдебиетінің әлемдік фольклортану ғылымы аясындағы өзіндік ерекшеліктері қарастырылады.

Кілтті сөздер: сюжет, мифология, архетипикалық бейне, әйел-ана культі, медда, мифтік сана, паремиология.

Кіріспе

Ерте замандардан бастап, қазіргі кезеңдегі әлемдік әдебиетте кейіпкер бейнесін сомдауда әйелдер бейнесінсіз елестету әсте мүмкін емес. Әр халықтың ауыз әдебиетінен бастап, қазіргі заман әдебиетіне дейінгі кезеңде пайда болған әр туынды сюжеті әйел бейнесімен өрілді.

«Әйел» ұғымы ұзақ уақыт бойы қалыптасқан, сыртқы бейне мен мінездің белгілі бір қасиеттерін, отбасының, тұрмыстық, әлеуметтік өмірдің белгіленген функцияларын қамтитын негізгі стереотиптік ұғымдарды қамтиды. Ең алдымен «әйел» ұғымы, «әйел» концептісі мәселесіне келетін болсақ, зерттеуші А. Смайловтың «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени тақырыбындағы» еңбегінде «Әйел» ұғымына байланысты ұлттық танымның сипаты жинақталып беріледі, бұл өз кезегінде бұл қазіргі жаһандану заманындағы «Әйел» концептісіне қатысты ұғым-түсініктердің тұрақты немесе өзгерістерге ұшырау үдерісі үшін маңызды. Бұл еңбекте когнитивтік бағыттың ұстанымдарының негізінде «әйел» атауына қатысты ассоциациялық фондық образы, ұғымдық мәні ортақ концептуалдық өрістер, ұлт мәдениетінің танымдық-ақпараттық ерекшеліктерін айқындайтын концепт құрылымдар жүйеленген әрі әйел бейнесінің лингвомәдени мазмұны мен символдық мәні сипатталған [1].

Әдебиетіміздің даму тарихында, қазақ халқының мол фольклорлық мұраларында да әйелдер бейнесі жан-жақты қарастырылып, зерттеліп келеді. Фольклористика ғылымының бастауында қазақ халқының бай ауыз әдебиеті мен мифологиялық дүниетанымын зерттеуші ғалымдарымыз А. Байтұрсынов [2], М. Әуезов [3], М. Ғабдуллин [4], Ә. Қоңыратбаев [5], Е. Тұрсыновтар [6] тұрса, әйел бейнесінің мифтегі көрінісі И. В. Стеблева [7], С. Қасқабасов [8] еңбектерінде көрініс тапқан. Әлем халықтары ертегілері мен мифтері жайлы зерделеген ғалымдар В. Гордлевский [9] мен ғалымдар Е. И. Балакина, Л. И. Нехвядович [10], Mухaггeм Kaуa [11] еңбектерінде ежелгі түркі әлеміндегі әйел-ана және түрік ауыз әдебиетіндегі әйелдер бейнесіне жан-жақты тоқталып, пайымды тұжырымдар жасаған.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша қазақ және түрік халық ауыз әдебиеті үлгілерін талдау барысында салыстырмалы-тарихи талдау және құрылымдық талдау әдістері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Көне әдебиетіміздегі Тұмар ханшайымнан бастап түркі әлеміндегі қайсар әйел образы тарих аренасында алдыңғы қатарға шықты. Ер адамдармен қатар елі мен жерін қорғаудағы түркі аналарының батыл да қайсар мінезі әдебиетіміздің басты тақырыбына айналды.

Соған қарамастан кез келген ғасырда әйел жанының тылсым табиғаты мен жұмбақ әрекеті әлі күнге дейін қаламгерлеріміздің қаламынан тыс қалмады. Әйел затының ішкі иірімдерін түсіну бүткіл әлемнің ежелден шешімін таппай келе жатқан жұмбақтарының бірі. Түрік әйелдерінің қоғамдағы орны жайлы Mухaггeм Kaуa өз еңбегінде жан-жақты пайымдап, зерделейді [11, 49-б.].

Көне түркі дастандары мен аңыздарында әйелдің ер адаммен тең дәрежеде, үнемі иық тіресе жүріп, сенімді серігі, ақылшысы және ерінің ажырамас бөлігі ретінде суреттеледі. Мысалы, ежелгі дәуір әдебиетінің құнды жәдігерлерінің бірі – Қорқыт ата дастанында әйелді ешқашан ренжітуге және оған қол көтеруге тыйым салынатындығы жайлы атап өтеді [12].

Бай фольклорлық мұраларда кездесетін әйелдер образы көп қырлы болып келеді. Кейбір ертегілерде еріне адал, ақылды, сабырлы әйел бейнесі енді бірде ақылын қызғанышқа жеңдіретін, көрсеқызар зұлым жан кейпіне енеді. Жалпы әлем күн мен түн, қараңғы және жарық, өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, мейрімділік пен зұлымдық сынды мәңгілік қарама-қайшылықтарға толы деп есептесек, көркем әдебиеттегі әйел бейнесінің әйел-ана, әйел-құдай, ана-жер болып дүние бастауы кіршіксіз пәк бейнеде суреттелсе, енді бірде мифтік мыстан, жалмауыз немесе сұрқия, айлакер болуы заңдылық та.

Түркі әлемі халықтарының рухани мәдениетінің ерекше құрылымы халықтың бүкіл мәдениетінің: тұрмыс-тіршілігінің, қажеттіліктері мен идеяларының сипатының дамуына кең әсер етеді.

Зерттеуші ғалымдар Н. В. Виницкая және И. А. Шевлякова түркі әлемінің бесігі болған Алтай туралы: «Женская тема часто связана с материнством. Мать может быть изображена как конкретная личность, как кормилица, как родоначальница или богиня Образ дарительницы жизни может быть связан как с образом женщины, так и с образом священного животного», - деп әйел бейнесін тіршіліктің бастауы ретінде көрсетеді [13, 38-б.].

Зерттеуші ғалым С. Қасқабасов өзінің «Магиялық фольклор» еңбегінде ертеде жауын тілеген сәттерде әйел адамды құрбандыққа шалу дәстүрінде су да, әйел де тіршілік көзі деп санаған мифтік сананы көрсете отырып, су мен әйел культін байланыстыра дәлелдейді: «ерте замандарда жауын шақыру ғұрпын орындау кезінде әйел жынысты адамдар құрбандыққа шалынған деп айтуға толық негіз бар. Бұл рәсім әйел мен жаңбырды байланыстыру сенімінің (әйел – өмірдің бастауы, су – жалпы тіршілік бастауы, әйел – жаңбыр) ең соңғы нүктесі немесе ең жоғарғы магиялық шарасы болып табылады» [8, 13-б.].

Абайтанушы ғалым З. Ахметов Абайдың туындыларын зерттеу барысында: «Жазғытұры» атты өлеңінде жылдың осы мезгілінің елге

жайлылығын айтқанда ақын жерді мейірімді анаға, аспанды қамқор әкеге теңейді. Жерді ана бейнесінде алып қарау қазақ халқының ғана емес, басқа елдердің де ой-санасына тән нәрсе», - дей келе барлық қазақ халық үшін әйел культінің, ана культінің жетекші орында екеніне назар аударады [14].

Мифологиялық таныммен қатар, кез келген халық аңыздары мен ертегілерін, балаларға арналаған ертегілерді әйел образынсыз елестету мүмкін емес: «the fairy and folk tales are associated with women as they are tales of old mothers and grandmothers. Fairy and folk tales can be devoted to enhance the concept of women's self-expression because the protagonists of these tales depict powerful female's personality. Simultaneously, strong feminine characters could be found in real and imaginative tales in that both images reflect the influential voices of women» [15, 47-6.].

Кез келген елдің фольклорлық мұрасында әйел тіршілік нәрін себегін жақсылық иесі ғана емес, жағымсыз образдар – мыстан, жезтырнақ, жалмауыз кемпір түрінде де кездеседі. Мыстан мен жалмауыз немесе албастының архетипикалық бейнесі әр халықтың танымдық санасында бар. И. В. Стеблеваның «Очерки турецкой мифологии» еңбегінде Пері образына арнайы тоқталып, оның шығу тегінің иран аңыздарынан бастау алғанын, «паирика» деп аталған әйел жынысты зұлым рух иесі екендігіне назар аударады [7,15-6.]. Бұдан басқа түрік мифтік аңыздарында су стихиясына қатысты өзен жағасында шашын тарап тұратын ұсқынсыз, қорқынышты әйел кейпіндегі жын – албасты кездеседі. Алғашқы кезеңде отбасының қорғаушысы, береке-молшылықты қолдаушы күш иесі тарих пен әдебиет аренасында якут аңыздарында айтылғандай, «аабасты» – зымиян әйел кейпіне енеді. Түрік мифологиясында әйел кейпіне ене алатын келесі рух Алкариси деп аталады. Оны Түркияның Элязыг аумағында «Элкариси» деп те атайды. Ол ешкі, ит, және жас келіншек кейпіне еніп, жаңа босанған әйелдер мен жас нәрестелерге зиянын тигізеді деп есептелген. Түркі дүниетанымындағы зұлым күш иелерінің көбінің әйел кейпінде суреттелуін ғалым Зира Наурызбаева ата-бабаларымыздың әйел құдайларды қастерлеуімен байланыстырады: «Жағымсыз әйел бейнесінің бұлай үстем түсуі қоғамның патриархалдық сипатына және әйел затына деген бейсана деңгейдегі қорқыныштан ғана емес, сонымен бірге парадокс болса да, арғы ата-бабаларымыздың әйелді қастерлеуіне де байланысты. Ертедегі ата-бабаларымыз заты әйел құдайларды қастерлеген, сондықтан қазіргі қазақта әйел демонологиясы бай» [16].

Жалпы әйел-ана бейнесі барлық елдің ауыз әдебиетінде өмірдің бастауы - киелі ұғым болса да, ауыз әдебиетіндегі ертегілер мен мақал-мәтелдерде, эпостық туындыларда әйел бойындағы қасиеттерді санамалай келе: әйелдің жағымды қасиеттеріне ақылдылық, даналылық, мейірімділік, тапқырлықты

жатқызса, жағымсыз - қатыгездік, айлакерлік, көпсөзділік пен шайпаулық, ақылсыздық сынды жағымсыз қасиеттерін де атап өтеді.

Осылайша кез келген халықтың сөз өнерін, тіл байлығының молдығын байқататын ауыз әдебиетінің түрі – мақал-мәтелдерде де әйел бейнесі әр қырынан суреттеледі. Ғасырлар бойы халықтың өмірлік тәжірибесінен туындағын мақал-мәтелдерде әр елдің қоғамдық және жеке адамдарының мінез-құлқы, ойлау стилі жатыр. Тіршілік культіне айналған Құдай-Ана, Батыр-әйел халықтың дамуымен қатар бірте-бірте отбасының ұйытқысы қарапайым жан иесіне айналады.

Түрік мақал-мәтелдеріндегі әйел бейнесі Hatice Sahin, Batur Zekerya, Ozge Can зерттеулерінде жан-жақты пайымдалады. Бұл ретте Hatice Sahin отбасы институтының өмір сүруіндегі әйел мен ердің міндеттеріне тоқтала келе, баланы туып, өсіретін әйел болғандықтан тәрбие басы әйелде деген тоқтамға келсе, Batur Zekerya «Мақал-мәтелдер мен идиомалардағы әйелдердің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері» еңбегінде ана болмысына, қыз бала тәрбиесіне қатысты мақал-мәтелдерге талдау жасайды. Жалпы түрік мақал-мәтелдерінде әйел атауынан: кемпір, ана, қыз, әйел, шаш немесе қалыңдық қатысты 388 мақал-мәтелдер мен идиомалар анықталған.

Түрік мақал-мәтелдеріндегі әйелге тән үнемшілдік, тектілік, адалдық, тапқырлық пен сұлулық және күйеуіне тірек болу, үйдің шаңырағын шайқалтпай ұстайтын ылықты жан ретіндегі қасиеттері дәріптелсе, керісінше сараңдық, олақтық, қыңырлық пен қырсықтығын сынға алады.

Түбі бір туыстас түрік және қазақ мақал-мәтелдерінің ұқсастығы өте мол. Бірқатар түрік мақал-мәтелдерінде әйелдің айласы мен қулығы оның күшін көрсететін артықшылық ретінде берілген. Атап айтатын болсақ, түріктердегі «The woman's behaviour beat the man» (Әйелдің қулығы ер адамды ұрып жығады) қазақ тілінде «Бір әйелдің қулығы қырық есекке жүк болады» немесе «Әйелдің күші жоқ, айласы көп».

Әйелдің шектен тыс сезімталдығы мен мінез құбылмалығы, сұлулығы кей жағдайда оны жағымсыз кейіпте көрсетіп отырады. Олардың көңіл күйінің эмоционалдық құбылмалығы паремиялогиялық сипатта беріледі. Түріктердегі «A woman's hair is long, her mind is short» мәтелі қазақ тілінде де дәлме-дәл, сөзбе-сөз беріледі: «Әйелдің шашы ұзын ақылы қысқа».

Түрік мақалдарында әйелдің отбасының әрбір мүшесін қамқорлық пен мейірімділікке бөлеу арқылы шаңыраққа жайлылық пен тыныштықты, береке-бірлік әкелетін ізгілік қасиеттеріне ерекше назар аударылады. Үйдің береке-бірлігін кіргізетін әйелдің отбасындағы, қоғамдағы орны дәріптеледі. Мысалы, түрік тілінде берілген «God cannot destroy a house built by a woman, a house built by a woman cannot be destroyed by God» (Құдай әйел салған үйді бұза алмайды, әйел салған

үйді Құдай бұзбайды) немесе «The female bird makes the nest» (Ұяны ұрғашы құс салады) мақалдары қазақ тілінде «Әйел үйдің көркі-еркек түздің көркі», «Әйел – үйдің қазығы» деп кез келген отбасының берекесі әйел заты екендігін баса атап көрсетеді.

Сонымен қатар, ер адамның табысы мен күш-қуатына әйелдің ықпалын білдіретін мақал-мәтелдер де бар. Бұл ретте әйел жаман және жалқау адамды табысты ете алатын ынталандырушы күш ретінде көрінеді. Отбасын құруда, отбасы институтының жазылмайтын заңдарындағы ері мен әйелі арасындағы қарым-қатынасты білдіретін қазақтың «Жақсы әйел – жаман еркекті хан етеді, жаман әйел – жақсы еркекті құл етеді» деген нақыл сөз түрік халқындағы «A woman can make her husband a vizier if she wants, and humiliate him if she does not want to» (Әйел қаласа күйеуін уәзір ете алады, қаламаса масқара ете алады) мақалымен үндес жатыр.

Кез келген ұлт пен ұлыста ана – мейірімділік пен қамқорлықтың, сүйіспеншілік пен шексіз махаббаттың иесі, сол себепті де ана бейнесі отбасы құндылықтарымен, теңдесіз бақытпен тең. «The mother is the corner of heaven» (Ана–аспанның бір бұрышы) – «Жұмақтың кілті ананың аяғының астында», «He who does not have a mother does not have a father» (Анасы жоқтың әкесі жок) – «Әкесіз жетім-зор жетім, шешесіз жетім-шын жетім», «Maternal debt can not be paid» (Ана қарызы төленбейді) – «Анаңды Меккеге үш арқалап апарсаң да, қарызын өтей алмайсың» деген қазақ мақалдарымен барабар.

Отбасын құрып, шаңырақ көтеруде қыз баланы анасына қарап таңдау құбылысының екі халықта да бар екендігіне көз жеткізуге болады. Атап айтсақ: «Look at the mother, take the daughter» (Анасына қарап қызын ал) – «Шешесіне қарап қызын ал» немесе «Look at the fabric, take the thing, look at the mother, take the daughter» (Матасына қарап, затын ал, анасына қарап қызын ал) – «Аяғына қарап асын іш, анасына қарап асын ал» т.б.

Осылайша, түркі әлеміндегі әйел бейнесі үй шаруашылығымен тығыз байланысты тұлға ретінде көрінеді. Әйелдің үйге қатысты ұстанымы ер адамның отбасылық өмірдің қызмет етуіне қосқан үлесінен де құндырақ болып есептеледі. Әр отбасының бара берді бүтін бір әулет әйелдің ақылдылығы мен даналығына байланысты құрылып, татулықта өмір сүреді.

Халық ауыз әдебиеті үлгілерінің бірі ертегілерде әйел бейнесі суреттелетін тұстары мол. Түрік ертегілері жайында сөз еткенде Осман империясының халық ағындары көшіп-қонып, араласып, бірін-бірі ығыстырып отыратын ежелгі ел екендігін есте ұстаған жөн. Әсіресе этникалық жағынан әртүрлі елдер орналасқан Стамбулда басым көпшілігі түріктер болғанына қарамастан, гректер, армяндар, еврейлер және арабтар мен албандар, сербтер мен валахтар, грузиндер мен абхаздар, парсылар мен

сығандар тұратын. Сондықтан түрік ертегілерінің сюжеттік желісінде басқа халықтардың да өзіндік ерекшеліктері бой көрсетіп отырады.

Осыған орай, сауатсыз болып саналатын «кәрі әжейдің ертегілері» мен кофеханаларда кәсіби әңгімешілер – меддалар айтатын халық әдебиетінің ертегілерін атап өтуге болады. «Кәрі әжейдің ертегілерін» түрік халық шығармашылығының төл туындысы деп есептесек, меддалар айтатын ертегілер тобы араб әдебиетіне еліктеу нәтижесінде туған.

Түрік халық ертегілеріндегі әйел образдарына тән ерекшелік – басқа да шығыс әдебиеті секілді ең алдымен шығыс сұлуларының сыртқы келбетін мадақтау керек. Бірақ, кейіпкерлердің сыртқы келбетіне ғана құрғақ тамсану ертегілерде сирек кездеседі. Сол себепті кей ертегілерде кейіпкерлердің сырт келбеті, түр-түсі не мүлде суреттелмейді, не кейіпкерді дарлау мақсатында емес, типті сипаттайтын жеке детальдар арқылы беріледі. Мысалы мына бір үзіндіде кейіпкердің сыртқы келбеті егжей-тегжейлі сипатталған, бірақ бұл оқиғаның күлкілі сипатын ашу мақсатында пайдаланылған: (аудармасы) «Қызым, менің қызым! О, сен, гауһар қызым, гауһар қызым! Ей, қызым, раушан гүлдей бетті, көк көзді, қара қасты, сия сауыттай домалақ еріндім, шиедей еріндім! Қызым, қос мойын, айвадай сүттей аппақ қызым! О, сен менің бүкіл өмірімсің! Он төрт күнде жаңа туған айдайсың. Сенің күмістей мына қолдарыңа раушан гүлін жинау қиын емес пе? Қолыңызға тікенектер кірмесін! Әй, әлгі алтын бұйраларыңды шашып, тарқатқаныңа өкінбейсің бе?» [17].

Сондай-ақ әйелді мемлекет билеушісі ретінде көрсету түрік ертегілерінде көп кездеспейді. Көбінесе олар падишаның әйелі («патшайым», «сұлтан-ана», «ханым-сұлтан»), немесе оның қызы («ханшайым»). Бір ғана («Жейлен ханым және падишахтың ұлы») ертегісінде билеуші әйел кейіпкер бар. Осман империясының тарихында әйелдер «әйел сұлтандығы» деп аталатын гаремде шымылдық артында мемлекетті басқарған кезі болғанымен әйелдің мемлекет басшысы ретіндегі беделінің болмауы ғылыми ортада «әйел сұлтандығы» кезеңінен кейін Осман империясының ыдырауы басталды» деген басым пікірмен байланысты деп болжауға болады.

Қорытындылай келе, түрік ертегілерінде әйелдер бейнесінің сыртқы келбеті өмірдегі сияқты, бейтаныс көздерден жасырылатындығын анық байқауға болады. Ертегілердегі ең көп таралған бейнелер – ұялшақ және мойынсұнғыш қыздар образы. Түрік дәстүріндегі халық ертегілерін жеткізушілерінің бір тобы әйелдер болғанымен, олар рұқсат етілген шеңберден шықпай, кейіпкерлерін ерлерге бағынышты күйде қалдырған. Ал, бұл өз кезегінде ертегілердегі әйелдер образының түріктердің дәстүрлі дүниетанымымен өзара байланысын айқын танытады.

Қорытынды

Түркі дүниетанымындағы рухани мәдениетінің құрылымы жалпы халықтың тұрмыс-тіршілігінің, қажеттіліктері мен идеяларының даму сипатына тигізген әсері мол.

Фольклорлық мұралардағы әйелдің архетипикалық бейнесі әр халықтың танымдық санасынан хабардар етеді.

Тіршілік культіне айналған Құдай-Ана, Батыр-әйел бейнесі қоғамның даму эволюциясына сәйкес отбасының қазығы болған қарапайым жан иесіне айналды.

Түрік және қазақ ауыз әдебиеті үлгілеріндегі әйел – ана бейнесі – шексіз мейірім мен қорғаныштың иесі.

Түрік халық ертегілеріндегі әйелдер образы Осман империясы территориясын мекендеген түрлі этнос өкілдерінің ұлттық болмысының көркемдік дәстүрлеріне негізделіп құрастырылған.

Түрік ертегілеріндегі әйел образын жасауда ислам үстем дін ретінде айқын көрініс тапқан.

Түрік ертегілері жеткізушілер арқылы ауызша таралғандықтан, «авторлық» өңдеуден өтіп, өзгеріске ұшырап отырған.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Смайлов, А.** «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің линвомәдени сипаты. канд.дисс.авторефераты [Мәтін]. – Алматы. – 2008. – 24 б.

2 **Байтұрсынов, А.** Әдебиет танытқыш: зерттеу мен өлеңдер [Мәтін]. – Алматы : Атамұра. – 2003. – 208 б.

3 **Әуезов, М., Ысмайылов, Е.** Қазақ ертегілері. Кітапта: Қазақ ертегілері. Т. 1. [Мәтін]. – Алматы : Қазкөркембас. – 1957. – 7–36 бб.

4 **Ғабдуллин, М.** Қазақ халқының ауыз әдебиеті [Мәтін]. – Алматы : Рауан. – 2013. – 456 б.

5 **Қоңыратбаев, Ә.** Қазақ фольклорының тарихы [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі баспасы. – 1991. – 288 бет.

6 **Турсунов, Е. Д.** Генезис казахской бытовой сказки [Текст]. – Алма-Ата : Наука, 1973. – 304 с.

7 **Стеблева, И. В.** Очерки турецкой мифологии: по материалам восточной сказки [Текст]. – Москва : Вост.лит, 2002. – 102 с.

8 **Қасқабасов, С.** Магиялық фольклор / Бабалар сөзі. Т. 93. [Мәтін]. – Астана : Фолиант. – 2013. – 432 б.

9 **Гордлевский, В. А.** Из османской демонологии / Избранные сочинения. Т.4. [Текст]. – Москва : Вост.лит. – 1962. – 317 с.

10 **Балакина, Е. И., Нехвядович, Л. И.** Образ матери в тюркской мифологии и его значение для развития креативных индустрий регионального туризма (на примере изобразительного искусства Алтая) [Текст] // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2023. – 16(8). С. 1271–1284.

11 **Muharrem, Kaya.** Turk halk anlatilarinda kadin [Metin] // Toplumbilim. – 2015. – 15. – P. 49–55.

12 **Gunduz, Ahmet.** Tarihi Surec Icerisinde Turk Toplumunda ve Devletlerinde Kadinin Yeri ve Onemi [Metin] // The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Sciences. – 2012. – 5(5) – P. 129–148.

13 **Виницкая, Н. В., Шевлякова, И. А.** Типология мифопоэтических женских образов (на примере творчества современных художников Алтая) [Текст] // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Вып. XXVIII. – Барнаул : АлтГУ. – 2022. – 480 с.

14 **Ахметов, З.** Абайдың ақындық әлемі [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі. – 1995. – 272 б.

15 **Luma Ibrahim, Al-Barazenji.** Women's voice and images in folk tales and fairy tales [Text] // College of Basic Education / Diyala University/ Iraq IJASOS - International E-Journal of Advances in Social Sciences. – Issue 1. – 2015. Vol. I.

16 **Наурызбаева, З.** Қазақ филологиясындағы әйел. <https://qalam.global/kk/articles/qazaq-mifologiiasyndagy-aiel-kz-33>

17 Турецкие народные сказки [Пер. с тур.]. – М. – 1967. – 479 с.

References

1 **Smailov, A.** «Aiel» kotseptisin kalyptastyratyn turakty tirkesterdin linvomadeni sipaty. kand.diss.avtoreferaty [Linguocultural character of idioms forming the concept of «woman»] [Matin].-Almaty, 2008. – 24 p.

2 **Baitursynov, A.** Adebiet tanytkysh : zertteu men olender [Literature: research and poems] [Matin]. – Almaty : Atamura, 2003. – 208 p.

3 **Auevov, M. Ysmailov, E.** Kazak ertegileri. Kitapta : Kazak ertegileri. T. 1. [Kazakh fairy tales. In the book : Kazakh fairy tales. Vol. 1.] [Matin]. – Almaty : Kazkorkembas, 1957. – 7–36 pp.

4 **Gabdullin, M.** Kazak halkynyn auyz adebiyeti [Oral literature of the Kazakh people] [Matin]. – Almaty: Rauan, 2013. – 456 p.

5 **Konyratbaev, A.** Kazak folklornyn tarihy [History of Kazakh folklore] [Matin]. – Almaty : Ana tili baspasy, 1991. – 288 p.

6 **Tursunov, E. D.** Genesis kazahskoi bytovoi skazki [The genesis of the Kazakh household fairy tale] [Text]. – Almaty : Nauka, 1973. – 304 p.

7 **Stebleva, I. V.** Ocherki turetskoi mifologii: po materialam vostochnoi skazki [Essays on Turkish mythology : based on the materials of an Oriental fairy tale] [Text]. – Moscow : Vost.lit, 2002. – 102 p.

8 **Kaskabasov, S.** Magiyalyk folklore / Babalar sozi. T. 93. [Magical folklore / Word of ancestors. Vol. 93.] [Matin]. – Astana : Foliant, 2013. – 432 p.

9 **Gordlevski, V. A.** Iz osmanskoi demonologii / Izbrannye sochineniya. T. 4. [From Ottoman demonology / Selected works. Vol. 4.] [Text]. – Moscow : Vost.lit, 1962. – 317 p.

10 **Balakina, E. I., Nehvyadovich, L. I.** Obraz materi v turkskoi mifologii I ego znachenie dlya razvitiya kreativnyh industrii regionalnogo turizma (na primere izobrazitel'nogo iskusstva Altaya) [The image of the mother in Turkic mythology and its significance for the development of creative industries of regional tourism (on the example of the fine arts of Altai)] [Text] // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2023. – 16(8). – 1271–1284 pp.

11 **Muharrem, Kaya.** Turk halk anlatilarinda kadin [Women in Turkish folk narratives] [Metin] // Toplumbilim. – 2015. – 15. – 49–55 pp.

12 **Gunduz, Ahmet.** Tarihi Surec Icerisinde Turk Toplumunda ve Devletlerinde Kadinin Yeri ve Onemi [The Place and Importance of Women in Turkish Society and States within the Historical Process] [Metin] // The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Sciences. – 2012. – 5(5) – 129–148 pp.

13 **Vinitzkaya, N. V., Shevlyakova, I. A.** Tipologiya mifopoeticheskikh zhenskikh obrazov (na primere tvorchestva sovremennykh hudozhnikov Altaya) [Typology of mythopoetic female images (on the example of the work of modern Altai artists)] [Tekst] // Sohranenie i izuchenie kulturnogo nasledstva Altaiskogo kraya. Vyp. XXVIII. – Barnaul : AltGU, 2022. – 480 p.

14 **Ahmetov, Z.** Abaidyn akynydyk alemi [The poetic world of Abai] [Matin]. – Almaty: Ana tili, 1995. – 272 p.

15 **Luma Ibrahim, Al-Barazenji.** Women's voice and images in folk tales and fairy tales [Text] // College of Basic Education / Diyala University/ Iraq IJASOS- International E-Journal of Advances in Social Sciences, Vol. I, Issue 1, 2015.

16 **Nauryzbaeva, Z.** Kazak filologiyasyndagy aiel. [Woman in Kazakh philology] <https://qalam.global/kk/articles/qazaq-mifologiyasyndagy-aiel-kz-33>.

17 Turetskie narodnye skazki [Turkish folk tales] [Per. s tur.]. Moscow, 1967. – 479 p.

09.04.24 ж. баспаға түсті.

31.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ж. Ж. Аитова¹, А. К. Хусаинова²

^{1,2}Alikhan Vokeikhan University,

Республика Казахстан, г. Семей.

Поступило в редакцию 09.04.24.

Поступило с исправлениями 31.07.24.

Принято в печать 26.08.24.

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗА ЖЕНЩИНЫ В ТУРЕЦКОЙ УСТНОЙ НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В этой статье анализируется образ женщины в турецкой литературе в сравнении с казахской народной литературой, обсуждается культ женщины в фольклорном наследии в единстве с мифическими явлениями в тюркском мировоззрении и образ женщины в сказках и пословицах.

В настоящее время проблемы сравнительного анализа образа матери, проявления женских персонажей в фольклорном наследии, и определения общественной роли женщины в устной литературе являются одними из актуальных тем с точки зрения гендерной политики. В целом, передача женского образа в художественной литературе рассматривается в литературоведении от народной устной литературы к литературе современного периода. Поэтому в исследовательской статье анализируется роль образа женщины в развитии человечества древнетюркского периода, и раскрывается момент становления женщины хранителем очага в семье. Подчеркивается, что характер женского образа на начальном этапе постепенно приобретает позитивный или негативный характер, обусловленный развитием общества, влиянием соседней литературы. Определяется место женского образа в турецких и казахских пословицах и поговорках в создании института семьи. В целом в исследовательской статье рассматривается проблема духовных ценностей в тюркском мировоззрении, анализируется большое наследие турецкой устной литературы вместе с бытовой жизнью народа, рассматриваются специфические особенности турецкой литературы в рамках мировой фольклористики.

Ключевые слова: сюжет, мифология, архетипический образ, культ женщины-матери, медда, мифическое сознание, паремология.

*Zh. Zh. Aitova¹, A. K. Khusainova²

^{1,2}Alikhan Bokeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey.

Received 09.04.24.

Received in revised form 31.07.24.

Accepted for publication 26.08.24.

THE FEATURES OF THE PORTRAYAL OF WOMEN IN TURKISH ORAL FOLKLORE

This article analyzes the image of a woman in Turkish literature in comparison with Kazakh folk literature, discusses the cult of a woman in folklore heritage in unity with mythical phenomena in the Turkic worldview and the image of a woman in fairy tales and proverbs.

Currently, the problems of comparative analysis of the image of the mother, the manifestation of female characters in folklore heritage, and the definition of the social role of women in oral literature are among the relevant topics from the point of view of gender policy. In general, the transfer of the female image in fiction is considered in literary studies from Folk oral literature to the literature of the modern period. InTherefore, the research article analyzes the role of the image of a woman in the development of mankind of the ancient Turkic period and reveals the moment when a woman became the keeper of the hearth in the family. It is emphasized that the character of the female image at the initial stage gradually acquires a positive or negative character due to the development of society and the influence of neighboring literature. The place of the female image in Turkish and Kazakh proverbs and sayings in the creation of the institution of the family is determined. In general, the research article examines the problem of spiritual values in the Turkic worldview, analyzes the great heritage of Turkish oral literature along with the everyday life of the people, and examines the specific features of Turkish literature within the framework of world folklore.

Keywords: plot, mythology, archetypal image, cult of a woman-mother, medda, mythical consciousness, paremiology.

FTAMP 16.21.51

<https://doi.org/10.48081/QXXY3864>

***Р. Акегожаева¹, А. Мурзинова², Х. Қораш³**

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

³Нийде Омер Халисдемир университеті,

Түркия, Нийде қ.

*e-mail: raya.nurdan91@gmail.com

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6435-7128>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2208-3049>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7045-2510>

СКРИПТОНИМДЕР: ЭТНОТІЛДІК САНАДА КОДТАЛҒАН САКРАЛДЫ АҚПАРАТТАР

Мақалада этнотілдік сананың лингвомәдени ұжымның нормалары, құндылықтары мен тәжірибелерін сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізудегі роліне баға беріледі. Шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалып, этнотілдік санада қатталған танымдық элементтердің тілдік стереотипті образдарға трансформациялану жолдары туралы ақпарат беріледі. Этнотілдік санадағы қоршаған орта туралы білім мен түсініктердің негізінде қалыптасқан кодтарды «реконструкциялау» – лингвомәдени ұжымның этникалық бірегейлігі мен тілдік санасының ерекшелігін айқындайтын әдіс ретінде баға беріледі. Отандық ғалымдардың тұжырымдарын негіздей отырып, лингвомәдени кодтарды меңгерудің ұрпақтар сабақтастығын жалғастыру, ұлттық бірегейлікті сақтаудағы ролі туралы айтылады. «Скрипт» термині «белгілі бір жағдайдағы оқиғалар мен әрекеттердің реттілігі» ретінде танылады. «Скрипт» терминінің психология және тіл білімі салаларындағы зерттелуіне шолу жасалып, оның мағыналық аясы «скриптоним» терминімен салыстырылады. Адамның генетикалық жадында құрылымдық-бейсаналық білім ретінде сақталған және гүрптық рәсімдердің негізінде жасалған лингвомәдени кодтарды скриптонимдер деп тану мәселесі көтеріледі. Скриптонимдер қолданылу аймағының ерекшелігіне қарай диатопты, диастратты және диахронды деп топтастырылады. Түрлі аймақтық рәсімдердің

негізінде қалыптасқан скриптонимдерде шифрланған ақпараттарды ашу арқылы жергілікті этнотілдік сананың бірегейлігін анықтауға болады деген тұжырым жасалады. Теориялық тұжырымдар қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, этнографиялық зерттеулерден алынған мысалдармен дәйектеледі.

Кілтті сөздер: этнотілдік сана, скрипт, лингвомәдени код, скриптоним, ғұрыптық рәсімдер.

Кіріспе

Кез келген тілдің лексикалық қорында талдау жасау арқылы сол тілдің лингвомәдени әлеуетін, ұлттық менталитетін, бірегейлігін танып, тарихи-әлеуметтік фактілерді анықтауға мүмкіндік беретін тілдік бірліктер болады. Эмпирикалық, мәдени-тарихи, дүниетанымдық даму факторларының әсерінен мұндай бірліктер сакралды сипат алып, мәдени коннотациясының аясы кеңейіп, өзгергенімен, бастапқы мағынасына қатысты тірек-ақпаратты сақтап қалады. Лингвист-ғалымдар бұл ақпарат көздерін лингвомәдени кодтар деп таниды.

Тіл білімінде код ұғымымен қатар «скрипт» термині қатар жүреді. «Скрипт» кодталған мәтінді вербалдау нәтижесін және мәдени нормамен реттелген коммуникативтік қадамдардың реттілігін белгілеу үшін қолданылады [1, 12]. Лингвомәдени скрипт терминін енгізген А. Вежбицкая оған этностардың белгілі бір қарым-қатынас жағдайында өзін-өзі ұстау (соның ішінде сөйлеу) әрекетінің стандартталған қағидасы деген түсінік береді [2, 4]. О. И. Быкова бұл терминнің мағыналық аясын кеңейтіп, ғұрыптық рәсімдердің негізінде түзілген, екіншілік мағынаға ие болған тілдік бірліктерді скриптонимдер [3, 210] деп атайды.

Отандық лингвист-ғалымдар «адам болмысты тілі арқылы таниды. Этномәдени ақпарат санада шифр, код түрінде көрініс табады. Сол арқылы этнотілдік санада тілдік мәндерде кодталған әлем бейнесі көрінеді» деп, этнотілдік санадағы кодталған ақпараттардың белгілі бір тілдік ұжымға және жеке сөйлерменге тән мәдениет әлемінің ерекшелігін сипаттайды деп баға берсе де, сакралды мәнді скриптонимдерді қарастырмайды. Түрлі этнолингвистикалық, этнографиялық зерттеулер жүргізілгенмен, ғұрыптық рәсімдердің негізінде қалыптасқан, екіншілік мағынаға ие болған тілдік бірліктер зерттеу нысаны ретінде қарастырылмайды.

Материалдар мен әдістер

Мақалада Н. Ф. Алиференко, А. Вежбицкая, О. Жұбаева сынды ғалымдардың этнотілдік сана туралы тұжырымдары теориялық негіз ретінде алынды. «Скрипт», «скриптониим» терминдерін талдау бырысында В. З. Демьянков, М. Коул, О. И. Быкова мен М. В. Хохородинаның ғылыми

пікірлеріне сүйеніп талдау жасалды. Келтірілген тұжырымдарды қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, этнографиялық зерттеулер туралы жазылған еңбектерден «Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері», Д. Досжан, Б. Нұржекеевтің шығармаларынан және түрлі бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған мысалдармен дәйектелді.

Мақалада екіншілік мағынаға ие болған скриптонимдерге сипаттамалық, этимологиялық талдау, мәліметтерге концептуалды және лингвомәдени түсінік беру әдістері қолданылады.

Нәтижелер мен талқылау

«Этнотілдік сана» терминін толық түсіну үшін адамның санасы феноменіне тән сипаттарды қарастырған жөн. Сана – адамға тән ойлау жүйесінің ең биік формасы. Санада бізді қоршаған ортадағы объективті шындықтың бейнесі көрініс тауып, ішкі форма мен мағынаны байланыстыратын когнитивті процестер орын алады. Нәтижесінде халықтың ұжымдық тәжірибесіне сай келетін, ұлттық-мәдени бояуы қанық кодталған ұғымдар пайда болады.

Көптеген ғалымдар (А. Вежбицкая, И. В. Привалова) этнотілдік сана деп ұлттық мәдениет пен ұлттық психология ерекшеліктеріне теңдестірілген әлемнің тілдік бейнесін танып, әр лингвомәдени ұжымның дүниетанымында этнотілдік сананың бірегейлігін анықтайтын әлеуметтік стереотиптер мен когнитивті үлгілер жүйесі болады деп санайды. Ал Н. Ф. Алиференко этнотілдік сана мен ғаламның тілдік бейнесі ұғымдарын өзара шатастыруға болмайды дейді. Себебі этнотілдік сана вербалды білімдерді ғана емес, бейсаналық білімдерді де қамтиды дейді. Ғалымның пікірінше, этнотілдік сана – рефлексия және қоршаған әлемді стереотипті қабылдаудың нәтижесі [4].

А. Ф. Сагитова мен А. К. Сулейменованың пікірінше, бір сөздің мағынасы мен сыртқы бейнесі әр тілде әртүрлі болуы мүмкін. Яғни тіл өзінің тасымалдаушысының этнотілдік санасында сол тілге ғана тән семантикалық түсініктер арқылы көрінетін ұлттың тілдік бейнесін қалыптастырады» [5, 620]. И. В. Привалова этнотілдік сананы когнитивті-эмотивті және аксиологиялық құрылымдардың ансамблі деп танып, олардың маркерлері ұлттық мәдениеттің ерекшелігіне сәйкес өзгеріп отырады деген пікір білдіреді [6, 10].

Н. Ф. Алиференконың пікірінше, концепт, фрейм, скрипт және т.б. жинақталған стереотиптік түсініктер этнотілдік санада лингвомәдени ұжымның өмірінде маңызды орын алған заттар, фактілер мен оқиғалардың прототиптік белгілерімен байланысты қалыптасады. Ғалым заттар мен құбылыстардың оқиғалардың өзіндік айқындаушы, ерекше белгілерін прототиптік белгілер деп таниды [7, 7]. Бұндай белгілердің жиынтығы мен тарихи дамуы әр лингвомәдени ұжымда әртүрлі болуы мүмкін. Яғни белгілі

бір объект этнотілдік санада сол объект туралы қалыптасқан түсінікке сәйкес қабылданып кодталады.

Біздіңше, этнотілдік сана белгілі бір ортақ атауы, мәдени және генетикалық жады бар этникалық топтың барлық өкіліне тән. Этнотілдік сана этномәдени ұжым әлемінің бейнесі ретінде адамның когнитивті қызметінің элементтерін тілдік стереотипті образдарға (мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, троптар, идиомалар, фреймдер, концептілер, скриптер және т.б.) трансформациялайды, олар өз кезегінде бағалауыштық, сакралдық қасиетке ие болып, жинақталған құрылымдық-бейсаналық білім ретінде адамның генетикалық жады деңгейінде сақталады.

Бұл білім хаотикалық сипатта емес, мыңдаған жылдар бойы өз тұрақтылығын сақтап, бір-бірін толықтырып отыратын лингвомәдени нормалар жиынтығы ретінде көрініс табады. Нәтижесінде мәдени нормалар адамдарға қандай да бір жағдайда не айтып, қандай әрекет орындау керетігін нұсқап отыратын мінсіз образдар ретінде сипатталады. Адамның когнитивті-бағалауыштық таным тәжірибесінің нәтижесі болған этнотілдік санадағы бұл образдар лингвомәдени кодтар түрінде сақталады. Біз өз зерттеуімізде мұндай кодтарды скриптонимдер ретінде қарастырамыз. Мақалада «скриптоним» терминін талдамас бұрын, алдымен «скрипт» терминін талдауды жөн көрдік.

Ғылымда скрипт термині «белгілі бір жағдайдағы оқиғалар мен әрекеттердің реттілігі» [8] деп түсініледі. В. З. Демьянков лингвомәдени скрипт деп дискурсивтік санада репрезенттелген және тілдік санадағы мәдени концептілерде тұрақталған динамикалық-когнитивтік, бұйрық мәнді құрылымдарды таниды [9, 172].

Когнитивті лингвистикада скрипт динамикалық сипаты бар когнитивтік құрылым ретінде танылады. Фрейм белгілі бір жағдайға қатысты статикалық құрылым болса, скрипт стереотиптік жағдай немесе стереотиптік әрекет туралы концептуалды құрылым деп сипаттайды [10, 96].

Ал когнитивті психология саласындағы ғалымдар скриптердің жеке тұлғаның қоғам мен оның мәдениетін меңгеріп, сіңісіп кетуіндегі рөлі туралы сөз қозғайды. Мәселен, М. Коул скрипт деп «адамдар белгілі бір оқиғаларға қалай қатысатынын, онда қандай рөл атқаратынын, қандай объектілерді пайдаланатынын анықтайтын жағдаяттық үлгілерді» таниды [11, 150].

Бергін келе, «скрипт» термині теориясының қалыптасу барысында бұл түсініктің мағыналық аясы кеңейіп, толықтырыла бастады. Мәселен, О. И. Быкова ғұрыптық рәсімдерді кең мағынасында белгілі бір әрекеттердің жоспары болғандықтан, оларды да скриптер ретінде қарастыра аламыз дейді. Ал «ғұрыптық рәсімдердің және оларға қатысты атрибуттардың, рәсімді орындаушы субъектілердің атауларын» скриптонимдер деген терминмен белгілейді [3, 212].

Біздің ойымызша, «скриптоним» терминінің мағыналық аясы кеңірек, ұлттық-мәдени бояуы қанық, ақпараттық қуаты басым. Скриптонимдерде халықтың этнотілдік санасының бірегейлігін танытатын құнды ақпарат көзі, лингвомәдени кодтар жатыр.

Осы тұрғыда ғалым О. Жұбаева этнотілдік санадағы кодтарды игерудің ұрпақтар сабақтастығындағы рөлі туралы келесідей пікір білдіреді: «Әр тіл дүниені өзінше бейнелейді. Адам болмысты тілі арқылы таниды. Этномәдени ақпарат санада шифр, код түрінде көрініс табады. Сол арқылы этнотілдік санада тілдік мәндерде кодталған әлем бейнесі көрінеді... Жастардың үлкендердің сөзін түсіне алмауы немесе ақын-жазушылардың шығармаларын түсіне алмауы этномәдени кодты игере алмау салдарынан туындайды» [12, 56–57].

Ғалымның пікірін қуаттай отырып, есте сақтау адамға тән қасиет болғанмен, ұлтқа тән этнотілдік сананы тұтастай бір ұжым құрайды деп есептейміз. Адам сол ұжымның этнотілдік санасындағы лингвомәдени кодтарды меңгермей, қоғамға сіңісіп кетуі қиындайды немесе өзінің түп негізінен ажырайды.

Жоғарыда айтқанымыздай, лингвомәдени кодтардың түзілуіне тарихи, географиялық, діни-мәдени көзқарастар тікелей әсер етеді. О. И. Быкова мен М. В. Хохородина екінші мәнді этноконнотатты скриптонимдердің ономастикалық қасиетінің жоғары екенін айта келіп, этноконнотатының құрамында құрылымы «маркерлі ерекшелешуші-белгі /локус/ – аймақтық қатысымдылық және белгілі бір ортада қолданылу /элеуметтік диалект/» ерекшелігі болатынын сөз етеді. Осыған қарай скриптонимдерді қолданылу аймағының ерекшелігіне қарай диатопты, диастратты және диахронды деп бөледі: диатопты – нақты әкімшілік-аумақтық орталыққа ғана тән салт-дәстүрлер, мерекелер, ойындарға қатысты рәсімдердің атауының негізінде жасалған скриптонимдер; диастратты – лингвомәдени кеңістіктегі белгілі бір элеуметтік топқа, яғни ұлтқа ғана тән ғұрыптық рәсімдер ұйытқы болған скриптонимдер; диахронды – қоғамның саяси-элеуметтік құрылуындағы түрлі тарихи кезеңдердегі оқиғалардың негізінде пайда болған рәсімдер ұйытқы болған скриптонимдер [13, 57–58].

Ғалымның топтастыруына сүйене отырып, біз скриптонимдердің диахронды нұсқалары деп, белгілі бір тарихи-географиялық аймақта орналасқан түрлі этнос өкілдерінің әдет-ғұрып, салт дәстүрлерінің негізінде қалыптасқан ортақ лингвомәдени кодтар ұйытқы болған скриптонимдерді танимыз. Қазақстанның әр аймағында басқа өңірлерде кездеспейтін ғұрыптық рәсімдер бар. Тарихи даму барысында осындай аймақтық рәсімдерге қатысты ақпараттар да тілдік бірліктерге, яғни лингвомәдени кодтарға трансформацияланады. Нәтижесінде бұндай кодтардағы шифрланған

ақпараттарды ашу аймақтық этнотілдік сананың бірегейлігін анықтауға септігін тигізеді.

«Жарыс қазан» рәсімі – босану тым ұзаққа созылған жағдайда өткізілетін рәсім. Көбінесе Жетісу қазақтарының арасында кездеседі. «Жарыс қазанды егде әйелдер мен күйеуі жағынан жақын туыстары жиналып, босанушы әйелдің үйінде өткізетін болған. Қазанға ет салып, оны бала дүниеге келгеннен бұрын тезірек пісіруге тырысқан. Әдетте бұндай жағдайда «Қара қазан тез піседі ме, қара әйел (қатын) тез босана ма?» дейтін болған. Наным бойынша сәби бұл «жарысқа» қатысып, тезірек жарыққа шығуға тырысқан» [14]. Қазіргі кезде технологияның дамуымен бұл рәсім ұмыт болған. Дегенмен бүгінде «жарысқазан» сөзі науқаншылдық, бір-бірімен бақталасу жарысу мәнінде қолданылады. Мыс.: Қазір мектепте сабақ берумен қатар, түрлі себеппен іс-шара өтуден «жарысқазан» ұйымдастырылып жатқандай (Қазақстан ұстаздары).

«Қолға су құю» рәсімі – Сыр-Арал қазақтарының берік ұстанатын отбасылық рәсімдерінің бірі. Күнделікті тұрмыста, жиын тойда, өлім-жітімде үлкен кісілердің қолына жасы кіші ер бала иығына сүлгі салып алып, құман мен леген ұстап, жағалап жүріп, қолдарына су құйып шығады [15]. Бұл рәсімнің тәрбиелік маңызы жоғары, себебі үлкендер қолына су құйған балаға «бақытты бол, көп жаса» деп батасын беріп отырған. Осы рәсімнің негізінде қолға су құю тіркесі сакралдық мәні күшейіп, қызмет ету, батасын алу мағынасындағы скриптонимге ұйытқы болған. Мыс.: Бұл көкең кешегі осынау Ақмола медициналық институтын бітіріп, кілең, кеудесіне нан піскен орыс, еврей білгіштерін паналап, солардың қолына су құйып жүріп, әуелі санитарлық-эпидемиологиялық стансаға бастық болды (Д. Досжан).

Территориялық, тарихи ерекшеліктеріне қарамастан, лингвомәдени ұжымның барлық өкілдеріне ортақ салт-дәстүрлер мен ғұрыптық рәсімдер де бар. Бұл рәсімдер этномәдени ұжымды біріктіруші, басқа этностық топтардан ерекшелеуші лингвомәдени кодтар түзеді. Мәселен, Қазақстанның барлық аумағында орындалатын рәсімдер бар. Оларға жеке-жеке тоқталып, талдау жасайық.

«Жеті шелпек тарату» рәсімі – қайтыс болған кісіні еске алып, соның рухына құран бағыштау үшін жеті шелпек пісіріп, қонақ шақырып, шай берген немесе көршілерге бөліп таратып берген. Кейде көшеде ойнап жүрген балаларға да үлестіріп бере салатын болған. Осы рәсімнің этнотілдік санадағы мағынасы ұйытқы болып, бұл тіркеске тегін беру, оңды-солды тарату деген екіншілік коннотаттық мағына үстелген. Мыс.: Мемлекеттің жері – жұма сайын оңды-солды тарататын «жеті шелпек» емес. Ол дегеніміз – мемлекеттің баға жетпес байлығы, егемендігіміздің қайнар көзі», – деді вице-министр (tengrinews.kz).

«Хан талау» – қазақ халқына ғана тән дәстүр. Бұл – ел сенімін ақтамаған, өзінің нашарлығын танытқан басқарушының мал-мүлкін түк қалдырмай бөліп алу. Бұл барымта емес, халық шешімі бойынша жүзеге асатын жаза [16, 44]. Хандар билігі жойылып, басқару жүйесі өзгерген уақытта бұл рәсімнің прототиптік мағынасына жапа-тармағай таласып, тартысу, бөлісу екіншілік коннотаттық мағынасы үстелген. Мыс.: Кейде қуаныш елігіп, кейде күдік қобалжытып, анталаған ой қызды бейне ханталапайға салып, паршалап әкеткелі жатқандай (Б. Нұржекеев). Осы аттас ұлттық ойын (ханталапай – асықтарды шашып жіберіп, талапайға салу ойыны) да бар.

Белгілі бір географиялық аумақта өмір сүріп, мәдени-тарихи байланыста болған этнос өкілдерінің ғұрыптық рәсімдеріне қатысты символдық, лексикалық бірліктерді салыстырмалы талдау ортақ ұғымдардың түп-тамырын, ортақ лингвомәдени кодтарын ашуға мүмкіндік береді. Мәселен, түркі халықтарында ертеден келе жатқан ортақ салт-дәстүрлер, ғұрыптық рәсімдер өте көп. Солардың бірі – құрбан шалу рәсімі.

Құрбан шалу – ата-баба аруағын қастерлеу, жоғары күштерге табыну салтымен тығыз байланысты көне діни ғұрыптық рәсімдердің бірі. Түркілердің дүниетанымындағы бұл рәсімнің түп негізі космогониялық түсініктермен байланысты болса керек. Құрбан шалу рәсімі көптеген түркі халықтарында кездеседі. Мәселен, қазақ тілінде осы рәсімге байланысты қалыптасқан құрбан болу скриптонимі бар. Бұл тіркестің мағынасы кеңейіп, жазықсыз болу, кінәсіз жазалану, жанын қию екіншілік мағынасы үстелген. Мыс.: Жер шарында қан-төгіс болып, халқы жазықсыздан-жазықсыз құрбандыққа шалынып жатқан мемлекеттер қаншама (Орталық Қазақстан газеті).

Құрбан шалу рәсімі түрік халқында да бар. Түріктер де қазақ халқы секілді құрбандыққа көбінесе жылқы және қой сойған. Құрбан шалу рәсімі ежелгі түрік мифологиясымен байланыстырылады. Бүгінгі түркі тілінде осы рәсім негізінде қалыптасқан скриптонимдер бар. Қазақ тіліндегі секілді кінәсіз жазалану, жазықсыз болу екіншілік мағынасына ие.

Осы секілді түркі халықтарына ортақ салт-дәстүрлер мен ғұрыптық рәсімдер күллі түркі халқының, мәдениетінің, менталдылығы мен менталитетінің ұқсастықтарының символы болып табылады. Оларды тілдік талдау ұқсас этникалық мәдени константаларды ашып, ежелгі түркілердің менталды әлемін тануға жол ашады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, этнотілдік санадағы лингвомәдени кодтар белгілі бір қоғамда қалыптасқан құндылықтарға негізделген бағыт-бағдар іспетті болады. Біздіңше, адам өзі өмір сүріп отырған ұжымының этнотілдік санасындағы сондай лингвомәдени кодтарды меңгермей, сол қоғамға сіңісіп

кетуі қиындайды немесе өзінің түп негізінен ажырайды. Біз өз зерттеуімізде халықтың этнотілдік санасының лингвомәдени ұжымның нормалары, құндылықтары мен тәжірибелерін сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізудегі рөлін жан-жақты қарастырдық. Этнотілдік санадағы қоршаған орта туралы білім мен түсініктердің негізінде қалыптасқан кодтарды реконструкциялау арқылы лингвомәдени ұжымның этникалық бірегейлігін, тілдік санасының ерекшелігін айқындайтын бірден-бір әдіс.

Осы тұрғыда адамның генетикалық жадында құрылымдық-бейсаналық білім ретінде сақталған, ғұрыптық рәсімдердің негізінде жасалған лингвомәдени кодтарды скриптонимдер деп таныдық. Скриптонимдер қолданылу аймағының ерекшелігіне қарай диатопты, диастратты және диахронды деп бөлінеді. Түрлі аймақтық рәсімдердің негізінде қалыптасқан скриптонимдерде шифрланған ақпараттарды ашу арқылы жергілікті этнотілдік сананың бірегейлігін анықтауға болады. Белгілі бір географиялық аумақта өмір сүріп, мәдени-тарихи байланысы болған этнос өкілдерінің ғұрыптық рәсімдеріне қатысты символдық, лексикалық бірліктерді салыстырмалы талдау арқылы олардың менталды әлеміндегі ұқсастықтарды тануға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Моторина, Н. В.** Лингвокультурные скрипты традиционного коммуникативного поведения в России и Англии: автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст] // Волгоград. – 2013. – 22 с.

2 **Вежбицкая, А.** Русские культурные скрипты и их отражение в языке [Текст] // Русский язык в научном освещении. – 2005. – № 2. – С. 4.

3 **Быкова, О. И.** Этноконнотация как вид культурной коннотации: на материале номинативных единиц немецкого языка [Текст]. – Воронеж: Voronezh State University. – 2005. – 277 с.

4 **Alefirenko, N.** Language as a state of ethno-cultural consciousness [Text] // XLinguae. – 2015. – Т. 8. – № 3. – С. 2–18.

5 **Сагитова, А. Ф., Сулейманова, А. К.** Языковое сознание как синтез универсального и этнически специфического [Текст] // Мир науки, культуры, образования. – 2018. – №. 2(69). – С. 619–622.

6 **Привалова, И. В.** Языковое сознание: этнокультурная маркированность (теоретико-экспериментальное исследование) [Мәтін] // М. : Институт языкознания РАН. – 2006. – 50 с.

7 **Алефиренко, Н. Ф.** Стереотипы и прототипы в этнокультурном пространстве языка [Мәтін] // Вопросы журналистики, педагогики, языкознания. – 2010. – Т. 8. – № 24(95). – С. 5–11.

8 **Общая психология. Словарь.** – URL : <http://www.insai.ru/slovar/skript> (дата обращения : (29.03.2023).

9 **Демьянков, В. З.** Скрипт / Краткий словарь когнитивных терминов [Мәтін]. – М. – 1996. – С. 172–174.

10 **Croft, W., Cruse, D. A.** Cognitive linguistics [Text]. – Cambridge University Press. – 2004.

11 **Коул, М.** Культурно-историческая психология–наука будущего [Мәтін]. Litres. – 2022.

12 **Жұбаева, О.** «А. Байтұрсынұлы–когнитивті лингвистиканың метатілін қалыптастырушы» [Мәтін]. TILTANUM. – 2017 – (1) – 52–59.

13 **Хорохордина, М. В., Быкова, О. И.** Вторичные скриптонимы как отражение национального сознания в сфере ритуализованной деятельности немецкоязычного культурного пространства [Мәтін] // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2015. – №. 2. – С. 56–61.

14 **Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі [Мәтін] / Құраст. С.Әжіғали – Алматы : «Арыс» баспасы, – 2005. – 328 б.**

15 **Қаратаева, Т.** Сыр-арал этнографиясы [Мәтін] / . – Алматы : «Қазақ кітабы» баспасы. – 2022. – 512 б.

16 **Таукелов, Н. Б. Таукелов Н. В.** Дәстүрлі қазақ қоғамындағы халық билігінің маңызы мен рөлі [Мәтін] // Вестник КазНУ. Серия Юридическая. – 2019. – Т. 55. – №. 3. – С. 43–46.

References

1 **Motorina, N. V.** Lingvokul'turny`e skripty` tradicionnogo kommunikativnogo povedeniya v Rossii i Anglii: [Linguocultural scripts of traditional communicative behavior in Russia and England] [Text] abstract of diss. ... cand. philol. sciences. / N. V. Motorina // Volgograd, 2013. – 22 p.

2 **Vezhbiczkaya, A.** Russkie kul'turny`e skripty` i ix otrazhenie v yazy`ke [Russian cultural scripts and their reflection in the language] [Text] // Russian language in scientific coverage. – 2005. – № 2. – P. 4.

3 **By`kova, O. I.** E`tnokonnotaciya kak vid kul`turnoj konnotacii: na materiale nominativny`x edinicz nemeckogo yazy`ka [Ethnoconnotation as a type of cultural connotation: on the material of nominative units of the German language] [Text]– Voronezh : Voronezh State University, 2005. – 277 p.

4 **Alefirenko, N.** Language as a state of ethno-cultural consciousness // XLinguae. – 2015. – Т. 8. – № 3. – P. 2–18.

5 **Sagitova A. F., Sulejmanova A. K.** Yazy`kovoє soznanie kak sintez universal`nogo i e`tnicheski specifichnogo [Linguistic consciousness as a synthesis of the universal and ethnically specific] [Text] // The world of science, culture, education. – 2018. – №. 2 (69). – P. 619–622.

6 **Privalova, I. V.** Yazy`kovoє soznanie: e`tnokul`turnaya markirovannost` (teoretiko-e`ksperimental`noe issledovanie) [Linguistic consciousness: ethno-cultural labeling (theoretical and experimental research)] [Text] // M.: Institute of Linguistics of the RSA. – 2006. – 50 p.

7 **Alefirenko, N. F.** Stereotipy` i prototipy` v e`tnokul`turnom prostranstve yazy`ka [Stereotypes and prototypes in the ethno-cultural space of the language] [Text] // Questions of journalism, pedagogy, linguistics. – 2010. – Т. 8. – № 24(95). – P. 5–11.

8 Obshhaya psixologiya [General psychology]. Slovar` [Dictionary]. – URL: <http://www.insai.ru/slovar/skript> (date of application: 29.03.2023).

9 **Dem`yankov, V. Z.** Skript/Kratkij slovar` kognitivny`x terminov [Script/ Short dictionary of cognitive terms] [Text]. – M., 1996. – P. 172–174.

10 **Croft, W., Cruse, D. A.** Cognitive linguistics [Text]. – Cambridge University Press, 2004.

11 **Koul, M.** Kul`turno-istoricheskaya psixologiya–nauka budushhego [Cultural and historical psychology-the science of the future] [Text]. Litres, 2022.

12 **Zhubaeva, O.** «A. Baitursynuly – kognitivti lingvistikanyn metatilin qalyptastyrushy» [A. Baitursynuly-formative of the metalanguage of cognitive linguistics] [Text]. Tiltanym 1 (2022): P. 52–59.

13 **Xoroxordina, M. V., By`kova, O. I.** Vtorichny`e skriptonimy` kak otrazhenie nacional`nogo soznaniya v sfere ritualizovannoj deyatel`nosti nemeckoyazy`chnogo kul`turnogo prostranstva [Secondary scriptonyms as a reflection of national consciousness in the sphere of ritualized activity of the German-speaking cultural space] [Text]// Bulletin of the Voronezh State University. Series: Linguistics and Intercultural Communication. – 2015. – № 2. – P. 56-61.

14 Qazaq khalqynyn dasturleri men adet-guryptary [Traditions and customs of the Kazakh people] [Text]. 1-tom: birtutastygy zhane ereksheligi [Volume 1: unity and specificity] / Compiled by: S.Azhigali – Almaty: Publishing house «Arys». 2005. – 328 p.

15 **Qarataeva, T.** Sy`r-aral e`tnografikasy [syr-aral ethnography] [Text] / – Almaty: Publishing house «Qazaq kitabuy», 2022. – 512 p.

16 **Tauekelov, N. B. Tauekelov, N. B.** Dastyrlı kazaq қоғамы`ndaғы` халы`қ biliginің маңу`zy` men rөli [The importance and role of people`S power in traditional Kazakh society] [Text]// Bulletin of the KazNU. Legal Series. – 2019. – Т. 55. – № 3. – P. 43–46.

15.12.23 ж. баспаға түсті.

10.04.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Р. Акегожаева*¹, *А. Мурзинова*², *Х. Кораш*³

^{1,2}Қазақский национальный женский

педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Алматы;

³Университет Нииде Омер Халисдемир,

Турция, г. Нииде.

Поступило в редакцию 15.12.23.

Поступило с исправлениями 10.04.24.

Принято в печать 26.08.24.

СКРИПТОНИМЫ: САКРАЛЬНАЯ ИНФОРМАЦИЯ, ЗАКОДИРОВАННАЯ В ЭТНОЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ

В статье дается оценка роли этноязыкового сознания в сохранении и передаче будущим поколениям норм, ценностей и опыта лингвокультурного общества. Проанализированы труды зарубежных и отечественных ученых, рассказано о путях трансформации закрепленных в этноязыковом сознании познавательных элементов в языковые стереотипные образы. Реконструктивность кодов, сформированных на основе знаний и представлений о различных деталях окружающей среды в этноязыковом сознании, оценивается как уникальный метод, определяющий этническую идентичность, специфику языкового сознания лингвокультурного коллектива. Обосновываясь на выводах отечественных ученых, обсуждается вопрос о роли овладения лингвокультурными кодами в продолжении преемственности поколений, сохранении национальной идентичности. Термин «скрипт» рассматривается как последовательность событий и действий в конкретной ситуации. Поднимается вопрос о признании лингвокультурных кодов, построенных на основе ритуальных обрядов, хранящихся в генетической памяти человека как структурно-бессознательные знания скриптонимами. Скриптонимы группируются как диахронические, диастратные и диахронические в зависимости от специфики области применения. Делается вывод, что, раскрывая зашифрованную информацию в скриптонимах, сформированных на основе различных региональных обычаев, можно определить уникальность местного этноязыкового сознания.

Теоретические выводы подтверждаются примерами из казахских обычаев, этнографических исследований.

Ключевые слова: этноязычное сознание, скрипт, лингвокультурный код, скриптоним, ритуальные обряды.

*R. Akegozhayeva¹, A. Murzinova², H. Korash³

^{1,2}Kazakh National Women's

Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

³Niide Omer Halisdemir University,

Turkey, Niide.

Received 15.12.23.

Received in revised form 10.04.24.

Accepted for publication 26.08.24.

SCRIPTONYMS: SACRED INFORMATION ENCODED IN ETHNO-LINGUISTIC CONSCIOUSNESS

The article assesses the role of ethno-linguistic consciousness in the preservation and transmission to future generations of norms, values and experience of linguistic and cultural society. The works of foreign and domestic scientists are analyzed, the ways of transformation of cognitive elements fixed in the ethno-linguistic consciousness into linguistic stereotypical images are described. The reconstructiveness of codes formed on the basis of knowledge and ideas about various details of the environment in the ethno-linguistic consciousness is evaluated as a unique method that determines ethnic identity, the specifics of the linguistic consciousness of the linguistic and cultural collective. Based on the conclusions of Russian scientists, the question of the role of mastering linguistic and cultural codes in the continuation of the intergenerational continuity, the preservation of national identity is discussed. The term «script» is considered as a sequence of events and actions in a specific situation. The question is raised about the recognition of linguistic and cultural codes built on the basis of ritual ceremonies stored in human genetic memory as structurally unconscious knowledge by scriptonyms. Scriptonyms are grouped as diatopic, diastratic and diachronic, depending on the specifics of the application. It is concluded that by revealing encrypted information in scriptonyms formed on the basis of various regional customs, it is possible to determine the uniqueness of the local ethno-linguistic consciousness. Theoretical conclusions are supported by examples from Kazakh customs, ethnographic studies.

Keywords: ethnolinguistic consciousness, script, linguocultural code, scriptonym, ritual ceremonies.

FTAMP 16.31.41

<https://doi.org/10.48081/HUHW2781>

***А. А. Алдабергенова¹, А. Қ. Жұмабекова²**

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: aiyma.aldabergenova@gmail.com.

*e-mail: aikonya_01@mail.ru.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5162-6853>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4457-2687>

ЖАҢА АУДАРМА МӘТІНДЕРІНІҢ БАЛАМАЛЫЛЫҚ ДЕҢГЕЙІ

Мақала ғылыми (лингвистикалық) мәтіндерді аудару барысында баламалылыққа қол жеткізу тәсілдерін зерделеуге арналған. Зерттеу материалы ретінде Майкл Райан мен Джюли Ривкиннің университеттердің филологиялық факультеттеріне арналған «Әдебиет теориясы: Кіріспе» атты оқулығының ағылшын тіліндегі түпнұсқасы және оның қазақ тіліне аудармасы таңдалды. Аталмыш оқулықтың ағылшын тіліндегі түпнұсқасы «Literary Theory: A Practical Introduction» 1998 жылы жарық көрген. Ал қазақ тіліндегі аударма 2017 жылы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы негізінде «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі жаңа 100 оқулық» шеңберінде жүзеге асырылды. Соңғы жылдары ағылшын тілді әдебиеттер қазақ тіліне кеңінен аударылып келеді. Бұл, әрине, өз кезегінде қазақ тілді оқырмандар үшін өз өрісін кеңейтіп, әлем әдебиеті жайлы жан-жақты білім алып, батыс ғалымдарымен ой алмасуға мүмкіндік береді. Алайда аударма барысында орын алатын кемшіліктер мен қателіктер түпнұсқа мәтініндегі автордың ниеті мен мақсатын реципиентке (қабылдаушыға) бұрмаланып жетуіне түрткі болады. Сол себепті де мақалада ғылыми лингвистикалық мәтінді ағылшын тілінен қазақ тіліне аударудағы аударма әдіс-тәсілдері мен баламалылыққа жету жолдары қарастырылады. Аударма сапасын бағалау категориялары мен жіктелмелері талданады. Аударма үрдісі кезінде орын алған әртүрлі аударма трансформациялары, лексикалық

және грамматикалық қателіктер мен кемшіліктерге, сонымен қатар біздің ойымызша, оңтайлы деп танылған аударма шешімдеріне аса көңіл бөлінеді.

Кілтті сөздер: аударма сапасын бағалау, аударматану, қазақ тілі, ағылшын тілі, әдебиет теориясы, баламалылық, аударма тәсілдері.

Кіріспе

Соңғы жылдарда жоба аясында гуманитарлық білімнің барлық бағыттары бойынша шетел әдебиеттерінің қазақ тіліне аударылғаны белгілі. Әлемнің үздік университеттерінің оқулықтарының қазақ тілді аудармаларын ендігі күні еліміздің де жоғарғы оқу орындарының кітапханаларынан таба аласыздар. Әрине бұл оқу және ғылым саласын дамытуда үлкен үлес қосады. Сонымен қатар аударма жайлы сөз қозғалғанда, аударма сапасы мен оның өміршеңдігі, оқырмандарға түсінікті болуы да маңызды көрсеткіштердің бірі.

Бұл зерттеу жұмысының теориялық бөлімі аударма мәселелері мен аударма сапасын бағалауға қатысты негізгі теориялық ережелер және жеке теорияның негізгі ұғымдары қамтылады. Аударма мәтініне талдау жасау барысында баламалылық және барабарлық, дәлдік, еркіндік және буквализм сынды категориялар қолданылады. Аударма қызметінің сапасын анықтайтын аударманың әдіс-тәсілдері және анықтаушы маңызды факторлар ретінде тілдің нормасы мен қолданылуын ескеру қарастырылады. Біздің талдауымызда басты теория ретінде Д. М. Бузаджидің «аударма қателіктерін жіктеуге жаңа көзқарасы» қарастырылады [1].

Материалдар мен әдістері

Негізгі практикалық материал ретінде Майкл Райан мен Джули Ривкиннің «Literary Theory: A Practical Introduction» [2] оқулығының қазақ тіліндегі аудармасы «Әдебиет теориясы: Кіріспе» [3] атты оқулығы таңдалды. Бұл мақалада «Әдебиет теориясы: Кіріспе» атты оқулығын қазақ тіліне аударма арқылы жеткізуге үлес қосқан Ә. Ахметов, Ә. Жапақ, М. Төлеген, А. Шералының аударма жасаудағы жетістіктері мен кемшіліктеріне талдаулар жасалынады. Жұмыстың практикалық бөлімінде қателіктердің барлық категориялары сипатталған және олардың мәні мен сипатына қарай мысалдарға талдау жасалған.

Зерттеу барысында салыстырмалы талдау әдісі, мәтіннің лингвистикалық ерекшеліктерін сәйкестендіру арқылы дискурсивті талдау жасау әдісі, сипаттау, жіктеу, жүйелеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Осы орайда оқулықтың авторлары мен аудармашылары жайлы бірер ақпаратты бөліскеніміз жөн. Бірінші автор – Майкл Райан, Темпл

университетінде (АҚШ) кино және медиа өнері профессоры. Ол «Politics and Culture: Working Hypotheses for a Post-Revolutionary Society (Language, Discourse, Society)» (1989), «Cultural Studies: A Practical Introduction» (2010) және т.б. кітаптардың авторы. Ал оның бірлескен авторы Джули Ривкин – американдық әдебиет сыншысы және 1982 жылдан бері Коннектикут колледжінің (АҚШ) ағылшын тілі профессоры. Ол «Әдебиет теориясы» мен «Жалған позиция: Генри Жеймстің репрезентативті логика әдебиеті» (1996) сынды жарияланымдарымен танымал.

Оқулықтың қазақ тілді аудармашылары туралы келесідей ақпарат белгілі: мысалы, Әділ Ахметов Агата Кристи әңгімелерін ағылшын тілінен қазақ тіліне аударған. Ал Ә. Жапақ аталған оқулықтан басқа Питер Нортхаустың «Көшбасшылық: теория және практика» оқулығының аудармашыларының бірі, Стивен Ковидің «Жасампаз жандардың 7 дағдысы: тұлғаны дамытудың тегеурінді тетіктері» монографиясының жауапты редакторы болып табылады. Мұхит Төлеген – аудармашы және әдеби редактор, дінтану бойынша философия докторы (PhD). Арай Шералы – Роберт Хиллиардтың «Телевизия, радио және жаңа медиаға мәтін жазу» оқулығының аудармашыларының бірі.

Өз кезегінде А.С. Ақтанова «Әдебиет теориясы бойынша терминдердің аударылуы: ізденіс, тәжірибе» [4] атты мақаласында Д. Ривкин мен М. Райанның «Әдебиет теориясы» оқулығындағы қазақша берілген әдебиеттану терминдерінің қазақ тіліне аударылуын сынға алады. Бір топ терминдердің аудармасыз берілгендігін (паноптикон (panopticon), реификация (reification), симулякр (simulacrum)) назарға алып, қазіргі әдебиет теориясын аудару мәселесінде барынша төл терминдерді жасауға тырысу керектігін айтады [4].

А. Қ. Жұмабекова, Н. И. Умиртасованың мақаласында атап көрсетілгендей, ғылыми лингвистикалық мәтіннің негізін құрайтын лингвистикалық терминдердің өз ерекшеліктері бар және де олар «бірмағыналы, мағынасы дәл, ықшам болуы тиіс, эмоционалдылықтың болмауы міндетті болып табылады» [5].

Одан бөлек «In other words» кітабында зерттеуші М. Бейкер аудармашылардың жұмысында белгілі бір шектеулер болу керектігін меңзесе: «Translators, as we have seen, can be extremely creative. But there can also be limits and severe restrictions on the level of inventiveness they are able to deploy in producing translations in specific contexts» [6], Л. Хан және т.б. аударма түсінікті болуының бір талабы ретінде оның мүмкіндігінше оқылуы жеңіл, бастапқыда-ақ сөйлем аударма тілінде жасалғандай ұғымды болуы керек дейді: «The requirement that a translation is intelligible means that, as far as possible, the translation should read like normal, well-edited prose and be readily

understandable in the same way that such a sentence would be understandable if originally composed in the translation language» [7, 2].

Аударманың сәтсіздігі мен жетістігі туралы сөз қозғағанда австрияның белгілі аудармашы маманы Э. Прунч «Батыс аударматануының даму жолдары» атты еңбегінде аударманың дұрыс немесе дұрыс еместігі туралы түсінік мүлдем шартты екендігін айтады. Біреу үшін ең дәл және тиімді аударма екіншісі үшін еркіндік сияқты көрінуі мүмкін немесе керісінше. Осыған байланысты аударма сапасын бағалау параметрлері бүкіл мәдени бейне мен саяси контексті қамтуы керек» [8]. Алайда қазіргі күнде елімізде аударма мектебінің жоқтығы, аударма мәтініне деген талаптың болмауы аударма сапасын бағалауға да кедергі болып табылады.

Ғалым Н. С. Автономова атап көрсеткендей, дұрыс таңдалған баламалар аудармада мағынасы жағынан ғана емес, мәнмәтін жағынан да өте маңызды рөл атқарады. Ең алдымен, қиыншылықтар аударманың концептуалды-терминологиялық аспектілерінен, содан кейін стильдік аспектілерінен туындайды [9].

Қазіргі уақытта аударма сапасын бағалаудың қатаң белгіленген критерийлері жоқ. Олар: лингвистикалық және прагматикалық зерттеулер болып бөлінеді, біріншісі аударманың баламалығын білдіреді, екіншісі аударманың құндылығы жайлы. М. Я. Цвиллинг пен Г. Я. Туровердің пікірінше, лингвистикалық деңгейде аударманы талдау минималды элементтен басталады: сөздер, сөз тіркестері, морфемалар және әр уақытта түпнұсқаны аудармамен салыстырып отырады [10], ол формалды-сандық бағалау әдісі болып табылады және тек мәтіннің беткі қабатына әсер етеді. Прагматика деңгейінде аударма критерийлері көркем-эстетикалық және психологиялық пайымдаулармен ауыстырылады [10, 7].

Алайда, М. М. Зинде мен С. А. Фридрихтің пікірінше, егер сіз белгілі бір параметрлерді ұстанатын болсаңыз, аударма сапасының деңгейін бағалауға болады. Олардың түсінігінде «редакторлық тәжірибеде екі тілді редакторлар өздерінің субъективті бағалау критерийлері негізінде аударманы қаншалықты бағаласа да, аударма сапасының деңгейі модельдеуге жататын құбылыс» [11]. Ол үшін келесі үш компонент қажет: эталон, қателер типологиясы, бағалау параметрлері.

- 1) аударма мәтіні салыстыра отырып бағаланатын пішін/үлгі;
- 2) үлгіден аударманың ауытқу деңгейін белгілеу үшін қателердің жіктелуі (рұқсат етілген жүйені әзірлеу);
- 3) аударманы талдау үшін берілген мәтіннің параметрлері, нақты деңгейлері (мәтінді саралау әдістемесі, автордың ниетін анықтау тәсілдерін тану) [11, 23].

Оған қоса, Г. Г. Гиздатов, А. А. Алдабергенованың пайымдауынша, кез келген аударма түрін жасау үшін мәтін интерпретациясы негізгі процедура болып табылады [12, 163].

Бүгінгі күні аударма сапасын бағалаудың жалпы қабылданған критерийлері жоқ. Жалпы алғанда, аударма қателердің бар-жоғымен, олардың санымен және түпнұсқадан ақпаратты берудің толықтық деңгейімен бағаланады. Дегенмен мұның бәрі аудармада ақпараттың жоғалуы сөзсіз екенін ескеру керек.

Саралай келе, зерттеу жұмысында аударма қателіктерінің Д. М. Бузаджи және т.б. номенклатурасы бойынша жіктелуін негізге алуды жөн көрдік, себебі мұнда аударма қателіктері нақты әрі толық жіктеліп берілген. Дегенмен ол арнайы мәтіндердің аудармасын талдауға арналған. Д. М. Бузаджи және т.б. анықтамасы бойынша аударма қателіктерінің басты төрт тобы жіктелген: 1-топ, мәтіндердің денотативтік мазмұнына байланысты мағынасын беруіндегі қателіктер (бұрмалау, ақпаратты түсіру, қосу, ауыстыру, түпнұсқаның денотативті мазмұнын аудармада дәл бермеу); 2-топ, түпнұсқаның стилистикалық ерекшеліктерін беруге байланысты қателіктер (түпнұсқа мәтінінің функционалдық-стилистикалық/жанрлық ерекшеліктерін берудегі бұзушылықтар, түпнұсқаны калькалау, аударма тілінің қолданылуын бұзу); 3-топ, авторлық бағалауды жеткізудегі қателіктер (түпнұсқаның мәнерлік астарын дұрыс жеткізбеу және авторлық бағаны дәл осылай беру); 4-топ, аударма тілінің нормасы мен қолданылуының бұзылуы (аударма тілінің орфографиялық және пунктуациялық нормаларын бұзу; жалқы есімдерді дұрыс аудармау; транскрипцияланған шетелдік сөздердің дұрыс берілмеуі; аударма тілінің стилистикалық нормаларының айқын бұзылуына байланысты қателер) [1, 34–75].

Келесі мысалдарға осы категориялар бойынша талдау жасалынады, яғни 1-топ, мәтіндердің денотативтік мазмұнына байланысты мағынасын беруіндегі қателіктер:

Мысал 1

Түпнұсқа: Literary Theory: A Practical Introduction

Аударма: Әдебиет теориясы: Кіріспе

Біздің нұсқа: Әдебиет теориясы: Практикалық кіріспе. Әдебиеттануға кіріспе: теория мен практикасы.

Бұл мысалда *practical* сөзі аударманың алып тастау/түсіру әдісіне ұшырағанын байқаймыз. Ағылшын тіліндегі түпнұсқаға зер салсақ, мұнда *practical* сөзінің жазылуы орынды, себебі бұл оқулықта теориямен қатар, практикалық жаттығулар берілген. Сондықтан да қазақ тілді аудармада, біздің ойымызша, практика деген сөзді қосу міндетті. Сонда кітаптың атауы онда не жазылғандығы туралы ақпаратты нақты бере алады.

Мысал 2

Түпнұсқа: The word «tree» seems to name an object. But the word itself is a combination of a sound and an idea [1, 95].

Аударма: «Терек» деген сөз заттың атауын білдіріп тұр. Әйтсе де сөз дыбыс пен идеяның қабысуынан пайда болады [2, 65].

Біздің нұсқа: «Ағаш» сөзі заттың атауын білдіріп тұрғандай. Алайда сөздің өзі дыбыс пен ойдың бірігуінен тұрады.

«Tree» сөзі нақтылау әдісіне ұшырап, «терек» деп аударылған. Дегенмен, терек – ол ағаштың бір түрі, яғни ағылшынша атауы «*tree*». Сондықтан да біздің ойымызша, терек емес, ағаш деп аударған дұрыс.

2-топ, түпнұсқаның стилистикалық ерекшеліктерін беруге байланысты қателіктер:

Мысал 3

Түпнұсқа: *The two dimensions of literature* that they noted – form and matter, technique and meaning – continue to define what literary theory is about [1, 12].

Аударма: *Екі ойшыл* көрсетіп берген форма мен мазмұн, бейнелеу амалдары мен мағына сынды әдебиеттің егіз өлшемі әдеби теорияның түзілімін бұрынғыдан гөрі айқындай түсті [2, 13].

Біздің нұсқа: Олар меңзеген әдебиеттің *екі өлшемі – пішін мен зат, техника мен мағына* – әдебиет теориясы не жайлы екендігін тереңдей түседі.

Бұл мысалда аударма барысында қосу әдісі (екі ойшыл, егіз, түзілімін, сынды) кеңінен қолданылған. Алайда бұл мәтін көркем шығарма емес екендігін есте сақтаған жөн және тілдік әрлеу мен тым әсірелеу ақпаратты қабылдауды төмендетеді.

Мысал 4

Түпнұсқа: Literature (and film and theater and television) is a *technical enterprise* that requires *skill* in the manipulation of devices from storytelling or narration to figuration or metaphor [1, 12].

Аударма: Әдебиет (кино, театр және телевизия да) – ауызша баяндаудан бастап, бейнелеу һәм метафора сияқты көркемдік құралдармен түрлендіру тәсілдерін талап ететін шығармашылық сала [2, 13].

Біздің нұсқа: Әдебиет (кино, театр және телевизия) – әңгімелеуден не баяндаудан бейнелеуге, не метафораға дейінгі тілдік құралдарды қолдану шеберлігін қажет ететін шығармашылық сала.

Бұл аудармада аудармашының «*technical enterprise*» тіркесін «техникалық кәсіпорын» деп алудың орнына семантикалық дамыту әдісін қолданып, «шығармашылық сала» деп дәл тауып айтуы орынды. Себебі *әдебиет* сөзіне түсіндірмелі анықтама бере отырып, оны техникалық кәсіпорын деу оқырманды шатастырады.

3-топ, авторлық бағалауды жеткізудегі қателіктер:

Мысал 5

Түпнұсқа: The opening scene has several significant elements. A king divides his kingdom and gives it away. Daughters profess love in return for pieces of the kingdom. One daughter refuses to play along. The king loses his temper and banishes her [1, 102].

Аударма: Пьесаның алғашқы көрінісінде бірнеше маңызды элемент бар. Король корольдікті үшке бөліп, қыздарына беруді ұйғарады. Корольдіктен өзіне тиесілі үлесін алу үшін қыздары әкесін қаншалықты жақсы көретінін айтуы қажет. Тек кенже қызы ғана жөнсіз жарамсақтанудан бас тартады [2, 69].

Біздің нұсқа: Алғашқы көрініс бірнеше маңызды элементтерді қамтиды. Король өз патшалығын бөліп, қыздарына таратып береді. Ал қыздары корольдіктен алған үлестері үшін әкесін қошеметтейді. Бір қызы жағымпазданудан бас тартқандықтан, король ашуланып, оны қуып жібереді.

Бір оқығаннан аударма өте сәтті көрінеді. Алайда аударма мәтінінде түпнұсқада жоқ ақпарат беріліп, қосу әдісі кеңінен қолданылған. «Үшке бөліп», «кенже қызы» деген ақпарат түпнұсқада берілмесе де, аудармашы нақтылау әдісін қолданып айқындаған. Ал маңызды ақпаратты қамтитын соңғы сөйлем «The king loses his temper and banishes her» мүлде аударылмай кеткен.

Мысал 6

Түпнұсқа: In Shakespeare's King Lear, the logic governing the plot structure is schematic and rhetorical. The plot teaches a lesson organized around an irony. The old king loses his kingdom because he tries to save it in the wrong way [1, 94].

Аударма: Қартамыс король өз билігін жымысқы жолмен сақтаймын деп, ақырында, бар корольдігінен айырылып тынады [2, 64].

Біздің нұсқа: Шекспирдің «Король Лирінде» сюжеттік құрылымды реттейтін логика схемалық және риторикалық болып келеді. Сюжет ирония төңірегінде ұйымдастырылып өрбиді. Қарт король өз корольдығын теріс жолмен сақтап қалуға тырысқандықтан одан айырылып қалады.

Аударма барысында тым көп алып тастау/түсіру әдісі қолданылған. Мысалы, алғашқы екі сөйлем мүлдем аударылмай кеткен, соның нәтижесінде түпнұсқаның мәнерлік астарын дұрыс жеткізбеу және авторлық бағаны дәл осылай беру орын алады. Ал үшінші сөйлемде қосу әдісі (ақырында, бар) қолданылады.

4-топ, аударма тілінің нормасы мен қолданылуының бұзылуы, оның ішінде жалқы есімдерді дұрыс аудармауға байланысты қателер мен сандық деректердің нақты түрлерін беру кезіндегі бұзушылықтарға байланысты қателер:

Мысал 7

Түпнұсқа: Like Plato, Philip Sidney felt that literature should provide moral instruction, and Samuel Johnson shared Aristotle's belief that art provided access to universals [1, 13].

Аударма: Платон, Филип Сидни сияқты, «әдебиет адамзат баласын моральдық құндылықтармен қамтамасыз етуі тиіс» десе, Сэмюэл Джонсон Аристотельдің «өнер ғаламға жол ашады» деген пікіріне қосылды [2, 14].

Біздің нұсқа: Платон сияқты Филип Сидней де әдебиет моральдық нұсқаулармен қамтамасыз етуі керек деп түсінсе, Сэмюэл Джонсон Аристотельдің өнер ғаламға жол ашты деген сенімімен бөлісті.

Бұл орайда аудармашыдан *Like Plato* тіркесін аудару кезінде өрескел қате кеткен. *Платон мен Филип Сидни* есімдерін орнымен ауыстыру, сөйлемнің мағынасын толығымен өзгертті. Ал екіншіден «instruction» сөзі моральдық құндылықтар жайлы емес, нұсқаулықтарға келеді. Үшіншіден, *provided* өткен шақта берілген етістік, осы шақпен аударылған.

Мысал 8

Түпнұсқа: Beryl and Mr. Florence bring a new perspective to the narrator's family, and sometimes that new perspective is disturbing of what the family considers customary and normal. What are some ways in which this occurs? And what is Munro after by drawing your attention to them? Note especially the cow milking episode [1, 113].

Аударма: Бэрил мен мистер Флоренс Никтің отбасын жаңа қырынан ашады. Осындай жағдайлар романның тағы қай жерлерінде кездеседі? Оқырман назарын аударғаннан кейінгі Манро отбасын қалай бейнелейді? Әсіресе 336–337-беттердегі сиыр сауу эпизодына назар аударыңыз [2, 76].

Біздің нұсқа: Бэрил мен Флоренс мырза баяндаушы адамның отбасын жаңа қырынан көрсетті. Кейде бұл жаңа көзқарас отбасы әдеттегі және қалыпты деп санайтын нәрселері жайлы алаңдатушылық туғызады. Бұл қандай жерлерден байқалады? Ал Манро оларға сіздің назарыңызды не үшін аудартты? Әсіресе сиыр сауу эпизодына назар аударыңыз.

Алғашқы сөйлемдегі «and sometimes that new perspective is disturbing of what the family considers customary and normal» деген үзінді алынып тасталған. Сондықтан да одан кейінгі қойылған сұрақ байланыспай қалған. Яғни оқырман қандай жауап іздеуі керектігі жайлы дал болады. Ең қызықты жайт, түпнұсқада берілмеген «336–337-беттерді» аудармашы өз бетінен ізденіп тауып қосқаны.

Жоғарыда көрсетілген мысалдарды талдай келе, аударма барысында қосу, түсіру, алып тастау, нақтылау (конкретизация), мағынаны кеңейту (модуляция) әдістері кеңінен қолданылғаны байқалады. Аударма мәтінінің алғашқы беттеріндегі аударма әсерлі, тілдің көркемдеуіш құралдарға толы

болса, ортаңғы беттері түсіру, алып тастау әдістеріне ұшыраған. Соған орай аудармада стилистикалық ауытқулар байқалады. Тіпті кейбір жерлерде жеке дара сөздер мен сөз тіркестері емес, толықтай сөйлемдер аударылмай кеткен. Оған қоса түпнұсқада берілмеген нақты ақпарат аударма мәтінінде көрініс табады. Әрине аудармашылардың жан-жақты, әрі әмбебап болуы тиіс, алайда ол ақпарат нақты ма, қайдан алынған деген сұрақ та туындайды.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақала ҚР ҒЖБМ гранттық қаржыландыруымен АР19680449 «Аударма сапасын бағалау: ғылыми және оқу салалары» ғылыми зерттеу жобасы негізінде орындалды.

Қорытынды

Қарқынды техникалық прогресс пен жаһандану ақпаратты жедел әрі тиімді тарату қажеттілігі толқынында аудармаға деген сұранысты арттыра түсті. Қазіргі күні ағылшын тіліндегі құнды кітаптарды қазақ тілінде оқу мүмкіндігі пайда болды. Әрине бұл өз кезегінде аудармашы біліктілігіне деген талапты күшейтті, ал жаңа аударма мәтіндері аударма сапасын бағалау мен баламалылықтың жоғарғы деңгейіне жету барысында біраз сынға ұшырады. Аударылған оқулықтардың оқу-ағарту, білім мен ғылым саласында маңызы зор екендігі сөзсіз. Әлемдік әдебиетті қазақ тілінде оқу жаңаша көзқарастың пайда болуына, шет елдік ғалымдармен пікір алмасуға оңтайлы септігін тигізеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 Бузаджи, Д. М., Гусев, В. В., Ланчиков, В. К., Псурцев, Д. В. Новый взгляд на классификацию переводческих ошибок [Мәтін]. – М. : Всерос. центр переводов. – 2009. – 120 с.

2 Ryan, M., Rivkin J. Literary Theory : A Practical Introduction, – 3rd ed. – Wiley-Blackwell. – 2017. – 248 p.

3 Райан, М., Ривкин, Д. Әдебиет теориясы : Кіріспе. [Мәтін] (ауд. Ахметов Ә., Жапақ Ә., Төлеген М. ж.т.б.). – Алматы. – 2019. – 304 б.

4 Ақтанова, А. С. Әдебиет теориясы бойынша терминдердің аударылуы: ізденіс, тәжірибе [Электронды ресурс]. – URL: <https://termincom.kz/articles/?id=160> (Қаралған күні 01.08.2023).

5 Жұмабекова, А. Қ., Умиргасова, Н. И. Лингвистикалық мәтіндерді ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аудару стратегиясы шеңберіндегі аударма әдістері [Мәтін]. – Павлодар : Торайғыров университетінің хабаршысы : Филологиялық сериясы. – 2021. – № 2. – Б. 87–97.

6 Baker, M. In other words. A Coursebook on Translation [Мәтін]. – New York : Routledge. – 2018. – 390 p.

7 **Han, L., Jones, G. J. F., Smeaton, A. F.** Translation Quality Assessment: A Brief Survey on Manual and Automatic Methods [Электронды ресурс] – URL: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2105.03311> (Қаралған күні 01.08.2023).

8 **Прунч, Э.** Пути развития западного переводоведения [Мәтін]. – М. : Р. Валент. – 2015. – 512 с.

9 **Автономова, Н. С.** Познание и перевод. Опыты философии языка [Мәтін]. – М.: СПб: Центр гуманитарных инициатив. – 2017. – 736 с.

10 **Цвиллинг, М. Я., Туровер, Г. Я.** О критериях оценки перевода [Текст] // Тетради переводчика. – 1978. – № 15. – С.3–9.

11 **Зинде, М. М., Фридрих, С. А.** Качество перевода и стилистика текста [Текст] // Тетради переводчика. – 1989. – № 23. – С. 23–31.

12 **Гиздатов, Г. Г., Алдабергенова, А. А.** Дискурсивные интерпретации романа Дж. Хеллера «Поправка-22» в переводческой практике // Критика и семиотика. – 2021. – № 2. – С. 160–177. DOI 10.25205/2307-1737-2021-2-160-177

References

1 **Buzadzi, D. M., Gusev, V. V., Lanchikov, V. K., Psurcev, D. V.** Novy`j vzglyad na klassifikaciyu perevodcheskix oshibok [A new look at the classification of translation errors] [Text]. – М. : Vseros. centr perevodov, 2009. – 122 p.

2 **Ryan, M., Rivkin, J.** Literary Theory: A Practical Introduction, – 3rd ed. – Wiley-Blackwell, 2017. – 248 p.

3 **Rajan, M., Rivkin, D.** Әдебиет теориясы: Kirispe (aud. Axmetov Ә., Zharak Ә., Tölegen M. zh.t.b.) [Literary Theory : A Practical Introduction.] [Text]. – Almaty`, 2019. – 304 p.

4 **Ақтанова, А. С.** Әдебиет теориясы` бойы`nsha terminderдің audary`luy` : izdenis, tәzhiribe [Translation of terms according to literary theory: search, experience] [Electronic resource] – URL: <https://termincom.kz/articles/?id=16013.07.2023> (accessed 01.08.2023).

5 **Zhymabekova, A. Қ., Umirtasova, N. I.** Lingvistikalы`қ мәтіндерді ағу`lshy`n tilinen қазақ tiline тikelej audaru strategiyasy` шеңберіндегі audarma әдістері [Translation techniques within the strategy of direct translation of linguistic texts from English into Kazakh] [Text] // Pavlodar: Torajғы`rov universitetiniң xabarshy`sy` : Filologiyaly`қ seriyasy`, 2021. – № 2. – P. 87–97.

6 **Baker, M.** In other words. A Coursebook on Translation [Text]. –New York: Routledge, 2018. – 390 p.

7 **Han, L., Jones, G. J. F., Smeaton, A. F.** Translation Quality Assessment : A Brief Survey on Manual and Automatic Methods [Electronic resource] – URL : <https://doi.org/10.48550/arXiv.2105.03311> (accessed 01.08.2023).

8 **Prunch, E`.** Puti razvitiya zapadnogo perevodovedeniya. Ot yazy`kovoј asimmetrii k politicheskoj [Ways of development of Western translation studies. From linguistic asymmetry to political] [Text]. – М. : R. Valent, 2015. – 512 p.

9 **Avtonomova, N. S.** Poznanie i perevod. Opy`ty` filosofii yazy`ka. [Cognition and translation. Experiences in the philosophy of language] [Text]. – М.: Sankt-Peterburg, Centr gumanitarnы`x iniciativ, 2017. – 736 p.

10 **Czvilling, M. Ya., Turover, G. Ya.** О критериях оценки перевода [About translation evaluation criteria] [Text] // Tetradi perevodchika. – 1978. – № 15. – P. 3–9.

11 **Zinde, M. M., Fridrix, S. A.** Kachestvo perevoda i stilistika teksta [Translation quality and text style] [Text] // Tetradi perevodchika. – 1989. – № 23. – P. 23–31.

12 **Gizdatov, G. G., Aldabergenova, A. A.** Discursive Interpretations of the Novel of J. Heller «Catch-22» in Translation Practice // Kritika i Semiotika. – 2021. – Vol. 2. – P. 160–177 DOI 10.25205/2307-1737-2021-2-160-177

04.08.23 ж. баспаға түсті.

18.03.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. А. Алдабергенова¹, А. К. Жумабекова²*

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Республика Казахстан, г. Алматы;

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 04.08.23.

Поступило с исправлениями 18.03.24.

Принято в печать 26.08.24.

УРОВЕНЬ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ НОВЫХ ПЕРЕВОДНЫХ ТЕКСТОВ

Статья посвящена изучению способов достижения эквивалентности при переводе научных (лингвистических) текстов. В качестве исследовательского материала использован оригинал книги Майкла Райана и Джули Ривкин «Теория литературы: Введение» на английском языке и его перевод на казахский язык, предназначенный для филологических факультетов университетов. Оригинал данной

книги «*Literary Theory: A Practical Introduction*» на английском языке был опубликован в 1998 году. В 2017 году издан первый перевод на казахский язык по программе «Духовное возрождение». В последние годы англоязычная литература широко переводится на казахский язык. Конечно, это, в свою очередь, позволяет казахоязычным читателям расширить круг своих интересов, получить всесторонние знания о мировой литературе, обмениваться идеями с западными учеными. Однако недостатки и ошибки, возникающие при переводе, приводят к тому, что замысел и цель автора исходного текста доходят до адресата (получателя) в искаженном виде. Именно поэтому в статье рассматриваются переводческие приемы и способы достижения эквивалентности при передаче научного лингвистического текста с английского на казахский язык. Анализируются категории и классификации оценки качества перевода. Особое внимание уделяется различным переводческим трансформациям, лексическим и грамматическим ошибкам и недочетам, имевшим место в процессе перевода, а также переводческим решениям, признанным на взгляд авторов оптимальными.

Ключевые слова: оценка качества перевода, переводоведение, казахский язык, английский язык, теория литературы, эквивалентность, методы перевода.

*A. A. Aldabergenova¹, A. K. Zhumabekova²

¹Kazakh Ablai khan university of international relations and world languages, Republic of Kazakhstan, Almaty;

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 04.08.23.

Received in revised form 18.03.24.

Accepted for publication 26.08.24.

EQUIVALENCE LEVEL OF NEW TRANSLATED TEXTS

The article is dedicated to the study of ways to achieve equivalence in the translation of scientific (linguistic) texts. As a research material were used the original book of Michael Ryan and Julie Rivkin «Literary Theory: A Practical Introduction» in English and its translation into Kazakh, devoted to the study of linguistics at universities. «Literary Theory: A Practical Introduction» was originally published in English in

1998. In 2017, the first translation into Kazakh was published under the program «Spiritual Revival». «New Humanitarian Education. 100 new textbooks in the Kazakh language». In recent years, English-language literature has been widely translated into Kazakh. Of course, this, in turn, will allow Kazakh-speaking readers to expand their range of interests, gain comprehensive knowledge of world literature, and exchange ideas with Western scholars. However, the shortcomings and errors that occur during translation lead to the fact that the intention and purpose of the author in the source text reach the addressee (recipient) in a distorted form. That is why the article discusses translation techniques and ways to achieve equivalence when translating a scientific linguistic text from English into Kazakh. Categories and classifications of translation quality assessment are analyzed. Particular attention is paid to various translation transformations, lexical and grammatical errors and shortcomings that took place in the translation process, as well as translation solutions that are recognized as optimal.

Keywords: translation quality assessment, translation studies, Kazakh language, English language, literary theory, equivalence, translation methods.

<https://doi.org/10.48081/XWBW6618>

Ж. А. Баянбаева¹, *Ж. Б. Ибраева², Е. А. Ломова³

^{1,3}Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы;

²Казахский национальный педагогический

университет имени Абая,

Республика Казахстан, г. Алматы.

*e-mail: igb1006@mail.ru

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1710-0791>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1487-5513>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4890-7715>

ЛИРИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ БАХЫТЖАНА КАНАПЬЯНОВА КАК СИМВОЛИЧЕСКИЙ ЗНАК-ПЕРСОНА

В данной статье рассмотрены современные проблемы литературоведения, в частности, его интегративные связи с семиотикой, делается обзор научных работ по ключевым положениям статьи, а именно: теоретическим вопросам семиотики, принципам семиотического анализа и новым подходам к нему.

В статье содержится толкование интерпретанты в разрезе поднятой проблемы – символическое обозначение знака-персоны. Выявлена и обоснована необходимость рассмотрения информационного поля поэтических текстов, входящих в них символов и знаков. На основе проведенного исследования представлен авторский опыт узнавания, нахождения и раскрытия знаков/символов в текстах, описаны интерпретанты.

В статье поставлена цель – определить лирического героя в стихотворениях Бахытжана Канапьянова как символический знак-персону, через который раскрывается описание субъективного мира героя, его отношение к миру вещей, социальному миру и др. В статье впервые представлен анализ ряда поэтических текстов через семиотическую обусловленность образа лирического героя, который обозначен как знак-персона, в силу чего данный материал представляет несомненную новизну. Впервые представлен опыт интерпретации стихотворений через семиотический аспект.

Проанализирован ряд произведений, таких, как «Подарок чабана», «Я у русла стою будущей долгой реки...», «Зеленый дом» и др.

Проанализированы характерные особенности авторского идеостилия Б. Канапьянова, через которые отражается творческое сознание поэта.

Практическая значимость статьи обусловлена возможностью использования материала в ряде теоретических дисциплин, таких, как «Теория литературы», «Актуальные проблемы литературоведения», «Введение в литературоведение», на курсах по изучению истории современной литературы Республики Казахстан, на дисциплинах, связанных с методикой преподавания литературы и др.

Ключевые слова: семиотика, знак, символ, образ, десигнат, интерпретатор, интерпретанта, поэтический мир.

Введение

Статья посвящена исследованию поэтических произведений современного казахского поэта Бахытжана Канапьянова, чье творчество можно считать малоизученным, только в последние два десятилетия появились отдельные работы ученых-литературоведов. В статье впервые представлен анализ ряда поэтических текстов через семиотическую обусловленность образа лирического героя, который обозначен как знак-персона, в силу чего данный материал представляет несомненную новизну.

Российский литературовед Виктор Максимов в своей монографии «Свет кочевой звезды» [1], посвященной Б. Канапьянову как выдающемуся писателю, расшифровал внутреннее содержание поэзии поэта, в которой национальная идентичность, а также установки, присущие только высокой поэтической природе, раскрываются глубоко и полно, отражая природу человека, его предназначение в этой святой и грешной жизни, тонкость мировосприятия и глубину переживаний.

Перед нами поставлена цель – определить лирического героя в стихотворениях Бахытжана Канапьянова как символический знак-персону, через который раскрывается описание субъективного мира героя, его отношение к миру вещей, социальному миру и др.

Практическая значимость статьи обусловлена возможностью использования материала в ряде теоретических дисциплин вузовского и послевузовского обучения.

Так как нам предстоит рассмотреть в стихотворениях Б. М. Канапьянова героя как знак-персону, то есть с позиций семиотического анализа, остановимся на понятиях, непосредственно связанных с семиотикой.

Обращаясь к истории вопроса, следует отметить, что знаки и символы издавна были объектом исследований, начиная с истолкования знаков Аристотелем, в силу чего семиотика, воспринимаемая многими учеными как метанаука, является базой для изучения символов, конструктов, концептов и др. Несомненный вклад в решение ряда серьезных вопросов сыграли работы Фердинанда де Соссюра (он провозгласил принцип произвольности языковых знаков) [2], Ч. С. Пирса [3], труды современных ученых постсоветского пространства Ю. С. Степанова [4], А. Н. Барулина [5] и др.

Обратимся к одному из наиболее точных определений семиотики, моррисовскому: «Важное значение семиотики как науки кроется в том, что это — определенный шаг вперед в унификации науки... Семиотика — это полноправная наука, изучающая вещи и свойства вещей в их функции служить знаками, то она в то же время и инструмент всех наук, поскольку любая наука использует знаки и выражает свои результаты с помощью знаков» [6, с. 1].

Следует отметить, что понимание чего-либо как знак, его расшифровка и раскрытие скрытого смысла имеет определенную процессуальность, и этот процесс называется семиозисом, который имеет 4 положения, а именно: то, что в нашем понимании есть знак; на что указывает и на что направляет этот знак; то «воздействие, в силу которого соответствующая вещь оказывается для интерпретатора знаком» [6, с. 2]; и сам интерпретатор, то есть лицо, интерпретирующее этот знак.

Обозначим используемые в этом процессе определения: знаковое средство – *З*/ интерпретанта – *И*/ законоситель – *З*/ десигнат – *Д*. Прокомментируем данный процесс «означивания» или наиболее эффективной характеристики знака: *З* есть знак *Д* для *И* в той степени, в какой *И* учитывает *Д* благодаря наличию *З*.

«В семиозисе нечто учитывает нечто другое опосредованно, то есть через посредство чего-то третьего. Следовательно, семиозис — это «опосредованное учитывание». Посредниками выступают знаковые средства, [обобщенное] учитывание — это интерпретанта, действующие лица процесса — интерпретаторы, а то, что учитывается, — десигнаты» [6, с. 2].

Для Ч. У. Морриса была важна мысль, что существует нечто как знак, потому что интерпретируется определенным лицом (интерпретатором) как знак чего-либо, в силу обобщенного учитывания чего-то, что является интерпретантой только потому, что вызывается чем-либо, «функционирующим в качестве знака; некоторый объект является интерпретатором только потому, что он опосредованно учитывает нечто», «знаки, указывающие на один и тот же объект, не обязательно имеют те же самые десигнаты, поскольку то, что учитывается в объекте, у разных интерпретаторов может быть различным» [6, с. 3].

Материалы и методы

Материалом исследования послужили стихотворения Бахытжана Канапьянова (Канапьянов Б.М. Избранное: В 2 т. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2011. – Т. 1. – 480 с.) [7].

В основу работы положен метод семиотического анализа. Использован *метод* художественной герменевтики. Герменевтический подход имеет в данном исследовании особое значение: достижение адекватного понимания смысла исследуемого художественного текста и поиск оптимальных средств на пути к этому. Наш выбор *метода* филологической герменевтики заключается в обеспечении процесса понимания и путей его оптимизации. Для полного понимания семиотической природы отдельных знаков в художественном тексте нами привлекались и другие частно-научные методы исследования, такие, как концептуальный, интертекстуальный и целостный анализы.

Результаты и обсуждение

Понимая важность лирического субъекта в поэтическом тексте, подчеркнем, что он предстаёт манифестатором, организующим «сам акт высказывания» [8, с. 246].

Говоря об особенностях взаимоотношений лирического героя с собеседниками и адресатами, С. Д. Абишева указывает на «характер субъектно-объектных отношений в форме открытого и скрытого диалога» [9, с. 43], подобные диалоги обозначены во многих произведениях поэта; наш внутренний отклик, внутренние переживания и зачастую выстраиваемый монолог являются своеобразным диалогом героя с адресатом.

Поэтическая картина мира поэта, по известному мнению В. И. Постоваловой, есть целостный образ мира поэта, представляющий результат всей его духовной активности. И интерпретатору важно оценить это взаимодействие автора с миром через семиотические знаки, важно объективно уловить и социальные установки, и представления о реальности определенного исторического этапа, и индивидуальный стиль автора, его творческую манеру. Процесс декодирования художественного текста связан с «художественной традицией эпохи и общей для автора эстетического объекта и субъекта восприятия языково-семиотической условностью» [10, с. 128, 133]. Вербальная интерпретация связана с такими вопросами, как особенности эстетических объектов, принципы порождения интерпретаций, восприятие их [11, с. 54].

Представим отдельные примеры из первых произведений, входящих в сборник «Достояние души» [7], взятый для анализа.

Мы знаем, что в художественном произведении грамматическая форма может быть представлена одновременно и как средство экономии, и как

объект авторской рефлексии, поэтому обратимся именно к грамматическим категориям. На первый план в большинстве поэтических текстов выступает лирический субъект, заявленный формой личного местоимения 1 лица, единственного числа «я», глаголами настоящего времени, единственного числа, притяжательными местоимениями «моя, мой, мое, мои», что дает нам право обозначить субъект в поэтическом тексте как знак-персону; лирический герой, отразивший мироощущение автора - реального лица: «То ли горы стали ближе, То ли я к ним подхожу...» (1974 г.) [6, с. 8], «Я ждать тебя буду, моя белая горлинка...» (1975 г.) [7, с. 13], «Представил я за сотни верст» (1975 г.) [7, с. 15], «Я не знаю, кто еще. Здесь улыбаюсь каждому кусту...» (1975 г.) [7, с. 21], «Ты прими мой перестук, земля...» (1975) [7, с. 22], «Аркан я горизонта разорву...» (1976 г.) [7, с. 33], «Я родом из детства, где яблоки зноем налиты...» (1975 г.) [7, с. 35], «Я родом из детства, где дед совершает молитву...» [7, с. 35], «Я родом из мира, я верю, что он будет вечен...» (1976 г.) [7, с. 35], «Я не знаю, что будет со мной, Я бы ветром хотел возвратиться...» (1976 г.) [7, с. 38], «Я у русла стою будущей долгой реки...» (1976 г.) [7, с. 43], «Я грею твои ладони...» (1977 г.) [7, с. 56], «Я летописец! Я истину глаголю!» (1977 г.) [7, с. 60], «...Я образцы даю стихов...» (1984 г.) [7, с. 206–208] и др.

Почти в каждом стихотворении начального творческого периода авторское «я» выступает открыто, превращаясь в своеобразный символ, обобщающий образ молодого человека советской страны; и тематика, и идейный смысл многообразны, знак-персона многогранен. Это и влюбленный молодой человек, обнажающий искренность любовного чувства («Я ждать тебя буду, моя белая горлинка...»), и человек, расширяющий горизонты реального мира, способный к его поэтизации и метафоризации («Аркан я горизонта разорву...»), и лицо, задающее вопросы о смысле жизни и сложности выбора («Я не знаю, что будет со мной, Я бы ветром хотел возвратиться...»), и сердцевиной этого обобщающего символического образа становится поэт. Нам важно определить предназначение поэта, истинную суть его творчества, его гражданскую позицию («Я истину глаголю!», «...Я образцы даю стихов...»).

Значимым является знак-персона «Я» в стихотворении «Я у русла стою будущей долгой реки...» [7, с. 43], зачастую в текстах рядом со знаком-персоной появляются другие знаки-символы, в данном тексте несколько знаков-символов. Десигнатом выступают законосители «русло», «река», интерпретанта – русло понимается как начало чего-либо, исток, знак, который символизирует прародину человеческой души, также он содержит значение - начало нового и обращенность в будущее. Долгая река раскрывается в значении «долгая жизнь». Река является символом плодородия, вместе с этим

река и символ движения, очищения. В ряде мифологий река воспринимается как некий стержень Вселенной. Вспомним слова Гераклита Эфесского о невозможности дважды войти в одну реку или мысли Л. Н. Толстого о непостоянстве людей, подобных рекам - чистым, холодным, мутным, теплым... Думается, эти строки Канапьянова «Я у русла стою будущей долгой реки...» содержат аллюзии, в которых мы прочитываем намеки на общеизвестные факты. Мы должны принимать во внимание множественность интерпретаций, которые определяется и субъективизмом восприятия текста [11, с. 76], и ролью интерпретатора в раскрытии скрытых смыслов.

Знак-персона «я», метазнак, раскрывающий различные эмоциональные состояния лирического героя, черпающему вдохновение из национального истока, но мыслящему глобально, руководствуясь принципами общего мироустройства.

Прокомментируем стихотворение «Подарок чабана» (текст № 1 [7, с. 24–26]):

В юрту вхожу –
Пахнет кошмой и чаем.
Чабан добрым взглядом встречает:
«Путник, входи,
У порога не стой,
Открыта тебе моя юрта»

Следует отметить, что данный текст, несомненно, обладает лиро-эпическими характеристиками, где благодаря введению второго героя, чабана, рассказывающего о себе от первого лица, появляется еще один лирический субъект, повествующий о себе: «Я седьмое колено древнего рода – берш», - заявляет герой, далее с гордостью уточняя: «Арын я, сын Какимжана...». Тот казах был достоин уважения, кто знал своих предков до седьмого колена, кто знал свой руу, к какому жузу относился, кто чтит своего отца. Первый знак-персона отражает мировидение самого автора, второй знак-персона (чабан) является выразителем национального мироощущения, национальных ценностных стереотипов, не случайно, в первой строфе словами знака-персоны-2 высказывается мысль, выражающая традиции степняков: даже если ты незнакомец, ты можешь войти в юрту хозяина: «входи», «не стой», – так открыто и доверительно-просто, на «ты» лирический герой № 2 обращается к путнику, которому открывает двери юрты. «...Моя юрта», - подчеркивает Арын. Здесь демонстрируются особенности быта и проживания – и культурно-исторические, и социальные, связанные с национальными ценностями всего казахского народа.

Знак-персона № 2 несет целый спектр национально-культурных значений, напрямую касается сохранения культурного кода, национальных традиций казахского народа, человека, который оказывался беспомощным

перед стихиями природы, непреодолимыми расстояниями великой степи, в связи с чем и появилось устойчивое выражение «құдай қонақ», посланный Всевышним. Встречать его надо было со всеми почестями. Значимость знака-персоны № 2 – чабана – расширяется до масштабов моделирования мира, его глобального видения. Вспомним «бұйымтай» – обычай встречать гостей, которым нужна была помощь, и хозяин должен был по всем правилам гостеприимства не только угостить гостя, но и оказать посильную помощь. Подобная интерпретация стихотворения Канапьянова содействует актуализации и возрождению этикетных правил, которые возникли со времени родоплеменных отношений и определили философию степняка.

Именно через прием декодирования/ расшифровывания этого кода, в котором содержится целая система, определяющая модель мира кочевого народа, мы вышли на параллель и с идиомой – «құдай қонақ», и обычая «бұйымтай». Этот ряд обычаев и традиций можно продолжить, например, «жылу» (прямой смысл – «тепло», помощь тому, кто попал в беду), потому что поддержка тех, кто в этом нуждался, для казаха была святой, это своеобразный устав, воспринимаемый как закон жизни.

«С точки зрения семиотического подхода культура представляет собой огромную информационную знаковую систему, в которой с помощью особых кодов созданы сценарии человеческого поведения, законы социума» [12, с. 2].

Данный поэтический текст позволяет еще раз подчеркнуть значимость культурных знаков, через которые человечество отражает свои представления и опыт, сложившийся столетиями. «Семиотическое исследование, следовательно, рассматривает все феномены культуры как факты коммуникации, отдельные сообщения которой организуются и становятся понятными в соответствии с определенным кодом. ...Изучая знаковые системы различных культур, можно обнаружить их глубинные смыслы, извлекая ту или иную информацию» [12, с. 3].

Отметим значимость десигната степь. «Я принял подарок его потому, Что *степь* нам для встреч дана. ...», – так заключает лирический герой № 1, уезжая из дома чабана. Мы выделили слово *степь*, которое понимается как знак, *интерпретанта* которого – Великая Степь, «Ұлы дала», целая вселенная. Исторический регион, который проходит через всю территорию Казахстана и называется Великой Степью, в силу чего и возникает воздействие на широту нашего восприятия этого кода.

Таким образом, для интерпретатора важно уловить, почему *ничто*, в примере выше – степь, становится закононосителем.

При рассмотрении лирических героев в стихотворении «Подарок чабана» происходит синкретизм: наложение ценностных составляющих знака-персоны-1 с общенациональными ценностями знака-персоны-2,

сложившимися еще со времен общинно-родовых канонів мироустройства: первый, выражающий индивидуальное мироощущение, вырастает до обобщенного национального-культурного типа, который можно обозначить как метазнак, несущий несколько идей, знак-персону, повинующуюся законам предков, следующую заветам, продолжателя традиций казахского народа.

В данных поэтических строках Канапьянова – важные для осмысления его творчества приоритеты и ценности, вектор поэтических устремлений, особенности мироощущения. Стихотворение демонстрирует также пример вторичного семиозиса, встречающегося не столь часто, и представляет собой образец креолизованного текста. Комбинация естественного языка и отдельных элементов других знаковых систем не изучены в полной мере, в связи с чем можно встретить различные термины, указывающие на эту взаимосвязь, например, «креолизованные тексты» или «полисемические тексты», используются также и такие понятия, как «синкретические сообщения», «поликодовые тексты», «изовербальные комплексы», «лингвовизуальные комплексы» и др. [13, с. 213].

Вспомним, что невербальные знаки, которые выступают в качестве вторичного семиозиса, представляют собой интенциональные маркеры авторской индивидуальности. Единицами, представляющими примеры вторичного семиозиса, могут быть и пунктуационные авторские знаки или графоны, которые обозначают некоторые особенности текста при экстраполяции его в устную форму, а также целый ряд средств выразительной графики. Могут быть использованы знаки других систем, частотность и логика использования которых предполагает экспликацию неявно выраженных смыслов [14, с. 11].

Именно пунктуационные знаки, которые используются при оформлении диалога двух лиц, являются десигнатом/ сигнификатом, обозначающим и разграничивающим реплики двух героев, таким образом, не происходит смешение художественного мира первого лирического героя с миром второго субъекта, несмотря на грамматические формы первого лица в обоих случаях. Данные пунктуационные знаки воспринимаются как интерпретанта, поскольку они передают некую информацию, обладая особой коннотацией для ее характеристики.

Подчеркнем, что понимание информации может идти через вербальный и невербальный каналы, и каждая из кодовых систем передачи информации «не только накладывает определенные ограничения на передаваемую информацию, но и имеет свое содержание, которое присутствует при употреблении этой формы независимо от намерений автора» [15, с. 5].

Автор в эпиграфе стихотворения «Зеленый дом» указывает на тяготение к жанру поэмы: «Нет, не вмещается в размер *Поэма* на иной манер» [7, с. 206].

В данном тексте автор поднимает важный вопрос о назначении поэта и поэзии [7, с. 206–208]. Лирический герой, несомненно, – знак-персона, обозначен личным местоимением 1 лица, единственного числа «я», что дает нам право максимально приблизить его к биографическому автору. Лирический герой сокрушается:

Не собрана моя поэма,
Сонеты,
Проза,
Белый стих,
Тень Пастернака вижу в них.

Образ поэта воспринимается как знак-персона в силу значимости и бесценности его труда. Роль в обществе поэтов-«пророков» – жечь глаголом сердца людей, и в данном стихотворном тексте эта роль выполняется:

На поводу воспоминаний
И впечатлений - я писал.

«Я так и не узнал», «Я писал», «Я образцы даю стихов»... Конкретно-биографические факты кажутся простыми и понятными, представляя между тем то, что является определяющим, ключевым для автора. Именно поэтому лирический герой воспринимается как *знак-персона*, обобщающий образ поэта, способного через прозаичность и обыденность своего труда увековечить человеческую природу творца. Эта же мысль звучит и в ряде других произведений автора, мы читаем: «Я чую подземные воды, Дыхание жизни сквозь мрак» [7, с. 195]. Лирический герой наполнен способностями предвидения, обладая сверхъестественными возможностями «чувять», «предугадывать», ощущать во всей глубине. Не менее значима роль человека вообще, каждого, кто представляет «высшую форму», созданную творцом. Подтверждается его значимость словами:

И я, человек,
В ней высшая форма творенья...
Душа не вмещается в век.

Тема поэта и гражданина звучит более явственно в стихотворении «Поэт и обыватель» [7, с. 194]:

Зачем же я, песчинка во Вселенной,
Памятью многовековой живу?
Зачем же я, былинка жизни тленной,
Всесильным существом себя зову?...
Мучительные вечные вопросы.
Ответит жизнерадостный кретин:
- Идите в степь и, не меняя позы,
Предстаньте перед звездами один.

Свою звезду найдите там сквозь слезы.

И – у нее спросите, гражданин.

Так иронично обозначенный автором поэт-«кретин» усиливает жизнеутверждающее, позитивное начало, за которой – созидательный смысл его деятельности: вдохновлять, направлять («идите», «спросите»), за которой – вера и желание совершенствовать и улучшать мир. И эта миссия – служить народу, отвечать на «мучительные вечные вопросы» становится интерпретантой этого знака-персоны «я».

Выводы

В заключении укажем на значимость художественных произведений Б. Канапьянова как культурных текстов целой эпохи с точки зрения его контекста, той уникальной ситуации, тех культурно-исторических условий, когда они создавались, семиотический подход к их анализу позволил определить наиболее значимые символы и знаки. В статье решена поставленная цель – определен лирический герой стихотворений Б. М. Канапьянова как символический знак-персона. Поставленные в статье задачи решены: сделан обзор научной литературы по ряду вопросов, касающихся семиотики, выявлены особенности поэтического мира Канапьянова, индивидуальность его творческого сознания, сделан анализ лирического героя как знака-персоны, интерпретированы символы и знаки в представленных к анализу стихотворениях.

Выступая в качестве интерпретаторов, подчеркнем, что данный опыт не является истиной в последней инстанции, так как в стихах поэта не все доступно для полного декодирования, разгадывания, и подобные работы имеют явные перспективы дальнейшего исследования за пределами данного опыта интерпретационного прочтения; многое зависит от времени, ситуации и субъекта восприятия.

Список использованных источников

- 1 **Максимов, В. П.** Свет кочевой звезды : Твор. портр. поэта Бахытжана Канапьянова / Виктор Максимов. – М. : Пилигрим. – 2000. – 253. [1] с.; 21 см.; ISBN 5-87475-010-7
- 2 **Соссюр, Ф.** Курс общей лингвистики. – М. : Книжный дом «Либроком». – 2012. – 256 с.
- 3 **Пирс, К. С.** (1867), «О новом списке категорий», Труды Американской академии искусств и наук 7 (1868), 287–298.
- 4 **Степанов, Ю. С.** Семиотика : Антология. – Екатеринбург : «Деловая книга». – 2001. – 702 с.

5 **Барулин, А.Н.** Основания семиотики. Знаки, знаковые системы, коммуникация. – М.: Спорт и культура. – 2000. – 464 с.

6 **Моррис, Ч. У.** Основания теории знаков. [Электрон. ресурс] – 36 с. – URL: http://www.bim-bad.ru/docs/morris_semiotics.pdf (дата обращения: 15.08.2021).

7 **Канапьянов, Б. М.** Избранное: В 2 т. – Алматы : ИД «Жибек жолы», 2011. – Т. 1. – 480 с.

8 **Наумова, Д. М.** Лирический субъект в поэтике группы «аукцион» (на примере текста «Глаза» Дмитрия Озерского). – Русская рок-поэзия : текст и контекст. – 2019. – С. 245–250.

9 **Абишева, С. Д.** Поэтический мир М. Макагаева: Монография. – Алматы. – 2018. – 272 с.

10 **Елина, Е. А.** Опыт сравнительной характеристики «наивных» толкований произведений живописи / Е. А. Елина // Аксиологическая лингвистика: проблемы коммуникативного поведения: сб. науч. тр. / Под ред. В. И. Карасика, Н. А. Красавского. – Волгоград : Перемена. – 2003. – С. 127–133.

11 **Елина, Е. А.** Вербальные интерпретации произведений изобразительного искусства: Номинативно-коммуникативный аспект: монография / Е. А. Елина. – Саратов. – 2002. – 256 с.

12 **Осипова, Н. О.** Структурно-семиотический подход как аспект методологии гуманитарного знания. Культурологический журнал. – 2011 г. – 3(5) – 11 с.

13 **Сребрянская, Н. А.** Креолизованные художественные тексты разных типов знаковых систем. Воронеж : Известия ВГПУ, №2(261). – 2013 г. – С. 213 – 216.

14 **Садченко, В. Т.** Вторичный семиозис в художественном тексте автореф. доктора фил. наук. – Владивосток. – 2007. – 19 с.

15 **Алексеев, Ю. Г.** Вербальный и иконический компоненты креолизованного текста в интракультурной и интеркультурной коммуникации: автореф. дис. ... канд. филол. н. / Ю. Г. Алексеев. – Ульяновск. – 2002. – 23 с.

References

1 **Maksimov, V. P.** Svet kochevoj zvezdy: Tvorchesky portret poeta Bahytzhana Kanap'yanova [The light of a nomadic star: A creative portrait of the poet Bakhytzhana Kanap'yanov]. Moscow : Pilgrim, 2000, 253 p.

2 **Saussure, F.** Kurs obshhej lingvistiki [Course of general linguistics]. Moscow:Knizhny'j dom «Librokom», 2012. – 256 p.

3 **Pierce, K. S.** «On novom spiske kategorij» [«On a new list of categories»]. Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences, 1868. – 287–298.

4 **Stepanov, Y. S.** Semiotika: Antologiya. [Semiotics: An anthology.] – Yekaterinburg : «Business Book», 2001. – 702 p.

5 **Barulin, A.N.** Osnovaniya semiotiki. Znaki, znakovy'e sistemy', kommunikaciya. [The foundations of semiotics. Signs, sign systems, communication.]. Moscow : Sport and culture, 2000. – 464 p.

6 **Morris, C. W.** Osnovaniya teorii znakov. [The foundations of the theory of signs] – 36 p. – [Electronic resource] URL: http://www.bim-bad.ru/docs/morris_semiotics.pdf (date of address: 08/15/2021).

7 **Kanap'yanov, B. M.** Izbrannoe : V 2 tomakh [Selected works : In 2 volumes]. Almaty: «Zhibek zholy», 2011. – 480 p.

8 **Naumova, D. M.** Liricheskij sub`ekt v poe`tike gruppy` «aukcyon» (na primere teksta «Glaza» Dmitriya Ozerskogo). [Lyrical subject in the poetics of the group «auktion» (on the example of the text «Eyes» by Dmitry Ozersky)]. Russian rock poetry: text and context, 2019. – pp. 245–250.

9 **Abisheva, S. D.** Poe`ticheskij mir M. Makataeva: Monografiya. [The poetic world of M. Makataev: A monograph]. Almaty, 2018. – 272 p.

10 **Elina, E. A.** Opy`t sravnitel`noj xarakteristiki «naivny`x» tolkovanij proizvedenij zhivopisi. [The experience of comparative characteristics of “naive” interpretations of paintings]. Axiological linguistics: problems of communicative behavior: collection of scientific tr. / Edited by V.I.Karasik, N.A. Krasavsky. Volgograd: Peremena, 2003. – pp. 127–133.

11 **Elina, E. A.** Verbal`ny`e interpretacii proizvedenij izobrazitel`nogo iskusstva: Nominativno-kommunikativny`j aspekt: monografiya. [Verbal interpretations of works of fine art: Nominative and communicative aspect: a monograph]. Saratov, 2002. 256 p.

12 **Osipova, N. O.** Strukturno-semioticheskij podxod kak aspekt metodologii gumanitarnogo znaniya. [The structural-semiotic approach as an aspect of the methodology of humanitarian knowledge]. Cultural Journal, 2011 – 3(5) – 11 p.

13 **Srebryanskaya, N. A.** Kreolizovanny`e xudozhestvenny`e teksty` razny`x tipov znakovy`x sistem. [Creolized artistic texts of different types of sign systems]. Voronezh: Izvestiya VSPU, No. 2(261), 2013 – pp. 213–216.

14 **Sadchenko, V. T.** Vtorichny`j semiozis v xudozhestvennom tekste [Secondary semiosis in the literary text]. – Vladivostok, 2007. – 19 p.

15 **Alekseev, Yu. G.** Verbal`ny`j i ikonicheskij komponenty` kreolizovannogo teksta v intrakul`turnoj i interkul`turnoj kommunikacii : avtoreferat. [Verbal and iconic components of a creolized text in intracultural and intercultural communication: abstract of the dissertation of the Candidate of Philology]. Ulyanovsk, 2002. – 23 p.

Поступило в редакцию 27.04.24.

Поступило с исправлениями 10.05.24.

Принято в печать 26.08.24.

Ж. А. Баянбаева¹, *Ж. Б. Ибраева², Е. А. Ломова³^{1,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²Абай атындағы Қазақ

Ұлттық педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

27.04.24 ж. баспаға түсті.

10.05.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

БАҚЫТЖАН ҚАНАПИЯНОВТЫҢ ЛИРИКАЛЫҚ ҚАТЫРЫ СИМВОЛИКАЛЫҚ БЕЛГІ ТҮЛГЕ РЕТІНДЕ

Бұл мақалада әдебиеттану ғылымының қазіргі мәселелері, атап айтқанда, оның семиотикамен интегративті байланыстары, мақаланың негізгі ережелері, атап айтқанда: семиотиканың теориялық мәселелері, семиотикалық талдаудың принциптері және оған жаңа көзқарастар бойынша ғылыми еңбектерге шолу жасалады.

Мақалада көтерілген мәселе контекстіндегі интерпретатордың түсіндірмесі – таңба-тұлғаның символдық белгіленуі қамтылған. Поэтикалық мәтіндердің, оларға енетін таңбалар мен белгілердің ақпараттық өрісін қарастыру қажеттігі ашылды және негізделді. Зерттеу негізінде автордың мәтіндердегі белгілерді/таңбаларды тану, табу және ашу тәжірибесі берілген, интерпретаторлар сипатталған.

Мақаланың мақсаты – Бақытжан Қанапиянов өлеңдеріндегі лирикалық қаһарманды символдық таңба-тұлға ретінде анықтау, ол арқылы кейіпкердің субъективті әлемін суреттеу, оның заттар әлеміне әлеміне, әлеуметтік әлемге қатынасы ашылады. Таңба-тұлға ретінде белгіленген лирикалық қаһарман бейнесінің семиотикалық шарттылығы арқылы мақалада алғаш рет бірқатар поэтикалық мәтіндерге талдау жасалды, осының негізінде аталмыш материал сөзсіз жаңашылдыққа ие. Өлеңдерді семиотикалық аспекті арқылы түсіндіру тәжірибесі алғаш рет берілген. «Қойшының сыйы», «Мен келешек ұзын өзеннің түбінде тұрмын...», «Жасыл үй» және т.б.

Б. Қанапияновтың авторлық идеялық стилінің өзіне тән ерекшеліктері талданып, олар арқылы ақынның шығармашылық санасы көрініс табады және т.б.

Кілтті сөздер: семиотика, белгі, таңба, бейне, десигнат, интерпретатор, интерпретант, поэтикалық әлем.

Zh. A. Bayanbaeva¹, *Zh. B. Ibrayeva², E. A. Lomova³^{1,3}Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

²Abai Kazakh National Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 27.04.24.

Received in revised form 10.05.24.

Accepted for publication 26.08.24.

THE LYRICAL HERO OF BAKHYTZHAN KANAPIANOV AS A SYMBOLIC SIGN-PERSON

This article discusses modern problems of literary criticism, in particular, its integrative links with semiotics, a review of scientific works on the key provisions of the article, namely: theoretical issues of semiotics, the principles of semiotic analysis and new approaches to it.

The article contains the interpretation of the interpretant in the context of the problem raised - the symbolic designation of the sign-person. The necessity of considering the information field of poetic texts, symbols and signs included in them is revealed and justified. On the basis of the study, the author's experience of recognizing, finding and disclosing signs / symbols in texts is presented, interpretants are described.

The goal of the article is to define the lyrical hero in the poems of Bakhytzhan Kanapyanov as a symbolic sign-person, through which the description of the subjective world of the hero, his attitude to the world of things, the social world, etc. is revealed. hero, which is designated as a sign-person, due to which this material is an undoubted novelty. For the first time, the experience of interpreting poems through the semiotic aspect is presented. A number of works have been analyzed, such as «The Shepherd's Gift», «I'm standing at the bed of the future long river...», «Green House» and others.

The characteristic features of the author's ideological style of B. Kanapyanov are analyzed, through which the creative consciousness of the poet is reflected.

The practical significance of the article is due to the possibility of using the material in a number of theoretical disciplines, such as «Theory of Literature», «Actual Problems of Literary Studies», «Introduction to Literary Studies», in courses on the study of the history of modern literature of the Republic of Kazakhstan, in disciplines related to the methodology of teaching literature and etc.

Keywords: semiotics, sign, symbol, image, designatum, interpreter, interpretant, poetic world.

<https://doi.org/10.48081/STFJ3548>***М. Т. Джакыпбекова¹, Ш. А. Кыяхметова², Р. О. Асыллова³**^{1,2,3}І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

*e-mail: Mamilya_72@mail.ru¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9886-471X>³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6157-4698>

I. ЖАНСҮГІРОВТІҢ «ҚАЗАҚ ҮЙДІҢ ТҰРМЫСЫ» ӨЛЕҢІНДЕГІ ЭТНОГРАФИЗМДЕР

Мақалада I. Жансүгіровтің этнографиялық туындысы «Қазақ үйдің тұрмысы» өлеңіндегі этнографизмдер жүйеленіп, жинақталып, өлең мәтініндегі этнографиялық атаулардың сандық деректері келтіріліп, этнографизмдер алғаш рет тақырыптық жағынан топтастырылып, ұлттық мәдениеттің ерекшеліктері тұрғысынан талдау жасалды. Қазақ тұрмысына орай қолданылатын этнографизмдердің ұлттық-мәдени компоненті анықталды. Мақалада халықтың материалдық және рухани өмірінің объектілерін немесе құбылыстарын білдіретін, ұлттық, тарихи және уақыттық болмысты көрсететін, айқын коннотативтік мағынасы бар, тілдік баламасы жоқ атаулар нысанға алынды. Өлеңде халықтың тұрмыс-тіршілігін, болмысын, оның дәстүрі мен наным-сенімін, дүниетанымдық ерекшеліктері мен құндылықтар жүйесін суреттеу үшін ақынның 176 этномәдени атау қолданғаны анықталып, атауларды өлең ырғағына, ұйқасына тиімді орайластырған ақынның тіл шеберлігі мен этнокөркемдік ойлауы талданды. I. Жансүгіров өлеңіндегі этнографизмдерді тақырыптық жағынан топтастырып жүйелеу көркем этнография мен ұлттық этноментальдық аясында жанрдың даму динамикасын көрсетуге мүмкіндік береді. Илияс Жансүгіров шығармаларын этнопоэтикалық тұрғыда зерттеу халықтың әлеуметтік, материалдық, рухани, этикалық және эстетикалық мәдениетін жаңғыртудағы маңызын айқындап, оның этноменталитеті, екінші жағынан, көркем этнография негізінде әдеби-көркем мәтін жасаудағы шебірлік қырын жаңа контексте қарастыруға негіз болады.

Кіріспе

Әр халықтың өзіне тән рухани-мәдени байлығы, мұрасы бар. Ол белгілі бір ұлттың ғана емес, сонымен бірге сол ұлттың тілінің дамуына үлкен із қалдыра отырып, көптеген ғасырлар бойы толықтырылып отырады. Әрбір мәдениеттің бірегейлігі олардың тілдерінің лексикалық қабатында көрінеді. Белгілі бір халыққа ғана тән қандай да бір құбылыстардың ана тілінде өзіндік ерекше атаулары болады. Әрбір тілдің басқа тілдерде көрінбейтін арнайы лексика жиынтығы болады. Бұл басқа тілдерде тұрақты семантикалық сәйкестіктері жоқ сөздер тобы. Демек, «эквивалентті емес лексика» ұғымы белгілі бір материалдық және рухани мәдениеттің сөзде бейнеленуі. Демек, мұндай сөздер семантиканың ұлттық-мәдени ерекшелігімен сипатталады. Оған этнографизмдер жағдайы.

Этнографизмдер деп эквивалентсіз лексиканы, басқа тілде толық немесе ішінара лексикалық баламалары жоқ сөздерді айтады. Этнография дегеніміз – этнографиялық белгілердің, сипаттамалардың, детальдардың кез келген жерде болуы. Бұл сөздер немесе өрнектер белгілі бір этникалық топқа тән, олар басқа тілде өз аналогтарын таба алмайды. Этнографтар бұл саланы халықтың материалдық және рухани мәдениетінің, әдет-ғұрпы мен дәстүрінің этникалық ерекшеліктерін сипаттау үшін қарастырады. Тіл мамандары фольклористер мен этнографтардың ғылыми зерттеу нәтижелеріне жүгіну керек. Керісінше, соңғысы, өз кезегінде, осы білім салаларының жалпы объектісін зерттеу кезінде тіл мамандары алған ақпаратқа сүйену керек. Басқаша айтқанда, этностың материалдық және рухани мәдениеті туралы тілдік мәліметтерді жинақтаған этнографиялық лексика осы мұраны этнолингвистикалық тұрғыдан түсінудің, оны барынша сипаттап, қайта жаңғыртудың құнды көзі қызметін атқарады. Міне, осы негізде тіл білімі мен этнография мәселелерінің арасындағы терең ішкі байланыс ашылады. Этнограф-ғалым А.Сейдімбек: «Кез келген дәстүрлі мәдениеттің өз болмысынан ғана туындайтын бағыттаушылық, ұйымдастырушылық, үйлестірушілік мәні бар. Сондықтан да этностар мәдениетінің парқы өзара салғастырудан немесе бір-бірімен өрелестіруден гөрі, әрқайсысын дара феномен ретінде саралап тануды қажет етеді», – дейді [1, 74-б.].

Халықтың мәдениеті, ұлттық менталитеті, ұлттық санасы I. Жансүгіров шығармаларында көп суреттелген. Бұған ақынның поэзиялық шығармаларында қызмет ететін мәдени концепциялар дәлел. Көркем мәтінде ұшырасатын мәдени концепциялардағы қазақтың ұлттық танымы сол тілде сөйлеушілердің жалпы дүниетанымын бейнелеп көрсетеді. Тіл шындықты

қабылдаудың этникалық ерекшеліктерін барынша сипаттап жеткізеді. «Тіл – мәдениет айнасы, онда адам айналасындағы шынайы өмір мен оның өмірінің шынайы шарттары ғана емес, сонымен қатар халықтың қоғамдық санасы мен менталитеті, өмір сүру салты, дәстүр-салты, мораль, құндылықтар жүйесі, әлемді сезінуі және түйсінуі қамтылған» [2]. Дүниенің тілдік бейнесіндегі мәдени концепцияларды көркем мәтіндер материалы бойынша зерттеу халқымыздың рухани мәдениеттің бір қыры болып табылатын мәдениет бейнесі ретіндегі ойлау стилінің этникалық ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуде жинақталған материалды жіктеу және жалпылау, салыстырмалы әдіс, компоненттік және лингвистикалық және мәдени талдауды қамтитын сипаттамалық әдіс қолданылды, бұл өз кезегінде көркем мәтін бірліктерін талдауды көздейді. Салыстырмалы зерттеу әдісі арқылы лексикалық мағынаның ұлттық-мәдени ерекшелігі анықталды. Бұл зерттеу әдісі ұлттық-мәдени ерекшеліктердің тілдің барлық деңгейіне тән екенін, бірақ оның лексикалық деңгейінде барынша айқын көрінетінін көрсетті. І. Жансүгіров өлеңіндегі этнографизмдерге көркемдік талдау жасау көркем этнография мен ұлттық этноментальдық аясында жанрдың даму динамикасын көрсетуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетіне, тұрмыс ерекшеліктеріне, әдет-ғұрыптарына сипаттама беру үшін Е. Н. Жанпейісов «этномәдени лексика» терминін қолданды. Ю. В. Бромлидің анықтамасына сілтеме жасай отырып: «Этникалық қасиеттердің, жалпы мәдениеттің этникалық қабатының негізгі тасымалдаушысы – күнделікті сана, күнделікті тіл және дәстүрлі тұрмыстық мәдениет. Демек, этнографияның пәндік саласы белгілі бір дәрежеде этникалық сәйкестікке ие этностың барлық компоненттерін қамтиды», – деп Е. Н. Жанпейісов бұл терминге мынадай анықтама береді: «...этностың бұл компоненттері ауызша қарым-қатынас арқылы жүзеге асады, олар бірігіп оның этномәдени лексикасын құрайды». Ғалым «Қазақ ескіліктері» деген еңбегінде тіл мен мәдениеттің байланысын заттық мәдениет сипатындағы лексикалық бірліктердің семантикасын ашу арқылы дәйектейді [3].

Тағы бір зерттеуші Р. Г. Ахметьянов табиғи құбылыстарды атайтын сөздерді этномәдени лексикаға жатқызып, материалдық және рухани мәдениет құбылыстарын бейнелейтін сөздік құрамды бес топқа бөліп жіктейді: 1) туыстық және отбасылық қатынастар терминдері; 2) қоғамдық қатынастардың шарттары; 3) адамдардың рухани өміріне (музыка, өнер, ойын-сауық), оқуға, тәрбиеге байланысты сөздер; 4) қоғамдық қатынастар мен

құндылықтар жүйесіндегі адамдарды сипаттайтын сөздер; 5) мифологияға, фольклорға, салт-дәстүрге қатысты сөздер. Көріп отырғанымыздай, автор этномәдени лексиканы халық мәдениетінің даму барысын, қоғамдық және рухани өміріндегі өзгерістерді бейнелейтін сөздер деп атайды [4, 158-б.]. Осыдан «этнографиялық лексика» терминдерінің «этномәдени лексика» деген синонимі пайда болады.

Лингвистикалық әдебиеттерде халықтық салт-дәстүр, әдет-ғұрып ұғымдары көрініс тапқан сөздер мен сөз тіркестерін этнографизмдер деп атайды. М. Хаммерсли мен П. Аткинсон «...этнографияның нақты, стандартты анықталған мағынасының болмауын тарихының күрделі болуымен байланыстырады» [5, 17-б.]. Халықтық салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, наным-сенімдер әр халықтың рухани-әлеуметтік және әлеуметтік-экономикалық өмірінде терең тамырлас болғандықтан, олар жалпы алғанда белгілі бір халықтың ұлттық ерекшеліктерін, мінез-құлқын, жан-дүниесін айқынырақ көрсетеді. Сондықтан, «этнографиялық лексика» және «этнография» терминдерін қатар қолдану заңдылық. «Этнография күрделі әлеуметтік мәселелерді эмпирикалық тұрғыдан бай зерттеуге мүмкіндік береді, әлеуметтік сасаттағы қайшылықтарды ашады, адам қызметінің әртүрлі масштабындағы өзгерістерді ескереді және теорияны практикаға айналдыруға көмектеседі» [6, 5-б.].

Мәдениет – адамзат туындысы. Ал мәдениет адамның рухани іс-әрекетінің символдық белгілері ретінде мәтіннің өн бойында өмір сүреді. Көркем мәтін – мәдениеттің жаны, әрине, тілдің ажырамас бөлігі. Өйткені, мәтіннен тыс сөйлеушілер бірде-бір тіл бірлігін пайдаланбайды. Мәтін – сөздерді, сөйлемдерді және тілдің басқа бірліктерін танытатын алаңы. Мәтін тіл мен мәдениеттің оңтайлы бірлігін білдіреді, демек, лингвомәдени зерттеулердің оңтайлы шарттары болып табылды.

Көркем және ауызша мәтінде тіл мен мәдениет бастапқыда оларда қалыптасқан коммуникативтілікті, ал коммуникация – белгілі бір халықтың мәдениетімен, тілімен, болмысымен, дәстүрмен, өнермен, сезім әлемімен, өмір шындығымен, ұлттық менталитетпен ажырамас байланысты көрсетеді [7, 139-б.].

Кез келген мәтіннің, халық өнері туындыларын қоспағанда артында автор, белгілі бір тілдік тұлға тұр, ол да өз заманының туындысы, сонымен бірге тіл мен мәдениеттің тасымалдаушысы. Сонымен, туынды тек әлеуметтік-мәдени жағдайды ғана емес, сонымен бірге оны жасаған тұлғаның мәдени кеңістігін, концепциялық сферасын, дүниесінің тілдік суретін көрсетеді. Мәтінде және мәтін арқылы автордың тұлғасы ерекшеленеді. Сонымен бірге автор тұлғасы арқылы осы тұлға өкілі болып табылатын халықтың ұғым аясы, танымдық негізі (негізгі ұғымдар, танымдар), өмір

салты, тарихы, салт-дәстүрі мен мәдениеті ашылады және оның мазмұны ашылады.

Ақынның өзіндік ұлттық ерекшеліктері оның тілдік болмысынан да көрінеді. Демек, І. Жансүгіровтің тілдік тұлғасының бір қыры ретіндегі ұлттық-мәдени ерекше мәнге ие эквивалентті емес лексиксын зерттеу оның шығармашылық лабораториясын неғұрлым толық талдау үшін қажет және ақынның тілі мен оның дүниетанымы арасындағы қосымша себептік байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді. Ақынның «Қазақ үйдің тұрмысы», «Ескі күн», «Беташар», «Сабын», «Саптаяқ», «Көші-қон», «Бөбек бөлеу», «Ұршық» және т.б. этнографиялық өлеңдері бар. Ақынның «Қазақ үйдің тұрмысы» өлеңі оның алғашқы жинақтарына («Сағанақ»), (Қызылорда, 1928), «Жаңа жыр» (Қызылорда, 1930), «Өлеңдерінің толық жинағы» 1,2 том (Семей, 1933) енген. Кейінгі шыққан жинақтарында да («Алты томдық шығармалар жинағы» (Алматы, 1964), «Бес томдық шығармалар жинағы» (Алматы, 1986) жарияланбаған. Алғаш рет 2004 жылы жарық көрген «Көп томдық шығармалар жинағының» 1-томында жарияланған, онда өлеңнің 1915–1916 жылдары жазылғандығы көрсетілген.

«Қазақ үйдің тұрмысы» – таза этнографиялық туынды, өлең 42 жолдан тұрады, өлеңнің құдіреттілігі сол, өлеңнің көлемі шағын болғанымен, өлең мазмұнында қазақтың тұрмысын сипаттайтын 176 атау қолданылған. Ақын атауларды тек тізбектеп қана емес, тұрмыстағы қолданысына қарай топтастырып, әр жолға мағыналық жағынан үйлестіріп, өлең құрылысының заңдылығына бағындырып, ұйқасын орайластырып берген. «Қазақ ру тайпалары атауларының заттық негізі саналатын дүние-бұйымдарды іштей жіктеп, тақырыптық-мағыналық топтарға бөліп қарайтын болсақ, олардың көпшілігі көне наным-сенім бойынша үй-тұрмысқа қажетті, киелі, қасиетті кәделі саналатын заттардан тұратынын көреміз», – дейді академик Ә. Қайдар [8, 543-б.]. Өлеңнің соңғы екі тармағын ақын:

Басқа түрлі жабдығын санай алмай,

Сыртқы үзігін көрмекке кеттім шығып [9, 53–54-бб.], - деп аяқтайды. Әлі де ақын өлеңіне енбей қалған атаудың бар екенін ақын «түрлі жабдығын санай алмағандығымен» аңғартады.

Ақ үйге алты қанат келсем кіріп,

Босаға, маңдайша мен табалдырық,

Кереге алты жапсар, алпыс уық,

Шаңырақ, күлдіреуіш оған жуық.

Құр, таңғыш, басқұр, арқан екі аяқ бау,

Төрт ірге, есік жабық, ши, туырлық [9, 53-б.], -

деп басталатын өлеңнің алғашқы жолдары қазақтың киіз үйін сипаттауға арналған. Киіз үй керегесінің санына қарай төрт, алты, сегіз, он екі, он төрт

қанаттан тұратынын ескерсек, алты қанатты үйдің өзі «ақ үй», дәулетті адамның үйі болып есептелген. Ерекше құнды өмір салты бар халқымыздың тіршілігін оның дәстүрлі баспанасы – киіз үйсіз елестету мүмкін емес.

Өлеңде ұлттық-мәдени ерекше мағынаға ие 176 лексикалық бірлік тақырыптық топтарға бөлінді. Соның бірі: **1. Киіз үй жабдықтарынан 23 атау келтірілген:** *алты қанат ақ үй, босаға, маңдайша, табалдырық, кереге, уық, шаңырақ, күлдіреуіш, құр, таңғыш, басқұр, арқан, бау, төрт ірге, есік, ши, туырлық, белдеу, желбау, түндік, бақан, сырық, дөдеге.* Өлеңде «төрт ірге» деген атау бар. Киіз үйдің ішіндегі әр орынның символдық атауына қарай үлкен философиялық мәні бар екенін ескерсек, ақынның «төрт ірге» деп отырғаны киіз үйдің оң жағы, сол жағы, төрі мен босағасы (есік жағы).

«Шаңырақ, күлдіреуіш оған жуық» дегенде, күлдіреуіш оның негізгі бөлшегі екенін «оған жуық» деп сипаттайды. Шаңырақтың символдық мәні бар. Бұл үйдің, ошақтың, ұрпақтың белгісі. Өлеңде киіз үйдің ішіндегі бау атаулары да кездеседі: «Он бес бау, ішкі - сыртқы белдеу, желбау». «Он бес» деп саны аталғанымен, сол баулардың ішіндегі ең негізгі «ішкі – сыртқы белдеу, желбау» деп екі баудың ғана аты келтірілген. Ғалым Г. Исаева киіз үй жабдығының ішінде «бау-шудың рөлі айрықша» деп оны үшке бөліп, 26-ға жуық бау атауын санамалап көрсетеді [10]. Ақын өлеңінде туырлықты сыртынан айналдыра буатын арқан «белдеу» мен шаңырақты тартып байлайтын «желбау» арқан түрі келтірген.

Өлеңде киіз үй сипатынан кейін үй ішіндегі бұйым атаулары, тұрмыста және шаруашылықта қолданылатын заттар, ұлттық тағам атаулары, ұлттық киім атаулары тізбектеліп беріледі: **2. Киіз үйде тұтылатын бұйымдар (8 атау):** *түс киіз, көрпе, шай шымылдық, текемет, жастық, кілем, сырмақ, алаша.* **3. Үй жиһаздары (11 атау):** *үстел, сандық, кебеже, адалбақан, қазан, ошақ, орындық, жүкаяқ, шкаф, жәшік, шамдал.* **4. Ыдыс-аяқ атаулары (23 атау):** *самаурын, кесе, шәйнек, шәугім, патнос, шелек, мосы, шылапшын, аяқ, қасық, тәрелке, ожау, шөміш, саба, торсық, тұз баспағы, дастарқан, тұтқыш, қырғы, көнек, кепсер, қақпақ, саптаяқ.* Өлеңде «қырғы көнек» тіркес түрінде берілген, мүмкін басылымда арасындағы үтір түсіп қалған болуы мүмкін. Себебі тұрмыста екеуі екі түрлі зат атауын білдіреді, «көнек» мал терісінен жасалған бие саууға арналған ыдыс түрі болса, «қырғы» затты қыру үшін қолданылатын темір құрал атауы. В. Радловтың сөздігінде ол кейбір түркі тілдерінде қырғы әрі «пышак», әрі «қайшы» мағынасында қолданылғандығы туралы дерек келтіріледі [11]. **5. Тұрмыста қолданылатын зат атаулары (6 атау):** *тарақ, айна, сабын, сақар, сытыртқы, сүлгі орамал.* Тілімізде «сақар» сөзі екі мағынада, сабын жасайтын ұнтақ және ораза кезінде таңғы сәресі мағынасында қолданылады. Өлеңде сабын мағынасында

қолданыс тапқан. **6. Құрал атаулары (28 атау):** ұстара, қайрақ, пышақ, ұршық, біз, балға, көсеу, қап, ине, жіп, келі, келсап, аша, күрек, үскі, кілт, шаппашот, балта, машина, кергіш, қайшы, ілгек, құлып, ілгек, шалғы, орақ, бұрғы, қашау. Мұндағы «шаппашот» «балташоттын» қосымша атауы, ол әрі балта, әрі балға орнына қолданылатын құрал. **7.** «Қазақтың материалдық мәдениетінде киіз үйден кейін ерекше көңіл бөлінетін – аттың «ер тұрман» аталатын әбзел саймандары» [12, 134-б.]. **Ат әбзелдері (10 атау):** ер - тоқым, жүген, тартпа, айыл, қамшы, құйысқан, үзеңгі, ішпек, өмілдірік, аяққап. **8. Ұлттық тағам атаулары (18 атау):** айран, ұйтқы, ашытқы, көже, саумал, ұн, тары, бидай, сұлы, сұр мен шұжық, ірімшік, қоспа, май, қымыз, құрт, қант, қааз шай. **9. Малдың түгінен алынатын өнім атаулары (3 атау):** жүн-жұбыр, қыбыр, тері-терсек. **10. Мал күтіміне қатысты қолданылатын атаулар (6 атау):** ат қалта ноқта, бұйда, желі арқан, көген, тоқпақ, жылқы құрық. **11. Адамның жеке қолданатын заттары (8 атау):** сағат, қалам, қағаз, дорба, сауыт, насыбай шелек, шақша, асық. «Сауыт» сөзі тілімізде батырлардың жаудан қорғанатын қорғанышы және шұңғыл ыдыс мағынасында қолданылады. Өленде сауыт «қалам» деген сөзбен қатарлас келгендіктен, «сыя сауыт» мағынасында қолданылған. Өленде «насыбай шелек» деген тіркес қолданылады. Сөздікте «насыбай челек» насыбай үккіш зат атауы деп берілген [9]. **12. Музыкалық аспаптар (2 атау):** домбыра, гармонь. **13. Ұлттық киім атаулары (18 атау):** шапан, беишент, көйлек, шәлі, бөрік, сым, шалбар, жейде, дамбал, кебіс, байтақ, тақия, ішік, тұлты, белбеу, белдік, кимешек, шүберек. **14. Әшекей бұйымдар (7 атау):** Асыл тас, ақық, меруерт, маржан, үкі, жүзік, сақина. **15. Қолөнер бұйымдары (2 атау):** бастырма, шоқ. **16. Діни заттар (3 атау):** жайнамаз, құран кітап, тәспі.

Өлең мәтінде «пышақ» сөзі «Жүкаяқ, шкаф, пышақ, айна, орындық, Келі, келсап, пышақаша, күрек» жолдарында қайталанып берілген. Сол сияқты «бау» атауы да «Құр, таңғыш, басқұр, арқан екі аяқ бау, Он бес бау, ішкі - сыртқы белдеу, желбау» жолдарында қайталанып кездеседі. Өлең мазмұны мен құрылымына зер салсақ, әр тармағына тоғытылған атаулар қолданыс аясына қарай жүйеленіп берілген. Қазақтың бүкіл тұрмыс-тіршілігін, шаруашылығын, кәсібін, күнделікті тұтынатын заттарын, мәдениетін, өмір сүру қалпын, бар болмысын шағын ғана өлеңнің өн бойына сыйдыру Илияс сияқты дарынды ақынның талантына бас идіреді.

Илиястың өлеңінде суреттелген қазақ үйдің ішіндегі тұрмыстық зат атаулары халқымыздың бар өмірінен хабардар етіп тұр. Киіз үйдің бар жабдығы, ішкі безендірілуі, ою-өрнек өнерінің сәндік композициялары, тіршілікте қолданылатын заттардың сол шағын ғана үй ішінде орын-орнымен, рет-ретімен орналасуы, үй ішіндегі ағаштан ойып, теріден илеп, жүннен

басып жасаған бұйымдары, жылдың төрт мезгілінің табиғи климаттық ерекшеліктерін ескере отырып үлкен талғаммен, әр тігісі мен өрнегіне мән беріп тігілген ұлттық киімі, қазақтың дархан дастарханы – ұлттық тағамы, қолданысқа өте ыңғайлы етіп табиғи өнімдерден жасалған ыдыс-аяғы, төрт түлікпен тіршілік еткен кәсібі, ұсталық және зергерлік өнері, ән өнері, дінге деген сенімі, «ер қанаты – ат» деп жылқы малын қасиет тұтқан нанымы бір өлеңнің өн бойында көрініс тапқан. Бүгінгі таңда қазақтың киіз үйі – көшпелі мәдениеттің символы, дүниеге материалдық және рухани көзқарасын танытатын, дала халқының өмір сүру нормасы. Сондықтан, рухани мәдениетті күнделікті өмірден және утилитарлық объектілерден ажырату мүмкін емес, олардың барлығы бір-бірімен байланысты және бір-бірін үйлесімді толықтырады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылды (грант № AP19680053)

Қорытынды

Әдеби мәтіндердегі дүниенің тілдік бейнесінің лингвистикалық концептуализациясы лексикалық бейнелеу құралдарының алуан түрлілігімен және көптігімен сипатталады, олардың семантикалық компоненттері ұлттың тіліне, мәдениетіне, діліне, салт-дәстүріне және қонақжайлылығына қатынас белгілерін өзекті етеді. Көркем мәтінде түйінді сөздер арқылы жүзеге асырылатын мәдени концепциялар ұлттық менталитет пен дүниетанымның ерекшеліктерін көрсететін ұғымдарды, идеяларды, образдарды, басымдықтарды, стереотиптерді, сондай-ақ қазақ мәдениетіне тән әлеуметтік-мәдени қатынастар жүйелерін, салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын біріктіреді. Концептуалды сфералар этномәдени ақпараттың едәуір көлемін қамтиды және танымдық бағдарға ие, олар көркем мәтіндерде адамды және оның айналасындағы шындықты сипаттау кезінде қолданылады. І. Жансүгіровтің өлеңінде қазақ халқының ұлттық ерекшелігі мен мәдени-тарихи ерекшеліктерін ашып көрсететін мәдени концепциялар берілген. Демек, көркем мәтін – халықтың тарихын, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, менталитетін көрсететін лингвомәдени құбылыс.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 Сейдімбек, А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құралы [Мәтін]. – Алматы : Санат. – 1997. – 464 б.

2 Тер-Минасова, С. Тіл және мәдениетаралық коммуникация [Текст]. – Алматы : «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – 2008. – 264 б.

3 **Жанпейісов, Е.** Қазақ ескіліктері [Мәтін]. – Алматы : «Қазақ тілі» баспасы. – 2018. – 352 б.

4 **Ахметьянов, Р. Г.** Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья [Текст]. – М. : Наука. – 1988. – 220 с.

5 **Хаммерсли, М., Аткинсон, П.** Этнография : зерттеу принциптері [Мәтін]. – Алматы : «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – 2020. – 400 б.

6 **Floersch, J., Longhofer, J., Suskewicz, J.** The use of ethnography in social work research [Text] // Qualitative Social Work – 2014. – Vol 13. – P. 3–7.

7 **Кажигалиева, Г. А.** Культурологический аспект в работе над художественным текстом [Текст]. – Алматы : Аякос. – 2000. – 249 с.

8 **Әбдуәли, Қ.** Қазақ қандай халық? [Мәтін]. – Алматы : Дайк-Пресс. – 2008. – 652 б.

9 **Жансүгіров, І.** Көп томдық шығармалар жинағы [Мәтін]. – Алматы : «Қазығұрт» баспасы. – 2004. Бірінші том : Өлеңдер. – 432 б.

10 **Исаева, Г.** Дөдеге, туырлыққас, қызыл басқұр... [Мәтін] // Ана тілі. – 2015, 04 маусым. – 12 б. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/31049>

11 **Шойбеков, Р.** Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі [Мәтін]. – Алматы : Ғылым. – 1991. – 88 б.

12 **Мұқанов, С.** Қазақ қауымы (Тарихтық және этнографиялық шолу) [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі. – 1995. – 304 б.

References

1 **Sejdimbek, A.** Qazaq әlemi. Etnomәdeni pajymdau. Oqu qūraly [Kazakh world. Ethnocultural perception. A study guide]. – Алматы : Sanat, 1997. – 464 p.

2 **Ter-Minasova, S.** Til zhāne мәdenietaralyq kommunikaciya [Language and intercultural communication]. Алматы : «Ұлттық аударма byuroсы» қоғамдық қоры, 2008. – 264 p.

3 **Zhanpejsov, E.** Qazaq eskilikteri [Kazakh heritage]. – Алматы : «Qazaq tili» baspasy, 2018. – 352 p.

4 **Ahmetyanov, R. G.** Obshhaya leksika materialnoj kultury narodov Srednego Povolzhya [The general vocabulary of the material culture of the peoples of the Middle Volga region]. – М. : Nauka, 1988. – 220 p.

5 **Floersch, J., Longhofer, J., Suskewicz, J.** The use of ethnography in social work research // Qualitative Social Work – 2014. – Vol 13. – P. 3–7.

6 **Hammersli, M., Atkinson, P.** Etnografiya : zertteu principteri [Ethnography: research principles]. – Алматы : «Ұлттық аударма byuroсы» қоғамдық қоры, 2020. – 400 p.

7 **Kazhigaliev, G. A.** Kulturologicheskiy aspekt v rabote nad xudozhestvennym tekstom [The cultural aspect in the work on a literary text]. – Алматы : Ajkos, 2000. – 249 p.

8 **Qajdar, Ä.** Qazaq qandaj xalyq? [What are the Kazakh people?] – Алматы : Dajk-Press, 2008. – 652 p.

9 **Zhansygirov, I.** Kóp tomdyq shyğarmalar zhinağy [A multi-volume collection of works]. – Алматы : «Qazyğürt» baspasy, 2004. Birinshi tom : Óleñder. – 432 p.

10 **Isaeva, G.** Dódege, tuyrlyqqas, qyzyl basqūr... [Dodege, tuyrlyk, red bascur] // Ana tili. – 2015, 04 mausym. – 12 p.

<https://anatili.kazgazeta.kz/news/31049>

11 **Shojbekov, R.** Qazaq zergelik óneriniñ sózdigi [Dictionary of Kazakh jewelry art]. – Алматы : Ğyym, 1991. – 88 p.

12 **Mūqanov, S.** Qazaq qauymy (Tarixtyq zhāne etnografiyalıq sholu) [The Kazakh community (historical and ethnographic review)]. – Алматы : Ana tili, 1995. – 304 p.

18.07.24 ж. баспаға түсті.

30.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**М. Т. Джакыпбекова¹, Ш. А. Кыяхметова², Р. О. Асыллова³*

^{1,2,3}Жетысуский университет имени И. Жансугурова,

Республика Казахстан, г. Талдыкорган.

Поступило в редакцию 18.07.24.

Поступило с исправлениями 30.07.24.

Принято в печать 26.08.24.

ЭТНОГРАФИЗМЫ В СТИХОТВОРЕНИИ И. ЖАНСУГУРОВА «УТВАРЬ КАЗАХСКОЙ ЮРТЫ»

В статье систематизированы и обобщены этнографизмы в стихотворении И. Жансугурова «Утварь казахской юрты», приведены количественные данные этнографических названий в тексте стихотворения, впервые этнографизмы тематически сгруппированы и проанализированы с точки зрения особенностей национальной культуры. Выявлена национально-культурная составляющая этнографизмов, применяемых в казахской жизни. В статье получены имена, представляющие объекты или явления материальной и духовной жизни народа, отражающие национальное, историческое

и временное бытие, имеющие ярко выраженное коннотативное значение, не имеющие языкового эквивалента. В стихотворении было выявлено использование поэтом 176 этнокультурных наименований для описания быта, бытия народа, его традиций и убеждений, мировоззренческих особенностей и системы ценностей, проанализировано языковое мастерство и этнокультурное мышление поэта, эффективно приуроченное к ритму, рифме стихотворения. Тематическая группировка этнографизмов в стихотворении И. Жансугурова позволяет показать динамику развития жанра в контексте художественной этнографии и национального этноментализма. Этнопоэтическое изучение произведений Ильяса Жансугурова определяет его значение в возрождении социальной, материальной, духовной, этической и эстетической культуры народа, а его этноменталитет, с другой стороны, дает основание рассматривать в новом контексте грань мастерства в создании литературно-художественного текста на основе художественной этнографии.

Ключевые слова: юрта, этнокультурное название, этнографизм, этнографическая лексика, культура.

*M. Jakypbekova¹, Sh. Kiyakhmetova², R. Assylova³

^{1,2,3}I. Zhansugurov Zhetysu University,
Republic of Kazakhstan, Taldykorgan.

Received 18.07.24.

Received in revised form 30.07.24.

Accepted for publication 26.08.24.

ETHNOGRAPHY IN THE POEM «IMPLEMENTS OF KAZAKH YURT» BY I. ZHANSUGUROV

The article systematizes and summarizes ethnographisms in I. Zhansugurov's poem «Implements of kazakh yurt», provides quantitative data on ethnographic names in the text of the poem, for the first time ethnographisms are thematically grouped and analyzed from the point of view of the peculiarities of national culture. The national and cultural component of ethnographisms used in Kazakh life is revealed. The article contains names representing objects or phenomena of the material and spiritual life of the people, reflecting national, historical and temporal existence, having a pronounced connotative meaning, having no linguistic equivalent. The poem revealed the poet's use of 176 ethnocultural names

to describe the way of life, the existence of the people, their traditions and beliefs, worldview features and value systems, analyzed the poet's linguistic skills and ethnocultural thinking, effectively timed to the rhythm, rhyme of the poem. The thematic grouping of ethnographisms in I. Zhansugurov's poem allows us to show the dynamics of the genre's development in the context of artistic ethnography and national ethnomentalism. The ethnopoetic study of the works of Ilyas Zhansugurov determines his importance in the revival of the social, material, spiritual, ethical and aesthetic culture of the people, and his ethnomentality, on the other hand, gives reason to consider in a new context the facet of mastery in creating a literary and artistic text based on artistic ethnography.

Keywords: yurt, ethnocultural name, ethnographism, ethnographic vocabulary, culture.

<https://doi.org/10.48081/UEFH5333>

***А. Е. Ерланова**

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
*e-mail: ayaulym_erlankyzy@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0378-8708>

МӘШҲҮР ЖҮСІПТІҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ПОЭТИКАСЫ

Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармашылығының дидактикалық өлеңдері тақырып, мазмұн, стиль тұрғысынан қарастырылып, эстетикалық ақпарат анықталады. Ақынның дидактикалық өлеңдері діни-ағартушылық бағытта, адам бойындағы келеңсіз мінездер мен адамгершілік қасиеттерді қозғауымен де құнды. Мақаланың өзектілігі – Мәшһүр Жүсіптің дидактикалық өлеңдерінің ақынның өзіндік қолтаңбасын, стилін қалыптастырудағы ролін анықтап, тұспалдау құралдарын пайдаланудағы әрі дәстүр, заман талабын әрі өзіндік ізденісін танытқанын дәлелдеу. Шығармаларында кездесетін кейбір діни ұғымдарды араб тіліндегі дыбысталуымен қолданып, кейбір сөздерді халықтың ұлттық танымына жақын сөздермен қолдануы нақты дәлелдермен анықталып, ғалымдардың зерттеулерімен бекітілді. Ақын өлеңдерінде кездесетін араб-парсы сөздерін ислам дініне қатысты және қатыссыз деп шартты түрде бөліп қарастырып, туындының эстетикалық құндылығын арттырып тұрғанын дәлелдеу мақаланың мақсатын құрайды.

Ақын ислам дінін халықты тәрбиелеу, жақсылыққа бастайтын құрал ретінде алуды мақсат етеді. Талдауға түсіп отырған «Бес қымбат» өлеңі Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» өлеңімен тақырып үндестігі тұрғысынан салыстырылады. Абай сияқты өз идеясындағы адамның бейнесін жасамаса да, ислам дінінің басты қағидаттарының қазақ халқын сақтайтын таным тұрғысынан негіздегені дәлелденді. «Дауасыз дерт» туындысындағы келеңсіз мінездерді бір адам басындағы дерт емес, бүкіл қоғамның басындағы дерт деп типтік сипат беретіні анықталды. Бұл талдаулар жұмыстың ғылыми жаңалағын құрайды.

Жұмыстың практикалық маңызы ғылыми қызметкерлерге, жоғары оқу орындарының филология мамандығының білім алушыларына, сондай-ақ әдебиет сүйер барша оқырманға арналады.

Кілтті сөздер: поэтика, дидактикалық өлеңдер, адамгершілік құндылықтар, тұспалдау, жандандыру, эстетикалық ақпарат, ұлттық таным, типтік сипат.

Кіріспе

XX ғасыр басындағы әдебиет тарих сахнасына түр, мазмұн, жанр жағынан байи түскен әдебиет болды. Әдебиет аударма жанрымен, мысал өлеңдермен, жалпы поэзия мен прозаның дамыған, толысқан тұсында ірі-ірі әдебиет өкілдерін тудырды. Солардың бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Ақын әдебиеттің барлық саласында қалам тартты. Өлеңдерден бастап, діни дастандар, публицистикалық мақалалар, трактаттар, рубаилар жазған ақынның шығармашылығы қалыптасу жолында көптеген кезеңдерден өтті. Бүгінгі зерттеу жұмысымызда ақын шығармашылығының үлкен бір тобын құрайтын дидактикалық өлеңдері сөз болады.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу жұмысы әдеби шығармаларды герменевтикалық, құрылымдық әдістерін негізге алады. Герменевтикалық талдау әдісі тұрғысынан поэтика ұғымы түсіндіріледі. Құрылымдық әдіс арқылы көркем туындының табиғатын зерттеу қарастырылады. Сонымен қатар, зерттелініп отырған мәселе бойынша ғылыми, әдістемелік әдебиеттерді, оқулықтарды талдау үшін теориялық әдіс те қолданылды.

Мәшһүр Жүсіптің көп томдық шығармалар жинағы мен мәшһүртанушы ғалымдардың еңбектері зерттеу жұмысының негізіне алынды. Атап айтқанда, С. С. Сүтжанов, А. Қ. Тұрышев, Н. Қ. Жүсіпов, М. Н. Баратованың зерттеулері және әдебиет теориясы бойынша З. Қабдоловтың, В. В. Виноградовтың, қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі, ғалым Р. Сыздықованың еңбектері басшылыққа алынды.

Нәтижелер және талқылау

Мысал өлеңдерімен табиғаты ұқсас келетін дидактикалық (насихат) өлеңдері болмысы жағынан ғибратты, тағылым берерлік мәні бар, ойды ұтымды, ықшамды түрде жеткізетін өлең болғанымен, мысалдағы сияқты сюжетке, тартысқа құрылмайды. Болған оқиғадан оқырманын хабардар етіп, нақыл сөзбен түйіндемей қорытындысын шығаруды оқырманға қалдырады.

Мәшһүр Жүсіптің осы үлгідегі өлеңдері біршама: Қолыма қағаз, қалай алайын да, Жасымнан үйір болдым өлең, сөзге, Бес парыз, Жеті жетім, қажылық, иман шарттары, Адам екі түрлі, Дүниеге көңілі қалғандықтан

сөйлеген сөзі, Ит дүние, Жаман әйел турады, Бес қымбат, Дауасыз дерт, Бұлақ көзі, Бақ құсы, т.б.

Бұл өлеңдерде көтерілетін тақырыптар да әртүрлі. Бірде мұсылмандық шарттарды сөз етсе, енді бірде сол заманның дертіне айналған адамның бойында кездесетін кеселдерді қозғайды. Өлеңдердің бәрі қара өлең ұйқасымен жазылып, буын, бунақ сандары ұқсас келеді. Шумақ саны әр өлеңде әртүрлі. Шығарманың соңы оқырманға ой тастарлық, ғибратқа толы жолдармен аяқталады. Эстетикалық тұрғыдан көркемдеуіш құралдар, жандандыру, тұспалдап айту да кездеседі. Бір айта кетерлік жайт, ақын өз туындыларында ұлттық өрнекті діни ұғыммен байланыстырып, қазақ ұлтында қасиетті саналатын сандарды өлеңдерінің тақырыбына арқау етеді.

Мәшһүр Жүсіп «Бес қымбат» деп аталатын нақыл өлеңінде адамзатқа қажет бес түрлі қымбат істі қозғайды. Бұл бестікті діни ұғымдармен байланыстырады. Атап айтсақ, *иман, ақырет, тауық (тауфик), құдай, дін, кәпірлік, тәубе, сабыр, шүкір, күпір, нығымет* сынды діни сөздер мен адамгершілік қасиеттерді білдіретін ұғымдар ұшырасады.

Жалпы ақын өлеңдеріндегі ар, иман, адамгершілік, тәрбие, әдеп сынды мәселелердің барлығы да діни талап тілек, мұсылмандық шарт тұрғысынан өрбіп отырады. Қандай тақырыпты қозғамасын ислам дінінің парыздарын, міндеттерін алға тартып отырады. Діни сауаттылықты адам өмірінің ең қажетті шарттарының қатарына жатқызып, мұны өзінің ағартушылық идеясымен байланыстырып отырады.

«Әуелі керек нәрсе иман» - деген» деп басталатын «Бес қымбат» өлеңі жоғарыда аталған бес ұғымның бәрі бір адамның басында түйісу қажеттігін ғибрат етеді.

Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігінде АҚЫРЕТ және ИМАН сөздеріне келесідей түсініктеме берілген:

ИМАН [ар. иман] – «Құдайға, Құранға шын сенетіндігін білдіретін мұсылманның дұғасы», «Құдайдан қорқу, адам бойындағы ізгілік, мейірім, парасат» [1, 189-б.]. АҚЫРЕТ [ар. ахирет] – «о дүние», «адамның тірі кезінде істеген күнәларына жауап беретін қиямет күні». Бұл сөз ислам дүниетанымындағы ең басты ұғымдардың бірі болып саналады. Діни түсінік бойынша ақырет күні адамдар қайтадан тіріліп, жақсы-жаман әрекеттері үшін сұраққа алынады [1, 32-б.].

Қарап отырсақ, шығармаларында үгіт-насихат жолдарын дінмен байланыстыру үшін автордың да діни сауаттылығы маңызды орын алады. Мәшһүр Жүсіптің жастайынан діни сауатын ашуы, кейін Бұхара, Самарқанд қалаларына бірнеше рет барып діни медреселерде сауатын ашуы ақынның діни сауатын тереңдетуіне көп үлесін тигізген. Алайда ақын оқулық жазып, оқуға шақырып, ағартушылық істерімен айналыспаған [2]. Десе де осындай

ғибратқа, насихатқа толы туындыларымен оқырманына ой тастауды мақсат еткен.

Ақын өз өлеңдерінде дін ғылымын игеріп, құдайға ғибадат етуге ғана шақырып қоймайды. Айтар сөзін құран аяттарымен, пайғамбарлардың өсиеттерімен дәлелдеп отырады. Мәселен,

«Ең әуел керек нәрсе иман» – деген,

«Ақырет істеріне (ишларына) инан!» – деген!

«Құдай кешіре!» - дегенмен, іс бітпейді,

«Иман шартын білмесе, есен (ибан)» – деген [3, 83-б.], –

деп қателіктері үшін жалбарынып кешірім сұраумен аяқталмайтын дүние екенін сөз етеді. Яғни діни сауаттылықтың маңызды екенін алға тартады.

Сөзінің басын иманнан бастаған ақын келесі қымбат бестікке ақылды жатқызады. Ақылсыз адамда басқаларға көмектесу, жәрдемдесу, қанағат, ынсап деген болмайды деп баға береді. Бұл түсініктер ақын шығармасында тауық (тауфик) сөзінің мағынасына сыйып тұр. ТАУФИҚ [ар. тауфик] – «көмек, жәрдем», «қанағат, ынсап», «тақуалық», «бақыт, табыс, сәттілік». Қазақ фольклорлық жырларында «бақытты өмір» деген мағынадағы «тауфиқты ғұмыр», «қанағатшыл, ынсапты» деген мағынаны білдіретін «тауфиқты», «дінге бойсұну» дегенді білдіретін «тауфиктану» сөздері жиі кездеседі [1, 488-б.]. Қанағатсыздық, дүниеқоңыздық – адам баласының түбіне жететін жаман қасиеттердің бірі. Тіпті бұл адамдар ашуланып иманын кәпірлікке сатады деп бұл кеселдердің соңы неге душар ететінін кесіп айтады. Ақын бұл жерде осы бес ұғымның адам өміріне тигізер пайдасын ғана айтып қоймай, бұл бестікті жоғалтқан адамның өмірі қандай күйге түсетініне де назар аударады. Басқа өлеңдеріндегі секілді немесе ақын жыраулардың толғауларындағы сияқты тығырықтан шығатын жолды көрсетіп, емін іздемейді. Салдарын оқырманның ой елегіне қалдырады.

Ақылдың серігі ретінде сабырды келтіреді. Сабыр да араб сөзі. Шыдамы берік адамдардың мұратына жететінін айтып, сабырсыздық адам басына пәле туғызатын алға тартады. Қолында барға шүкір ете білу төртінші қымбат нәрсе ретінде қарастырылады. Араб тілінен енген бұл сөз ана тілімізде ризашылық, риза болу, қуану, алғыс айту және діни ұғыммен байланыстырыла «бәрі Алланың арқасында, тек Алланың көмегімен деген ұғымдағы тәубашылық, ризалық, қанағат» деген ауыспалы ұғымда қолданылады. Бақытқа, молшылыққа шүкірсіздік таныту күпірліктің белгісі дейді. Нығымет арабтың ниғмат – бақыт, игілік, береке, ырыс, ырсыздық, молшылық сөзінен шыққан. Жай ғана құдайдан кешірім сұраған, бірақ оның жолында ештеңе жасамайтын әрекетсіздікті қорлыққа балайды.

«Бесінші, қымбат нәрсе – әдеп» - деген,

«Әдепсізде иман тұру ғажап!» - деген.

«Кәпірлік – әдептіде тұрмағандай,

Әдеп деген махаббатқа себеп!» - деген [3, 83-б.], –

деп бес қымбатты әдеппен аяқтайды. Құдайға қарсылық танытып, дінге сенбеу әдепті адамға жат қасиет деп, әдептің махаббатқа себеп болады деуі аллаға деген, дінге деген махаббатқа, сүйіспеншілікке әкеп саяды. Осы өлеңінде акын мұсылманның бойына тән барлық игі қасиеттерді теріп, жинап береді.

Өлеңінде араб сөздерінің молынан ұшырасқанын байқай аламыз. Соның ішінде қазақы қалыпқа түскен, ұлттық тіл ерекшеліктерінің бояйын бойына сіңірген сөздер қазақ тілінің заңына сәйкес айтылу ерекшеліктерін сақтаған. Ал кейбір діни түсініктерді араб тілінде қолданылады. Мәшһүртанушы ғалымдар ақынның тілінде кездесетін діни сөздердің бірнеше ерекшеліктерін көрсетеді. Мәселен, дін сөздерін араб тіліндегі дыбысталуы және қазақ тіліндегі айтылуын қатар қолдануы; нақты тарихи деректерге қатысты, оқиғалы және аңызға құрылған туындыларында діни сөздерді араб тіліндегі нұсқасымен қолдануы; қазақ танымына жақын, әдеби тілдік қалыпқа көшкен сөздерді қолдануы. Жоғарыда айтылған тарихи деректерге негізделген шығармаларда және аңыздарда қазақ тіліндегі қатар келген дауыссыз дыбыстарды жұмсартып, ұяндатып, үнді дыбысқа айналдырып қолдануы.

Мәшһүртанушы ғалымдар ақынның шығармасында кездесетін сөздер көне түркі сөздер болғанымен қазақтың әдет-ғұрпына етене сіңіп кеткен төл сөздер тобы екендігін дәлелдеді. Моңғол, парсы, араб, орыс сөздері туралы да осыны айтуға болады. Түркінің кейбір көне сөздері араб, парсы сөздерінен шыққан дегенге толық келісе бермейміз деп пікір айтады [4, 24-б.]. Яғни ақынның өлеңдерінде кездесетін сөздердің бәрі басқа тілдерден енген дегеннен аулақпыз.

Араб-парсы тілдерінен енген сөздердің қолданылуы туралы пікірді ғалым Рабиға Сыздықованың да еңбектерінен табамыз. Абай шығармаларының тілін зерттеген ғалым Абайға дейінгі кезеңдерде де қазақ тіліндегі араб қабатының бірсыпырасы жалпы халықтық тілге ертеректе еніп, қалыптасып, сіңісіп кеткендер деген пікірді алға тартады. Сондай-ақ, Р. Сыздықова олардың өзін жалпылап екі топқа ислам дініне қатыстылары және қатыссыздары деп бөлген [5, 75-б.]. Айта кетерлік жайт, бұл екі топтың қай-қайсысы да XIX ғасырға дейін-ақ қазақ лексикасында айтарлықтай орын алғанын зерттеуші лексикологтар көрсетеді. Осы пікірлерді бүгінгі жұмысымызда талдауға түсіп отырған ақынның өлеңдері туралы да айтуға болады.

Талдау түсіп отырған «Бес қымбат» өлеңінде осы ерекшеліктерді көруге болады. Діни сөздердің өлеңнің өне бойында кездесуі ақынның айтар ойына эмоционалды, экспрессивті рең беру мақсатында да алынған.

Ақынның стиліне тән дерексіз ұғымды жандандыруды бұл өлеңнен байқамасақ та, махаббат ұғымының қолданылғанын айтқымыз келеді. Мәшһүр Жүсіп адамның болмысын, адамгершілік қасиеттерін сипаттайтын сөздерді өте сәтті тұспалдап қолданады.

Өлең құрылысына байланысты бес шумақтан, төрт тармақтан құралып, қара өлең ұйқасына негізделген. Әдепкі аяқталу сақталған.

Синтаксистік, интонациялық фигураларға келер болсақ, әр тармақтың соңында «деген» сөзі қайталанып отырады. Осылайша өлеңге өзіндік бір әсер сыйлайды. Яғни акын бірінші, екінші, төртінші тармақтарды деген сөзін қайталау арқылы, эпифораны сәтті қолданған. Осылай қолдану арқылы автор өз пікіріне салмақ түсіріп, интонация жасайды.

Ақын замандастарының туындыларынан да араб сөзінің жиі кездесетінін көрдік. Араб тілінің көптеген сөздері сол кезеңнің өзінде-ақ қазақ тіліне сіңіп, төл сөздерінің қатарына қосылып кеткен.

Мәшһүр Жүсіптің «Бес қымбат» өлеңі тақырып үндестігі жағынан қазақтың бас ақыны Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» өлеңімен ұқсас келеді. Абай Мәшһүр Жүсіп сияқты дін сөздерді қолданып, діни-ағартушылық бағытты мақсат етпесе де адамның бойындағы жағымды әрі келеңсіз қасиеттерді тізіп айтып береді.

Бес нәрседен қашық бол.

Бес нәрсеге асық бол

Адам болам десеңіз.

Абай «адам» сөзін тек азамат мағынасында емес, халықтың баласы, қайраткер мағынасында алады. Осындай адамның бойын аулақ ұстайтын және керісінше асық болатын әрекеттерін айтады. Абайдың ойынша соңғы бесеуі талап, еңбек, терең ой, қанағат және рахым. Ал бойын аулақ ұстауға тиіс қасиеттер өсек, өтірік, мақтаншақтық, бекерге мал шашу және еріншектік. Абайдың өз идеалындағы адамның бейнесін осылайша сипаттағанын көрдік [6, 93-б.]. Мәшһүр Жүсіп өз идеалындағы адамның бейнесін жасамаса да ислам дінінің басты қағидаттарының қазақ халқына сақтайтын таным екендігін негіздеді.

Абай осы айтқандарымен шектелмей жоғарыда айтылған қасиеттері бар адамның дәрежесіне жету үшін, сондай болып шығу үшін қажет шарт пен мінездерді санап береді. Мәшһүр Жүсіп себеп іздеп, тура жолмен жүру қажеттігін, бір Аллаға тапсырып әрекетсіздік танытумен іс бітпейтінін айтады. Бұл тұстан Абайдың ағартушылығы мен гуманистігі ғана емес, демократизмі де анық көрінеді. Мәшһүр Жүсіптің діни-ағартушы ақын болғаны байқалады. Ақын халықтың санасынан ұлттық таным мен иманның алыстамағанын қалайды. Сондықтан да болар өз туындыларында қазақ

халқының таным-түйсігіне, болмысына жақын мұсылмандық қалыпты шығармаларында насихаттайды.

Мәшһүр Жүсіп өзі өмір сүрген заманды сөз еткенде оны тек сырттай бақылаушы ретінде емес, қай-қайсысының болмысына терең бойлап, діни талап тұрғысынан мән беріп, шарифаттың қош көрген істерін уағыздайды. Теріс қылықтарды әшкерелеп, қатты сынға алады. Сол жаман кеселдерге жоюға тырысады. Ақын осы дерттерді Алланың көрсеткен түзу жолымен емдеуге болады деп сеніп, өз туындыларды осы пікірді алға тартады. Осыдан адамшылық имандылық категориялары оның шығармашылығының негізгі нысанына айналады.

Ақынның бір топ өлеңдері адамның бойында кездесетін жақсы, жаман қасиеттерге арналған. «Дауасыз дерт» өлеңінде сол кезде де қазіргі уақытта өзекті болып саналатын адамның бойындағы келеңсіз мінездер сөз болады. Күндестік, көреалмаушылық, ұрыс-керіс, итжығыс өмір, дұшпандық, жамандау, жалқаулық, әрекетсіздік, надандық сынды адам басын көрге сүйрейтін мінездер мен ынтымақ, татулық, ілтипат таныту, береке, жұмсақ мінезділік, оқу оқу, еңбекқорлық, көмектесу, көп біліп аз сөйлеу, қанағат ету сияқты жақсы қасиеттердің адамға пайдасы мен зиянын сөз етеді.

Өлең солғын эвфониямен, төрт страфикалы, бірнеше ұйқас түрі араласып келіп, (қара өлең, кезекті, шалыс) негізінен кезекті өлең ұйқасына негізделіп, силлабикалық жүйеде жазылған [7].

Бұл өлеңінде автор адамдық қасиеттен жұрдай етіп көрсететін күндестік, жалқаулық, надандық сынды қасиеттерге жиіркене қарайды.

Ағайын барды күндеп көре алмайды,
Жоқ болса, жомарттық қып бере алмайды.
Кәнеки, бермегенің сол емес пе,
Білмеген білген тілін неге алмайды?
Екі көз бір-біріне дұшпан болып,
Болса да қандай жақын сене алмайды.
Ұрысса қатын-бала әлдеқандай,
Үйіне бір-бірінің ене алмайды [3, 85-б].

Аталған кемшіліктер адамдарды азғындатып, рухани дамуға тұсау болатын кеселдер. Бұлардың барлығы надандықтың белгісі.

«Екі көз бір-біріне дұшпан болып» деген сөз қолданысында бір-біріне жақын, туыс адамдарды көзбен алмастырып, жаман кеселдің адамдарды қаншалықты араздатқанын мысал етіп тұр. Адамның дене мүшесінің біріне-бірі араз болуы мүмкін еместігін ескерсек, жансызды жандандыру тәсілін қолданғанын аңғарамыз. Ақын қоғамдағы қандай да болсын кемшілікті сынға алғанда, оны жеке дара алып қарастырмайды. Бір адам басындағы дерт емес, бүкіл қоғамның басындағы дерт деп типтік сипат береді.

Адамдардың бір-бірінен алшақтағы соншалықты бірінің бойынан көрген кемшілікті түзетуге де тырыспайды деп налиды.

Майда бол, жігіт болсаң, тал жібектей,
Жақсы емес қатты болу тікенектей.
Ғылымың болса-дағы ұшан-теңіз,
Пайда жоқ: өз халқыңа қызмет етпей! [3, 86-б.]

Өлең жолдарынан білім мен ғылымды игеруді, көпке пайда тигізуді насихаттауды өзінше әсерлі жеткізген. Алайда білімнің көпшілікке пайдасы болмаса одан қайыр болмайтынын баса айтып өтеді. «Еңбек етсең ерінбей, Тояды қарның тіленбей» деген халық нақылы ақынның өлеңінде де ұлттық өрнекпен байланыстыра қолданған.

Кезінде кезең жерден қосылып қал,
Бәйгеге ұлы дүбір қалма ілікпей!
Мақсаты асыл (хасыл) болып ойындағы,
Алла һәм ер тілегін мақұл еткей! [3, 86-б.]

Мәшһүр Жүсіптің стиліне тән тұспалдау құралдарының ішінде символға ерекше ден қойғанына осы бір үзіндідегі *бәйге* сөзі дәлел бола алады. Осыған дейін жүргізілген зерттеулерде базар, соқыр, күн, түн, таң сөздерінің балама ұғымдар екені қарастырылса, осы қатарға *бәйге* сөзін *өмір, тіршілік белгісі, күйбең тірліктің* символдық белгісі ретінде қоса аламыз.

Әдебиеттегі стиль мәселесі шетел ғалымдарын толғандырған. Көрші орыс әдебиетінде В. В. Виноградов, А. Н. Соколов, Г. Н. Поспеловтердің зерттеулерінің арқасында әдебиеттегі стильдің толық түсінігі қалыптасты. Мәселен, В. В. Виноградовтың стильді шығарманың эстетикалық бірлігі арқасында өрілетінін былайша түйіндейді: «The concept of style as applied to the language of fiction is filled with a different content than, for example, in relation to business or clerical styles, and even journalistic and scientific styles. The language of national fiction is not fully correlated with other styles, types or varieties of book-literary and folk-colloquial speech. He uses them, includes them, but in peculiar combinations and in a functionally transformed form». Стиль автордың дүниені тануының көрінісі ретінде алынады [8].

Ал автор әрдайым өз шығармасында тарихта орын алып жатқан оқиғаларды оқырманына жеткізу болып қала береді. Автордың көркем шығармада алатын орны, біздің қоғамның жемісі әрі жаңашыл фигура екені әдебиетте сонау ерте заманнан-ақ ғалымдардың назарын аударған. «Автор әлі де әдебиет тарихының патшасы, жазушылардың өмірбаянында да, журналдарда да тіпті әдебиетші ғалымдардың санасында автор әрқашан патша болады, әдебиеттегі барлық образ автормен байланысты», – деп баға берген француз әдебиетінің сыншысы Ролан Барт [9]. Яғни автор мен стиль ұғымдары, образ, шығармадағы оқиғаларды автордан бөліп жарып қарай

алмаймыз. Автордың өз шығармасында қозғаған тақырыптары қоғамда орын алып жатқан оқиғаларды түсінуімен байланысты. Шығарманың мазмұнынан автордың өзіндік көзқарасын көреміз.

Мәшһүр Жүсіптің тұспалдау құралдарын қолдануда дәстүр тағылымын т.с.с. ескерумен бірге өзіндік ізденісін, сөз саптау тәсілін, оның ішінде ұлттық өрнекті кең қолдануын көреміз. Мұның бәрі қаламгер стилі сөз болғанда белгілі бір баламалар қолданудағы дәстүр үндестігі, заман ықпалы мәнін ескерумен бірге ақынның өзіндік ізденісін, өзіндік нақыштарын зерделеп көрсету арқылы ғана суреткер стилін кең межелеуге мүмкіндік туатынын көрсетеді [10, 187-б.].

Халқын надандықтың қоршауынан босап шығуға және жалқаулық танытып жаға бермей әрекет етуге шақырады. Ал оқу, білім, өнер жолында жүргендерге «Қанағат, көп білдім» деп тоқтап қалмай, білімін әрі қарай терендетуді ұсынады. Бойдағы кеселдерден құтылып, адамгершіліктің ақ жолына түсу, білім алып, сол білімі арқылы көпшілікке пайдасын тигізу ақынның осы туындысы арқылы халқына жеткізгісі келген басты ойы әрі мақсаты саналады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын ЖТН АР22685437 ғылыми жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Талдауға түскен туындылардан ақынның туындыларынан ХХ ғасыр басындағы және қазіргі кездегі өзекті мәселелердің қозғалғанын байқадық. Мәшһүр Жүсіптің дидактикалық өлеңдері ақынның стилін даралауда жанр, тақырып, мазмұн жағынан ақынның шығармашылығын байытып, тұспалдау, жандандыру тәсілдерімен ерекшеленген. «Бәйге» сөзінің өмірдің, тіршіліктің символдық белгісі ретінде, яғни үлкен өмір жолына түсіп, сол жолдағы күресте жеңіліп қалмауы жайында айтылғаны зерттелді. Ал өлеңінде кездесетін діни ұғымдарды ғылыми зерттеулерге сүйене отырып екі топқа (исламға қатысты және қатысы жоқ) бөлініп қарастырылды. Барлық діни ұғымдарды араб тіліне енген сөздер ретінде емес, қазақ халқының таным-түсінігіне жақын ұғымдар екені анықталды. «Бес қымбат» туындысын Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» өлеңімен салыстыра отыра, Мәшһүр Жүсіп өз идеалындағы адамның бейнесін жасамаса да ислам дінінің басты қағидаттарының қазақ халқын сақтайтын таным ретінде негіздегені талданды. Сондай-ақ, адам бойындағы келеңсіз мінездерді сынау барысында бір адам басындағы дерт емес, бүкіл қоғамның басындағы дерт деп типтік сипат береді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі [Мәтін] / Құрастырғандар: Ш.Құрманбайұлы, С. Исақова, Б. Мизамхан, Г. Әлімбек, Г. Мамырбекова, Д. Боранбаев. Алматы : «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – 2019. – 596 б.

2 Қамзабекұлы, Д. Алаштың рухани тұғыры [Мәтін]. – Астана : Ел-шежіре. – 2008 б.

3 Көпейұлы, М. Ж. Шығармалары. 2-том [Мәтін]. Павлодар қ. : «ЭКО» ҒӨФ. – 2003. – 384 б.

4 Тұрышев, А. Қ. Мәшһүр-Жүсіп – Іліми жақ : (монография) [Мәтін] / А. Қ. Тұрышев ; ред. С. М. Өмірбаев. – Павлодар : ЭКО. – 2013. – Т. 3. – 639 б.

5 Сыздықова, Р. Абай шығармаларының тілі [Мәтін]: (лексикасы мен грамматикасы) / Р. Сыздықова; [жауап. ред. М. Балақаев]; Қазақ ССР Ғылым Акад. ; Тіл білімі ин-ты... – Алматы : Ғылым. – 1968. – 331, [3] б.

6 Нұрқатов, А. Шығармалары [Мәтін] : Айқын Нұрқатов. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, ЖШС, 2013. Т1. – 384 б.

7 Қабдолов, З. Сөз өнері [Мәтін]. – Алматы : Санат. – 2002. – 360 б.

8 Виноградов, В. В. Избранные труды. О языке художественной прозы [Мәтін]. – Москва. – 1980. – 364 с.

9 Bart, R. Death of the author [Text] // Bart R. Selected works. Semiotics. Poetics / Translated from the French. М. – 1989. – 403 p.

10 Баратова, М. Н. Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі. Оқу құрал [Мәтін]. – Павлодар : Brand print. – 2010. – 256 б.

References

1 Qazaq tılınıñ kırme sözder sözdıgı [Dictionary of borrowed words of the Kazakh language] [Text] / Qırastyrğandar : Ş. Qırmanbaiüly, S. İsaqova, B. Mizamhan, G. Älımbek, G. Mamyrbekova, D. Boranbaev. Almaty : «Ülttyq audarma bürosy» qoğamdyq qory, 2019. – 596 p.

2 Qamzabeküly, D. Alaştyñ ruhani tüğyry [The Spiritual Pedestal of Alash] [Text]. – Astana : El-şejire, 2008 p.

3 Köpeiüly, M. J. Şyğarmalary. 2-tom [Collection of works. Vol.2] [Text]. Pavlodar q. : «EKO» ĞÖF, 2003. – 384 p.

4 Turyşev, A. Q. Mäşhür-Jüsip - İlimi jaq : (monografia) [Mashkhour Zhussip – scientific side: monograph] [Text] / A. Q. Turyşev ; red. S. M. Ömirbaev. – Pavlodar : EKO, 2013. – T. 3. – 639 p.

5 **Syzdyqova, R.** Abai şyğarmalarynyñ tılı [The language of Abai's works] [Text]: (leksikasy men gramatikasy) / R. Syzdyqova; [jauap. red. M. Balaqaev]; Qazaq SSR Ğylym Akad. ; Tıl bılımı in-ty... – Almaty : Ğylym, 1968. – 331, [3] p.

6 **Nūrqatov, A.** Şyğarmalary [Works] [Text] : Aiqyn Nūrqatov. – Almaty : «Ana tılı» baspasy, JŞS, 2013. – Т. 1. – 384 p.

7 **Qabdolov, Z.** Söz öneri [The Art of the Word] [Text]. – Almaty : Sanat, 2002. – 360 p.

8 **Vinogradov, V. V.** İzbrannyye trudy. O iazyke hudojestvennoi prozy [Selected works. About the language of fiction] [Text]. – Moskva, 1980. – 364 p.

9 **Bart, R.** Death of the author [Text] // Bart R. Selected works. Semiotics. Poetics / Translated from the French. M., 1989. – 403 p.

10 **Baratova, M. N.** Mäşhür Jüsip öleñderiniñ janrlyq-stildik erekşeligi. Oqu qūral [Genre originality of the poetic works of Mashkhur Zhussip. Study guide] [Text]. – Pavlodar : Brand print, 2010. – 256 p.

09.03.24 ж. баспаға түсті.

27.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Е. Ерланова

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 09.03.24.

Поступило с исправлениями 27.07.24.

Принято в печать 26.08.24.

ПОЭТИКА ДИДАКТИЧЕСКИХ СТИХОТВОРЕНИЙ МАШХУРА ЖУСИПА

В статье рассматриваются дидактические стихотворения творчества Маишхур Жусипа Копеева с точки зрения темы, содержания, стиля и определяется их эстетическая, религиозно-просветительская направленность. Актуальность статьи – выявление роли дидактических стихотворений Маишхур Жусипа в формировании самобытного стиля поэта, согласно его времени, традиций и самосознания. Сигнификативное и денотативное значение арабо-персидских слов, встречающиеся в стихах поэта, были изучены и доказаны, что использование данных лексем связано с национальным самосознанием народа. Цель исследования – рассмотреть использование арабо-персидских слов с точки зрения

их отношения к исламу и национальному самосознанию народа, что повышает эстетическую значимость произведения.

В творчестве поэта религия рассматривается как инструмент воспитания и просветительства, что повышает эстетическую значимость произведения. Стихотворение «Бес қымбат» сопоставляется с поэмой Абая «Ғылым таппай мақтанба» с точки зрения тематической гармонии. В ходе исследования выяснилось, что основные принципы ислама в стихах Маишхур Жусипа основаны на познании казахского народа и в отличие от Абая, поэт не рассматривает образ человека как идеал. Отметим, что негативные коннотации в произведении «Дауасыз дерт» (Болезнь без спора) связаны с тем, что образ «болезни» является метафоричным и представляет собой совокупность проблем в обществе, что является научной новизной данного исследования. Практической значимостью работы является применение полученных результатов работы научными работниками, обучающимися филологических специальностей высших учебных заведений, а также всеми любителями литературы.

Ключевые слова: поэтика, дидактические стихотворения, нравственные ценности, иносказания, оживление, эстетическая информация, национальное познание, типичный характер.

*А. У. Yerlanova

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 09.03.24.

Received in revised form 27.07.24.

Accepted for publication 26.08.24.

THE POETICS OF DIDACTIC POEMS BY MASHKHUR ZHUSSIP

This article examines the didactic poems of Mashkhur Zhussip Kopeyev from the perspectives of theme, content, and style, defining their aesthetic, religious, and educational orientations. The relevance of the article lies in identifying the role of Mashkhur Zhussip's didactic poems in shaping the poet's unique style, aligned with his era, traditions, and self-awareness.

The significant and denotative meanings of Arabic-Persian words found in the poet's poems have been analyzed, proving that the use of these lexemes is associated with the national identity of the people. The study

aims to explore the use of Arabic-Persian words in relation to Islam and national identity, enhancing the aesthetic significance of the work.

In the poet's work, religion is viewed as an instrument of education and enlightenment, thereby increasing the aesthetic value of the poems. The poem «Bes kymbat» is compared with Abai's poem «Gylym tappai maktanba» in terms of thematic harmony. The study reveals that the fundamental principles of Islam in Mashkhur Zhussip's poems are based on the knowledge of the Kazakh people. Unlike Abai, Mashkhur Zhussip does not idealize the image of a person. Notably, the negative connotations in the work «Dauasyz dert» (Disease without Dispute) are related to the metaphorical use of «disease», representing societal problems, which constitutes the scientific novelty of this study.

The practical significance of the work lies in the application of its findings by researchers, students of philological specialties in higher educational institutions, and literature enthusiasts.

Keywords: poetics, didactic poems, moral values, allegories, revival, aesthetic information, national knowledge, typical character.

МРНТИ 17.71.07

<https://doi.org/10.48081/LIIZ2293>

***Н. К. Жусупов¹, М. Н. Баратова²,
Г. К. Жусупова³, Е. К. Жусупов⁴**

^{1,2,4}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Университет Туран-Астана,

Республика Казахстан, г. Астана.

*e-mail: nartai1970@mail.ru

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5723-7556>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5670-5711>

МАШХУР ЖУСИП И ОРАТОРСКОЕ ИСКУССТВО

В статье были рассмотрены труды известного казахского поэта, фольклориста, историка, этнографа, востоковеда Машхур Жусипа Копеева в сборе речи казахских биев, как и фольклорных образцов.

В своих рукописях поэт собрал рассказы о Шон би, Торайғыр би, Сапак дату из рода Конырат, Мусет би, ораторе Нурман из рода Кара Конырат, яром Жанаке, отце Бопы Канкожа – Татай торе, Отетилеу би из Младшего жуза, Укибай би из рода Каржас, Толе би из рода Уйсин, выходец из Ногайлы – Монке би, Болтирик би и др. Кроме того, особое внимание было уделено размышлениям, высказываниям, пояснениям самого Машхура Жусипа по поводу «истории биев».

Рукописи Машхура Жусипа об Шорман би, Шон би, Торайғыр би, Байдалы би и других би-ораторах служат неоценимым достоянием истории Казахстана, казахской литературы. Многообразие и многовариантность рассказов, посвященных историческим деятелям, их определенным действиям, обуславливаются комплексным воспроизводством этих сведений на бумагу, возможностью изменения некоторых эпизодов во время устной речи. Среди этих множественных вариантов рукописи Машхура Жусипа отличаются большим количеством более полных и ценных сведений. Это, в свою очередь, свидетельствует о важности трудов Машхура Жусипа.

Значение трудов Машхур Жусипа по сбору казахского фольклора не ограничивается одной областью, его труды являются бесценным источником материалов для таких областей как: история, философия, педагогика и др.

Ключевые слова: Машхур Жусип, би-ораторы, фольклор, сбор, рукопись, образец, история.

Введение

Заслуживает огромного уважения труд Машхур Жусипа в сборе речи казахских биев, как и фольклорных образцов. В фонде рукописей Центральной научной библиотеки АН РК хранятся сказания Машхура Жусипа о: Шон би, Торайғыр би, Сапак дату из рода Конырат, Мусет би, ораторе Нурман из рода Кара Конырат, яром Жанаке, отце Бопы Канкожа – Татай торе, Отетилеу би из Младшего жуза, Укибай би из рода Каржас, Толе би из рода Уйсин, выходец из Ногайлы – Монке би, Болтирик би и др. В свое время многое из них использовал известный ученый А. Диваев (Торайғыр би, Шон би, Бекболат би, Суттибай би, Молыбек би и др.). На обложке 1062-ой папки, содержащей эти материалы, на арабском языке написано «Собирал А. Диваев в 1920–1921 гг.». А внутри папки есть примечание «По словам знаменитого Машхур Жусипа Копейулы, это так». Многие ораторские речи хранятся также в «семейном архиве». Учитывая, что всего 21 сказание, классифицируем их следующим образом: на каждого бия – Тайкелтир би, мудрый Айтеке, Жауке би – по одному сказанию; Итемген би, сын Шона, девушка Мынжан – по 2 сказания; Байдалы би – 3; Шорман би – 4; Торайғыр би, Шон би – по 7 сказаний. Многие из них еще не изданы. При жизни Машхура Жусипа большинство из них не печаталось, и даже в связи с ошибочными взглядами на ораторские речи биев они находились вне поля внимания. В связи с изменением отношения к прошлому наследию начался сбор ораторских речей. Причем, в связи с малочисленностью обучающихся использовались не оригиналы этих образцов, а их копии. При этом не сохранилось имя человека, который первым воспроизвел их на бумагу. Многие опирались на последующих распространителей. Все это, безусловно, затрудняет сохранение первоначальной формы ораторских речей, освоение законов их сбора.

Материалы и методы

При написании статьи использовались следующие научные методы: экспедиционный, аналитический, типологический, сравнительно-исторический, историко-функциональный, нарративный и др. Материалом для статьи послужили труды Машхур Жусипа Копеева в сборе речи казахских биев как фольклорных образцов.

Результаты и обсуждение

Важно отметить, что сбором фольклорных образцов до Машхур Жусипа занимались известные ученые Ш. Уалиханов, Ы. Алтынсарин, Г. Н. Потанин, А. Диваев [1]. Однако в их трудах не встречаются сказания, посвященные вышеуказанным биям. Лишь в цикл В. В. Радлова [2] вошел образец, написанный в стихотворной форме, под названием «Кожа сказал Шон би». Он состоит лишь из 11 строк, в основном, посвящен восхвалению Шон би.

Заметим, что все вышеприведенные сказания Машхура Жусипа классифицированы систематически, в определенном порядке. То есть, если сказания о Шон би, Торайғыр би как выходы из одного народа, классифицированы в одну группу, то сказания о Шорман би, Байдалы би сгруппированы в соответствии с возрастными особенностями: в первой группе повествуется о молодых годах биев, дальше – охватываются их средний возраст и жизненные шаги в старчестве. Последовательность изложения этих сказаний исходит не от составителя этих материалов, а от сохранения порядка передачи образцов в той же форме в рукописях акына.

Вместе с тем, в каждом сказании даются взгляды акына на происходящие разногласия, события. Кроме того, здесь имеются ценные сведения о том, из чьих уст, каким образом и откуда записаны фольклорные образцы.

Теперь хотим обратить внимание на философские размышления, мировоззрение, пояснения самого Машхура Жусипа по поводу «истории биев» в вышеприведенных циклах. Если привести эти пояснения в определенную систему, то их можно сгруппировать следующим образом: посвященные истории озер-рек, местностей; историческим именам; историческим событиям; образцам летописи; восхвалению ораторского искусства, среди него – красноречия.

Первая группа – материалы акына, посвященные истории озер-рек, местностей, были связаны с именем Итемген бия и впервые опубликованы в газете «Дала уалаяты». Сведения о том, что «*во времена правления сына Едиге, Шон би, вышедшего вчера из простого народа, близлежащие земли Кокшетау являлись джайляуем народа из рода Суюндик. На берегу озера Итемген-Мамай жил сын Шон би, поэтому озеро называлось Итемген*» [3], свидетельствует о существовании в истории сына Шон би, Итемгена, озера Итемген, названного в честь него. И этот пример подтверждает умение Машхура Жусипа различать историческую правду и художественный фольклор.

В целом, примечания такого рода выражают влияние изданной в газете «Дала уалаяты» статьи известного фольклориста Г. Н. Потанина [4] на собирательскую деятельность Машхура Жусипа. Широкое пояснение к происхождению наименований озер-рек в вышеприведенном рассказе

подтверждает это. Машхур Жусип все время получал газету «Дала уалаяты» и к тому же сдавал свои статьи на публикацию. Следовательно, он был знаком со всеми опубликованными материалами. А в вышеуказанной нами статье автор обращает внимание читателей на легенды, связанные с Луной и Солнцем, с другими звездами, рассматривает историю происхождения некоторых географических наименований, акцентирует большее внимание на необходимость сбора таких сведений. Мы это видим из пояснений Машхура Жусипа, данных к историческим личностям.

Так, например, у акына справочный материал об исторических людях посвящен Байдалы би, Тайкелтир би, Шорман би. Про Байдалы би Машхур Жусип писал следующее: *«Этот Байдалы умирает от болезни по дороге к Глеуберди, выходя из гордого Наймана, на берегу Шидерти в местности Жаман Шат»* [5]. Из этого примечания получаем сведения о том, где и каким образом умер Байдалы би. Эта информация повторяется и в книге «Казахские би-ораторы»: *«Могила расположена на берегу реки Шидерти Молодежного района Карагандинской области»* [6]. Все это показывает, что у Машхура Жусипа очень много нужных для исследователей ценных материалов, посвященных истории народа, истории биев.

В материале о Тайкелтир би особого внимания заслуживает пояснение в конце сказания: *«Тайкелтир вел с собой девушек, джигитов, девять кочевков, ведомых двумя верблюдами, по дороге встречает Жадигер. Батыр, получив указание: «Привяжи!», всех привязывает. Джигита Жадигер взял к себе в работники. Его звали Алдияр. Беременную девушку отдали за батрака. Умерла байбише его и он как раз остался без жены. Ребенка назвали Жайын, что значит «пришедший сам по себе ребенок». У древних людей такие сказания»* [7].

Отсутствие такого глубокого образца пояснения в сборниках показывает широту объема сведений в рукописях Машхура Жусипа. В этом отношении появляется необходимость определения истории имени Жадигер батыра, джигита Алдияр, новорожденного Жайын, связанной с конкретным событием.

Поскольку нашей целью не является историческое понимание, мы не исследовали историю людей, встречающихся в рукописях Машхура Жусипа. Лишь рассматривали главных героев и героев, выступающих в качестве основы фольклорного произведения, с точки зрения фольклористики. А в пояснении, о котором идет речь, преобладает этнографическое описание, нежели чем историческое. В пояснении широко представлены обычаи казахского народа дарить девять подарков, уважаемому человеку, который встретился на пути дарить коня на привязи, отдать в жены девушку, попавшуюся в руки. Даже в этом небольшом пояснении Машхура Жусипа мы видим сюжет. В целом, этот прием свойственен деятельности Машхура

Жусипа. Его примечания, данные к сказаниям, ораторским речам и другим произведениям в качестве позиции, во многих случаях представлены как небольшой рассказ или небольшое сказание. В некоторых случаях такие пояснения можно принять как приложения к основному произведению.

К примеру, об исторической личности Шорман би повествуется следующее: *«В 10 лет умирает отец Шормана, он остается сиротой, его прозвали «Шорман бала». Где собирались, там он вступал всегда в беседы, ему не было равных в остроумии и красноречии, за что его прозвали «Соловей Шорман»* [7].

Пояснения этнографического описания характерны для произведений, связанных с родословной, наименованиями родов. В сказании повествуется о поминках в честь Курысбая, выходца из рода Куандык племени Аргын: *«В честь великого хана на берегу озера Ошакты устроили поминки. В этих поминках участвовало двадцать пять человек во главе с Шон би из рода Суюндик. Взял с собой коня Лаба, бурого иноходца Жанан. В скачках принимало участие пятьсот двадцать скакунов. В байге участвовало пятьсот скакунов – самцы; в скачках иноходец хана Сырганак и бурый иноходец Жанан были на равных»* [8].

В серию «Би» входят рукописи Машхура Жусипа под названием «Итемген – сын Шона», «Находчивость девушки по имени Мынжан», «Находчивость одного бедняка, вышедшего из рода Керей», выражающие взгляды акына на ораторское искусство, восхваляющие искусство слова. Например, в сказании «Итемген – сын Шона» Машхур Жусип дает оценку решению спора: «Вот, в старину в истории судебных решений: если проиграл в слове, молча платишь за это. «Ораторы безусловно побеждают в спорах» [9]; в сказании «Находчивость девушки по имени Мынжан» акын предупреждает о неуместности занятия ненужным делом, выражает особое уважение девушке Мынжан: «Если слово становится стихом, то оно никогда не умрет. Слово, сказанное когда? Это слово знаменитого Шона, из рода Алтыбас Кипчак, Шормана во времена правления Канкожа, Балкожа Кенесары; буквально, тремя словами девушка победила спор. К какому взысканию (из лошади и дорогой одежды) привело занятие ненужным делом? Сколько лошадей и дорогой одежды лишило его авторитетности? Занятие ненужными вещами будет ему примером. Если – девушка, пусть будет как Мынжан» [8].

А последнему сказанию Машхур Жусип дает следующую оценку: «Бойжигит Кызай, Кадыр-Матай, заселяющий возвышение, и народ Керей, тоже проживающий на этих землях, обвиняли друг друга в угоне скота. Жена села, ничего не сказав, ковыряя землю. Заставили погнать скот. В старину, если проигрывали в слове, то молча шли за победившими» [8]. Это

свидетельствует о том, что вышеприведенные фольклорные образцы Машхур Жусип записывал как примеры для подрастающего поколения.

Отметим, что вышеназванные пояснения служат описанием фольклорных образцов с исторической точки зрения. То есть сказания, посвященные вышеуказанным именам, возникли на исторической основе и они служат средством объяснения причины их создания, а также привития веры народа в них.

Все это еще раз подтверждает особое почитание кочевого казахского народа силы слова, искусства слова и широкое распространение ораторского искусства как исторической необходимости и соответствия спросу народа.

В начале сказания «О Торайғыр и Шорман би» Машхур Жусип дает пояснение к событию того времени: «Отца зовут – Едиге, мать – байбише Борсык. Как Всевышний создал их пятерых из мешка? Этот ребенок, родившийся в год Коровы, в 79 лет, в 1905-ом году, в год змеи, хотел образовать округ и начал рубить деревья. Ребенка, родившегося в тот год, нарекли Дуанбаем. Жалбыр из рода Уак – младенец, родившийся в тот год. Год Коровы. Прибыло около десяти китайцев и вступило в споры: не разрешим рубить деревья, не разрешим построить город, казахи принадлежат не вам, а нам. Тот год был годом правления сына байбише великого хана, хана Абайдильды, годом правления Шона, Торайғыра. Это было летом.

...В тот период им было по 49 лет. Торайғыр перекочевал всем аулом на территорию Соксан сок у побережья Силети. Именно там, Шона настигла смерть, он умер...

Шона похоронили по его просьбе у подножья Силети. Перекочевав в Баянаул, во время поминок в честь 40 дней смерти Шон би, Торайғыр умирает. На поминки в честь смерти Торайғыра приглашал мастер Кулмухаммед, сын Байбаки. Год рождения этого человека и год смерти Шона и Торайғыра одинаков.

После наступления лета тело Торайғыра и Шона повезли хазрету Султану. Тогда ходжа Шонабай рассказывает: «Я принимал участие, когда вытаскивали тело Шона из земли. По сравнению с бедренной костью людей его времени, бедренная кость Шон бия на одну пядь (мера длины, равная расстоянию между концами раздвинутых большого и среднего пальцев) больше. Специально замерил» [10].

Это пояснение Машхура Жусипа, как мы говорили выше, служит приложением, состоящим из сюжета. Оно дополняет основное произведение со всех сторон и в то же время сообщает, в каком состоянии оно находилось. Машхур Жусип дает пояснение в качестве дополнения, с целью определения. Наряду с ценными сведениями о жизни Шон би и Торайғыр би, акын указывает имя человека, передавшего это сказание. Это – ходжа Шонабай.

То есть устная передача Шонабая является основой сказания. Уместно рассматривать это пояснение как паспорт записи фольклорного материала из уст народа. Из рукописи мы замечаем, что в процессе воспроизводства на бумагу Машхур Жусип придавал огромное значение паспорту записи ее. Кроме того, из этой ссылки мы выявляем, что фольклорный образец воспроизведен на бумагу Машхуром Жусипом непосредственно из уст самого исполнителя.

Наряду с этим, в рукописях Машхура Жусипа имеются сведения, ценные как для исследователя, так и для интересующегося человека. Наиболее полно сообщается о смерти известных всему Алаш Шон бия и Торайғыр бия. Перезахоронение двух биев в мавзолее Азирет Султан – очень интересная информация для истории. Важно отметить, что в настоящее время еще не известно, кто похоронен в мавзолее Яссауи-Азирет Султана, выступающим пантеоном глубокоуважаемых султанов и биев. А захоронение тел Шон и Торайғыр «по наставлению» – процедура, часто находящая свое отражение в традициях казахского народа. Об этом Машхур Жусип дает информацию. В одном из сказаний о Шон би повествуется о том, как би принимал участие на поминках Корысбая, для участия в скачках с собой взял бурого коня Жанана, Акша-Каржас для участия в борьбе, акына Сакау из рода Байболат, ярого Жанака, сына Жанабатыр бия. Сообщая о том, что Шон би возвращается с победой, Машхур Жусип приводит такую ссылку: «По дороге из поминок они остановились на обед из трех Козы – Телгозы, Байгозы, Карагозы – у Телгозы. Байбише Телгозы, разливая кумыс, восхищалась внешностью Шона и забеременела. Недолго думая, родила сына, нарекли имя «Шон». Это и есть тот самый «волостной Шон», прославившийся всему Алтаю, Тока. Итогом этого разговора выступают стихотворные строчки акына Сакау:

Собрались пятеро сыновей Мейрама,
Благородный правитель округа Коныр.
В день поминок Корысбая из Куандыка,
Первым прискакал бурый Жанан,
Досталось всем сыновьям Мейрама,
Полный саба кумыса Карымбая [10].

Основой рассказа послужил стих акына Сакау, это сведение можно рассматривать как паспорт записи, как пояснение к этому сказанию.

Информация о финансировании

Данная статья была финансирована Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19678022 «Фольклористическая деятельность ученых Алаш: начало XX века»).

Выводы

Рукописи Машхура Жусипа о Шорман би, Шон би, Торайғыр би, Байдалы би и других би-ораторах служат неопределимым достоянием истории Казахстана, казахской литературы. Многообразие и многовариантность рассказов, посвященных конкретным историческим деятелям, их определенным действиям, обуславливаются комплексным воспроизводством этих сведений на бумагу, возможностью изменения некоторых эпизодов во время устной речи. По нашему мнению, среди множества вариантов рукописи Машхура Жусипа, воспроизведенные на бумагу ранее, характеризуются наличием ценных сведений.

Список использованных источников

- 1 Hallez, Xavier. G. N. Potanin et l'intelligensia kazakhe : entre politique et traditions orales [Text]. СЕМОТИ. – 2002. – № 34. – P. 13–41. <https://doi.org/10.3406/cemot.2002.1653>
- 2 Ел қазынасы – ескі сөз. [Мәтін] – А. : Ғылым. – 1994. – Б. 288.
- 3 Көпеев, М. Ж. Баянауылдан [Мәтін] // Дала уалаяты газеті. – А. : Ғылым. – 1994. – Б. 100.
- 4 Потанин, Г. Н. О необходимости собирания произведений народного творчества у Киргизов [Текст] // Дала уалаяты газеті. – А., Ғылым. – 1989. – Б. 566–576.
- 5 Көпеев, М. Ж. Байдалы [Мәтін] // Жұлдыз. – 1992. – № 8. – Б. 195.
- 6 Қазақтың би-шешендері. [Мәтін] – А. : Жалын. – 1993. – Б. 264.
- 7 Көпеев, М. Ж. Тайкелтір [Мәтін] // Жұлдыз. – 1992. – № 8. – Б. 194, 196.
- 8 Бұл дерек «әулеттік архивтен» алынған.
- 9 Көпеев, М. Ж. Шоңның баласы – Итемген [Мәтін] // Жұлдыз. – 1992. – № 8. – Б. 192.
- 10 Көпеев, М. Ж. Торайғыр мен Шоң [Мәтін] // Жұлдыз. – 1992. – № 8. – Б. 188–190.

References

- 1 Hallez, Xavier. G. N. Potanin et l'intelligensia kazakhe : entre politique et traditions orales [Text]. СЕМОТИ. – 2002. – № 34. – pp. 13–41. <https://doi.org/10.3406/cemot.2002.1653>
- 2 El qazynasy – eski söz [Country treasure is an old saying] [Text] – Almaty : Gylm, 1994. – P. 288.
- 3 Kopeev, M. Zh. Baianauyldan [Bayanauyldan] [Text] // «Dala ualaiaty» gazetі. – Almaty : Gylm, 1994. – P. 100.

- 4 Potanin, G. N. O neobhodimosti sobirania proizvedeni narodnogo tvorchestva u Kirgizov [On the need to collect works of folk art from the Kyrgyz] [Text] // «Dala ualaiaty» gazetі. – Almaty : Gylm, 1989. – P. 566–576.
- 5 Kopeev, M. Zh. Baidaly [Baidaly] [Text] // Jüldyz. – 1992. – № 8. – P. 195.
- 6 Qazaqtyñ bi-şeşeni. [Kazakh's orators] [Text]. – A. : Jalyn, 1993. – P. 264.
- 7 Kopeev, M. Zh. Taikeltir [Taikeltir] [Text] // Jüldyz. – 1992. – № 8. – P. 194, 196.
- 8 Bül derek «äulettik arhivten» alynğan [This data is taken from the «dynastic archive»].
- 9 Kopeev, M. Zh. Şoñnyñ balasy – İtemgen [Son of Shon – Itemgen] [Text] // Jüldyz. – 1992. – № 8. – P. 192.
- 10 Kopeev, M. Zh. Toraiğyr men Şoñ [Toraiğyr and Shon] [Text] // Jüldyz. – 1992. – № 8. – P. 188–190.

Поступило в редакцию 26.06.24.

Поступило с исправлениями 10.07.24.

Принято в печать 26.08.24.

*Н. Қ. Жүсіпов¹, М. Н. Баратова², Г. Қ. Жүсіпова³, Е. Қ. Жүсіпов⁴

^{1,2,4}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

³«Тұран-Астана» университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

26.06.24 ж. баспаға түсті.

10.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

МӘШҰР ЖҮСІП ЖӘНЕ ШЕШЕНДІК ӨНЕР

Бұл мақалада белгілі қазақтың ақыны, фольклортанушысы, тарихшысы, этнографы, шығыстанушысы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің фольклор үлгілері тәрізді қазақ билерінің сөздерін жинаудағы еңбектері қарастырылды.

Ақын өз қолжазбаларында Шоң, Торайғыр, Қоңырат Сапақ датқа, Мүсет би, Қоңырат қара Нұрман шешен, қаһарлы Жанақ, Қанқожа Бопының әкесі Татай төре, Кіші жүз – Өтетілеу би, Қаржас – Үкібай би, Үйсін – Төле би, Ноғайлыдан шыққан – Мөңке би, Бөлтірік би т.б. туралы әңгімелерді жинақтады. Сонымен қоса Мәшһүр Жүсіптің «билер тарихы» туралы өзіндік ой топшылауларына, тұжырымдарына, түсініктемелеріне көңіл бөлінді.

Мәшһүр Жүсіптің Едіге би, Шорман, Шоң, Торайғыр, Байдалы би т.б. – би, шешендер туралы жазып қалдырғандары – Қазақстан тарихы үшін, халық әдебиеті үшін де баға жетпес қазына. Тарихи тұлғалардың белгілі бір істеріне қатысты әңгімелердің көп варианты болуы – сол деректердің қағазға кешеңдеп түсуінен, ауызша тарау кезінде әкекелеген эпизодтардың ұмытылу, өзгеру мүмкіндігінен туған екендігі белгілі. Мәшһүр Жүсіп жазбалары осы көп варианттардың арасында неғұрлым толық және құнды деректерге мол болуымен ерекшеленеді. Бұл өз кезегінде Мәшһүр Жүсіп еңбектерінің маңыздылығын көрсетеді.

Мәшһүр Жүсіптің қазақ фольклорын жинаудағы еңбектерінің мәні тек сол саламен ғана шектелмейді, ол тарих, философия, педагогика т.б. салалар үшін баға жетпес материал көзі болып табылады.

Кілтті сөздер: Мәшһүр Жүсіп, би-шешендер, фольклор, жинау, қолжазба, үлгі, тарих.

*N. K. Zhussupov¹, M. N. Baratova², G. K. Zhussupova³, Y. K. Zhussupov⁴

^{1,2,4}Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³Turan-Astana University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 26.06.24.

Received in revised form 10.07.24.

Accepted for publication 26.08.24.

MASHKHUR ZHUSSIP AND ORATORY

This article reviewed the works of the famous kazakh poet, folklorist, historian, ethnographer, orientalist Mashkhour Zhussip Kopeev in collecting the speech of kazakh biys, as well as folklore samples.

In his manuscripts, the poet collected stories about Sean bi, Toraigyry bi, Sapak datu from the Konyrat family, Muset bi, orator Nurman from the Kara Konyrat family, Yarom Zhanak, father of Bopa Kankozha – Tatai tore, Otetileu bi from the Younger Zhuz, Ukibai bi from the Karzhas family, Tole bi from the Uysin family, a native of Nogaily – Monke bi, Boltirik bi, etc. In addition, special attention was paid to the reflections, statements, and explanations of Mashkhour Zhussip himself about the «history of biys».

Mashkhour Zhussip's manuscripts about Shorman bi, Sean bi, Toraigyry bi, Baydaly bi and other bi-speakers serve as an invaluable asset of

the history of Kazakhstan, kazakh literature. The variety and variety of stories dedicated to historical figures and their specific actions are due to the complex reproduction of this information on paper; the possibility of changing some episodes during oral speech. Among these multiple versions, the manuscripts of Mashkhour Zhussip differ in a large amount of more complete and valuable information. This, in turn, testifies to the importance of Mashkhour Zhussip's work. This, in turn, indicates the importance of Mashkhour Zhussip's work.

The significance of Mashkhour Zhussip's works on the collection of Kazakh folklore is not limited to one area, he is an invaluable source of materials for such fields as history, philosophy, pedagogy, etc.

Keywords: Mashkhour Zhussip, bi-speakers, folklore, collection, manuscript, sample, history.

<https://doi.org/10.48081/YERB7156>

*M. Zeinollakizi

Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

*email: merekezeinollakizi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1773-0500>

GENDER AS A FEATURE OF RECEPTION IN LITERARY STUDIES

The perception of the world, the environment, life, information is a complex mental process consisting of a layer of concepts that are not similar to each other from an individual point of view. Today, «perception» has become a hot topic in various scientific fields. «Perception» is not only a psychological phenomenon, but also a cognitive system realized through a combination of physiological nature, social environment, proper functioning of the cerebral cortex and cognitive processes.

The article analyzed the scientific works of domestic and foreign researchers on the topic. We tried to analyze the perception of readers of fiction in the online book platform of Kazakhstan Kitap.kz, dedicated to domestic and foreign literary works.

Based on the methods of analysis and experiment carried out on this topic, scientific conclusions were identified that in the future can be used in Literary Studies, cognitive studies, gender differences and in writing dissertations.

Keywords: gender, reception, fiction, perception, reading, literary study.

Introduction

The perception of the world, the environment, life, information is a complex mental process consisting of a layer of concepts that are not similar to each other from an individual point of view. Today, «perception» has become a hot topic in various scientific fields, such as psychology, physiology, neurobiology, neurolinguistics, cognitive sciences, etc.

In the scientific article we tried to understand the theory of reception from the point of view of Literary Studies. We all read works of fiction all the time, but we draw conclusions in different ways. From the point of view of the gender aspect,

there are very few studies in literary criticism that can answer this question: why do male readers and female readers perceive what they read differently and how science explains this?

«Perception» is not only a psychological phenomenon, but also a cognitive system, realized through a combination of physiological nature, social environment, proper functioning of the cerebral cortex and cognitive processes. If we focus on perception from a scientific point of view, it is directly related to the cerebral cortex. The cerebral cortex is the outermost and newest part of the brain. This part performs functions such as logical, cognitive thinking, decision making, and responding to external signals. Through this part of the brain are realized human motor skills, speech, mathematical thinking, spatial thinking, and memories. The right and left hemispheres of the brain also perform two different functions: the right is responsible for logical, creative and intuitive processes, and the left is responsible for analytical processes [1]. To understand the process of perception, it is enough to study the work of the right side of the brain. Robert Sapolsky's «Human Biology at Our Best and Worst» activity on the right side of the human brain includes mental processes such as intuition, perception, emotion, nonverbal communication, adventurism, imagination/art, and impulsivity. That is, actions that seem to occur automatically for us, such as writing, perceiving, imagining, and interpreting a fiction that are systematized by the functioning of the brain.

In this article, we tried to understand the reason for gender differences in the perception of a fiction and define the reasons why readers perceive what they read differently.

Materials and methods

In an in-depth study of the topic were used methods of empirical analysis such as description, experiment, analysis and comparison.

Domestic and foreign scientific works of recent years on the reception of a work of art and the problem of gender are considered and a comparative analysis is carried out. The relevance of the scientific article was determined through analysis. Using the literary platform Kitap.kz, an experiment was conducted to determine gender characteristics and the specifics of reception in literature.

Results and discussions

Reading, understanding and interpreting a fiction is an entirely emotional process. This process involves the human dorsolateral prefrontal cortex (dlPFC), amygdala, ventromedial lobe (vmPFC), and anterior frontal cortex. The prefrontal part of the brain is involved in finding the correct solution to the information received, in the case of multiple choice answers that are recognized as appropriate in the logical, cultural and social environment. What is a socially acceptable solution? For example, suppose a reader has the opportunity to make a decision based on a particular work of fiction. A train moves at high speed along the railway

tracks. Five people were tied to the first track of the railway, and one person was tied to the second track. When a person is asked what decision you are making, from a humanistic point of view, the human brain tries to find a solution that is «right» according to social norms and acceptable to others (the environment). If this part of the brain is damaged, it tends to make cruel, callous, unfeeling, pragmatic decisions [4].

We witnessed areas of the brain continuously working while making decisions about a passage we had read. That is, the information does not automatically come to the reader's mind. This is a complex mental, neurological, cognitive process that occurs under the influence of factors such as the functioning of the parts of the brain responsible for the emotional decision of the reader, level of education, environment, life experience, age, gender, level of proper personality development and education.

Scientists conclude that there are significant differences in the cognitive and receptive processes of men and women. This depends on the level of functioning of analytical, pragmatic thinking in men and logical, emotional, fantasy thinking in women. Differences in the process of perception are associated with the concepts of «sex» and «gender». Gender is a biological difference, gender is a social difference. However, assessing gender perception primarily based on biological characteristics is also common in society [5]. In recent years, there have been claims that the characteristics of gender perception depend on the size of the brains of men and women. Physiologically, a woman's brain size is indeed smaller than a man's brain, but if we take into account that a person's level of thinking and cognition is influenced by the cortex and neural connections, and not by brain size, we can see that this conclusion is erroneous. Another fact to note is that women's physiology, that is, body size, is smaller than that of men. The largest animal in the world, the sea whale, has a brain a thousand times larger than that of an individual, but this does not prove the above hypothesis that whales are rational and intelligent creatures.

Simon Baron-Cohen, a psychologist at the University of Cambridge, concluded that the male brain is «systematic» and the female brain is «empathetic.» For this reason, it is concluded that men develop the skills of hunting, ingenuity, innate aggression, conquest, management and leadership, while women are characterized by characteristics such as friendship, kindness, motherhood, raising children, caring, etc [6].

Pathological studies show that the neural network in the area of the brain responsible for speech is better developed in women. According to this, a woman can simultaneously collect various information from visual, taste, olfactory, sound and tactile sensations.

The above-mentioned «systematic» and «empathic» qualities are manifested in the perception of a work of art. We tried to analyze the opinions of readers on an electronic platform dedicated to domestic and foreign literary works, as an experimental basis for determining the specifics of gender reception. For this we used the largest online book platform in Kazakhstan, Kitap.kz. This platform is used for reading and listening to more than six thousand books in the Kazakh language. Here are collected Kazakh and world classical and modern literature works, works of young poets and writers. For the convenience of readers in our country, the platform application is also available. We tried to analyze readers' comments on works of fiction in the «Most Read» section of the Kitap.kz platform in order to determine the characteristics of readers' perception of a literary work, readers' opinions and emotional gender differences. The main goal of the analysis is to determine the gender specificity of the reception of a work of art.

One of the most read works on the Kitap.kz platform is «Wild Apple» by Sain Muratbekov (Сайын Мұратбеков, «Жабайы алма»). The author tried to share with the reader the life of the Kazakh people during the war years through the stories of his childhood. The current theme of the work is good and evil, morality that cannot be tested by fate. Comments about the product were written a month ago, and the latest ones have existed for 5–6 years.

Table 1

№	User's full name indicated on the Kitap.kz platform	Gender	Reader's opinion	Keywords that determine the reader's gender identity
1	Жусаннова Қытай	Female	I can say that this is one of the most powerful works of Sain Muratbekov. The author describes the difficult life of his childhood during the war years. It can be said that the ardent and pure love of Toktar and Nazira, two lovers who made a deal, shines like a shooting star. The lover goes to war and to the enemy, and after a while the black paper arrives. But fate decided to separate the lovers. This was not only the cry of Nazira, who had lost her lover, but it was the suffering and grief that befell many due to the war. Even in such situations, one cannot help but admire the images of Kazakh youth who run to the aid of the people without giving up. The writer did not succumb to his imagination, but managed to fit into this one work the life of an entire era or period. I recommend everyone to read this book!	Childhood, village life, two lovers, love, bad news, regret

2	andzhibaiakbota	Female	Great book (book smiley) This is a book that brings back memories of village life and memories of the past. Each character has its own characteristics and qualities. Interesting book ☺ (star emoticon)	Village life, past, nostalgia, special character
3	serikbaev	Female	I regret that the book ended so quickly! In our busy lives, sometimes we do not understand the value of calm, peace, parents, relatives, the work is very impressive!	Regret, hunger, peace, family values
4	aibek.kz.skill	Male	In one of the dialogues in the chapter «Turzhan-Leader», a mistake was made, the speech switches to another situation, before it ends, the situation in the office is interrupted while the firewood is being kindled.	There is a grammatical error in the electronic version.
5	Turarov Bakytbek	Male	A wonderful work about the state of an ordinary Kazakh village during the war!	Kazakh village during the war
6	Нұрәліұлы Тұран	Male	Great book. I finished reading. Large-scale work with meaning. Village life during the war is described.	Meaningful work, war years, village life
7	zhansayaaa0222	Female	A very good book. You laugh, you cry. Once you start reading, you won't be able to put it down until the end of the book. I recommend reading it)	Emotion
8	keulimzhaevaarailym.2008	Female	Very cool! I like it. It tells the story of those who overcame their hardships, from a child who worked during the war to a stooped old man. Great book! (heart emoticon)	Years of war
9	Сауданбеков Айдар	Male	The book made a huge impression, the end seemed to be lost... The present time is a peaceful time, a prosperous time, but we do not know its value! Many thanks to the author who came up with this application!	Peaceful times, prosperous times, understanding the value of life
10	tlek.yespolov	Male	Kazakh literature should be studied using such books! Easy to understand, choice of words is excellent, most of the words are common. After reading this book, you will be convinced that Sain Muratbekov is a master of interesting storytelling.	Kazakh literature, an understandable work, an opinion about the author.

Of the 10 selected comments to Sain Muratbekov's story «Wild Apple», there were 5 male readers and 5 female readers. As a general opinion for both types of readers, we have defined the linguistic units «war period», «village life»/«village life». And as we have found out, male readers describe their opinion about a work of art unemotionally, briefly, or give advice to new readers. Comments from female readers are full of emotions, images and feelings. In addition, we found that female readers are more likely to use electronic images, that is, «emoticons»/«emoticons»

that display emotions in the virtual world, compared to male readers. This is the most common way of showing empathy, feelings and emotions among young people.

As a gender difference, you can pay attention to the number of opinions expressed in a work of art. Compared to a male reader, a female reader tries to express her thoughts fully, voluminously and figuratively. It can be seen that the woman is trying to convey her emotions to others through her large vocabulary. And the answers from male readers are very brief, specific, in a form that expresses their thoughts or specific conclusions.

It should be noted that 80–85 % of more than a hundred comments given on the platform to Sain Muratbekov's story «Wild Apple» are the opinions of female readers. Most male readers tend to use language units consisting of just one word/phrase in their opinion about a work, such as «good», «wonderful», «understandable», «a work worth reading».

The next work in the «Most Read» section on the Kitap.kz platform is the novel «Kamar Sulu» by Sultanmakhmut Toraigrov (Сұлтанмахмұт Торайғыров, «Қамар сұлу»). The main theme of the novel is the inequality of women in Kazakh society, the fate of women, and social problems of that time.

Кесте 2

№	User's full name indicated on the Kitap.kz platform	Gender	Reader's opinion	Keywords that determine the reader's gender identity
1	Онжанова Рита	Female	I want to read and read letters from Kamar and Akhmet.	Love letters
2	Kamal Dilara	Female	This is a wonderful novel. But it's sad.	Sadness
3	Муканова Рыскуль	Female	It was very sad, I cried, read for two hours, feeling sorry for poor Kamar.	Sad
4	Жорабекова Қарлығаш	Female	What a beautiful love, nowadays there are such ignorant people, this is a modern type, I cried, Ahmet gave his life for Kamar, with humiliation and cruelty shown by ignorant people!	Love, cruelty, death

5	Маданова Жұлдыз	Female	How can you sell a person for cattle? A very sad story. The author wrote the work to reach the reader's heart.	Selling for livestock, a tragic event
6	zanatturganbaev20	Male	What cruelty... ignorance	Cruelty, ignorance
7	zhandos612	Male	Thanks to those who wrote this down in the book. This is a wonderful book, which is a testament for Kazakhs, an example for Muslims and a reminder of God's justice.	God's justice, Muslim, commandment
8	Сауданбеков Айдар	Male	This is a clear picture of the sacrifice of our sisters and brothers for the sake of cattle, and unfortunately, we still have such people who are sold for money. This is a wonderful piece.	Sacrifice, money
9	madyarmoldabek	Male	Actually, this is a good book. Unless the ending is ambiguous. I recommend reading	Good book
10	abaitomi.abeke	Male	Falling in love with each other, why did it all end this way?	Lovers

Of the 10 selected comments, 5 are the opinions of male readers and 5 are the opinions of women about the novel «Kamar Sulu» by Sultanmakhmud Toraiyrov. We defined the linguistic units «lovers» and «cruelty» as a common opinion for both types of readers. From an empathic point of view, the opinion of female readers is emotional, full of feelings and close to the form of expression of the true thought that arose during the reading of a literary work. Male readers expressed analytical and pragmatic opinions about «money», «religion», and the unwritten «law of Nature». Due to the volume of comments, the form defined above in connection with Sain Murabekov's story «Wild Apple» is repeated.

Conclusions

Reading a work of fiction is the most effective means of developing a person's cognitive, educational and logical abilities. Understanding a work of literature is one of the most valuable ways to develop the imagination and vocabulary of children, adolescents and adults. According to scientific research, when reading a work of fiction, neurons in the frontal part of the human brain, that is, the part that recognizes the world, responds to emotions, empathy and creativity, significantly

develop. Gender, education, social status, upbringing and experience – all this contributes to the perception of the information read. In this regard, to prove our hypothesis, the following conclusions were revealed during the above control experiment:

- the male brain is «systematic», the female brain is «empathic»;
- female reader – emotional, male reader – pragmatic;
- the vocabulary of a female reader is twice as large as that of a male reader;
- the reader often uses not only words, but also symbols to express her emotions;
- if a female reader pays attention to such issues as love, feelings, family, childhood, women's destinies, everyday life, the character of the heroes of a literary work, then male readers more often emphasize the structure of the work, literacy and understandable presentation, historical facts, politics and religious issues;
- Female readers comment on the work they read more often than male readers. That is, it is important for a woman reader to express her opinion, share it with others, and create communication.

References

- 1 Назаров, М. М. Изменение медиасреды и современные практики чтения / М. М. Назаров, П. А. Ковалев // Социологические исследования. – 2017. – № 2. – С. 84–95.
- 2 Загидуллина, М. В. Подростки : чтение и Интернет в повседневной жизни / М. В. Загидуллина // Социологические исследования. – 2016. – № 5. – С. 115–123.
- 3 Беляева, Н. Е. Чтение художественной литературы в интернете : изучение современных читательских практик / Н. Е. Беляева // Вестник культуры и искусств. – 2017. – № 2 (50). – С. 47–52.
- 4 Graesser, A. C. An introduction to reading strategies / A. C. Graesser // Reading Comprehension Strategies; Theories, Interventions, and Technologies. – New York : Lawrence Erlbaum Associates, 2007.
- 5 Schröder, K. C. Making Sense of Audience Discourses: Towards a Multidimensional Model of Mass Media Reception / K. C. Schröder // European Journal of Cultural Studies. – 2000. – 3(2). – P. 233–258.
- 6 Борева Ю. Б. Теория художественного восприятия и рецептивная эстетика, методология критики и герменевтика // Борева Ю. Б. – Художественная рецепция и герменевтика. М. : Наука, 1985. – С. 3–69.
- 7 Летина Н. Н. Теоретические основания рецепции в провинциальном искусстве // Летина Н. Н. – Регионология. – 2008. – № 3. – С. 295–302.

8 **Бахтин М. М.** Эстетика словесного творчества / Бахтин М. М. М. : Худож. лит., 1979. – 412 с

9 Yanling Shi, Review of Wolfgang Iser and His Reception Theory / Yanling Shi, – Shanghai International Studies University, Shanghai, China; June 2013

10 Diamond Milton. Sex and Gender are Different: Sexual Identity and Gender Identity are Different // Diamond Milton – Clinical Child Psychology and Psychiatry, 2002. – pp. 320–335.

References

1 **Nazarov, M. M.** Izmenenie mediasredy i sovremennye praktiki chteniya [Changing the Media Environment and Modern Reading Practices] / Nazarov M. M., Kovalev P. A. – Sotsiologicheskie issledovaniya, – 2017. – pp. 84–95.

2 **Zagidullina, M. V.** Podrostki: chtenie i Internet v povsednevnoy zhizni [Teens : Reading and the Internet in Everyday Life] – Zagidullina M. V. / Sotsiologicheskie issledovaniya. – 2016. – pp 115–123.

3 **Belyaeva, N. E.** Chtenie khudozhestvennoy literatury v interne-te: izuchenie sovremennykh chitatel'skikh praktik [Reading Fiction on the Internet: Exploring Modern Reading Practices] / Belyaeva N. E., Vestnik kul'tury i iskusstv. – 2017 – № 2 (50). – pp 47–52.

4 **Graesser, A. C.** An introduction to reading strategies. [Reading Comprehension Strategies; Theories, Interventions, and Technologies] / Graesser, A. – New York : Lawrence Erlbaum Associates, – 2007.

5 **Schröder, K. C.** [Making Sense of Audience Discourses : Towards a Multidimensional Model of Mass Media Reception], K. C. Schröder, European Journal of Cultural Studies. – 2000. – 3(2). – P. 233–258.

6 **Boreev, Y. B.** Theory of artistic perception and receptive aesthetics, methodology of criticism and hermeneutics [Artistic reception and hermeneutics] / Boreev Y. B. M.: Nauka, 1985. – pp 3–69.

7 **Letina, N. N.** Theoretical foundations of reception in provincial art, Regionalology. 2008. – No. 3. – pp. 295–302.

8 **Bakhtin, M. M.** Aesthetics of verbal creativity. M. : Artist. lit., 1979. – 412 p.

9 Review of Wolfgang Iser and His Reception Theory, Автор : Yanling Shi, Shanghai International Studies University, Shanghai, China; June 2013

10 Diamond Milton. Sex and Gender are Different: Sexual Identity and Gender Identity are Different, Clinical Child Psychology and Psychiatry, 2002. – No 7. – P. 320–335.

Received 11.10.23.

Received in revised form 10.04.24.

Accepted for publication 26.08.24.

*М. Зейноллақызы

Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

11.10.23 ж. баспаға түсті.

10.04.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ ҚАБЫЛДАУДЫҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Дуниені, қоршаған ортаны, өмірді, ақпаратты қабылдау жеке көзқарас тұрғысынан бір-біріне ұқсамайтын ұғымдар қабатынан тұратын күрделі психикалық процесс. Бүгінгі таңда «қабылдау» әртүрлі ғылыми салаларда өзекті тақырыпқа айналды. «Қабылдау» тек психологиялық құбылыс емес, сонымен бірге физиологиялық табиғаттың, әлеуметтік ортаның, ми қыртысының дұрыс жұмыс істеуі мен танымдық процестердің үйлесуі арқылы жүзеге асырылатын танымдық жүйе.

Мақалада тақырып бойынша отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми еңбектері талданды. Біз отандық және шетелдік әдеби шығармаларға арналған отандық Kitar.kz онлайн кітап алаңында көркем әдебиет оқырмандарының қабылдауын талдауға тырыстық.

Осы тақырып бойынша мақалада жүргізілген талдау және эксперимент нәтижелерін болашақта әдебиеттану саласында, танымдық зерттеулерде, әлеуметтік зерттеулерде және дипломдық жұмыстар жазуда қолдануға болады.

Кілтті сөздер: гендер, рецепция, көркем шығарма, қабылдау, оқу.

*М. Зейноллақызы

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 11.10.23.

Поступило с исправлениями 10.04.24.

Принято в печать 26.08.24.

ГЕНДЕР КАК ОСОБЕННОСТЬ РЕЦЕПЦИИ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Восприятие мира, окружающей среды, жизни, информации – сложный психический процесс, состоящий из пласта понятий, не похожих друг на друга с индивидуальной точки зрения. На сегодняшний день «восприятие» стало актуальной темой различных научных направлений. «Восприятие» — это не только психологический феномен, но и когнитивная система, реализующаяся посредством сочетания физиологической природы, социальной среды, правильного функционирования коры головного мозга и когнитивных процессов.

В статье анализировались научные труды отечественных и зарубежных исследователей по теме. Мы попытались проанализировать восприятие читателей художественной литературы в книжной онлайн-платформе Казахстана Kitap.kz, посвященной отечественным и зарубежным литературным произведениям.

По методам анализа и эксперимента проведенной по данной теме были выявлены научные заключения, которые в будущем могут быть использованы в литературоведении, в когнитивных исследованиях, гендерных различиях и в написании дипломных работ.

Ключевые слова: гендер, рецепция, художественное произведение, восприятие, чтение.

SRSTI 17.07.31

<https://doi.org/10.48081/HHJF7953>

*M. Ilgisheva

Ataturk University,

Republic of Turkiye, Erzurum.

*e-mail: moldir.ilgisheva@atauni.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2317-7832>

MUNAJAT AS A LITERARY GENRE AND MESHUR JUSIP KOPEYULI'S MUNAJAT WORKS

There are many Kazakh Sufis in the Kazakh lands, starting from Khoja Ahmet Yassawi Hazret, who prayed and begged Allahutaala (swt). One of them and the most important of them is the famous Kazakh Sufi poet Meshur Jusip Kopeyuli. The Sufi defended Islamic civilisation and spiritual values, and considered reason and science as a means for man to know Allah (swt). It is known that the poet who believes that Allah (swt) is the only One and the Prophet (pbuh) is His messenger has an open heart. By combining scientific and religious knowledge in his works, the poet contributed to the correct understanding and spread of Islam in the Kazakh lands. The Meshur Jusip acted with his pure heart and rational feelings, and reflected the Shari'ah foundations in his works. Mutasavvif brought the literary genres of Sufi literature to modern Kazakh literature, reflected the essence of Islam in verse and prose works. Therefore, the poems of the Meshur Jusip are dominated by religion. The poet has also made the magnificent artistry of Almighty Allah (swt), the creator of the universe and man, the subject of his works. In his works, he has put forth his works in literary genres such as Munajat by asking for forgiveness from Allahutaala (swt). For the purpose of taking refuge in Allah (swt), poet wrote verse or prose works in this genre.

Keywords: Meshur Jusip Kopeyuli, Sufism, literary genre, munajat, Classical Turkish literature.

Introduction

Literary works are the living pictures of the period in which they were written, a mirror that reflects the life of society. If we take into account the historical events of the time when the Meshur Jusip lived, the Kazakhs were first under the rule of the Russian Tsardom and then under the Soviet Union. Therefore, history, literature and civilisation had always developed under Russian influence. Russian literature

was influenced by Western literature. This means that the current Kazakh literature in all respects (genre, art, mazmun, etc.) is the same as the genres, arts recognised in Western literature.

In Kazakh literature, when one creates a new work, literary artists resort to poetry or prose, it sometimes called black speech, and sometimes drama. Since the genre nature and structure of each literary work is very different and constantly developing, the concept of genre is perceived as alive. And what we call a genre is a purely historical genre. Historical events may create new genre types, while some genres have been buried in the pages of history.

Literary genre has undergone development and change in history and has the ability to change in the future. For example, sometimes in epic works it makes more sense to give the event in a lyrical narrative. Or sometimes, in lyrical works, it is appropriate to say the event in the form of a neutral declaration. However, we can also see that epic, lyric, drama works are divided into many genres within themselves.

Although the literary genres in Kazakh literature are very different from the literary genres in Classical Turkish Literature, the literary genres in the works of the Meshur Jusip Kopeyuli are written in the style of the poets of the Old Turkish literature. The Meshur Jusip Kopeyuli was influenced by the wisdom of his people, by the thoughtful artists of Eastern and Turkish literature, and especially by their works. While writing his manzum and prose works, he succeeded in processing his mystical thoughts. When examining his parables such as «Gulshat – Sharizat» and «The Merchant of Satan» [1, 292], written in the style of Kazakh oral literature and Eastern classics, we can see how Classical Turkish Literature influenced on the mystical poems and parables of the Meshur Jusip.

Materials and methods

In the article, the genres of Classical Turkish Literature and the genres of Kazakh Written Literature are compared. For this purpose, methods such as literary genre analysis and comparison were used.

Results and discussion

In classical literature, munajat, which in the dictionary means saying something in someone's ear, whispering, invoking Allah (swt), supplication, is called poems whose subject is the supplication to the Creator (swt). Munajat, like many other literary genres, was first encountered in Arabic literature. It came to Turkish literature through Persian literature. Almost every poet in Classical Turkish Literature has produced works in verse or prose in this genre for the purpose of taking refuge in Allah (swt). Manzum munacats were written in the verse forms of qasida, ghazal, kita and masnavi. In Classical Turkish Literature, Sultan Veled, Yunus Emre, Ashik Pasha, Sheyhoglu Mustafa, Sheyyad Hamza, Hamidi, Ahmedi, Suleyman Chelebi, Sheyhi, Kaygusuz Abdal, Ahmed Pasha etc. are the poets who wrote munajat [2, 168].

Charesuz kaldum Hudaya chare kil ya Rab bana

Nefs u sheytandan halas eyle beni iy padisha
 Bir yanum atesh lupdur bir yanumda oldi su
 Od ile su rasından sen beni eyle reha
 Hucre-i kalbüm tolu kıl shule-i envar ile
 Nice bir curm u hatayile ola gonlum kara
 Sana yuz tutdum Hudaya sen hidayet eylegil
 Senden ozge kime kılam padishahum iltica
 Ben Murada kıl inayet fazluni iy zul-celal
 Senden ozge kimsenem yokdur benum ya Rabbena
 Muradi [3, 302–303]

The Meshur Jusip, who expresses the existence and unity of Allah (swt) and his love for the Creator (swt) in almost every work, also fears the punishment and punishment of his Lord (swt) and munajat in his works with the calmness worthy of believing servants:

The difficulty is, you have a day ahead of you,
 There will be no morning for us poor people,
 there will be a dead end night!
 If such an order or question comes from God,
 Tell me: What kind of answer would you give then?
 I saw when I was very thirsty sha¹,
 My relatives, Im sorry because I'm heartbroken, Ah!
 «Men Rabbuke!»² the moment Munker and Nekir asked,
 Help my tongue, my Lord!
 Knowledge and deeds are companions, consolation for him,
 Guidance gives mercy to bravery.
 Finding an evil devil halash³ in his hands,
 Let me get on the road and get better!
 Grant me luck, wealth and happiness,
 Show me the right path!
 Your name is Gafur, Rahim to the centuries,
 La sherik⁴, where is the sultan like you?!
 Oh, you are the one like no other Rahmet,

¹The word Sha has no meaning. The translator may have made a mistake while transcribing. It could even be one of the words devil or bottle or fountain. But unfortunately we do not have clear information.

²The question of the angels in the grave: Who is your Lord?

³Arabic name. Salvation, salvation.

⁴It is a negation suffix with the Arabic noun. He has no partner or spouse.

I didn't know, you didn't report it, it's you Hamid⁵
 I know it's amazing, it's numune⁶,
 There is no God «kufuveb ahad»⁷.
 There is no one like him, he is pure,
 You have an attribute that is an equivalent power.
 You are unknown, your place is unknown,
 A thousand and one names zahir⁸ throughout the world,
 You created life and property with your abundance,
 There are various torments in hell, painful, terrible!
 No matter which one you put the people in,
 O Lord, let me know what it is, it exists as you know it!
 Nothing can be different from your power,
 Even if I dare and think, my heart won't stop.
 Rescue him safely from the Siraat bridge,
 O Allah, make my faith a companion!
 My Lord is Allah, My Prophet is Muhammad!
 My religion is Islam: fasting and prayer are obligatory for us!
 [What the Meshur Jusip Wrote at the Age of Twenty-One, V. 2,
 pp. 115–116]
 On that day, all animals will become dust,
 God, the Creator, after giving just judgment.
 Before the hypocrites could bear the suffering,
 They all wish for death, they all cry out.
 Oh my God, don't make us hypocrites,
 Did you create us as servants from nothing!
 Forgive for the sake of your Habib,
 Save us from the fire with your virtue!
 [Israfil Aleyhisselam Blowing the Trumpet, V. 2, pp. 382–383]
 If Satan hopes and comes from my faith,
 I will say, there is no vacancy, what is this devil?
 Don't make me bow down to the devil, sultan Allah,
 Don't give my faith to the devil easily!
 Donate one of your gold coins to us,

⁵t is the beautiful name of Allah. The one who is worthy of all praise and praise.

⁶Persian name. 1. A piece or example taken from a whole to give an idea about its qualities; 2. Similar; 3. Someone or something that is taken as an example.

⁷Nothing is equal to Allah.

⁸Arabic noun and adjective. 1. What is obvious, visible, clear and obvious (thing); 2. The visible side of something, its outer face, appearance.

This job deserves your power!
 I hope you don't send your devil away,
 Please grant us my faith.
 This work of Satan makes us difficult,
 I beg and tell you what I wish!
 [Narration from Fiqh-i Mansur, pp. 210–211]

The poets, who appeal to Allah (swt) as helpless, helpless and poor servants before Him (swt), first of all mention the smallness of the servant and his need for his Lord (swt), and reinforce these ideas with the help of verses and hadiths [5, 108]. The poet Meshur Jusip Kopeyuli laments that human sins do not mean much in comparison with the infinite grace and mercy of Allah (swt). By renouncing his sins, he shows his weakness in the face of the greatness of Allah (swt) by controlling his ego. He hopes to be forgiven by saying the names of Allah (swt) such as Rahîm, Rahmân, Kerîm, which express His forgiveness. In his work «Crop of the Hereafter», the poet Meshur Jusip Kopeyuli, in his heartfelt supplication to Allah, mentions the most famous names:

First is Allah, second is my Prophet
 Let's not be cruel in life.
 If I enter the dark narrow grave,
 What happens to me then?!
 Oh God, your mercy is so great, I am a poor person,
 I have many flaws and shame in myself.
 Oh Rahman, my Sultan named Rahim,
 I haven't done anything worthy of you in my life.
 If you repent, you have an oath that you will forgive,
 That I will solve your problem.
 I have hope from the verse «La taknetu⁹»,
 «Hopefully, I will drink Kevser wine»
 Have mercy, God, do not take it because it is fair,
 If I'm not, I'll be sad on the day of judgement.
 Save the accursed from the poison of the devil,
 I have a difficult job ahead of me, what kind of test.
 When you show your face on the court day,
 I don't have the face to look at you, not at all!
 Being a shameless sinner before God,
 You have no value in front of the community.

⁹Zumer Suresi 39/53: Kul ya ibadiyellezine esferu ala enfusihim la taknetu min rahmetillah, innallahe yagfiruz zunube cemia, innehu huvel gafurur rahim – Say (Allah says): «O My servants who have transgressed in sin against themselves! Do not despair of Allah's mercy. Allah forgives all sins (if He wishes); Indeed, He is very forgiving, very merciful»

Heedless of the future ahead,
 He does not accept the wisdom spoken to his ear.
 When the day of judgment comes,
 We walk slowly with our toes [6, 30]

Prose munajat are called «Tazarruname». In Classical Turkish Literature, Sinan Pasha's «Tazarruname» is the best of such works. Among the works of the Meshur Jusip Kopeyli, written in poetry and prose, there are also munajat genres [7, 318].

The Sufi seeks refuge in the mercy of Allah (swt) by sincerely begging and pleading for forgiveness. He prays not only for himself but also for all believing Muslims. At the end of the work, the Meshur Jusip wrote with his own hands h. 1323 (A.D. 1906) [8, 31].

In his prose Tazarruname «Din Talimi» (Дін тағылымы), the Sufi said: «Euzu Billahi Mineshsheytanirracim... It is you, Allah, who brought our ancestor Adam Sahi Allah out of darkness into the light, brought them together with our mother Air, cured many troubles and gave peace to his heart! We are the descendants of our ancestor Adam. Please lighten this dark day of ours and rejoice us by waving the flag of the religion of Islam in our midst!.. You are the God who saved Prophet Noah (peace be upon him) from the Flood that covered the earth along with his people who followed him, without any water touching his skirt! We are the descendants of Noah. Save us safe and sound from the great catastrophe that covers such a world. You are the Allah who protected Ibrahim Khalilullah on the day he was to be burnt in the fire of the enemy Nimrod and made the fiery Gulizar a rose! We are the servants from the nation of Ibrahim Khalilullah. Save us safely from the burning fire and trouble of the enemies covering the face of such a world. You are the God who rescued the Messenger of Allah, Prophet Yusuf (peace and blessings of Allah be upon him) from the enmity of his brothers who said: «We will kill him and destroy him!», brought him out of the well where they had thrown him, imprisoned him in the dungeon from the slander of Zeliha, freed him safely from there and made him the sultan of Egypt! We are the servants who are in servitude like slaves bound to someone, without being able to escape from the corners of dungeons, from being thrown into a well or imprisoned in a dungeon by our powerful, malicious relatives. Since the bridle of religion has gone out of our hands and we are like slaves, and our will to work has gone out of ourselves and save those of us who are like people imprisoned in the dungeon, and grant us the happiness of the person who became the sultan of Egypt. You are the one who saved Prophet Moses from his great enemy like Pharaoh, who split the Nile river, which had been flowing for years, and made the bottom of the Nile dry, who opened the eyes of the people of Israel and made them happy! What great people like him from our earth water, from one end of the world to the other end of the world, without being able to dispose of their property, their lives, their possessions, without having any property or administration left, we are the servants

who are eaten by everyone but ourselves! Deliver us from our fears that frighten us like a thunderbolt, and grant us a share of Your favours that You have done to Your former servants, to the former suffering nations! And save us from the things we fear. You are the Allah who rescued your divine pure messenger Yunus «alaihi-salam» from the darkness in the fish, from the darkness at the bottom of the sea, from the darkness of the night and from all three darknesses in the same way and brought him safely to the bright world! We are in darkness because the will of religion is not in our hands. The second darkness is that we live with the mate in our arms and do not have a place of refuge, the will to water. The third darkness is the lack of self-determination. Save us from this darkness and make us reach the pleasure of the heart as if we were seeing the bright world for the first time! If we have erred, repent that we have erred; if we have strayed, repent that we have strayed; if we have gone astray, repent that we have gone astray; if we do not know, repent that we do not know; if we have not done, repent that we have not done!

Good is good in itself! If you have mercy on the bad, have mercy on us, Allah! He who knows, knows himself. If you forgive the ignorant, forgive us too, Allah! He who can be and grow has developed himself. If you have mercy on those who cannot be, have mercy on us, Allah! Those who have joined the community have already entered the congregation. If you have mercy on those who cannot join the community, have mercy on us too, Allah! A powerful nation says: «I have won and found myself because I am powerful!» Knowledgeable people say: «I have improved because I am knowledgeable, I have found it!» Neither of them says: «Allah has made me attain it!» Neither of them says: «Allah has made me attain it!» He who has no power, who has no knowledge, who is incapable of anything, if there is a favour, if there is morning and bright light: «It was from the sultanate of my beloved Allah!» Forgive us poor, imperfect, ignorant servants like us!

They say, «Allahu ta'ala, Your messengers and prophets whom You have sent to us, Your servants, have spoken of Allahu ta'ala's might! It is brighter than the moon and brighter than the sun (truth) that he is the sultan and we are his servants. If it is a good thing to free the slave, show us your intercession and glory by giving us dominion and freedom in the false world and in our living day! O Allah, the True One, the sultan, who is called Al-God, Al-Rahman and Al-Rahim, you yourself had said: «Be a remedy for those who are in trouble, help the people who are afraid, who are stuck, who are in pain, who are in difficulty, as much as you can! We are your humble servants whom you love, who are in such a trouble, who are afraid if you say afraid, who are stuck if you say stuck, who are forced if you say forced. Stretch out to us also your mighty hands, not of justice, but of grace!» You yourself commanded: «Do good to the evil-doer! Thus, we are of the generation of human beings who call the wrongdoer who harms us and does evil to us as ignorant. Change our evil to good with your godly, sultanly mercy! You are the God who says, «If you

say you are strong, call on God!» We are the wretch who can't do anything with our will! You are the God who says, «If you want to give, ask God! We are the ones who ache, weep and wail! We are the orphaned ummah of our Prophet Muhammad al-Mustafa sallallahu alaihi wa sallam, to whom he added his own name by saying, 'My ummah will be next! If there were Prophets like Muhammad, virtuous people like Shahiyars, noble people like Companions among us, would we have suffered this kind of torment! If you have mercy on the orphan, have mercy on us! We cannot find and fulfil the account of circumambulating You and supplicating to You. You are the God who knows not only what we say but also what is in our minds! Get them all we can think of! If we pour water on our faces five times for a small, sufficient amount of something and go away (by being brazen), your companions will also give it. You are Allah, whatever you give, give it abundantly!

O Allah, the Truly Exalted, make the path of the virtuous ones who put their lives on the line in every prayer of their relatives and brothers in the way of religion, have their heads targeted and work like a moth that sets itself on fire, make their path clear, make their face shining, increase their value, give favour to their friends, drive away their enemies, and raise their fame!» [9, 315–318]

Conclusion

Well aware of the role of literature in the life of the people, Meshur Jusip loved literature from his childhood, memorised the works of folk literature, and later began to write works himself. Even starting from the age of 8, he presented his works to the society [10, 6–7]. Meshur Jusip created various works based on his rich life experience and instinct. The Sufi defended Islamic civilisation and spiritual values, and considered reason and knowledge as a means for man to know Allah (swt). For this reason, such a Sufi, like the Meshur Jusip Kopeyulu, has no identity, and their works are a common heritage for all mankind.

As we can see, in Kazakh literature, although written in a simple language and style in terms of language and style, sincere and emotional munajats were also written in verse and prose. The first examples of munajats, which were first seen in Arabic literature, immediately gained fame in every field where Islam reached and gained a place in the hearts of people and took place among the works of poets such as the Meshur Jusip. In this article, we have tried to analyse the poet's works with a different approach using the research methods of Old Turkish literature, which has a wide range of research possibilities. We tried to give examples of the literary genre of munajat from the works of the poet.

References

1 **Altınmakas, L.** Hanlık Devrinden Günümüze Örneklerle Kazak Edebiyatı [Text]. – İstanbul : Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014. – 608 p.

2 **Canım, R.** Divan Edebiyatında Türler [Text] – Ankara : Grafiker Yayınları, 2011. – 482 p.

3 **İsen, M.** Eski Türk Edebiyatı El Kitabı [Text] – Ankara : Grafiker Yayınları, 2015. – 528 p.

4 **Арын, Е.** Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары [Мәтін]. – Т. 2. – Павлодар : ЕКО, 2013. – 433 б.

5 **Pala, İ.** Divan Edebiyatı [Text] – İstanbul : Kapı Yayınları, 2014. – 162 p.

6 **Javelidze, E.** Orta Çağ Türk Şiiri Çalışmalarının Metodu ve Tipolojisi Üzerine [Text] / trc. M. Şakir Yılmaz. – İstanbul, 1999. – 219 p.

7 **Дауытов, С. М. Ж. Көпеев.** Таңдаулы шығармалары [Мәтін]. – Т. 1. – Алматы : Ғылым, 1990. – 311 б.

8 **Арын, Е.** Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары [Мәтін]. – Т. 3. – Павлодар : ЕКО, 2013. – 479 б.

9 **Арын, Е.** Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары [Мәтін]. – Т. 12. – Павлодар : ЕКО, 2013. – 406 б.

10 **Көпеев, М. Ж.** Екі томдық шығармалар жинағы [Мәтін] / С. Дауытов. – Алматы : Ғылым, 1992. – 414 б.

References

1 **Altınmakas, L.** Hanlık Devrinden Günümüze Örneklerle Kazak Edebiyatı [Kazakh Literature with Examples from the Khanate Era to the Present] [Text] – İstanbul : Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014. – 608 p.

2 **Canım, R.** Divan Edebiyatında Türler [Genres in Divan Literature] [Text] – Ankara : Grafiker Yayınları, 2011. – 482 p.

3 **İsen, M.** Eski Türk Edebiyatı El Kitabı [Old Turkish Literature Handbook] [Text] – Ankara : Grafiker Yayınları, 2015. – 528 p.

4 **Арын, Ye.** Mashhur Zhusip. Shyharmalary [Mashhur Zhusip. Works] [Text]. – Vol. 2. – Pavlodar : EKO, 2013. – 433 p.

5 **Pala, İ.** Divan Edebiyatı [Divan Literature] [Text] – İstanbul : Kapı Yayınları, 2014. – 162 p.

6 **Javelidze, E.** Orta Çağ Türk Şiiri Çalışmalarının Metodu ve Tipolojisi Üzerine [On the Method and Typology of Medieval Turkish Poetry Studies] [Text] / trc. M. Şakir Yılmaz. – İstanbul, 1999. – 219 p.

7 **Dauytov, S. M. Zh.** Kopeyev. Tandauly shyharmalary [M. Zh. Kopeyev. Featured Works] [Text]. – Vol. 1. – Almaty : Hylym, 1990. – 311 p.

8 **Арын, Ye.** Mashhur Zhusip. Shyharmalary [Mashhur Zhusip. Works] [Text]. – Vol. 3. – Pavlodar : EKO, 2013. – 479 p.

9 **Арын, Ye.** Mashhur Zhusip. Shyharmalary [Mashhur Zhusip. Works] [Text]. – Vol. 12. – Pavlodar : EKO, 2013. – 406 p.

10 Kopeyev, M. Zh. Yeki tomdyk shyharmalar zhinahy [A collection of works in two volumes] [Text] / S. Dauytov. – Almaty : Nylym, 1992. – 414 p.

Received 30.01.24.

Received in revised form 10.04.24.

Accepted for publication 26.08.24.

*М. Илгишева

Ататүрік университеті,
Түркия Республикасы, Ерзурум қ.
30.01.24 ж. баспаға түсті.
10.04.24 ж. түзетулерімен түсті.
26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ӘДЕБИ ЖАНР РЕТІНДЕ МІНӘЖАТ ЖӘНЕ МӘШҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ МІНӘЖАТ ШЫҒАРМАЛАРЫ

Қожас Ахмет Ясауиден бастап, қазақ жерінде Алла Тағалаға жалбарынып, шексіз мейірімінен медет тілейтін, сыйынатын әулиелер баршылық. Солардың бірі әрі бірегейі – қазақтың атақты ақыны Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Ақын Ислам өркениетін және оның рухани құндылықтарын қорғап, ақыл мен ғылымды адамдарға Алланы тануға мүмкіндік беретін құрал ретінде қарастырды. Сөзсіз, Алла Тағала бір, Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) Оның елішісі деп сенген ақынның жүрегінен шыққан жыр шумақтарында жаратқанға деген махаббат туындыларына берілді. Шығармаларында ғылыми және діни танымдарды ұштастыра отырып, ақын ислам дінін қазақ жерінде дұрыс түсініп, таратуға үлес қосты. Мәшһүр Жүсіп өзінің пәк жүрегімен, ой сезімімен әрекет етіп, шариғат негіздерін өз шығармаларында бейнелеген. Ақын қазіргі қазақ әдебиетіне сопылық әдебиеттің әдеби жанрларын әкеліп, ислам дінінің мәнін өлең және қара сөзбен толықтырған. Сондықтан да Мәшһүр Жүсіптің өлеңдері мен қисса, әңгімелерінде дін тақырыбы басым.

Сондай-ақ ақын өз шығармаларын галам мен адамзатты жаратқан Алла Тағаланы тануға арнаған. Шығармаларында Алладан кешірім сұрауды да ұмытпай, өз шығармаларын Алладан пана табу үшін «Мінәжат» сынды әдеби жанрларда жасаған.

Кілтті сөздер: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, сопылық, әдеби жанр, мінәжат, классикалық түрік әдебиеті.

*М. Илгишева

Университет имени Ататюрка,
Республика Турция, г. Ерзурум.
Поступило в редакцию 30.01.24.
Поступило с исправлениями 10.04.24.
Принято в печать 26.08.24.

МИНАЖАТ КАК ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖАНР И МОЛИТВЕННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МАШХУР ЖУСУПА КОПЕЙУЛЫ

На казахских землях, начиная с Ходжи Ахмета Яссауи, есть много казахских мистиков, которые молятся и просят Аллаха Всевышнего. Один из них и самый главный – знаменитый казахский поэт-суфий Машхур Жусуп Копейұлы. Поэт защищал исламскую цивилизацию и ее духовные ценности и рассматривал разум и науку как инструменты, которые позволяют людям познать Всевышнего Аллаха. Несомненно, известно, что сердце поэта, который верит, что Аллах един и что наш Пророк (с.а.в.) – Его посланник, открыто. Объединив в своих произведениях научные и религиозные знания, поэт способствовал правильному пониманию и распространению исламской религии на казахских землях. Знаменитый Машхур Жусуп действовал чистым сердцем и душевными чувствами и отражал основы шариата в своих произведениях. Суфий привнес в современную казахскую литературу литературные жанры суфийской литературы и в своих произведениях в стихах и прозе отразил суть исламской религии. Именно поэтому творчество Машхура Жусупа посвящено религии. Поэт также посвятил свои произведения познанию Всевышнего Аллаха, создавшего вселенную и человечество. Он включал просьбу, мольбу о прощении у Аллаха в свои произведения и создавал свои произведения в таких литературных жанрах, как минажат, чтобы найти прибежище у Аллаха. В статье в качестве объекта исследования взяты молитвенные стихи поэта и произведение «Дін тағылымы».

Ключевые слова: Машхур Жусуп Копейұлы, суфизм, литературный жанр, минажат, классическая турецкая литература.

<https://doi.org/10.48081/RTKX8928>

***Ф. Е. Имамбаева¹, Г. Ж. Асылханова², А. Б. Ахметова³**

^{1,2}Инновациялық Еуразия университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

³Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: lady.gaysha@mail.ru

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6726-2940>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9490-4275>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5183-6962>

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ МҰРАНЫҢ ТІЛДІК КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ КӨРІНІСІ

Ғылыми мақала қазіргі қоғам ішіндегі тілдік қарым-қатынастағы қазақ халқының ұлттық мәдени мұраның көрінісіне арналады. Мақалада қазақ тілін әрі қарай дамытуда ұлттық мәдени мұраның қосар үлесі туралы айтылады. Себебі ұлттық мәдени мұра ол кез келген халықтың рухани байлығы, алтын қазынасы. Сондықтан болар ұлттық мәдени мұра, әсіресе, тілдік коммуникацияда ерекше орын алып ұлттың болмысына қызығушылық тудырып, адамдар арасындағы қарым-қатынасты нығайтуға жол ашады. Ұлттық мәдени мұра жайлы бірқатар ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, тілдік қатынастағы олардың ерекшеліктерін айқындау мәселелері қарастырылады. Бұл жерде ұлттық мәдени мұраға не жатады деген сұрақ туындайды. Шынын айту керек, «ұлттық мәдени мұра» ұғымының ауқымы кең. Мәселен, ұлттық мәдени мұраға қазақ халқының салт-дәстүрін де жатқызуға болады. Ұлттық мәдени мұраның негізі болатын бірқатар салт-дәстүр түрлерін келтіре отырып, мақала бетінде олардың адамдар арасында тілдік қатынас жасаудағы танымдық ақпарат беру, сөздік қорын молайтумен, өз халқына деген сүйіспеншілік пен қызығушылық артатыны жайлы айтылады. Қазіргі қоғамда адамдар арасында тілдік қатынасты әрі қарай дамытуда ұлттық мәдени мұраның рөлі ерекше. Себебі тілдік қатынас тамыры тереңге кеткен өмірде өзіндік орны бар қоғамның дамуы үшін ең қажетті қоғамдық-әлеуметтік

ақпараттардың жиынтығы арқылы адамдардың бір-бірімен пікір алмасуы – адамдар қатынасының түп қазығы. Сондықтан ұлттық мәдени мұра тілдік қатынастың қайнар көзі, рухани байлығы деген қағида мақала бетінде орын алды.

Кілтті сөздер: ұлттық қазына, мәдени мұра, тілдік қатынас, салт-дәстүр, қоғамдық қатынас, әлеуметтік мәселелер, тілдің дамуы.

Кіріспе

Қазіргі кезде еліміздің қарқынды дамуына байланысты адамдар арасындағы қарым-қатынасты дұрыс жол бағытымен нығайту мәселесі туындап отыр. «Тарихсыз болашақ жоқ» – дегендей, адами коммуникация мәселелерін шешуде халқымыз ерекше бағалайтын асыл қазынамыз: салт-дәстүріміздің үлкенді – үлкендей, кішіні – кішідей қатынастықтың сый-сияпаттық үлгілерін алға тартуымыз керек. Шынын айту керек, адамдар арасында қалыптасатын коммуникацияның басты құралы – тіл. Қазіргі уақыттың талабына сай, елімізде қазақ тілді коммуникация қоршауын орнықтыру мәселесі алға қойылып отыр. Жаңаша тұрғыдан мемлекеттік тіл – қазақ тілінің де қолданыс аясын кеңейту жақтары қолға алынууда. Сондықтан болар, жоғары оқу орындарының тілдік емес мамандықтар студенттеріне қазақ тілін оқытуда олардың әлеуметтік-гуманитарлық дүниетанымын қалыптастыруға ықпал ететін тиімді жолдарын іздестіруіміз қажет.

Бүгінгі таңда қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейтуге қатысты көптеген зерттеулер жүргізіліп жатса да, әлі де бұл мәселе өзінің тиісті шешімін таппай жатыр. Қазақ тілі қазіргі кезде қазақ халқының қарым-қатынас тілі болып отыр. Он тоғыз миллионға жуығы елімізде, төрт миллионнан аса адам шет жұртта. Қазір ұлттық санамыз бен мәдениетімізді көтеру үшін өз тілін өгейсітіп отырған қырық пайызға жуық халқымызды қатарға қосу ісі – әсіресе тілші ұстаздардың міндеті деп білеміз. «Тіл – адам» жүйесіндегі адамның рөлі мен орнын сипаттаумен ерекшеленеді. бұл тіл білімінің басқа ғылыми салалармен мысалы, мәдениеттану, тарих, этнография, когнитивизм, психология, халық педагогикасымен, әсіресе ұлттық мәдени мұра үлгілерімен түйісіп, тығыз байланыста болуды қажет етеді.

Қазіргі уақытта гуманитарлық білім, жалпы мәдениет саласында орын алатын халықтар арасындағы қарым-қатынастық диалогтің шекарасын ашып, кеңейтуге итермелейтіні рас. Бұл жерде адам ең әуелі, өзінің ұлттық мәдениетін жақсырақ білуге талпыныс етеді, сонымен қатар қарым-қатынасқа түскен басқа ұлттың өкілдері де, ұлттық салт-дәстүрімізге қызығушылық етіп, коммуникация жүйесінде қазақ тілінің рөлі арта түседі. Тәжірибе көрсеткендей, ғасырлар бойы дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар жаңа

ұрпақты қоғам өміріне жетелеп, ұлттық тұлғаны қалыптастырудың тиімді құралдарының бірі болатыны сөзсіз.

Қоғамда өмір сүретін әрбір адам әрқашанда өзінің әдет-ғұрпы мен дәстүрінің аясында болады. Ұлттық мәдени мұра үлгілері қазіргі тұлғаның қалыптасуына, оның қоршаған ортамен ғана емес, әлемдік қарым-қатынасқа мәдениеттік әдепті сақтап, ұтымды шығуға елеулі үлес қосады. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев атап өткендей: «Төртінші онжылдықтың бізге жүктейтін міндеті – қуатты елдің иесі және кемел халық болу. Бұл жолда саяси-экономикалық реформаларды және сананы жаңғырту үдерісін жалғастырып, заман талабына бейімделген ұлттың жаңа болмысын қалыптастыруымыз қажет» [1, 3].

XXI ғасыр азаматтардың жауапкершіліктерін арттыруға арналған көптеген талаптарды алдарына қойып отыр. Дамыған қоғамға тамыры терең тарих пен ұлттық дәстүрге негізделген бәсекеге қабілетті мәдениет қажет. Демек, қоғамдық сананы жаңғырту идеясы заман рухына сай келеді. Өз халқының мәдени құндылықтарын түсіну, туған елінің тарихын білу және басқа этностардың дәстүрін құрметтеу, сонымен қатар мемлекеттік тіліміз – қазақ тілінің қолданыс аясын әрі қарай дамыту істері – Қазақстанды жат идеологиялардың ықпалынан нақты қорғауы болады.

Сөз жоқ, өзінің бірегей мәдениетін сақтау, барлық жаңалықтарға ашық болу және басқа халықтардың құндылықтарына құрмет көрсетуі Қазақстан ұлтының мәдени көрінісінің негізін қалыптастырады. Өз кезегінде ашықтық пен қарқынды ұстанымдарды қабылдаумен теңдестірілген ұлттық бірегейліктің берік негізі жаһандық өзгерістер дәуірінде өмір сүретін қоғам үшін сенімді тірек болады. Шын мәнінде, елімізді жақсартуға бағыт алған жаңғырту істері ұлттық мәдениетті сақтамай жүзеге асырыла алмайды. Қазақстан халқы өзінің тарихи бастауларын, мәдени дәстүрлерін білетін, жарқын болашаққа ілесетін ұлттың жаңа келбетін көрсетуі тиіс.

Қоғамдық өмірдің белсенділікті артып, даму жағдайында адамдар арасындағы тілдік қатынастың әмбебаптық қалпын жасау, бізше, халқымыздың ұлттық мәдени мұраларымызға оралу арқылы іске асады. Аталмыш мақала көлемінде тілдік қатынасты жүзеге асыруда ұлттық мәдени мұраның айрықша атқарар рөлі туралы айтуды жөн көрдік. Қазақ халқының әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері тек қана үй ішіндегі отбасылық және адамдардың өзге де топтары арасындағы өзара қарым-қатынастарды қалыптастыруда ғана емес, жалпы ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жеткен қазақ ұлтының тілдік қатынас үлгісін әлемге танытуда үлкен рөл атқарады.

Сол себептен әлемдік тәжірибені басшылыққа ала отырып, тілдік қатынастың басты құралын – қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытуда дәстүрлі және инновациялық технологияларды ұштастыру қажетті

деп білеміз. Сайып келгенде, қазіргі қоғамдық болмысты жақсартуда, мәдениаралық коммуникацияны жетілдіруде, ұрпақтар қалыптастырған тілдік қатынас үлгілерін жасауда ұлттық мәдени мұра ерекше орын алады.

Материалдар мен әдістері

Көптеген жылдар бойы тіл арқылы адамдар арасындағы тілдік қатынасты жетілдіру мәселелері А. Байтұрсынов [2], С. Аманжолов [3], И. Маманов [4], Г. Қалиев [5], Ф. Имамбаева [6] және басқалар сияқты ғалымдардың зерттеулерінде көрініс тапты. Шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде «коммуникативті құзыреттілік» ұғымы көрініс тапты. О. Карапетян мен Т. Мясковская [7], С. Савингтон [8] сияқты лингвист ғалымдар «коммуникативті құзыреттілік» тұжырымдамасының генезисін жасауға үлкен үлес қосты.

Батыс Еуропа мен АҚШ-тың қазіргі дидактикасында: «коммуникативті құзыреттілік – оқушының нақты ауызекі сөйлесу жағдайларда барабар қарым-қатынас жасау қабілеті және оның мінез-құлқының әлеуметтік-мәдени нормалары мен сөйлеудің коммуникативті орындылығын ескере отырып, сөйлеу қарым-қатынасын ұйымдастыра білуі», – деген түсініктеме беріледі [7].

Поляк ғалымдарының ішінен В. Кравчик-Василевска пікіріне сүйенетін болсақ, поляк фольклор тарихындағы халық дәстүрлерінен қазіргі цифрлық технологияларға дейінгі халық ертегілерінің жинақтарына шолу жасады. Олар сондай-ақ өте бай поляк фольклорын, халықтық дәстүрлерді және олардың ғылыми зерттеулерін танымал ету арқылы ертегілер жинағы цифрлық дәуірдегі еуропалық және әлемдік мәдени мұраның құнды бөлігі болып табылатынын көрсетті [9, 150–161].

Испан ғалымдары: Сьюэл Хулиана Лендо, Хандойо П. Видодо, Сайидатул Фадила, Цабита Р. Коннита кез келген тіл оқулығы әрқашан мәдениетке бай екендігін айта отырып, сол тілге қатысы бар оқулықтардың жұртшылыққа мәдени мұраны қаншалықты жеткізе алатына қатысты сұрақтар қойып, талқылауға салады. Білім беруде мәдени құндылықтар жайлы ақпаратты кеңінен жеткізу жақтары да негізге алынған. Олар Индонезияда қолданылатын неміс тілінің шет тіліндегі оқулықтарындағы мәдени бейнелеудің сыни дискурстық талдауын интеграцияланған түрін әлеуметтік семиотикалық тұрғыдан ұсынды [10, 580–599].

Қытай ғалымы Сюн К. әдебиетте елдің ұлттық мәдени мұрасының тарихи дәлелі ретіндегі ел мен халықтың бай тарихи және мәдени дәстүрлері бар екенін атап өтті. Халықтық дәстүрлер, отандық әдебиет адамдардың күнделікті өмірін реттеуге және қалыптастыруға әсер етіп, жергілікті мәдени өмірдің, дәстүрлердің инновацияның негізі болып қала береді деген қорытынды жасады [11, 437–440].

Ресейлік ғалым-энциклопедист Г. Д. Томахиннің пікірінше, ұлттық-мәдени компонентті пайдалану әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктің қалыптасуына, сонымен қатар білім алушылардың осы салаға деген ынтасы мен қызығушылығын тудырады [12, 23]. Сондай-ақ шетел мен ресейлік ғалымдардан басқа тілдік қатынас жайлы белгілі қазақ ғалымы Ф. Оразбаева да өзінің «Тілдік қатынас» деген еңбегінде айтып кеткен.

Адамгершілік мәдениетінің теориялық-әдіснамалық негіздері отандық ғалымдар К. К. Жампейісова, К. Б. Жарикбаев, С. К. Қалиев, Б. И. Мұқанова, Г. К. Нұрғалиева, С. А. Ұзақбаеваның зерттеулерінде қарастырылған. Халық мәдениетінің бастауларына қайта оралу, әдет-ғұрып, салт-дәстүрді жаңғырту – өз тарихын біліп, оны қастерлеп, құрмет ететін өскелең ұрпақ үшін құнарлы ортаны қалыптастыруға бағыт алуды талап етеді.

Тілге қатысты ғылыми әдебиеттерді талдау барысында қазақ тілінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың жаңа әдістемесін әзірлеу ісі – осы кезге дейін әдіскер-ғалымдар арасында өкінішке орай, толықтай жүзеге асырылған жоқ деп атап кетуге тура келеді. Жаңа әдістерді қолдану және әлеуметтік-мәдени құралдардың болуы тіл мен оның мәдениетін тереңірек зерттеуге ықпал етеді.

Мақала көлемінде сөз етілетін зерттеудің пәні – қазақ ұлттық мәдениетінің әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін білу негізінде қазақ тілді коммуникация жүйесін құрастыру «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңы [13] жастардың бойында жоғары адамгершілік қасиеттерді белсенді қалыптастыруды талап етеді: ұлттық мақтаныш сезімі, патриотизм, адамдарға адамгершілік көзқарас, өз мәдениетін құрметтеу, халықтың өзіндік ерекшелігі, адамгершілік мінез-құлық, бұл болашақ маманның жеке басын қалыптастырудың жаңа парадигмалық тәсілдерінің қалыптасуын айқындайды. Бұл жағдайда болашақ жас тұлғаның өз халқының рухани құндылықтарымен, оның ұлттық халықтық дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарымен мұқият, тереңірек танысу қажеттілігі бұрынғыдан да артып, туындайды, оның әлеуетінде шын мәніндегі адамгершілік принципін объективті түрде қаланып қалыптасады.

Сондықтан болар қазақ тілді коммуникация жүйесін орнықтыруда, халқымыздың асыл мұрасы: салт-дәстүрлерімізге қайта оралып, меңгеріп алуға бетбұрыс жасауымыз керек. Бұл жерде білім алушы тұлға болашақ маман өзінің тамырын туған жерін қадір тұтып, болашақта өз бойындағы адамгершілік қасиеттерін қоғамның жақсаруына жұмсап, халқымыздың құндылықтарын адамгершілік дүниетанымының негіздерін дамытуға бар күш-жігерін салады. Негізінен «тілдік қатынас», «коммуникативтік құзыреттілік», «тіл әдістемесі» деген ұғымдардың арасында ортақ байланыстыратын жүйе бар, ол – тілді жетік меңгеру жүйесі. Шынын айту керек, ешқандай

тілдік қарым-қатынас тілсіз өтпейді. Адамдар арасында қазақи тілдік қатынас тек қазақ тілін, қайткенімен, меңгергендермен ғана ауызекі сөйлесу коммуникациясы болуы ықтимал. Осы жайт бізді коммуникативтік құзыреттіліктің әдістемесін шығаруға итермелейді. Сөйтіп, адамдарды қазақ тілді коммуникацияға жетелеудің бір жолы – ұлттық мәдени мұрамыз: қазақ халқының салт-дәстүрлерін тірек етіп, тілді меңгертуде қолдана білу.

Тіл үйретушілерге кеңес ретінде, мәселен, жоғары оқу орындарының тілдік емес мамандықтарының білім алушыларына қазақ тілін оқытқанда, оқу бағдарламаның негізгі тақырыптарымен қазақи бір салт-дәстүрдің түрін ұштастыра отырып, жағдаяттық қатынастық көріністі енгізуін өткізуге болады. Бағдарлама бойынша, жай сөйлемдердің түрлерін «Құдалық» салтымен байланыстырып өткізсе, күрделі сөйлемдерді оқытқанда «Үйлену тойымен» ұштастыра меңгерткеннің пайдасы мол.

Елімізге танымал жазушы Сейіт Кенжеахметұлы өзінің «Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары» атты тарихи-зерттеу еңбегінде оларды «ата мұраң-асыл қазынаң – дей келе, әзірше тек 150 салт-дәстүрге ғана анықтама бердім» – деп, сол туындының алғы сөзінде айтып кетеді [14]. Салт-дәстүрлердің алуан түрлерінен біз «Үйлену тойдың» алдында болатын «Құдалық» рәсімін білім алушыларға «Жай сөйлем» тақырыбын өткенде бергенді жөн көрдік, себебі «Құдалықта» болатын екі жақтан тілдік қарым – қатынас, жас жұбайлардың ата-аналары бір-бірін жақсы білмегендіктен, сөздік орамдары қысқа, әрі нұсқа болады, бұл сөйлем ерекшелігі жай сөйлем жүйесіне тән.

«Құдалық» – неке салтының ең маңызды және міндетті рәсімі. Құдалыққа құдалар жиналып, үйлену тойының барлық өту жақтары туралы келіседі: той күні, өтетін орны, шақырылатын қонақтар саны жайлы және т.б. Тілдік қатынасқа түсетін білім алушылар сабақтың тақырыбын өтуде «Құдалық» рәсімімен таныса отырып, сол салттың үстінде болатын тиісті дәстүрге сай, сөйлем, сөз қолданыс орамдарын айтуға мүмкіндік туады және де салт қойылым көрінісіне қызығушылық етуімен бұл жайт қазақ тілін меңгеруге өзіндік ықпалын тигізеді.

«Үйлену тойы» – күйеу жағының негізгі тойы. Бұл қазақи салт-дәстүрдің ең қызықты әрі күрделі түрлерінің бірі. Үйлену тойының басты көріністерінің бірі – «Беташар» рәсімі. Той үстінде ақын-жыршы беташар әнін орындайды, тиісті бабымен күйеудің ата-анасымен және туыстарымен таныстырады. Келін олардың әрқайсысына құрмет етіп, иіліп сәлем береді, ал олар өз кезегінде келін көрімдігі деп, арнайы ыдысқа ақша салады. Жыршы да ақшамен сыйға тартылады. Бұл салтпен құрмалас сөйлем түрлерін ұштастыра оқытқан жөн деп білеміз.

«Жар-жар» – қазақтың дәстүрлі той әні, жастардың үйлену тойында қалыңдықты ұзату кезінде орындайтын әні. Дегенмен қазір қыз ұзатуда ғана емес, үйлену тойларында қойылым көрінісі түрінде де тікелей қолданылады. Білім алушылардың қойылым көрінісіне қатысу арқылы тілдік коммуникацияға түсуге бұл жерде мүмкіншілік туады. «Жар-жар» әнін айту арқылы білім алушылардың қазақ халқының тілін меңгеруге эмоционалды және жағымды көңіл күй қалыптасып, қызығушылықтары арта түседі.

Шындығында, адамдар арасындағы тілдік коммуникация өзінің тиісті бағытымен нәтижелі өту үшін, тілді білмеу кедергілері болмауы қажет. Өкінішке орай, қазіргі кезде басқа ұлт өкілдері былай тұрсын, өз қазағымыздың кейбіреулері қазақша мүлдем сөйлемей, қолданыстан алып тастап жүр. Қазіргі таңда осы тілдік жағдай күрделі мәселелердің санына жатып тұр. Қайткенімен, бұл мәселені шешудің бір жолы-қазақ тілді қатынасты халқымыздың салт-дәстүрлері негізінде жасау. Синтаксис бөлімін меңгеру кезінде білім алушылар әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлердің қойылымдық көріністеріне тікелей қатысуға қызығушылық артады.

Мәселен, көшпелі көршілерінің немесе туыстарының құрметіне сый-сияпатты «Ерулік» деп атайтын салт-дәстүр арқылы жаңа ғана танысып жатқан адамдар арасында бір-біріне мейірімдік тілдік қатынастың орнығуы орын алады. Халқымыздың жомарттықпен жайылған дастарқан негізінде көршілер бір-бірімен танысып, қарым-қатынас жасап, жақындай түскен. Қазақ халқы қыз-келіншек, жасөспірім, бойжеткен арасында орын алатын тілдік қарым-қатынасқа ерекше мән берген. Қыз баланы қыз етіп тәрбиелеу ісі қазақ салтының маңызды жақтарының бірі болған. Бұл жерде қыздар арасындағы тілдік коммуникацияның көрінісі ретінде «Бастаңғы» салт түрін келтіруге болады. «Бастаңғы» – қазақ жастарының дәстүрлі ойын-сауықтарының бірі. Бастаңғыны әдетте үйдегі бой жеткен қыз жасы үлкен отбасы мүшелерінің бірінің көбінде, ата-анасының бір жаққа кетуіне орай құрдастарына жас келіншектерге арнап, дәм тартуын ұйымдастырады. «Бастаңғыны» өткізудің негізгі мән-жайы- үлкендердің біреуінің кетуіне байланысты сапары сәтті болуы үшін үйде қалған жас қыз-келіншектердің өздері шамалас жастарды әртүрлі тағамдар даярлап, дастарқан жайып, шақыруы. «Бастаңғы» салт-дәстүрі өзінің күнделікте жиі қолданыста болатын сөз орамдарымен тіл үйренушілерге тілдік қатынас жасауға өте ыңғайлы.

Сонымен, жоғарыда келтірілген салт-дәстүр түрлері білім алушылардың қазақ тілін меңгеріп алуға ықпал етіп, қазақи тілдік қатынасқа шығуға мүмкіндік береді. Себебі тілді меңгеруде теориялық білімнен гөрі, жағдаяттық тікелей қарым-қатынасқа шығу – әлдеқайда ұтымдырақ. Тілдік коммуникацияға түсетін адамдардың ауызекі сөйлеу тілі тілдік қатынасқа

жарамды болу, болмау деңгейін тек қызығушылық артқан салт-дәстүрдің тілдік қоршауындағы тілдің қолданысынан байқауға болады.

Біше, тілдік қатынас тиісті деңгейіне жетуде, тілді меңгеруде қалыптасқан дәстүрлі әдістермен, мәселен, салыстыру, салғастыру, сұрыптау, ойын әдісі, жинақтау тағы басқалармен қоса, өз тарапымыздан, салт-дәстүрлі жағдаятқа түсу, қойылым көріністерін қабылдау, есту-көру арқылы басқа тілге бейімделу, тілді меңгеру мен қолдануда болатын кедергілерді жеңе білу, коммуникативтік құзыреттілікті жасау әдісін алға тартып отырмыз. Мақала барысында ғалымдардың зерттеу еңбектерін басшылыққа ала отырып [4], [14], өз тарапымыздан салт-дәстүр жағдаяттары негізінде коммуникативтік құзыреттілікті дамыту мәселелерін шешуге бетбұрыс жасадық.

Нәтижелер және талқылау

Бүгінгі таңда мемлекеттік тілді білу-азаматтың бәсекеге қабілеттілігінің маңызды жақтарының бірі. Адамның отансүйгіштік қасиеттері, халықтың рухани мұрасын, мәдениетін, дәстүрлерін құрметтеу қазақ тілін білудің арқасында қалыптасады. Сол себептен ұлттық мәдени мұрамыз адамдар арасында тілдік қатынас жасау үшін, қазақ тілін меңгеріп алуға да ықпал етіп, бағыт береді. Ұлттық мұраға жататын салт-дәстүріміз тілдік қатынас көріністер қойылымдарынан тұратындықтан, сол жағдаятқа түскен кез келген тұлғаны тілге бейімдетіп, тілді меңгеруге бағыттайды.

Жақын арада әлеуметтік-мәдени және коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру әдістемесін әзірлеу ісі қолға алынуы керек. Бұл әдістеме қазақ тілін игерудің негізгі жолы деп білеміз. Әлеуметтік-мәдени және коммуникативтік құзыреттілікті дамыту мақсатында, жаңадан құрылған тілдік әдістемені білім алушылардың оқу үрдісіне ендіруде мемлекеттік тіл – қазақ тілін меңгеріп алуға жол ашылады.

Мақала тақырыбына қатысты жұмыс өткізу барысында байқағанымыз: білім алушылардың таңдап алған бір салт-дәстүр шеңберінде тілдік қатынасқа шығудағы тілдік қолданыс нәтижелері аудиториялық сабақтан гөрі, қайткенімен, жоғары көрсеткішке ие болды. Ол көрсеткіштер білім алушылардың қазақи салт-дәстүрімізге қызығушылық артып, тілдік қатынасқа шығуда тиісті сөздер мен сөз орамдарын қалау ынтасымен жаттап, тез меңгеріп алуында жатыр. Осындай жасанды тілдік қатынастан алынған сөздік қор нәтижелерін білім алушылар өзіндік жұмысын ұйымдастыруда, сондай-ақ күнделікті өмірінде пайдалана алады. Қазақстан үшін негізгі мәселе – қазақ тілін бірінші кезекте сақтап, қолданыс аясын кеңейту арқылы әрі қарай дамыту.

Алдымызға қойылып тұрған өзекті мәселелерді шешу барысында елімізде қазақи тілдік қатынас орнықтыру үшін, халқымыздың ұлттық мәдени

мұрасын үлгі етіп, кең түрде насихаттауымыз қажет. Ұлттық мұраға жататын қазақтың салт-дәстүр түрлерінің әрқайсысында тілдік қазына материалы жатыр. Көне дәуірінен келе жатқан тілдік материалдарды жинастырып, қазақ тілін меңгеруде кең түрде қолдануымыз керек. Осы жайлы білім алушылар арасында сауалнамалық сұрақтар өткізгенде, көбісі тілге үйретудің жаңаша түрі ретінде жағдаяттық қарым-қатынас арқылы тіл меңгерудің тиімді жолдарының бірі деп атап кетті. Қоғамдық өмірдің қарқынды даму жағдайында тілге оқытудың әмбебаптық формасы ұлттық мәдени мұраға бетбұрыс жасау арқылы өзгеріске ұшырауы мүмкін.

Қазіргі тәжірибе бойынша дәстүрлі мен инновациялық технологиялармен тілдік қатынасқа шығуға жол ашатын ұлттық мұра үлгілерін барынша мемлекеттік тілді меңгеруде қатыстыра отырып, ұтымды ұштастыруымыз тиіс. Тілдік коммуникация жасауда, қазақ тілін меңгеруі жайлы білім алушылардың пікірлерін білу үшін, сауалнамалық сұрақтар қойып өткіздік. Сауалмадан алынған жауап нәтижелері төмендегідей болып шықты. Сауалнамаға қатысқандар қазақ тілін меңгеріп алуы оларға кәсіби қызметте көмек етеді деп есептейді.

Сөйтіп, көпшілік қауымның пікір алмасу деректері мемлекеттік тілді меңгерудің уәждемесін айқындайтын негізгі себептердің көрсеткіш дәрежесін белгілеуге мынадай жауаптар арқылы мүмкіндік берілді: «Мен өзімнің азаматтық борышым деп санаймын» – деп, қазақ тілінің өкілдері – 97,8 % пікірлері болса, 95 % – орыс тілді басқа ұлттар пікірлерінің пайыздық көрсеткішін құрады. Сонымен қатар мынадай жауаптар да орын алды: «Мен болашағымды Қазақстанмен байланыстырамын» (98,4 % және 91 %); «қызметтік мансап үшін қажет» (57,8 % және 50%). Келтірілген көрсеткіштер – еліміздегі қазіргі жастардың қазақ тілін меңгеріп алуға деген қызығушылықтың жылдан жылға артып келе жатқанның дәлелі.

Халықтық салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, әлеуметтік-әдептілік талап-ережелері тұлғаның адамгершілік мәдениетін қалыптастыруға орасан зор ықпал ететін оқу-тәрбие үрдісінің жетекші жақтары болып табылады. Сондықтан өз тілін білмей, өгейсітіп жүрген қандастарымызды қатарға қосу мақсатында басқа ұлттың өкілдерін қазақшаға үйрету үшін, тілді меңгерудің жаңа әдістемесі қажет. Сонда ғана қазақ тілді қарым-қатынастық ортасы шығуы мүмкін. Бұл игі істі, біздің ойымызша, тіл әдістемесін қазақтың салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары үлгілерімен ұтымды ұштастырып, байланыстырғанда ғана іске асады.

Асыл мұрамызға жататын қазақи дәстүрлер, әдет-ғұрыптар – бұл халық даналығының, халықтық тәрбие жүйесінің құрамдас бөліктерінің кешені. Оларда дәстүрлі қазақ халқының адамдар арасындағы тілдік қатынастың ұлттық ерекшелігі жатыр. Шынын айту керек, тілдік коммуникация

шеңберінде салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар жастарды адамгершілікке тәрбиелеудің өзегі болып табылады.

Қорытынды

Сонымен, қорыта айтқанда, ұлттық мәдени мұра үлгілері адамдар арасындағы тілдік коммуникацияда айқын көрініс табады. Ұлттық мұраға жататын әр салт-дәстүрдің түрлері тілдік қатынас қойылымдардан тұрады. Сол себептен осы жайт білім алушыларға қазақ тілін меңгеруде көмек етіп, тиімділігімен ерекшеленеді. Қазақ тілін меңгеруде халықтық мұра үлгілерін пайдалану жақтары әлеуметтік-мәдени құзыреттілік пен коммуникативтік құзыреттіліктерді қалыптастыруға ықпалын тигізеді.

Демек, тілді меңгеруде кездесетін қиындықтар мен кедергілерін жеңуге бағытталған әдіс-тәсілдер қазақи салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың қарым-қатынас үлгілеріне жататындықтан, оның негізі коммуникация болып табылады. Ұлттық жағдаят шеңберінде жасалып жатқан қарым-қатынас арқылы ауызекі сөйлеу кезінде адамдар арасында қарым-қатынастық байланыс орнатылады.

Жалпы айтқанда, халық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын білу негізінде коммуникативтік құзыреттілік әдістемесі қолданысқа түседі. Бұл әдістеме арқылы кез келген тұлға өз бетінше тілдік қатынастарға түсіп, тілді меңгеру деңгейін барынша көрсете алады. Сондықтан болар тілдік коммуникацияны ұлттық мәдени мұрамен ұштастыру ісі-қазақ тілін меңгерудің дұрыс жолы, сол арқылы әлеуметтік-мәдени және коммуникативтік құзыреттілік әдістемесі білім беруде кеңінен қолданысқа ие болады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Тоқаев, Қ. К.** Тәуелсіздік бәрінен қымбат [Текст] // Егемен Қазақстан. – 2021. – № 2 (29981), 5 қаңтар.
- 2 **Байтұрсынов, А.** Қазақ тіл білімінің мәселелері: оқулық [Текст]. / Құраст.: Ғ. Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы. – 2013. – 640 б.
- 3 **Аманжолов, С.** Тіл және жазу. – Язык и письмо: оқулық [Текст]. – 2-бас. – Алматы: Қазақ университеті. – 2020. – 404 б.
- 4 **Маманов, Ы.** Қазақ тіл білімінің мәселелері: оқулық [Текст]. – Алматы. – 2014. – 640 с.
- 5 **Қалиев, Ғ.** Тіл білімі терминдерінің сөздігі: оқу құралы [Текст]. – Алматы: «Фирма «Орнак» ЖШС. – 2012. – 388 б.
- 6 **Имамбаева, Ғ. Е.** Қазақ тілі. Практикалық курсының жұмыс дәптері: оқу құралы [Текст]. – Алматы: Арыс. – 2014. – 212 б.

7 **Savignon, S. J.** Communicative Competence [Text] // The TESOL Encyclopedia of English Language Teaching. – 2017. – P. 1–7. <https://doi.org/10.1002/9781118784235.eelt0047>

8 **Карапетян, О. В., Мясковская, Т. В.** Сопоставительное лингвострановедение и фоновые знания как основной предмет лингвострановедения [Текст] // Альманах современной науки и образования. – 2012. – № 4. – С. 120–123.

9 **Krawczyk-Wasilewska, V.** Polish Folk Tale Archive : From Analog to Digital. [Text] // Fabula, – 2023. – 64(1–2). – P. 150–161.

10 **Lendo, S. J., Widodo, H. P., Fadlilah, S., & Qonnita, T. R.** Cultural representation in German as a foreign language textbooks used in Indonesia : A critical social semiotic analysis. [Text] // Foreign Language Annals, – 2023. – 56(3). – P. 580–599.

11 **Xiong, K.** Folk Literature Production and People's Daily Life in the Hinter Land of Mount Ailao. [Text] // In 2nd International Conference on Culture, Education and Economic Development of Modern Society (ICCESE 2018). – 2018. – P. 437–440. Atlantis Press.

12 **Томахин, Г. Д.** Лингвострановедение. Что это такое? [Текст]. // Иностранные языки в школе. – 1996. – № 6. – С. 22–27.

13 Білім туралы [Текст]: Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы // URL <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>.

14 **Кенжеахметұлы, С.** Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары: оқулық [Текст]. – 2 басылым. – Алматы : Атамұра. – 2013. – 384 б.

References

1 **Tokaev, Q. K.** Tauelsizdik barinen qymbat [Independence is more precious than anything] [Text] // Independent Kazakhstan. – 2021. – № 2 (29981), – 5 January.

2 **Bajtursynov, A.** Qayaq til biliminin maseleleri [The issues of Kazakh linguistics: textbook] [Text]. /Compiled by. : G. Anes. – Almaty : «Abzal-Ay» publisher, 2013. – 640 p.

3 **Amanzholov, S.** Til zhәне zhazu. – Yazyk i pismo [Language and writing: textbook] [Text]. – 2-edition. – Almaty : Qazaq universiteti, 2020. – 404 p.

4 **Mamanov, Y.** Qazaq til biliminin maseleleri [The issues of Kazakh linguistics: textbook] [Text]. – Almaty, 2014. – 640 p.

5 **Qaliev, G.** Til bilimi terminderinin sözdigi. [A dictionary of linguistic terms] [Text]. – Almaty : «Company «Ornak» LLP, 2012. – 388 p.

6 **Imambayeva, G. E.** Qazaq tili. Praktikalıy kursynyn zhymys dapteri [Qazaq language. The workbook of practical course: textbook] [Text]. – Almaty. Arys, 2014. – 212 p.

7 **Savignon, S. J.** Communicative Competence [Text] // The TESOL Encyclopedia of English Language Teaching. – 2017. – P. 1–7. <https://doi.org/10.1002/9781118784235.eelt0047>

8 **Karapetyan, O. V., Mayakovskaya, T. V.** Sopotovitelnoe lingvostranovedenie i fonovye znaniya kak osnovnoi predmet lingvostranovedeniya [Comparative linguistics and background knowledge as the main subject of linguistics] [Text] // Almanac of Modern Science and Education. – 2012. – № 4. – P. 120–123.

9 **Krawczyk-Wasilewska, V.** Polish Folk Tale Archive: From Analog to Digital. [Text] // Fabula, – 2023. – 64(1–2), P. 150–161.

10 **Lendo, S. J., Widodo, H. P., Fadlilah, S., & Qonnita, T. R.** Cultural representation in German as a foreign language textbooks used in Indonesia: A critical social semiotic analysis. [Text] // Foreign Language Annals, – 2023. – 56(3), P. 580–599.

11 **Xiong, K.** Folk Literature Production and People's Daily Life in the Hinter Land of Mount Ailao. [Text] // In 2nd International Conference on Culture, Education and Economic Development of Modern Society (ICCESE 2018). – 2018. – P. 437–440. Atlantis Press.

12 **Tomakhin, G. D.** Лингвострановедение. Что это такое? [Linguacountry studying. What is it?] [Text]. // Foreign languages at school. – 1996. – № 6. – P. 22–27.

13 Bilim turaly Qazaqstan Respublikasynyn 2007 zhylgy 27 shildedegi № 319 Zany [Education Act of the Republic of Kazakhstan # 319 from July 27, 2007] [Text]: //URL <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>

14 **Kenzheaxmetuly, S.** Qazaqtyn salt-dasturleri men adet-ghyryptary [Traditions and customs of the Kazakh people : textbook] [Text]. – Almaty : Atamyra, 2013. – 384 p.

01.02.24 ж. баспаға түсті.

12.06.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Г. Е. Имамбаева¹, Г. Ж. Асылханова², А. Б. Ахметова³

^{1,2}Инновационный Евразийский университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Павлодарский педагогический

университет имени А. Маргулана,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 01.02.24.

Поступило с исправлениями 12.06.24.

Принято в печать 26.08.24.

ОТРАЖЕНИЕ В ЯЗЫКОВОЙ КОММУНИКАЦИИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Статья посвящена отражению национально-культурного наследия казахского народа в языковом общении современного общества. В статье говорится о вкладе национально-культурного наследия в дальнейшее развитие казахского языка. Национально-культурное наследие – это духовное богатство, золотая сокровищница каждого народа. Национально-культурное наследие занимает особое место в языковом общении, что вызывает интерес к специфическим особенностям нации, открывает путь к укреплению отношений между людьми. Придерживаясь взглядов ряда ученых о национальном культурном наследии, рассматриваются вопросы определения особенностей языкового общения и влияния на них национально-культурных традиций. Понятие «национальное культурное наследие» в широком смысле, предполагает обычаи и традиции казахского народа. Посредством ряда примеров традиций составляющих основу национального культурного наследия, в статье дается определение того, что они представляют познавательную ценность языкового общения между людьми, расширяют кругозор, повышают уважение и интерес к своему народу. В современном обществе особую роль для дальнейшего совершенствования языкового общения между людьми играет национальное культурное наследие. Языковое общение имеет особое значение в жизни общества – это обмен мнениями посредством общественно-социальной информации, необходимой для развития общества, что составляет основу общечеловеческих отношений. Принцип, согласно которому национально-культурное наследие является источником языкового общения и духовного богатства, получил отражение в нашей статье.

Ключевые слова: национальное достояние, культурное наследие, языковое общение, традиции и обычаи, общественные отношения, социальные проблемы, развитие языка.

*G. E. Imambayeva¹, G. Zh. Asylkhanova², A. B. Akhmetova³

^{1,2}Innovative Eurasian University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³Pavlodar pedagogical university

named after A. Margulan,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 01.02.24.

Received in revised form 12.06.24.

Accepted for publication 26.08.24.

THE IMAGE OF NATIONAL AND CULTURAL VALUES IN LANGUAGE COMMUNICATION

The article is devoted to the image of national and cultural heritage of Kazakhs in language communication in the current society. The paper deals with the contribution of national and cultural heritage to the development of Kazakh language. The national-cultural heritage is a spiritual wealth, a golden treasury of every nation; it occupies a special place in language communication and provides a certain interest to the specific traits of the nation as well as represents the way to strengthening relationship. The viewpoints of certain researchers of national-cultural heritage that determine the traits of language communication as well as the influence of national-cultural traditions on those traits have been considered. In the broad sense, the concept of «national-cultural heritage» means customs and traditions of Kazakh people. By means of certain traits in traditions that form the basis of national-cultural heritage those traits represent cognitive value of language communication, broaden horizons, increase respect and interest. In modern society, the national-cultural heritage plays a special role for the improvement of language communication. Language communication has a significant role in society – an exchange of viewpoints via information necessary for society development, which forms the basis of human relations. Our study reflects the principle that highlights national-cultural heritage as a source of language communication and spiritual wealth.

Keywords: national heritage, cultural heritage, language communication, traditions and customs, public relations, social issues, the development of the language.

<https://doi.org/10.48081/DOPY8624>

***С. С. Исакова¹, Н. Қ. Құлтанбаева², Г. Г. Ермекбаева³**

^{1,2,3}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.

*e-mail: sabira-i@yandex.ru

¹ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2986-8885>

²ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4609-6135>

³ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5497-1062>

ӘЗІЛ-ОСПАҚ ДИСКУРСЫ: ЗЕРТТЕЛУІ, АНЫҚТАМАСЫ, ЖІКТЕЛУІ ЖӘНЕ ОҒАН ТӘН БЕЛГІЛЕР

Мақала әзіл-оспақ дискурсын зерттеуге арналады. Зерттеудің өзектілігі қазақ тіл білімінде әзіл-оспақ дискурсының арнайы зерттеу нысаны болмағандығымен түсіндіріледі. Әзіл, сықақ, кекесін т.б. күлкі категориясына жататын ұғымдардың философия, психология, логика, әдебиеттану салалары бойынша жан-жақты қарастырылғаны белгілі. Дегенмен тіл білімінің антропоөзектік парадигмасы аясында әзіл-оспақ дискурсын зерттеу жалпыадамзаттық әмбебап сипаттар мен этникалық ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді. Ғылыми жұмыста дискурс терминіне берілген анықтамаларға талдау жасалады. Әзіл-оспақ дискурсының шетелдік және отандық зерттеушілер тарапынан зерделенуі қарастырылады. Әзіл-оспақ дискурсы ұғымына берілген анықтамалар талдана келе, өзіндік тұжырым ұсынылады. Күлкі мен комедиялық ұғымдардың аражігі анықталады. Әзіл-оспақ дискурсының жанрлық жіктелуі сөйлеу актісі теориясы мен мәтінтану ілімі бойынша зерттеледі. Әзіл-оспақ дискурсының репрезентативті, декларативті, бағалау, коммуникативті, карикатуралық, фатикалық, референтті, аккумулятивті, конативті әзіл-оспақ жанрлары болатыны анықталады. Әзіл-оспақ дискурсына тән үш белгі ажыратылады: қарым-қатынасқа қатысушылардың байыпты әңгімеден бас тарту мақсатындағы коммуникативті ниеті; қарым-қатынастың әзіл-оспақ атмосферасы, яғни достық қарым-қатынаста еркін сөйлесу, қысылу, тартынудың болмауы және өзекті ұғымдарды

жұмсақ түрде сыни тұрғыдан қайта қарауға деген ұмтылыс; осы лингвомәдени ортада қабылданған күлкі мінез-құлқының белгілі бір үлгілерінің болуы.

Кілтті сөздер: әзіл-оспақ дискурсы, күлкі, әзіл, комедиялық, сөйлеу актісі жанрлары, әзіл-оспақ атмосферасы, күлкі мінез-құлқы, коммуникативті ниет.

Кіріспе

Әзіл-оспақ дискурсы күлкі тудыру үшін айтылған мәтін болып саналады. Тілді мәдениет арқылы зерттеу ұлттың өзіндік ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді. Тіл – мәдениетті жасаушы, дамытушы және сақтаушы, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші құрал. Әзіл-оспақ дискурсын зерттеу пәнаралық сипаттағы қосымша мәліметтермен, соның ішінде лингвомәдениеттану, лингвосемиотика, прагмастистика, мәтін/дискурс теориясы, психоллингвистика, салыстырмалы-салғастырмалы тіл білімі салаларымен бірге зерделенеді. Әзіл-оспақ дискурсын зерттеудің өзектілігі тілдің дискурстық және лингвомәдени аспектілеріне деген қызығушылықтың артуымен, әзіл-оспақ дискурсының дискурстың ерекше түріне жататындығымен, әзіл-оспақ дискурсы жанрын басқа дискурс түрлерінен ажырату мәселесінің ғалымдар арасында пікірталас туғызуымен, дискурстың осы түрінің қазақ тіл білімінде арнайы зерттеу нысаны болмағандығымен, адам қарым-қатынасының әртүрлі саласында әзіл-қалжыңның маңыздылығымен, әзіл-оспақ дискурсын зерттеліп отырған тіл сөйлермендерінің ұлттық санасы мен дүниетанымын бейнелейтін құрал екенін анықтаумен түсіндіріледі. Ғылыми жұмыста бұған дейінгі зерттеулерде қарастырылмаған төмендегідей мәселелер шешімін табады: әзіл-оспақ дискурсының когнитивті-дискурсивті теориясы бірізді және жүйелі түрде зерделенеді; әзіл-оспақ дискурсы бойынша жазылған шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері талданады; әзіл-оспақ дискурсы ұғымы, оған тән белгілер анықталады; күлкі мен комедиялық ұғымдары ажыратылады; әзіл-оспақ дискурсының жанрлық жіктелуі дәйектеледі; әзіл-оспақ дискурсындағы әмбебап белгілер мен ұлттық ерекшеліктер анықталады, талданады, тұжырымдар жасалады. Аталған еңбектің идеясы осы жағынан өзекті болмақ.

Материалдар мен әдістері

Талдау әдісі әзіл-оспақ дискурсына қатысты теориялық мәліметтер мен тұжырымдарды талдауда қолданылады; дискурс-талдау әдісі әзіл-оспақ дискурсының басқа дискурс түрлерінен ажырату мақсатында, оған тән жанрлық белгілерді анықтау үшін, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсету мақсатында қолданылады; дефинициялық талдау әдісі зерттеудің

тірек ұғымдарын анықтау мақсатында және ғылыми еңбектің ұғымдық аппаратын қалыптастыруда қолданылады.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі тіл білімінде әзіл-оспақ дискурсының зерттелуіне ерекше назар аударылып отыр. Қазақ тіл білімінде әзіл-оспақ дискурс шеңберінде арнайы зерттелмегенімен, Т. Қожакеев сатираны стилистика тұрғысынан [1], А. Салихова әзіл тудырудың тілдік табиғаты [2], Г. Ибраева сықақ жанрының тілдік амал-тәсілдерін [3], сонымен бірге қазақ әзілдерінің тақырыптары, сатира мен әзілдің лингвистикалық ерекшелігі, қазақ сатирасының тілі, сатиралық дискурс мәселелері жан-жақты зерделенген. Қазақ әзілдерінің тақырыптық ерекшеліктері туралы Г. Н. Смағұлова, Г. А. Әмірханова жазды. Мақала авторлары әзілдің қайда, қандай жағдайда айтылатындығына тоқталып, тақырыптарға бөліп қарастырған [4]. Қазақстандық орыс тілді баспасөздегі сатира мен әзілдің қолданылуына кешенді талдау жүргізген құнды еңбектердің бірі ретінде И. В. Жумагулованың «Қазақстанның орыс тілді баспасөзіндегі сатира мен әзіл: лингвистикалық аспект» зерттеуін [5] атауға болады. Зерттеу жұмысында бұған дейінгі орыс тілді қазақстандық баспасөздегі сатира мен әзілдің қызметі функционалды-семантикалық аспектіде қаралып, мәтіндік тұтастық қалыптастырудағы күлкінің рөлі зерттелген. Қазақ прозасындағы сатира мен әзілді әдебиет тұрғысынан А. Мұсаев зерттесе, сатира тілін лингвистикалық тұрғыдан талдаған ғалым Б. М. Мәуленованың еңбегін атай аламыз. Шығармалар тілінің ақпараттық, функционалдық қызметі, шығармалардағы антропонимдік атаулар қарастырылған. Мәтінаралық бірліктердің қызметтерін анықтап, топтастырып, қазақ сатирасындағы графикалық әдістердің басымдығын көрсеткен [6]. А. Қ. Қопаева көркем мәтіндегі қалжың мен тілдік оралымдарды зерттеді [7]. А. Б. Альжанова, М. Альжановтың «Қазақстандағы орыс тілді баспасөздегі сатиралық дискурс» мақаласында қазақстандық орыс тілді журналистер тілінің сөз саптау жүйесі, сатира мен юморды қолданудағы ерекшеліктері мен қырлары талданған [8]. Көріп отырғанымыздай, қазақ тіл білімінде әзіл, сатира тақырыптарындағы арнайы зерттеулердің басым көпшілігі орыс тілі материалдары бойынша жазылған. Бұл қазақ тіл білімінде әзіл-оспақ дискурсын, оның жанрлық ерекшелігі мен өзіне тән белгілерін жан-жақты зерттеу қажеттігін көрсетеді.

Әзіл-оспақтың түрлері, категориялары мен көріністерінің көптігіне сәйкес, оның теориялары да көп. Олардың ең маңыздылары В. Раскин, С. Аттардо, В. И. Карасик, А. А. Зализняк, Г. Г. Почепцова және тағы басқа ғалымдарға тиесілі. Әзіл-оспақ адамның субъективті бейнесінің көрінісі болғандықтан, оны антропоэлектік аспектіде зерттеу де назардан тыс қалмайды. Р. Раскин өзінің шәкірті С. Аттардо екеуі әзіл-оспақтың

семантикалық теориясын ұсынды, оған сәйкес әзіл-оспақ тек қарапайым тілдік мағына емес, екі мәнмәтіннің кездейсоқ қиылысынан пайда болатын жағдаят ретінде қарастырады. Яғни адамның таным жүйесінде бір-біріне мүлдем сәйкес емес екі мәнмәтін соқтығысады, мұны ғылым тілінде когнитивті диссонанс деп атайды, бұл адамға белгілі бір психологиялық кедергі тудырады, ал күлкі содан шығудың жолы болып саналады [9, 302]. Сонымен бірге С. Аттардо өзінің еңбектерінде әзіл-оспақты прагматика тұрғысынан қарастырады. Ғалым әзіл-оспақ (атап айтқанда, әзілдер) П. Грайс ұсынған қарым-қатынастың төрт ұстанымын (ақпараттың сапасы, саны, релеванттылығы, айқындылығы) [10, 49] үнемі бұзатындығын атап көрсетеді [11, 541].

В. Хлопицкий, Д. Бжозовскаяның «Humorous Discourse»/«Әзіл-оспақ дискурсы» кітабы [12] әзіл-оспақты зерттеу мәселелерін талқылайды. Кез келген дискурс – әрекет, сондықтан мәтінді құру үдерісі әрдайым әлеуметтік және коммуникативті жағдайға және тиісті мәдениеттің фонына негізделген бейвербалды контексте жүреді. Екінші жағынан, әзіл зерттеушілері әзіл-оспақ дискурсын басқа дискурстардан ерекшелендіретін өзіндік ерекше, маңызды белгілері бар деп санайды. Ч. Дэвистің «Ethnic humor around the world: A comparative analysis» / «Бүкіл әлемдегі этникалық әзіл: салғастырмалы талдау» [13] кітабында әртүрлі қоғам әзілдері ғылыми тұрғыдан зерттелген.

Күлкі әлеуметтік маңызды эстетикалық категория ретінде және оның ұлттық-мәдени ерекшелігін анықтау тұрғысынан зерттелген еңбектерге А. А. Беляев, Ю. Б. Боров, Б. Дземидок, В. И. Карасик т.б. айтуға болады. М. О. Калининға әзіл-оспақ дискурсын күлкі дискурсының бір түрі ретінде қарастырады. В. И. Карасик әзіл-оспақ дискурсы шындық өмірге деген ерекше күлкілі қарым-қатынаспен сипатталады деп жазады. В. И. Карасик күлкілі мәтіндерді құрудың алгоритмін ұсынады. Л. В. Косинова «Қытай күлкі дискурсы» деген мақаласында қытай мәдениетіндегі күлкінің ерекшеліктеріне талдау жасады. Л. В. Бородина әзіл-оспақ дискурсындағы антропоцентризм мәселесін орыс және француз әзіл әңгімелері бойынша зерттеді. О. А. Билан әзіл мәтіндеріндегі этникалық стереотип көріністерін орыс, ағылшын және француз тілі материалдары бойынша зерттеді.

Сонымен, әзіл-оспақ дискурсы ұғымын анықтауда В. И. Карасик ұсынған «күлкілі қарым-қатынас жағдаятындағы мәтін» деген тұжырымын басшылыққа ала отырып, әзіл-оспақ дискурсын өмір шындығын бейнелеудегі күлкілі қарым-қатынас жағдаятындағы мәтін деп анықтап, оған экстралингвистикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық және тағы басқа факторлар ықпал етеді деп тұжырымдаймыз. Әзіл-оспақ дискурсы ұғымын анықтап алған соң, оның жанрлық жіктелуіне назар аударған дұрыс.

Дискурстың кез келген түрін қабылдау кезінде тыңдаушыны белгілі бір типтік коммуникативті жағдаятқа бейімдейтін жанрды ажырату, тану мәселесі үлкен маңызға ие. Қарым-қатынасқа қатысушылардың сөйлеу жанрының формальды-лингвистикалық тұтастығын тануы мен жанрды ажыратуы әртүрлі тілдік, сөйлеу және коммуникативті бірліктердің күрделі, кешенді өзара байланысымен қалыптасады. Жанрлар жүйесі сол қоғамның құндылықтар жүйесін бекітеді: бір жағынан, әр жанрдың артында оның мақсаттары мен белгілерін анықтайтын өзіндік құндылықтар жүйесі бар, ал екінші жағынан, жанрлардың өзі тұтастай алғанда қарым-қатынас үшін құндылық болып табылады. А. Вежицкаяның пікірінше, сөйлеу жанрлары сол қоғамның мәдениетін түсінуге көмектеседі.

Психоллингвистикалық тұрғыдан алғанда, сөйлеу жанры белгілі бір менталды үлгі ретінде «есте сақтауды құрылымдық жағынан ұйымдастырудың ерекше түрі» болып саналады; әрбір тіл сөйлермені сөйлеу жанрларының белгілі бір жиынтығына ие болады, бұл оның жанрлық құзыреттілігін құрайды. Тіл сөйлерменінде жақсы қалыптасқан жанр жүйесінің болуы оның сөйлеу әрекетін жеңілдетеді, осылайша адамдар «жанрға тәуелді болады». Біз жанрды адамдардың өзара әрекеттесуінің типтік жағдайының ауызша түрі, біртұтас мақсатпен және белгілі бір дәрежеде бірдей немесе жақын тақырыппен біріктірілген, типтік коммуникативті жағдаятта жүзеге асырылатын ұқсас композициялық формалары бар мәтіндік шығармалар жиынтығы ретінде анықтаймыз.

Күлкілі қарым-қатынас түріне, әзіл-оспақ дискурсына назар аударатырып, зерттеушілер күлкілі құбылыстың әртүрлі жақтарын көрсететін көптеген терминдерге кездеседі. Бұл ұғымдарды ажырату өте күрделі болып табылады. Күлкі, тапқырлық, ирония, әзіл, әзіл-оспақ, сатира және т.б. – карнавал мәдениетінің бөлігі, карнавал санасының көрінісі ретінде күлкі жағдаятына және күлкілі шығармаларға тікелей қатысты ұғымдар деп тануға болады. Комедиялық – ең кең ұғым, бұл әлеуметтік маңызы бар ерекше эстетикалық категория. В. Я. Пропп күлу немесе күлкі тудыратын барлық нәрсені комедиялыққа жатқызады [14]. А. Бергсон комедиялықты мағыналы ойын ретінде қарастырады; комедиялыққа біздің реакцияларымыз бен эмоцияларымызды реттейтін тыйымдар мен нормалар іске қосылмаса, ойнауға және күлуге болатын барлық нәрсені жатқызуға болады деп жазады [15]. Комедиялықты қарастыру «күлкі» және «күлдіргі» ұғымдарына жүгіну қажеттілігін тудырады. В. Пропп комедиялық пен күлкіні комизм ұғымымен біріктіреді [14]. Күлкі – комедиялықтың ең көп таралған белгісі және оның көрінетін нәтижесі. Алайда комедиялық әрдайым күлкі тудырмайды, керісінше, күлкі – әрқашан комедиялық бола бермейді. Бір жағынан, күлкі мен күлімсіреу – бұл физиологиялық реакция, мысалы,

адамның қуанғаннан күлуі, досын немесе жақын танысын көргендегі күлімсіреуі, сәбидің анасына күлімдеуі т.б. бұл күлу комедиялық емес, табиғи күлкі болып саналады; екінші жағынан, күлкі әлеуметтік рөл атқарады, әлеуметтік қарым-қатынас құралдарының бірі болып табылады. Дәл осы күлкі функциясы комедиялыққа тән. Мысалы, адамның жағымсыз мінез-құлқын, қоғамға жат әрекеттерін күлкі арқылы жеткізіп, оларды болдырмауға ықпал ету. Күлдіргі нәрсенің бәрі комедиялық бола бермейді. Комедиялыққа жауап беру әзіл сезімінің болуы мен оны көрсету қабілетінен көрінеді.

С. Ликок әзілді өмірдің сәйкессіздіктеріне деген оң көзқарас және бұл қатынасты өнер арқылы білдіру немесе осы қатынасты білдіруге мүмкіндік беретін сезім ретінде анықтайды [16]. В. И. Карасик әзіл – бұл өмірдің күлкілі жақтарын қабылдау қабілеті, адамның негізгі сипаты деп санайды [17]. М. А. Кулиничтің пікірінше, әзіл – бұл шындықтың жеке бөліктерін түсінудің ерекше тәсілі, адамдардың жетілуінің ерекше көрсеткіші [18]. Біз әзілді тұтастай алғанда күлкіні тудыратын шындықтың жекелеген бөліктеріне оң көзқараспен сипатталатын болмысты түсіну мен бейнелеу тәсілі ретінде түсіндіреміз. Кекесін мен сықақ, біздің ойымызша, әзілдің түрлері болып саналады. Әзілден айырмашылығы, сықақ әрқашан онысыз да жағымсыз құбылысты төмендетуге, оны күлкілі, ұсқынсыз етіп көрсетуге тырысады. Кекесінде шынайы мағына жасырын тұрады. Әзіл бар нәрсені сол қалпында сипаттайды.

Әзіл-оспақ дискурс ішіндегі жанрларды бөлу және олардың жанрлық шекараларының айқын еместігіне байланысты күрделі болып саналады. Д. Боксер мен Ф. Кортес-Конде тұрмыстық әзілдің үш түрін ажыратады, қабылдаушы мен әзіл нысанының жіктелу принциптеріне қарай: 1) мазак ету (teasing), 2) жоқ нәрсе туралы әзілдер (joking about an absent other), 3) өзін-өзі қорлау (selfdenigrating joking) [19]. Әзіл-оспақтың осылай жіктелуі дұрыс, бірақ ол күлкілі қарым-қатынастың мүмкін түрлерінің барлығын қамтымайды.

Әзіл-оспақ дискурсының қалған жанрлары қалыптасатын негізгі сөйлеу жанрын бөліп көрсететін тәсілге назар аударған дұрыс. Бұл, ең алдымен, С. Н. Плотникова атап өткендей, күрделі дискурстық формация болып табылатын әзіл-оспақ дискурсының ерекшелігіне байланысты. Бір жағынан, комедиялық дискурс идеалды мәтіндердің белгілі бір жиынтығында жүзеге асырылады, бұл оны дискурстың функционалды прагматикалық түрлеріне жақындатады. Екінші жағынан, бұл дискурс ерекше менталдылықты білдіруге бағытталған, бұл оның кез келген басқа дискурсқа оңай еніп кетуіне мүмкіндік береді.

Әзіл әртүрлі мәтін түрлерінің бөлігі болуы мүмкін. Кез келген нысанға күлкілі көзқарасты газет мақалаларынан, публицистикадан табуға болады,

тіпті өте маңызды лирикалық шығармалар әзіл-оспақ түрінде жазылған үзінділерді қамтуы мүмкін. Ю. В. Шурина комедиялықтың сөйлеу жанрларын және күнделікті қарым-қатынас саласындағы әзіл-қалжыңды, анекдотты, афоризм, велеризм, фразка, диалогтік миниатюра, эпиграмма және тағы басқаларын қарастырады. Бұл жерде тұрмыстық әзіл-қалжыңның сөйлеу жанры бастапқы комедиялық сөйлеу жанры ретінде сипатталады. Әдеби-көркем қарым-қатынас саласындағы әзіл-оспақ дискурсының барлық сөйлеу жанрлары екіншілік жанр ретінде танылады.

В. З. Санников атап өткендей, әр әзілдің әзіл-оспақ, кекесін немесе сықақ бағыты болады, бірақ бүкіл мәтінге тән әзіл-оспақтан, кекесін мен сықақтан айырмашылығы, әзіл шығарманың құрылымында жекелік сипатта сақталады және одан алып тастауға болады. Сонымен қатар тілдік әзіл – бұл күлкілі мазмұны бар көлемі шектеулі мәтін (немесе мәтіннің дербес бірлігі). Қарым-қатынасқа қатысушылар күлкі орынды болатын ерекше атмосфераны орнатады.

Көптеген зерттеушілер әзіл жанрын әзіл-оспақ дискурсының орталық жанры ретінде анықтайды. Әзіл анекдоттың сөйлеу жанрының негізі ретінде ұсынылады, ол өзінің баяндау сипатымен және неғұрлым нақтылы мазмұнымен ерекшеленеді. Анекдот жанры фольклорлық дәстүрге сүйенеді, ертегі, миф элементтеріне ие. Анекдот ауызша әдебиет түрлерінің қатарына жатады және фольклорлық мәтіндер жанрының заңдарына сәйкес құрылады [17]. В. И. Карасик анекдотты мәтіннің осыған ұқсас басқа түрлерінен ажырататын белгілерімен сипатталатын баяндаудың тұрақты түрі ретінде қарастырады. Негізінде бұл сөйлеу жанры жағдаятты-тақырыпты қазіргі қарым-қатынас жағдаятымен үйлестірумен сипатталатын ауызекі қарым-қатынасты білдіреді [17]. Анекдот қазіргі нақты қарым-қатынас жағдаяты мен ойдан шығарылған сюжеттің үйлесімімен сипатталады. А. Е. Кургановтың пікірінше, анекдот – бұл «реті келсе кез келген жерде көрінетін жанр». Анекдоттың өзі қажет емес және қызықты емес, анекдот, ең алдымен, басқа жанрлық заңдарға сәйкес жұмыс істейтін мәтіндерге еніп барып қызмет етеді. Анекдотты мәтіндегі дәстүрлі мәтін ретінде қарастыруға болмайды (бұл жанрдағы жанр).

Анекдоттың мәтінаралық табиғаты оның прецеденттік мәтін ретінде қызмет ететіндігінен көрінеді. Демек, анекдот жоғары мәтінаралық сипатқа ие: бір жағынан, ол дискурстың басқа түрлеріндегі өзгеше жанрлық сипаттамалары бар мәтіндерге еніп, өзімен-өзі қызмет етеді, ал екінші жағынан, бұрынғы мәтін түрлерін қолдана отырып оған сілтеме жасауға болады.

Жанрларды олардың функционалдық бағыты бойынша бөлу ең маңызды болып табылады. Әзіл-оспақ дискурсының жанрлық жіктелуі туралы

жазылған еңбектерге сүйене отырып, оларды төмендегідей бөлуге болады: репрезентативті әзіл-оспақ жанрлары (эпиграмма); декларативті әзіл-оспақ жанрлары (әзіл-оспақ афоризмі); бағалау әзіл-оспақ жанрлары (фельетон, пародия, сатиралық роман – осындай жанрлық бағыттағы шығармаларда автор өзінің көзқарасын, талқыланатын нәрсені бағалауды адресаттың тиісті реакциясын күте отырып білдіреді); коммуникативті әзіл-оспақ жанрлары (анекдот, әзіл, балалар тақпағы, бос сөз, велеризм – бұл жанрлар негізінен ауызша сөйлеуде кездеседі және ақпарат алмасу құралы ретінде қызмет етеді, сонымен қатар бұл әңгімелесушілерге ортақ тілді тезірек табуға көмектесетін әзіл түрінде болады); карикатуралық әзіл-оспақ жанрлары (фельетон, пародия, ирониялық поэзия, сатиралық роман, лимерик – оларда шындық біршама өзгертілген, бұрмаланған түрде ұсынылған, бұл оқырманның (әңгімелесушінің) назарын шындықтың белгілі бір бөліктеріне аудару мақсатында әдейі жасалады); фатикалық әзіл-оспақ жанрлары (әзіл, анекдот – ауызша сөйлеуде жиі қолданылады, қарым-қатынасты жеңілдетеді және жақсы қарым-қатынасты қалыптастырады; референтті әзіл-оспақ жанрлары (частушка, әзіл-оспақ афоризм – жинақталған адам тәжірибесін әзіл түрінде көрсетеді); аккумулятивті әзіл-оспақ жанрлары (сатиралық роман, ирониялық поэзия – ақпарат беру үшін ғана емес, сонымен қатар және оны сақтау үшін); конативті әзіл-оспақ жанрлары (адресаттың белгілі бір реакциясына бағытталған – адресат «әзілді» түсінуі керек, әйтпесе сөйлеу әрекеті болмайды).

Әзіл-оспақ түрлерінің көптігіне байланысты оның жанрларының бірыңғай жіктемесін құру қиындық тудырады. Алайда бұл жанрлардың ішкі жіктемесін, олардың жалпы белгілері мен айырмашылықтарын түсіну комедиялықтың табиғатын түсінуге, сондай-ақ әзіл жанрларының ерекшеліктерін біріктіретін әзіл-оспақ атмосферасын, оның ерекше табиғатын тануға, коммуниканттардың қарым-қатынас түрі мен жағдаятты ескере отырып оларды жүзеге асырудың түрлі формаларын табуға мүмкіндік береді. Енді әзіл-оспақ дискурсына тән белгілерді қарастырайық.

Әзіл-оспақ дискурсының маңызды өлшемі күлкі болып табылады: тыңдаушының көңілін көтеру, көңілін аулау немесе күлдіру. Тағы бір мақсат – адресатқа эмоционалды әсер ету: позитивті - көңілін көтеру, жұбату, сондай-ақ теріс жақтан – ренжіту, кемсіту, балағаттау, ауыр сөздер айту. Әзіл-қалжың сөйлеу әрекетінің нақты мақсаттары қарым-қатынас барысымен тікелей байланысты бола тұра төмендегідей бөлінеді, атап айтқанда: а) қалыпты қарым-қатынасты қолдау, оны ұзарту; б) қарым-қатынас барысын бұзу, коммуникативті жанжал тудыру немесе қарым-қатынас үдерісін тоқтату; в) орын алған коммуникативті жанжалды жою немесе болуы ықтимал коммуникативті жанжалдың алдын алу. Жалпы,

әзіл-оспақ, ойын дискурсының мақсаты – «адамды табиғат пен өзіне ұқсас детерминизмнен босату, сөйлеу әрекеті, қабылдау мен мінез-құлықтың қалыптасқан стереотиптерін жою» [20, 193].

Әзілді түсіну тікелей үш факторға байланысты: қарым-қатынас жағдаяты, сондай-ақ хабарламаны жіберуші және қабылдаушы коммуниканттар. Хабарламаны жіберуші мен қабылдаушы сөйлеу актісіндегі маңызды тұлғалар болып табылады, олардың мәні көптеген аспектілермен анықталады, соның ішінде олардың қарым-қатынас жағдаятын жасауға қатысуы. Сондықтан мұндай жағдайларды қарым-қатынас саласы деп атауға болады. Қатысушылардың жағдаятты түсіну деңгейінің өзгеруі әзіл-оспақ әрекетінің нәтижесі, яғни оның сәтті аяқталуы екенін атап айту керек.

Хабарлама жіберуші жіберетін және қабылдаушы бөлісетін күлкі қатынасы, осы күлкі көзқарасын қабылдау және хабарлама жіберушінің субъективті позициясын бағалау, қарым-қатынастың барлық қатысушыларының хабардар болуын талап етеді, сондықтан қатынас субъектісі бұл туралы белгі береді. Күлкі қатынасы қандай да бір қателіктің болуын білдіреді, ал хабарлама алушы оның «әдейі осылай айтылғанын» түсінуі керек, әйтпесе ол тиісті сөзді немесе сөз тіркесін жай ғана қате немесе дәлсіздік деп бағалай алады, нәтижесінде коммуникативті сәтсіздік пайда болады. Сондықтан күлкі қатынасын қолдану туралы белгі беретін ерекше маркерлер болады, басқаша айтқанда, В. И. Карасик бөліп көрсеткен ерекше белгілерге мыналар жатады:

- қарым-қатынасқа қатысушылардың байыпты әңгімеден бас тарту мақсатындағы коммуникативті ниеті;

- қарым-қатынастың әзіл-оспақ атмосферасы, яғни достық қарым-қатынаста еркін сөйлесу, қысылу, тартынудың болмауы және өзекті ұғымдарды жұмсақ түрде сыни тұрғыдан қайта қарауға деген ұмтылыс;

- осы лингвомәдени ортада қабылданған күлкі мінез-құлқының белгілі бір үлгілерінің болуы [20].

«Коммуникативті ниет оны жүзеге асырудың бірнеше кезеңдерінен өтеді: әзілдесуге ұмтылыс, әзілдесуге болатын/болмайтын жағдаят па, соны бағалау, әзілді айту, адресаттың реакциясын бағалау» [20, 253]. Әзіл-оспақ коммуникативті ойды жүзеге асыру бірден іске асырылатындығын атап өту керек, сондықтан оны кезеңдерге бөлу шартты болып табылады. Көзқарас, ым-ишара, жест, дауыс тембрінің ерекшеліктері – реципиенттің бейвербалды деңгейде жағдаятты бағалауы мен реакциясын білдіретін факторлар. Әзіл-оспақ ниетін, әзілдесуге деген ұмтылысты лингвомәдени қасиет ретінде сипаттауға болмайтынын атап өткен жөн, өйткені әзіл-қалжың әр адамның жеке қасиеттеріне байланысты. Алайда әзілді түсіну және тану мәдениеттің жалпы контексіне қатысты.

В. И. Карасик әзіл-оспақ атмосферасы деп «қарым-қатынас қатысушыларының бір жағынан, бір-біріне деген достық байланысын және екінші жағынан, белгілі бір құндылықтардың өзгеруімен сипатталатын қарым-қатынастың эмоционалды атмосферасын» түсінеді [20, 145]. Басқаша айтқанда, бұл қарым-қатынас қатысушыларының әзілге деген өзара көңілкүйі, болып жатқанның бәрін күлкі түрінде түсіну, қабылдау. Бұл әзілдесуге, қалжыңдасуға, күлуге дайын болу және соған құмарту.

Күлкі мінез-құлқының модельдеріне келетін болсақ, оларда әзіл-қалжыңдар, әзіл-оспақ, күлкіге тән реакциялар және кейбір сөйлеу, негізінен, әзіл-оспақ, анекдот сияқты іс-әрекеттерге тән жанрлық құрылымдармен сипатталатын бастаулар болады. Күлкі мінез-құлқының бастауы – бұл күлкілі емес әңгіменің күлкіге айналу үдерісі. Мұндай ауысу әзіл-оспақ қарым-қатынасының жанама және тікелей сигналдары арқылы жүзеге асырылады. Әзіл-оспақ қарым-қатынастың жанама сигналдарына келесі факторлар, дауыстың және ым-ишараның маңызды өзгерістері, тікелей сигналдарға қарым-қатынас атмосферасының өзгеруін күту керек екендігі туралы айқын хабарлама жатады.

Күлкі реакциялары туралы айтатын болсақ, В. И. Карасик белгілі бір мәдениетке тән эмоционалды өзін-өзі бақылау дәрежесін білдіреді деп қарастырғанын айта кету керек [20]. Егер адресат өзінің күлкісін тежеуге тырысса немесе керісінше, көтеріңкі көңілкүйді көрсетсе, біз статистикалық жалпылауға бағынатын қандай да бір типтік күлкі реакциясына тап боламыз.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ 2023–2025 жылдарға арналған мемлекеттік грантымен қаржыландырылатын ИРН АР19676461 «Әзіл-оспақ дискурсындағы этникалық стереотиптер мен күлкі категориясы: салғастырмалы аспекті» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Сонымен, әзіл-оспақ дискурсы «күлкілі қарым-қатынас жағдаятындағы мәтін», өмір шындығын бейнелеудегі күлкілі қарым-қатынас жағдаятындағы мәтін деп анықтаймыз, оған экстралингвистикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық және тағы басқа факторлар ықпал етеді деп тұжырымдаймыз. Әзіл-оспақ дискурсы ұғымын анықтап алған соң, оның жанрлық жіктелуіне назар аударған дұрыс.

Әзіл-оспақ дискурсының репрезентативті, декларативті, бағалау, коммуникативті, карикатуралық, фатикалық, референтті, аккумулятивті, конативті әзіл-оспақ жанрлары болатыны анықталды.

Әзіл-оспақ дискурсын талдау кезінде әзіл-оспақ ниеті (коммуникативті ниет), әзіл-оспақ тоналдылығы (күлкі атмосферасы), сондай-ақ әзіл-оспақ мінез-құлқының стереотиптері (күлкі мінез-құлқының үлгілері) сияқты

үш белгіге назар аударған жөн. Жоғарыда аталған белгілердің барлығы күлкі жағдаятына (әзіл-оспақ дискурсына) енген мәтінге тән белгілер болып табылады және осы белгілерді сақтай отырып, біз адамның табиғи реакциясын – күлкіні тудырамыз, бұл сонымен қатар адамның этникалық ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді. Фольклорлық дискурстың бір түрі болып саналатын әзіл-оспақ дискурсын салғастырмалы зерттеулер екі немесе үш тіл негізінде қарастырылғанына қарамастан, әзіл-оспақ дискурсының когнитивті көрінісіне қатысты мәселелерді түпкілікті шешілген деп санауға болмайды. Бұл мәселені шешу белгілі бір тілде сөйлейтін және ортақ мәдени құндылықтар жүйесі бар адамдардың дүниетанымының жалпы және ұлттық ерекшеліктерін көрсету тұрғысынан әзіл мәтіндеріндегі этникалық стереотиптер мен күлкі категориясын жан-жақты зерттеудің жаңа жолдарын іздеуді талап етеді. Қазақ тілінде әзіл-оспақ дискурсы құрылысы әртүрлі бірнеше тілдердің материалдары бойынша салғастырмалы аспектіде зерттелмегені анықталды. Бұл ғылыми жұмыстың болашақ бағыт-бағдары болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 **Қожакеев, Т.** Сатира негіздері [Мәтін] / Т. Қожакеев. – Алматы : Санат. – 1996. – 464 б.
- 2 **Салихова, А.** Қазақ тіліндегі комика тудырудың тілдік табиғаты: филол. ғылым. канд... дисс. : 10.02.02. – қазақ тілі [Мәтін] – Алматы. – 2001. – 112 б.
- 3 **Ибраева, Г.** Сықақ жанрында қолданылатын тілдік амал-тәсілдер : Филол. ғылым. канд... дисс. авторефер. : 10.02.02. – қазақ тілі [Мәтін] – Астана. – 2010. – 25 б.
- 4 **Смағұлова, Г. Н., Әмірханова, Г. А.** Қазақ әзілдерінің тақырыптық ерекшеліктері [Мәтін] // ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. – № 1(159). – 2016. – Б. 234–239. <<https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1866>>.
- 5 **Жумагулова, В. И.** Сатира и юмор в прессе Казахстана [Текст] – Алматы, 2001. – С. 243.
- 6 **Мәуленова, Б. М.** Қазақ сатирасының тілі (лингвистикалық сипаттама): Филол. ғылым. канд... дисс. авторефер. : 10.02.02. – қазақ тілі [Мәтін] – Астана. – 2006. – 23 б.
- 7 **Қопаева, А. Қ.** Көркем мәтіндегі қалжыңдар және тілдік оралымдар: лингвомәдени аспект [Мәтін] // Торайғыров университетінің хабаршысы Филологиялық серия. №4. – 2022. – Б. 159–167. <https://doi.org/10.48081/JPQS5670>

- 8 **Альжанова, А. Б., Альжанов, М.** Қазақстандағы орыс тілді баспасөздегі сатиралық дискурс [Мәтін] // Әл-Фараби ат. ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы, 54 том, № 4. – 2019. – С. 47–56. doi.org/10.26577/HJ-2019-4-j6
- 9 **Attardo, S., Raskin, V.** Script theory revis(it)ed: Joke similarity and joke representation model [Text] // HUMOR: International Journal of Humor Research. – 1991. – 4(3–4). P. 293–347.
- 10 **Grice, P.** Logic and conversation [Text] // P. Cole, J. L. Morgan eds. Speech acts. – 1975. – (3). – P. 41–58.
- 11 **Attardo, S.** Violation of conversational maxims and cooperation : The case of jokes [Text] // Journal of Pragmatics. – 1993. 19(6). – P. 537–558.
- 12 **Chlopicki, W., Brzozowska, D.** Humorous Discourse [Text] – Berlin, Boston: DeGruyterMouton, 2017. [Electronic resource]. – URL : https://books.google.kz/books?id=81BKDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0 – (Review date: 11.09.2021).
- 13 **Davies, Ch.** Ethnic humor around the world: A comparative analysis [Text] / Christie Davies. –Bloomington; Indianapolis: Indianauniv. press, Cor. – 1990. – 404 p.
- 14 **Пропп, В. Я.** Морфология волшебной сказки [Текст] – Л. – 1982. – 168 с.
- 15 **Бергсон, А.** Смех [Текст] / Предисл. и примеч. И. С. Вдовина. – М. : Искусство, 1992. – 127 с.
- 16 **Leacock, S.** Humour and Humanity: An Introduction to the Study of Humour [Text] – New York, Henry Holt and Company. – 1938. – 280 p.
- 17 **Карасик, В. И.** Анекдот как предмет лингвистического изучения [Текст] // Жанры речи: Межвуз. сб. науч. тр. – Саратов: Колледж. – 1997. – Вып.1. – С. 175–182.
- 18 **Кулинич, М. А.** Лингвокультурология юмора (на материале английского языка) [Текст] – Самара : Изд-во Самар. гос. пед. ун-та. – 1999. – 156 с.
- 19 **Boxer, D., Cortés-Conde.** Florencia from bonding to biting: Conversational joking and identity display [Text] // Journal of pragmatics. –1997. – № 27. P. 71–79.
- 20 **Карасик, В. И.** Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] – В. : Перемена. – 2002. – 477 с.

References

- 1 **Qojakeev, T.** Satira negizderi / T. Qojakeev [Basics of satire] [Text] – Almaty : Sanat, 1996. – 464 p.

2 **Salihova, A.** Qazaq tılındegі komika tudyruyñ tıldık tabıǵaty: filol. ğylym. kand... diss. : 10.02.02. – qazaq tılı [Linguistic nature of creating comics in the Kazakh language: dissertation written for the degree of candidate of philological sciences. : 10.02.02. - Kazakh language] [Text] – Almaty, 2001. – 112 p.

3 **İbraeva, G.** Syqaq janrynda qoldanylatyn tıldık amal-täsilder : filol. ğylym. kand... diss. avtoref. : 10.02.02. – qazaq tılı [Linguistic techniques used in the literary genre: the author's abstract of the dissertation written for the degree of candidate of philological sciences, author's reference: 10.02.02. - Kazakh language] [Text] – Astana, 2010. – 25 p.

4 **Smaǵūlova G. N., Ąmirhanova G. A.** Qazaq äzilderinñ taqyryptyq erekшелikleri [Thematic features of Kazakh jokes] [Text] //KazNU Herald, Philology series, № 1(159), 2016. – P. 234–239.

5 **Zhumagulova, V. I.** Satira i jumor v presse Kazahstana [Satire and humor in the press of Kazakhstan] [Text] – Almaty, 2001 – P. 243.

6 **Mäulenova, B. M.** Qazaq satirasynyñ tılı (lingvistikalıq sipattama): : filol. ğylym. kand... diss. avtoref. : 10.02.02. – qazaq tılı [The language of Kazakh satire (linguistic description): the author's abstract of the dissertation written for the degree of candidate of philological sciences, author's reference: 10.02.02. – Kazakh language] [Text] – Astana, 2006. – 23 p.

7 **Qopaeva, A. Q.** Kōrkem mätindeǵı qaljyñdar jāne tıldık oralymdar: lingvomädeni aspekt // Toraiǵyrov universitetinñ habarşysy Filologialyq seria [Jokes and language reversals in literary text: linguistic and cultural aspect [Text] // Bulletin of Toraygyrov University Philological series] № 4. – 2022. – P. 159–167. <https://doi.org/10.48081/JPQS5670>

8 **Äljanova, A. B., Äljanov, M.** Qazaqstandaǵy orys tildi baspasözdegi satiralıq diskurs [Satirical discourse in the Russian-language press in Kazakhstan // Al-Farabi KazNU Herald. Journalism Series, Volume 54] [Text] № 4. – 2019, – P. 47–56. /doi.org/10.26577/HJ-2019-4-j6

9 **Attardo, S., Raskin, V.** Script theory revis(it)ed: Joke similarity and joke representation model [Text] // HUMOR: International Journal of Humor Research. 1991. 4(3-4). P. 293–347.

10 **Grice, P.** Logic and conversation [Text] // P. Cole, J. L. Morgan eds. Speech acts, 1975. (3). – P. 41–58.

11 **Attardo, S.** Violation of conversational maxims and cooperation: The case of jokes [Text] // Journal of Pragmatics, 1993. 19(6). – P. 537–558.

12 **Chlopicki, W., Brzozowska, D.** Humorous Discourse [Text] – Berlin, Boston : DeGruyterMouton, 2017. [Electronic resource]. – URL : https://books.google.kz/books?id=81BKDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gs_ge_summary_r&cad=0 – (Review date: 11.09.2021).

13 **Davies, Ch.** Ethnic humor around the world : A comparative analysis [Text] / Christie Davies. – Bloomington; Indianapolis : Indianauniv. press, Cop. 1990. – 404 p.

14 **Propp, V. Ja.** Morfologija volshebnoj skazki [Morphology of a fairy tale] [Text] – L., 1982. – 168 p.

15 **Bergson, A.** Smeh / Predisl. i primech. I. S. Vdovina [Laughter [Text] / Foreword and note by I.S. Wdovina] – M. : Art, 1992. – 127 p.

16 **Leacock, S.** Humour and Humanity: An Introduction to the Study of Humour [Text] – New York, Henry Holt and Company, 1938. – 280 p.

17 **Karasik, V. I.** Anekdot kak predmet lingvisticheskogo izuchenija // Zhanry rechi : Mezhevuz. sb. nauch. tr. [Anecdote as a subject of linguistic study [Text] // Genres of speech: Interuniversity collection of scientific papers] – Saratov : College, 1997. – Issue 1. – P. 175–182.

18 **Kulinich, M.A.** Lingvokul'turologija jumora (na materiale anglijskogo jazyka) [Linguoculturology of humor (on the material of the English language)] [Text] – Samara : Samar Publishing House. state ped. university, 1999. – 156 p.

19 **Boxer, D., Cortés-Conde.** Florencia from bonding to biting: Conversational joking and identity display [Text] // Journal of pragmatics. – 1997. – № 27. – P. 71–79.

20 **Karasik, V. I.** Jazykovoj krug:lichnost', koncepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse] [Text] – V. : Change, 2002. – 477 p.

25.08.23 ж. баспаға түсті.

25.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*С. С. Исакова¹, Н. К. Култанбаева², Г. Г. Ермекбаева³

^{1,2,3}Актюбинский региональный

университет имени К. Жубанова,

Республика Казахстан, г. Актюбе.

Поступило в редакцию 25.08.23.

Поступило с исправлениями 25.01.24.

Принято в печать 26.08.24.

ЮМОРИСТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС: ИССЛЕДОВАНИЕ, ОПРЕДЕЛЕНИЕ, КЛАССИФИКАЦИЯ И ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ

Статья посвящена изучению юмористического дискурса. Актуальность исследования объясняется тем, что юмористический дискурс в казахском языкознании не являлся предметом специального

исследования. Известно, что понятия, относящиеся к категории юмора, сатиры и т.д. всесторонне рассматриваются в областях философии, психологии, логики, литературоведения. Однако изучение юмористического дискурса в рамках антропогенной парадигмы языкознания позволяет выявить общечеловеческие универсальные черты и этнические особенности. В научной работе проводится анализ определений термина дискурс. Рассматривается изучение юмористического дискурса зарубежными и отечественными исследователями. Проанализированы определения понятия юмористического дискурса, предложен собственный вывод. Определяется разность понятий смех и комедия. Жанровая классификация юмористического дискурса изучается по теории речевого акта и учения о текстоведении. Юмористический дискурс определяется как репрезентативный, декларативный, оценочный, коммуникативный, карикатурный, фатический, референтный, аккумуляторный, конативный юмористические жанры. Выделяют три характерных признака юмористического дискурса: коммуникативное намерение участников общения отказаться от серьезного разговора; юмористическая атмосфера общения, т. е. свободное общение в дружеских отношениях, отсутствие стеснения, колебания и желание критически мягко пересмотреть актуальные понятия; смехотворное поведение, наличие определенных моделей поведения, принятых в этой лингвокультурной среде.

Ключевые слова: юмористический дискурс, смех, юмор, комическое, жанры речевого акта, юмористическая атмосфера, поведение смеха, коммуникативное намерение.

*S. S. Issakova¹, N. K. Kultanbayeva², G. G. Ermekbayeva³

^{1,2,3}К. Zhubanov Aktobe Regional University,

Republic of Kazakhstan, Aktobe.

Received 25.08.23.

Received in revised form 25.01.24.

Accepted for publication 26.08.24.

HUMOROUS DISCOURSE: STUDY, DEFINITION, CLASSIFICATION AND CHARACTERISTIC FEATURES

The article is devoted to the study of humorous discourse. The relevance of the study is explained by the fact that humorous discourse is not a special object of study in Kazakh linguistics. It is known that the

concepts belonging to the category of humor, revenge, etc. are considered in detail in the fields of philosophy, psychology, logic and literary studies. However, the study of humorous discourse within the framework of the anthropocentric paradigm of linguistics allows us to identify human and ethnic characteristics. The scientific work analyzes the definitions given to the term discourse. The study of humorous discourse by foreign and domestic researchers is considered. After analyzing the definitions given to the concept of humorous discourse, a kind of conclusion is proposed. A distinction is made between the concepts of laughter and comedy. The genre classification of humorous discourse is studied according to the theory of the act of speech and the doctrine of textual studies. It is established that humorous discourse has representative, declarative, evaluative, communicative, caricature, phatic, referent, accumulative, conative humorous genres. Three characteristic features of humorous discourse are distinguished: the communicative intention of the participants in the relationship to abandon a serious conversation; the humorous atmosphere of communication, that is, free communication in friendly relations, the lack of cramming, hesitation and the desire to critically revise relevant concepts in a soft way; the presence of certain patterns of laughter behavior adopted in this linguocultural environment.

Keywords: humorous discourse, laughter, humor, comedy, speech act genres, humorous atmosphere, laughter behavior, communicative intent.

<https://doi.org/10.48081/GUHT8046>

**Г. К. Исмаилова¹, *К. Е. Хасенова², И. В. Шеститко³,
О. Т. Солтанбекова⁴, З. Т. Рахматуллина⁵**

^{1,2,4,5} Университет имени Шакарима города Семей,

Республика Казахстан, г. Семей;

³ Белорусский государственный педагогический университет,

Республика Беларусь, г. Минск.

*e-mail: klarita_khassenova@mail.ru

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6061-6590>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0063-8536>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8792-0444>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6338-7256>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6429-7120>

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО РАЗВИТИЮ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ ОБУЧАЕМЫХ И ОБУЧАЮЩИХ

В данной статье указаны теоретические и практические аспекты реализации проектной деятельности по развитию функциональной грамотности обучаемых и обучающихся в учебных заведениях области Абай. В частности, представлены цель, задачи проекта, его научная новизна, а также определены методы и пути его осуществления. Также в статье обсуждаются основные задачи проекта, включая определение актуальных потребностей образовательной парадигмы, разработку современных учебно-методических комплексов и информационного обеспечения, а также создание экспериментальной площадки и проведение научно-практических мероприятий.

Методология проекта основана на использовании полиязычных текстов на казахском, английском, русском, немецком и турецком языках для развития функциональных компетенций учащихся. В статье подчеркивается важность учебно-методического обеспечения как инструмента для успешной адаптации выпускников к быстро меняющимся условиям современного мира и их профессиональной мобильности.

В разделе практической подготовки представлены результаты социологического опроса, в результате которого обосновывается необходимость разработки и использования созданного учебно-методического комплекса-контента для учителей школ казахского, русского и английского языков и преподавателей немецкого и турецкого языков, представленного на мультимедийной платформе, разработанной участниками проектной группы университета имени Шакарима города Семей.

Ключевые слова: функциональная грамотность, проект, комплекс-контент, учебно-методическое обеспечение, полиязычное и поликультурное образование.

Введение

Согласно стратегическому плану развития образования функциональная грамотность участников учебного процесса является одним из приоритетных направлений в Казахстане. Государство понимает, насколько важен не только уровень академических знаний, но и формирование умений применять полученные знания в практике повседневной жизни, в различных сферах деятельности для успешной реализации личностных качеств.

Материалы и методы

С целью разработки и внедрения в практику образовательного процесса методики развития функциональной грамотности на текстовой основе, поддерживаемой учебно-методическим комплекс-контентом, а также создания экспериментальной площадки по внедрению методики функциональной грамотности участников общеобразовательных учебных заведений области Абай был разработан и реализован проект АР14871008 «Развитие функциональной грамотности обучающихся и обучаемых в системе национального полиязычного и поликультурного педагогического образования», разработанный коллективом педагогов НАО «Университета имени Шакарима города Семей» на базе грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан под руководством профессора Исмаиловой Г. К.

Основными задачами проекта явились:

- 1) определить актуальные потребности новой образовательной парадигмы, формируемой в Казахстане в области развития функциональной грамотности полиязычного и поликультурного педагогического образования;
- 2) уточнить содержание понятия учебно-методического обеспечения применительно к задачам развития функциональной грамотности полиязычного и поликультурного профессионального образования в Казахстане;

3) разработать современные научно обоснованные варианты учебно-методического и информационного обеспечения развития функциональной грамотности, включающие:

- программу развития функциональной грамотности обучающихся на базе полиязычных текстов на казахском, английском, русском, немецком, турецком языках с целью системного, научно-обоснованного составления учебно-методических и учебных материалов, внедряемых в образовательный процесс;

- учебно-методический комплекс - контент, использование которого в образовательном процессе позволит развить функциональные компетенции участников процесса;

- мультимедийную платформу с размещённым инструментарием для формирования функциональной грамотности.

4) провести экспертизу предложенных вариантов учебно-методического обеспечения развития функциональной грамотности полиязычного и поликультурного профессионального образования с привлечением работодателей;

5) создать на базе университета экспериментальную площадку по внедрению методики функциональной грамотности учащихся средних общеобразовательных школ, а также проведение вебинаров, тренингов, курсов повышения квалификации для учителей районов области Абай;

6) разработать рекомендации по применению предложенных вариантов учебно-методического обеспечения развития функциональной грамотности полиязычного и поликультурного профессионального образования.

Предпосылками к разработке проекта являлись:

- Государственная программа развития образования Республики Казахстан, в которой перед системой школьного образования поставлена цель формирования интеллектуального, физически и духовно развитого гражданина, удовлетворение его потребности в получении образования, обеспечивающего успех и социальную адаптацию в быстро меняющемся мире [1].

- «Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников», разработанный для совершенствования функциональной грамотности казахстанских обучаемых, где поставлены задачи модернизации содержания образования, учебно-методического обеспечения, форм и методов обучения с целью развития функциональной грамотности школьников [2] и другие документы [3]. Кроме того, основанием проекта послужил анализ результатов международной программы по оценке качества обучения PISA, целью которой является определение образовательных достижений 15-летних обучающихся в области чтения,

математики и естествознания всех организаций образования [4; 5]. Казахстан принимал участие в данной программе с 2009 г. 4 раза. Тестирование по Программе проводится раз в 3 года. К сожалению, показатели 2018 года оказались ниже собственных, в предыдущие периоды - Казахстан занял 69 место из 79 участников.

Оценка уровня грамотности и компетенций населения Казахстана свидетельствует о значительном отставании от многих стран мира. По результатам Программы международной оценки компетенций взрослых от 16 до 65 лет ОЭСР (PIAAC), Казахстан занял 34-е место по читательской, 33-е - по математической грамотности из 39 стран и 32-е - по грамотности в сфере информационно-коммуникативных технологий из 36 стран. Результаты Казахстана намного ниже среднего показателя стран-участниц ОЭСР и Российской Федерации: 9-е место по читательской и 15-е - по математической грамотности. При неизменности этого положения в системе образования и науки в обозримой перспективе неизбежны дальнейшее ухудшение качества национального человеческого капитала, депрофессионализация кадров и снижение экономического потенциала страны. В связи с этим в 2022 году МНиВО РК запланировало комплекс мероприятий по развитию функциональной грамотности учащихся казахстанских школ, в частности, внедрение курсов «Глобальные компетенции» с целью создания такого образования, которое будет не только давать знания, но и формировать умения применять их в жизни.

Разработанный проект органично вписался в систему работы органов образования Казахстана в деле развития функциональной грамотности участников образовательного процесса.

Современное общество требует от выпускников средних и высших учебных заведений продуктивных действий в избранной области. Основная задача образования – подготовка конкурентоспособных специалистов, способных работать на мировом уровне, готовых к профессиональному росту и мобильности. Продуктивное образование позволяет совершенствовать образовательный процесс в соответствии с быстро меняющейся социокультурной ситуацией. Основной составляющей межкультурной коммуникации является подготовка к иноязычной речевой коммуникации, которая включает усвоение знаний и навыков для адекватной передачи информации между представителями разных языков и культур через вербальное общение и обратную связь. Таким образом, научная новизна проекта обусловлена интересом к функциональной грамотности, отражающей, насколько выпускники школ могут применять знания в реальных жизненных ситуациях современного мира.

Понятие «функциональная грамотность» с различных позиций исследовано Р. Н. Бунеевым, Е. В. Бунеевой, С. Г. Вершловским [6], Б. С. Гершунским, Л. Ю. Комиссаровой, О. Е. Лебедевым, Л. М. Перминовой. Ряд учёных: И. Ю. Алексашин, О. А. Абдуллаев, Ю. П. Киселев [7], О. Е. Лебедев, Е. И. Огарев, А. В. Хуторской рассматривают функциональную грамотность с позиции образованности учащихся и образовательного результата.

Авторы проекта подчеркивают важность функциональной грамотности и считают учебно-методическое обеспечение ключевым для её развития в полиязычном и поликультурном образовании. Оно организует учебный процесс, определяя содержание и методы обучения, что важно для успешного преподавания и высоких профессиональных качеств выпускников.

Необходимость продолжать работу в данном направлении, бесспорно, осознаётся, как на законодательном уровне, так и педагогическим сообществом [8; 9; 10]. Данный проект внес весомый вклад в развитие функциональной грамотности, он позволил реализовать задачу формирования творческой, поликультурной социально успешной личности, адаптированной к современным условиям, что является стратегически важным для Казахстана в повышении рейтинга и его положения в мировом образовательном пространстве, а также вхождения в международную образовательную парадигму высокообразованной нации ведущих тридцати стран мира.

Результаты и обсуждение

Первая задача проекта была выполнена посредством проведённого цикла семинаров в течение 2022–2024 гг. на базе средних образовательных школ Бескарагайского, Абайского, Аягоского и Кокпектинского районов, города Семей области Абай и других образовательных учреждений.

Цель проведения семинаров заключалась в активизации внедрения в учебный процесс заданий, направленных на формирование функциональной грамотности по циклу языковых дисциплин, повышение уровня педагогического мастерства учителей-предметников по формированию функциональной грамотности обучающихся средней школы. В период проведения семинаров осуществлен опрос респондентов «Анкета по вопросам формирования функциональной грамотности обучающихся», разработанная участниками проектной группы НАО «Университет имени Шакарима». В качестве респондентов в основном были учителя языкового цикла и студенты университета.

Результаты анализа проведённого анкетирования показывают, что в ней приняли участие 236 участников, из которых женщины составили абсолютное большинство – 95 %, соответственно мужчин составили 5 % от числа всех респондентов. Возраст участников составил от 20 до 60 лет.

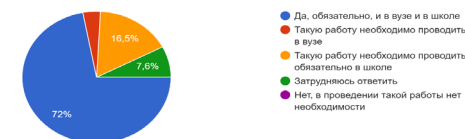
Анкета была довольно лаконичной и включала помимо общих данных 6 основных вопросов с различными вариантами ответов.

1. Понимаете ли вы, что такое функциональная грамотность и зачем её формировать?
236 ответов

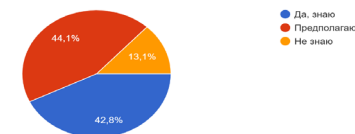
На первый вопрос: «Понимаете ли вы, что такое функциональная грамотность и зачем её формировать?» большинство респондентов ответили: «Имею некоторое представление, но затрудняюсь дать определение» – 53,8 %, малочисленная группа ответила: «Нет, не знаю, что это такое» – 2,6 %. Среди тех, кто ответил: «Да, хорошо понимаю» – 43,6 %.

2. Считаете ли формирование функциональной грамотности необходимым направлением в педагогической деятельности в школе и в вузе?
236 ответов

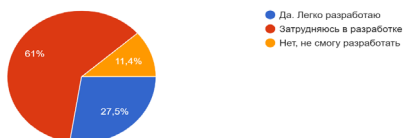
На вопрос: «Считаете ли формирование функциональной грамотности необходимым направлением в педагогической деятельности в школе и в вузе» более 70 % ответили: «Да, обязательно, и в вузе, и в школе».

3. Знаете ли вы, на каких уроках можно формировать функциональную грамотность?
236 ответов

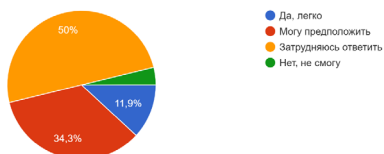
На вопрос: «Знаете ли вы, на каких уроках можно формировать функциональную грамотность?» – положительно ответило 42,8 % участников опроса.

4. Сможете ли вы разработать задания по формированию функциональной грамотности обучающихся
236 ответов

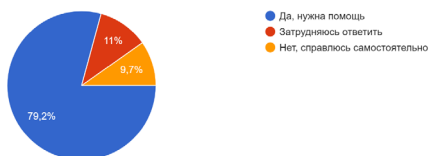
Следующий вопрос: «Сможете ли вы разработать задания по формированию функциональной грамотности обучающихся?» – уже был отрицательным, так как 61 % честно признались, что затрудняются в разработке такого рода заданий.

5. Можете перечислить методы и приемы, с помощью которых можно формировать функциональную грамотность обучающихся
236 ответов

Отвечая на вопрос: «Можете перечислить методы и приемы, с помощью которых можно формировать функциональную грамотность обучающихся?» – половина участников также затруднилась ответить по данному пункту.

6. Нужна ли вам методическая помощь в организации работы по формированию функциональной грамотности обучающихся
236 ответов

И в завершении, отвечая на вопрос: «Нужна ли вам методическая помощь в организации работы по формированию функциональной грамотности обучающихся?», было установлено, что около 79,2 % участникам необходима существенная методическая помощь для разработки и апробации такого рода заданий.

Помимо опроса для участников семинара разъяснена актуальность вопроса формирования функциональной грамотности обучающихся, также продемонстрированы примерные задания по формированию функциональной грамотности в учебном процессе.

С целью выполнения второй, третьей и четвертой задач проекта разработаны современные научно обоснованные варианты учебно-методического и информационного обеспечения развития функциональной грамотности, размещенные на мультимедийной платформе с инструментарием для формирования функциональной грамотности на казахском, русском, английском, немецком и турецком языках – <https://sites.google.com/view/functionalliteracy/>.

В рамках пятой задачи была открыта 10 апреля 2023 года «Экспериментальная площадка по развитию функциональной грамотности в условиях полиязычного образования» аудитория 236 в корпусе № 3 университета, которая оборудована интерактивной панелью, 11 моноблоками и гарнитурами.

11 апреля 2023 года в Неделю науки была проведена республиканская научно-практическая конференция «Вопросы формирования функциональной грамотности в образовательном пространстве Республики Казахстан» по разработанной программе с вручением сертификатов участникам конференции и формированием сборника трудов. В настоящее время решается заключительная задача проекта.

Информация о финансировании

Статья написана в рамках выполняемой научно-исследовательской работы по грантовому финансированию МНиВО РК на 2022–2024 гг. на тему «Развитие функциональной грамотности обучающихся и обучаемых в системе национального полиязычного и поликультурного педагогического образования» – ИРН AP14871008. Руководитель проекта – Исмаилова Г. К.

Выводы

Важность результатов проекта обосновывается анализом потребностей заинтересованных сторон: абитуриентов, студентов, их родственников, работодателей, государства и образовательных органов. Проект отвечает на запросы качественных образовательных программ, конкурентоспособной подготовки специалистов, и соответствия навыков профессиональным стандартам. Результаты помогут выбрать эффективные образовательные

технологии, сочетая традиционные и мультимедийные методы, для успешного реформирования высшего образования.

Список использованных источников

1 Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020–2025 годы (постановление Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года №726) [Текст].

2 Национальный план развития функциональной грамотности школьников на 2012–2016 годы, утвержденный Правительством Республики Казахстан от 25 июня 2012 года № 832 [Текст]. – [http://ppi.kz/index.php?id=777\(=ru&option=com_content&view=article\)](http://ppi.kz/index.php?id=777(=ru&option=com_content&view=article)

3 Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2021–2022 учебном году» [Текст]. – Нур-Султан : НАО им. Ы. Алтынсарина. – 2021. – 338 с. https://kacharschool1-edu.kz/images-new/normativ_baza/IMP-2021-2022-.pdf

4 Исследование «PISA для школ» [Электронный ресурс]. – <https://www.oecd4.org/pisa/pisa-for-schools/Reader's%20guide%20in%20Russian.pdf>

5 **Нурбаев, Ж.** Почему казахстанские школьники провалили международный экзамен PISA? [Электронный ресурс]. – https://forbes.kz/process/education/pochemu_kazahstanskije_shkolniki_provalili_mejdunarodnyiy_ekzamen_pisa

6 **Вершловский, С. Г., Матюшкина, М. Д.** Функциональная грамотность выпускников школ [Текст] // СОЦИС. – 2007. – № 5. – С. 140–145.

7 **Алексашина, И. Ю., Абдулаева, О. А., Киселев, Ю. П.** Формирование и оценка функциональной грамотности учащихся: Учебно-методическое пособие [Текст]. – СПб. : КАРО. – 2019. – 160 с. <https://mcko.ru/articles/2264>

8 **Абдикерова, Б. Х.** Функциональная грамотность - важнейшее условие повышения качества образования [Текст] // Функциональная грамотность – важнейшее условие повышения качества образования: Материалы обл. науч.-практ. конф. работников образования. – 2021. – С. 15–17. <https://umckrg.gov.kz/files/loader/1624960717206.pdf>

9 **Шеститко, И. В.** Практико-ориентированное обучение: от знания к функциональной грамотности [Текст] // Народная асвета. – 2021. – № 4. – С. 26–30.

10 **Маркасова, О. А.** Понятие «грамотность» в наивном языковом сознании: поиск критериев и средств достижения [Текст] // Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. – 2015. – № 2. – С. 172–182.

References

1 Gosudarstvennaya programma razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazaxstan na 2020–2025 gody` (postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazaxstan ot 12 oktyabrya 2021 goda № 726) [State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020–2025 (Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 12, 2021, No. 726)] [Text].

2 Nacional'nyj plan razvitiya funkcional'noj gramotnosti shkol'nikov na 2012–2016 gody`, utverzhennyj Pravitel'stvom Respubliki Kazaxstan ot 25 iyunya 2012 goda № 832 [National plan for the development of functional literacy of schoolchildren for 2012–2016, approved by the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 25, 2012 No. 832] [Text]. – [http://ppi.kz/index.php?id=777\(=ru&option=com_content&view=article\)](http://ppi.kz/index.php?id=777(=ru&option=com_content&view=article)

3 Instruktivno-metodicheskoe pis'mo «Ob osobennostyax uchebno-vospitatel'nogo processa v organizacijax srednego obrazovaniya Respubliki Kazaxstan v 2021–2022 uchebnom godu» [Instructional and methodological letter «On the features of the educational process in secondary education organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2021–2022 academic year»] [Text]. – Nur-Sultan : NAO im. Y'. Alty'nsarina, 2021. – 338 p. https://kacharschool1-edu.kz/images-new/normativ_baza/IMP-2021-2022-.pdf

4 Issledovanie «PISA dlya shkol» [PISA for Schools Study] [Electronic resource]. – <https://www.oecd.org/pisa/pisa-for-schools/Reader's%20guide%20in%20Russian.pdf>

5 **Nurbaev, Zh.** Pochemu kazaxstanskije shkol'niki provalili mezhdunarodnyj e'kzamen PISA? [Why did Kazakh schoolchildren fail the international PISA exam?] [Electronic resource] – https://forbes.kz/process/education/pochemu_kazahstanskije_shkolniki_provalili_mejdunarodnyiy_ekzamen_pisa

6 **Vershlovskij, S. G., Matyushkina, M. D.** Funkcional'naya gramotnost' vy'pusknikov shkol [Functional literacy of school graduates][Text] // SOCIS. – 2007. – № 5. – P. 140–145.

7 **Aleksashina, I. Yu., Abdulaeva, O. A., Kiselev, Yu. P.** Formirovanie i ocenka funkcional'noj gramotnosti uchashhixsya: Uchebno-metodicheskoe posobie [Formation and assessment of functional literacy of students: Educational and methodological manual] [Text] – St. Petersburg : KARO, 2019. – 160 p. – <https://mcko.ru/articles/2264>

8 **Abdikeroва, B. H.** Funkcional'naya gramotnost' – vazhnejshee uslovie povы'sheniya kachestva obrazovaniya [Functional literacy is the most important condition for improving the quality of education] [Text] // Funkcional'naya gramotnost' – vazhnejshee uslovie povы'sheniya kachestva obrazovaniya:

Materialy' obl. nauch.-prakt. konf. rabotnikov obrazovaniya [Functional literacy is the most important condition for improving the quality of education: Materials from the region scientific-practical conf. education workers]. – 2021. – P. 15–17. <https://umckrg.gov.kz/files/loader/1624960717206.pdf>

9 **Shestitko, I. V.** Praktiko-orientirovannoe obuchenie: ot znaniya k funktsional'noj gramotnosti [Practice-oriented learning: from knowledge to functional literacy] [Text] // Narodnaya asveta. – 2021. – № 4. – P. 26–30.

10 **Markasova, O. A.** Ponyatie «gramotnost'» v naivnom yazy'kovom soznanii: poisk kriteriev i sredstv dostizheniya [The concept of «literacy» in the naive linguistic consciousness: the search for criteria and means of achievement] [Text] // Bulletin of the Novosibirsk State Pedagogical University. – 2015. – № 2. – P. 172–182.

Поступило в редакцию 30.01.24.

Поступило с исправлениями 25.07.24.

Принято в печать 26.08.24.

Г. К. Исмаилова¹, *К.Е. Хасенова², И. В. Шеститко³,

О. Т. Солтанбекова⁴, З. Т. Рахматуллина⁵

^{1,2,4,5}Семей қаласының Шәкәрім

атындағы университеті,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

³Беларусь мемлекеттік

педагогикалық университеті,

Беларусь Республикасы, Минск қ.

30.01.24 ж. баспаға түсті.

25.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

БІЛІМ АЛУШЫЛАР МЕН БІЛІМ БЕРУШІЛЕРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ БОЙЫНША ЖОБАЛАУ ҚЫЗМЕТІН ІСКЕ АСЫРУ

Бұл мақалада Абай облысының оқу орындарында білім алушылар мен білім берушілердің функционалдық сауаттылығын дамыту бойынша жобалау қызметін іске асырудың теориялық және практикалық аспектілері көрсетілген. Атап айтқанда, жобаның мақсаты, міндеттері, оның ғылыми жаңалығы, сондай-ақ оны жүзеге асырудың әдістері мен жолдары анықталды. Мақалада сонымен қатар жобаның негізгі мақсаттары, оның ішінде білім беру

парадигмасының қазіргі қажеттіліктерін анықтау, заманауи оқу-әдістемелік кешендер мен ақпараттық қамтамасыз етуді әзірлеу, сонымен қатар эксперименттік алаң құру және ғылыми-тәжірибелік іс-шараларды өткізу қарастырылған.

Жобаның әдістемесі оқушылардың функционалдық құзыреттіліктерін дамыту үшін қазақ, ағылшын, орыс, неміс және түрік тілдеріндегі көптілді мәтіндерді пайдалануға негізделген. Мақалада оқу-әдістемелік қамтамасыз етудің қазіргі заманның тез өзгертін жағдайларына және олардың кәсіби ұтқырлығына бітірушілердің сәтті бейімделуінің құралы ретіндегі маңыздылығы атап өтілген.

Практикалық дайындық бөлімінде Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің жобалау тобының қатысушылары әзірлеген мультимедиялық платформада ұсынылған қазақ, орыс және ағылшын тілдері мектептерінің мұғалімдері мен неміс және түрік тілдерінің оқытушылары үшін құрылған оқу-әдістемелік кешен-контентті әзірлеу және пайдалану қажеттілігі негізделетін социологиялық сауалнама нәтижелері ұсынылған.

Кілтті сөздер: функционалдық сауаттылық, жоба, кешенді-контент, оқу-әдістемелік қамтамасыз ету, көптілді және көпмәдениетті білім беру.

G. K. Ismailova¹, *K. E. Khasenova², I. V. Shestitko³,

O. T. Soltanbekova⁴, Z. T. Rakhmatullina⁵

^{1,2,4,5}Shakarim University of Semey City,

Republic of Kazakhstan, Semey;

³Belarus State Pedagogical University,

Republic of Belarus, Minsk.

Received 30.01.24.

Received in revised form 25.07.24.

Accepted for publication 26.08.24.

IMPLEMENTATION OF PROJECT ACTIVITIES FOR THE DEVELOPMENT OF FUNCTIONAL LITERACY OF TRAINEES AND TRAINERS

This article describes the theoretical and practical aspects of the implementation of project activities for the development of functional literacy of trainees and trainers in educational institutions of the Abai region. In particular, the purpose, objectives of the project, its scientific

novelty are presented, as well as methods and ways of its implementation are defined. The article also discusses the main objectives of the project, including identifying the current needs of the educational paradigm, developing modern educational and methodological complexes and information support, as well as creating an experimental site and conducting scientific and practical activities.

The project methodology is based on the use of multilingual texts in Kazakh, English, Russian, German and Turkish to develop trainees' functional competencies. The article emphasizes the importance of educational and methodological support as a tool for the successful adaptation of graduates to the rapidly changing conditions of the modern world and their professional mobility.

The practical training section presents the results of a sociological survey, which justifies the need to develop and use the created educational and methodological complex-content for trainers of Kazakh, Russian and English schools and trainers of German and Turkish languages, presented on a multimedia platform developed by the teachers of the Shakarim Semey University project group.

Keywords: functional literacy, project, complex content, educational and methodological support, multilingual and multicultural education.

FTAMP 16.31.02

<https://doi.org/10.48081/GSUH3312>***Б. М. Кадырова**

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: masalim70@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5952-8219>

**БИЗНЕС КОММУНИКАЦИЯНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Ғылыми мақалада бизнес коммуникацияны зерттеудің теориялық негіздері қарастырылады. Бизнес – адам іс-әрекетінің маңызды саласы. Оның ұлттық-мәдени ерекшелігі тілдің барлық деңгейлерінде және барлық аспектілерінде көрінеді. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен жаһандану ғасырында бизнес контекстегі коммуникацияның маңызы арта түсуде. Сондықтан бизнес коммуникацияны тілдік аспектілер тұрғысынан саралап, қазақ тіл біліміндегі тың және өзекті тақырып ретінде ғылыми тұжырымдар жасау қажеттілігі сөзсіз. Мақалада бизнес коммуникацияға байланысты экономикалық, кәсіпкерлік және басқа да бағыттарда жазылған ғылыми зерттеулерге шолу жасалып, тақырыптың зерттелу деңгейі анықталады. Бизнесінің экономикалық қызмет ретіндегі негізгі сипаттары жүйеленеді. Қолданыстағы іскерлік дискурс, кәсіби дискурс және бизнес дискурс ұғымдарына анықтамалар беріліп, өзіндік ерекшелігі көрсетіледі. Бизнес дискурстың іскерлік дискурстан айырмашылығын көрсету мақсатында «бизнес» және «кәсіпкерлік» ұғымдары анықталады. Бизнес туралы анықтамалардың саралануы негізінде бизнес коммуникацияның негізгі шарттары жүйеленеді. Бизнес коммуникацияны лингвистикалық тұрғыдан зерттеуде оның когнитивтік, мәдени, лингвопрагматикалық және жанрлық қырларын саралау қажеттілігі түжырымдалады.

Ғылыми мақаланың теориялық және практикалық маңыздылығы бизнес коммуникацияны зерттеудің негізгі аспектілерін одан әрі талдау және дамыту үшін ғылыми негіз бола алатындығында.

Кілтті сөздер: бизнес коммуникация, кәсіпкерлік, бизнес лингвистика, бизнес дискурс, іскерлік дискурс.

Кіріспе

Ғылыми зерттеу тақырыбының өзектілігін бірнеше маңызды мәселелермен байланыстыруға болады. Оларды санамалап көрсететін болсақ, алдымен әлемдік жаһанданумен байланыстырамыз. Әлемдік жаһандану заманында бизнестің даму деңгейі шегіне жете жоғарылауына орай әлемдік нарықта компаниялар мен жеке тұлғалар өзара белсенді қатынасқа түседі. Осыған орай қарым-қатынасты әртүрлі мәдениеттер мен тілдерге бейімдеудің қажеттілігі туындайды. Бизнес коммуникацияны қалай дұрыс жүргізу керектігін білу, хат алмасу, келіссөздер жүргізу негізгі құзыретке айналатыны белгілі. Екіншіден, ғаламтор және әлеуметтік медиамен байланысты. Виртуалды кеңістік пен әлеуметтік медиа бизнес коммуникацияның жаңа платформаларын жасайды. Бұл веб-сайттар, блогтар, әлеуметтік медиа маркетинг және т. б. үшін тиімді мәтіндер жазуды қамтитыны анық. Үшіншіден, брендинг және маркетингпен байланысты. Тілдік аспектілер компания брендині құру және қолдау үшін маңызды. Ұлттық сипаттағы ерекше назар аудартағын ұрандар, логотиптер мен маркетингтік хабарламалар тұтынушылардың көз алдында компанияның имиджін қалыптастырады. Төртіншіден, бизнеске қатысты заңды құжаттар мен келісімшарттарда тілді дұрыс қолданбау әдеби тіл нормасымен қатар заңдылық тұрғыдан да түрлі мәселелерді туындатуы мүмкін. Мұндай тәуекелдердің алдын алу үшін бизнес мәтіндерді жазу мен бизнес саласына қатысты құқықтық лексика ережелерін білу маңызды. Бесіншіден, болашақ бизнес саласы мамандарының қазақ әдеби тілінің нормалары мен тіл жұмсау шеберлігін, коммуникация этикасын дамытумен байланысты. Лингвистикалық аспектілерді түсіну бизнес саласындағы мамандарға команданы тиімді басқаруға, конфликтін шешуге және өзара түсініспеушіліктерді азайтуға, кәсіпкерлікте мол пайда табуға көмектеседі. Бұл жерде бизнес риторика туралы білім қажет екені анық. Бизнес коммуникацияның теориялық мәселелерін бизнес лингвистика зерттейді. Бизнес лингвистика – қазақ тіл білімі үшін жаңа синергетикалық ғылыми бағыт. Бұл бағытта қазақ тіл білімінде кешенді зерттеулердің жоқтығы мен ғылыми-теориялық негіздерінің сараланбауы және қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі болғанымен бизнестің тілі мемлекеттік тіл және ұлттық тіл негізінде қалыптаспауы тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Дүниежүзінде кәсіпкерлер мен менеджерлер үшін қарым-қатынас және тілді тиімді пайдалану бойынша көптеген практикалық нұсқаулықтар шығарылған. Онда бизнес коммуникация үшін болжамды пікірлер мен формулалар тізімдері бар, оларда нарық саласындағы коммуникативті стратегиялар, нұсқаулар мен сендіру әдістері бойынша түрлі кеңестер беріледі. Қазақ тілдік кеңістігіндегі материалдар негізінде жазылған осы бағыттағы лингвистикалық зерттеулер жоқтың қасы. Сондықтан бизнес лингвистика

аясында зерттелетін өте ауқымды тақырып – бизнес коммуникацияны тілдік аспектілер тұрғысынан саралап, қазақ тіл біліміндегі тың және өзекті тақырып ретінде ғылыми тұжырымдар жасау қажеттілігі сөзсіз. Аталмыш ғылыми мақала сол бағыттағы ізденістердің қатарын толықтырады анық.

Материалдар мен әдістері

Қоғамның қарқынды дамуы ғылымның жекелеген салаларының пәнаралық синергиясының артуына әкелуде. Бизнес – адам іс-әрекетінің маңызды саласы. Оның ұлттық-мәдени ерекшелігі тілдің барлық деңгейлерінде және барлық аспектілерінде көрінеді. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен жаһандану ғасырында бизнес контекстегі коммуникацияның маңызы арта түсуде. Әлемдік лингвистикада бизнес коммуникация туралы ғылыми мақалалар, диссертациялық зерттеулер, монографиялар жазылған. Олардың қатарында D. Boden зерттеулерін атауымызға болады. Ол бизнес келіссөздер, бизнес салалары мен аспектілері бойынша ғылыми тұжырымдар жасаған [1]. Бизнес коммуникация синергетикалық бағыт болғаннан кейін осы тақырыптағы көптеген зерттеулер экономикалық, кәсіпкерлік тұрғысынан жазылған. Мәселен, әлеуметтік қызметтер нарығында фирмадағы бизнес-коммуникацияларды ұйымдастыруды жетілдіру жолдары Е. А. Скамейкинаның [2], кәсіпкерлік құрылымдардың бизнес-коммуникацияларын қалыптастыру мен жұмыс істеудің тұжырымдамалық тәсілдері Н. В. Долгушеваның [3] зерттеулерінде қарастырылған. Бизнес коммуникация әлеуметтік, философиялық тұрғыдан да біршама зерттелген. Мамандандырылған басылымдардағы бизнес-коммуникацияларды дамыту факторы ретінде қарастырған В. А. Лимнің [4], бизнес саласындағы сөйлеу коммуникациясын орыс және ағылшын тілдеріндегі мәтіндер негізінде қарастырған З. И. Гурьеваның [5], виртуалды байланыс ортасы жағдайындағы іскерлік коммуникацияның лингвомәдени аспектісін қарастырған Ле Тхи Фьонг Линьнің [6] зерттеулері лингвистикалық тұрғыдан жазылған. Бизнес лингвистика мен ғаламтордағы іскерлік қатынас, бизнес дискурс мәселелерін орыс тіл білімінде Ю. В. Данюшина зерттесе [7], маркетингтік дискурстағы жанрлық жүйенің коммуникативті-прагматикалық негіздері И. А. Гусейновада қарастырылған [8].

Қазақ тіліндегі «Қазіргі бизнес коммуникация» атты еңбекті [9] атауға болады. Оқулық ретінде жазылған бұл еңбек ағылшын тілінен аударылған. Типологиясы мен генеологиясы тұрғысынан екі бөлек топқа жататын ағылшын тілі мен қазақ тілінің этностық, мәдени, танымдық т.б. тұрғыдан үлкен айырмашылығы бар. Ағылшын тіліне байланысты айтылған тұжырымдардың барлығын қазақ тіліне қабылдай алмасымыз анық. Сондықтан бизнес коммуникацияны қазақ тілінің материалдары негізінде

қарастырып, бизнес тілінің ұлттық тіл негізінде қалыптасуын саралау өте өзекті мәселелердің қатарында. Осы мақсаттағы зерттеу барысында синергетикалық тәсіл, семантиканы сипаттау әдісі, салыстырмалы талдау, сөздіктерді сұрыптау әдістемесі қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Бизнес коммуникация туралы әлемдік лингвистикада біраз зерттеулер жазылғанымен, қазақ тіл біліміндегі тың және өзекті тақырып екенін айттық. Тіл білімінде іскерлік дискурс, коммуникация, жарнама тілі және т.б. зерттеулер бар. Іскерлік және кәсіби дискурстар туралы да көптеген зерттеулер бар екендігін жоққа шығармаймыз. Шындығында, іскерлік дискурс, кәсіби дискурс және бизнес дискурс бірдей емес. Функционалды стилистикада іскерлік (ресми - іскерлік) әдеби тіл стильдерінің бір түрі ретінде қолданылатыны белгілі. Іскерлік ұғымы бастапқыда қарапайым (ауызекі тілден) іскерлік сөйлеу стилін ажырату үшін қолданылды. Іскерлік дискурс өз ішінде саяси, экономикалық, әкімшілік және т.б. дискурстың кез-келген кәсіби түрлерін қамтиды. Бұл іскерлік терминінің қолданыс аясының кеңдігін көрсетеді. Институционалдық дискурстың әмбебап түрі болып табылатын *іскерлік дискурс* ол нақты айқындалған мәдениеттанымдық және коммуникативтік бағытқа, прагма-мағыналық жүктемеге және стилистикалық регламенттеуге, шарттылыққа, коммуникативтік жағдайлардың стереотиптілігіне және сөйлеу этикетіне ие. Ал *бизнес дискурс* бизнес саласы бойынша қамтиды. *Бизнес дискурс* – бұл белгілі бір адамдар тобы құрған бизнестегі белгілі бір коммуникативті жағдайда дискурстың инвариантты моделінің көрінісі. *Кәсіби дискурс* – бұл кәсіби бағытталған лексикон. Іскерлік және кәсіби дискурс негізінен синонимдік құбылыстар болып табылады, ал бизнес дискурс пен іскерлік дискурсты теңестіруге болмайды, өйткені олар тек гипо-гиперонимиялық қатынастармен байланысты. Бұған көз жеткізу үшін «бизнес» және «кәсіпкерлік» ұғымдарын анықтап алғанымыз дұрыс. «Бизнес» және «кәсіпкерлік» ұғымдары – нарықтық экономикада жиі қолданылатын терминдер. Экономикалық сөздіктерде бұларға теориялық тұрғыдан анықтамалар берілген. Ол сөздіктерде бизнестің мәні мен мақсаты, ұйымдастырылу сипаты мен құқықтық формалары, қызмет ету саласы туралы қалыптасқан түсініктер мен анықтамалар бар. Қазақ тілінде бизнес пен кәсіпкерлік синоним ретінде қолданылып жүр. Бірақ орыс тіліндегі кейбір зерттеулерде олардың өзіндік ерекшеліктері бар екендігі де айтылады: «Бизнес экономическая деятельность, целью которой является получение прибыли, дохода или иной личной выгоды. Бизнес – это деловая активность, направленная в конечном счете на совершение коммерческих операций по обмену товарами или услугами, результатом которых может быть получение прибыли или решение убытков. Понятие

бизнес отличается от предпринимательства тем, что к бизнес относится совершение любых единичных разовых коммерческих сделок, в любой сфере деятельности» [10, 293-б.]. Бұл пікірде бизнес пен кәсіпкерлік ұғымының айырмашылығы көрсетілсе, кей сөздікте «бизнес – предпринимательство» деп, бизнес пен кәсіпкерлік ұғымдары тең дәрежеде беріледі. Бизнес деген лексикалық бірліктің өзі ағылшын тілінен (business) енген және қазақ тіліндегі *іс, кәсіпкерлік* деген мағынаны беретін сөз. Зерттеу барысында экономикалық зерттеулердегі бизнеске берілген анықтамаларды саралай келе, алдымен бизнестің белгілі бір мақсатқа негізделген бастамашыл экономикалық қызмет екенін айтамыз. Бизнестің экономикалық қызмет ретіндегі негізгі сипаттары:

- әркімнің өз тәуекелі мен жауапкершілігіне негізделуі;
- тауар өндіру, сату, сатып алу, қызмет түрлерін көрсету;
- пайда табу (бастысы);
- өз ісін дамыту (пайда таба отырып);
- белгілі бір мөлшердегі қаражатпен байланыстылығы (бизнесті жүргізуге өз қаражатын салуы, қарыз, несие алуы мүмкін).

Бизнестің тағы бір ерекшелігі қоғамдағы жігерлі, белсенді адамдарға өз қабілеттерін қолдана отырып, өздерін дәлелдеуге мүмкіндік беруі. Сондықтан бизнес өз ісін дамыту, имиджін жақсарту, фирмалардың мәртебесін арттыру функциясын да атқарады. Бизнесті кәсіпкерлік ретінде танығандағы негізгі белгілері – бастамашылық, жауапкершілік, тәуекел, ізденімпаздық, қиын шешімдерді табу. Бұл – бизнесті кәсіпкерлік ретінде экономикалық қызметтің басқа түрлерінен ажырататын негізгі белгілер. Кәсіпкерлік өндірісті, сауданы, қаржыны, қызмет көрсетуді, делдалдықты, сақтандыру ісін қамтиды. Кәсіпкерлік қызметті ғана емес, сонымен бірге осы қызметті жүзеге асыратын фирмалар мен кәсіпорындарды да бизнес деп атайды. Қолданыста *шағын бизнес, халықаралық бизнес* деген қолданыстар да бар. Бұл бизнестің таралу деңгейіне, қызмет жасайтын адамдардың санына және т.б. байланысты. Бизнес тек қызмет түрі ғана емес, сонымен бірге жеке адамның, кәсіпкердің кәсібіне де айналуы мүмкін.

«Экономика» энциклопедиялық сөздігінде бизнеске тауар өндіру, сату, сатып алу, басқа да қызмет түрлерін көрсету арқылы жүзеге асырылатын қызмет екендігі туралы анықтама беріледі. Сату, сатып алу дегенде жеке тұлғалардың түрлі тауарлар мен қызметтерді сатып алуы, мәселен, базардан жемістер мен көкөністерді сатып алса немесе өздері пайдалану үшін өсірсе, онда ол бизнеспен айналысу болып саналмайды және кәсіпкер емес. Егер осы аталған жеміс-жидектерді пайда табу, сату үшін қажет мөлшерден көп өсірсе немесе сатып алса және артығын айырбастаса немесе сатса, онда оны бизнеспен айналысады деп айтуға болады. Алайда, бизнес

әдетте кәсіпкерлікке қарағанда кеңірек түсіндіріледі, өйткені ол нарықтық экономиканың барлық қатысушылары арасындағы қатынастарды қамтиды және кәсіпкерлердің де, тұтынушылардың да, жалдамалы жұмысшылардың да, мемлекеттік құрылымдардың да әрекеттерін қамтиды [11]. Бизнесік жүйені адамдар арасында өндіру мен тұтыну процесінде қалыптасатын қатынастардың жиынтығы десек болады. Ол басқарудың кез-келген түріне тән. Бизнес нарықта сатып алушылар мен сатушылардың едәуір бөлігі болған кезде пайда болатын жүйе ретінде қарастырылуы тиіс. Бизнеске байланысты тілдік қолданыста *бәсекелестік, инфрақұрылым, басқару жүйесі (менеджмент), сұраныс пен ұсынысты зерттеу, маркетинг* және т.б. бірліктер бар. Бизнес әлемі – өзіндік ерекшеліктерімен қатар терминологиясы қалыптасқан ерекше әлем. Оны лингвистикалық тұрғыдан түрлі аспектіде қарастыру тіл білімі үшін үлкен жетістік.

Бизнес – табыс пен пайда әкелетін экономикалық қызмет. Берілген анықтамаларға сүйене келе, бизнестің кәсіпкерлікпен байланыстылығын көреміз. Бизнес, кәсіпкерлік ұғымдарын талдау барысында бизнестің өнімді немесе әртүрлі қызметтерді құру, өндіру және сату арқылы табысты арттыруға бағытталған шаруашылық жүргізуші субъектінің экономикалық, инвестициялық қызметі екенін тұжырымдадық. Осы бизнеске қатысты анықтамаларды саралай келе, бизнес коммуникацияның негізгі шарттарын жүйелейміз. Бизнес коммуникацияның негізгі шарттары:

- бизнес коммуникация белгілі бір нақты мақсатқа бағытталуы және оның нәтижесіне барлық қатысушылардың қызығушылығы болуы тиіс;
- коммуникацияға қатысушылар арасында өзара түрлі қайшылықтар (ұнатпау, жақтырмау) болуына қарамастан ортақ тілдесулері қажет;
- коммуниканттар арасында іскерлік этикет, лауазымдық дәреже, субординация сияқты түрлі ресми шектеулер сақталуы тиіс. Бизнес коммуникацияның дұрыс құрылуы мақсатқа жетудің кілті десек болады.

Біз жоғарыда бизнеске қатысты *шағын бизнес, халықаралық бизнес* деген қолданыстар бар екендігін айттық. Халықаралық сипаттағы бизнес коммуникация мәдениетаралық болып табылады, өйткені әртүрлі мәдениеттердің (ұлттық, гендерлік, корпоративтік т.б.) тасымалдаушылары өзара әрекеттеседі. Бұл әрекеттесудің тиімділігі сана биігінің сәйкес келуімен немесе сәйкес келмеуімен анықталады. Халықаралық бизнес-коммуникация кезіндегі коммуникативті мінез-құлық коммуниканттардың басқа мәдениет өкілінің мінез-құлқының этномәдени ерекшелігін білуіне де, әңгімелесушінің сыртқы бейнесіне (сөйлеу этикеті, киім киісі, жүріс-тұрысы, қимылы) және басқа мәдениетті тасымалдаушылардың күнделікті санасында қалыптасқан келіссөздер жағдайына да байланысты. Бизнес-коммуникацияның табысты болуы үшін түрлі мәдениет өкілдеріне жататын

тілдік қатынасқа түсушілердің дәстүрлері мен құндылықтарын білу және құрметтеу қажет. Мәселен қарапайым этикет түрлеріне жататын қол алысу тәртібі, орынды күлімсіреудің өзі шетелдік серіктестермен миллиондаған долларлық келісімшарттарға қол жеткізеді. Бизнес коммуникацияға түсушілердің коммуникативті мінез-құлқына әсер ететін жағдайларға мәдени кедергілер, кәте түсіну, түрлі стереотиптер және т.б. жатады. Бизнес коммуникацияда сөйлеу этикетін меңгеру сенімділікті арттырады және сенімділікпен қатар құрмет сезімін оятуға көмектеседі. Сөйлеу этикетінің ережелерін білу және оны коммуникацияда этикетке сай қолдану сөйлеушінің де өзіне деген сенімін арттырады. Осы айтылған жайларды жүйелей келе, бизнес коммуникация, соның ішінде қазақ тілдік кеңістігіндегі бизнес коммуникацияны лингвистикалық тұрғыдан зерттеуде оның когнитивтік, мәдени, лингвопрагматикалық және жанрлық аспектілерін саралау қажеттігіне көз жеткіземіз.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, отандық және халықаралық бизнестің дамыған ғасырында бизнес коммуникация маңызды орын алады. Бизнестің дұрыс жүргізілуі, табысты болуы тікелей коммуникацияға байланысты. Сондықтан кәсіби жетістікке қол жеткізу мақсатындағы бизнес-коммуникация лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты қарастырылуы тиіс. Мақалада шолу жасалған ғылыми еңбектердің қазақ тіл білімінде бизнес коммуникация теориясын жасауға негіз болары анық. Бизнес коммуникацияның қазақ тілдік кеңістігі аясында зерделенуі бизнес лингвистика деп аталатын синергетикалық бағыттағы жаңа ғылыми бағыттың ғылыми теориялармен толығып, дамуына ықпал етеді және бизнестегі қазақ тілінің қолданысын арттырады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Boden, D.** The business of talk. Organizations in action [Text]. – London : Polity Press. – 1994. – 272 p.
- 2 **Скамейкина, Е. А.** Совершенствование организации бизнес-коммуникаций фирмы на рынке социальных услуг : автореферат дис. ... кандидата экономических наук [Текст]. – Санкт-Петербург. – 2003. – 19 с.
- 3 **Долгушева, Н. В.** Концептуальные подходы к формированию и функционированию бизнес-коммуникаций предпринимательских структур : диссертация ... кандидата экономических наук [Текст]. – Екатеринбург. – 2009. – 196 с.

4 **Лим, В. А.** Специализированные издания как фактор развития бизнес-коммуникаций: автореферат дис. ... кандидата филологических наук [Текст]. – Москва. – 2006. – 26 с.

5 **Гурьева, З. И.** Речевая коммуникация в сфере бизнеса: к созданию интегративной теории : На материале текстов на русском и английском языках: автореферат дис. ... доктора филологических наук [Текст]. – Краснодар. – 2003. – 50 с.

6 **Ле Тхи Фыонг Линь** Лингвокультурологический аспект бизнес-коммуникации в условиях виртуальной среды общения: на материале электронной деловой переписки: диссертация ... кандидата филологических наук [Текст]. – Москва. – 2020. – 207 с.

7 **Данюшина, Ю. В.** Бизнес-лингвистика и деловое общение в Интернете [Текст] : монография / Ю. В. Данюшина. – Москва : ГУУ. – 2010. – 275 с.

8 **Гусейнова, А. И.** Коммуникативно-прагматические основания жанровой системы в маркетинговом дискурсе : автореферат дис. ... доктора филологических наук [Текст]. – Москва. – 2010. – 41 с.

9 **Куртланд Л. Бове, Джон В. Тилл** Қазіргі бизнес-коммуникация [Мәтін]. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – 2019. – 736 б.

10 Экономика/словарь по обществознанию под ред. Петрунина Ю. Ю., Панова М. И. – 3-е изд. [Текст]. – М.: КДУ. – 2006. – 512 с.

11 Экономика : энцикл. словарь / В. Г. Золотогоров. [Текст]. – Минск : Интерпрессервис : Кн. дом. – 2003. – 719 с.

References

1 **Boden, D.** The business of talk. Organizations in action [Text]. – London : Polity Press. 1994. – 272 p.

2 **Skamejkina, E. A.** Sovershenstvovanie organizatsii biznes-kommunikatsij firmy` na ry`nke social`ny`x uslug [Improving the organization of the company`s business communications in the social services market] : avtoreferat dis. ... kandidata e`konomicheskix nauk [Text]. – Sankt-Peterburg, 2003. – 19 p.

3 **Dolgusheva, N. V.** Konceptual`ny`e podxody` k formirovaniyu i funkcionirovaniyu biznes-kommunikatsij predprinimatel`skix struktur [Conceptual approaches to the formation and functioning of business communications of entrepreneurial structures] : dissertatsiya ... kandidata e`konomicheskix nauk [Text]. – Ekaterinburg, 2009. – 196 p.

4 **Lim, V. A.** Specializirovanny`e izdaniya kak faktor razvitiya biznes-kommunikatsij [Specialized publications as a factor in the development of business communications] : avtoreferat dis. ... kandidata filologicheskix nauk [Text]. – Moskva, 2006. – 26 p.

5 **Gur`eva, Z. I.** Rechevaya kommunikaciya v sfere biznesa [Speech communication in business: towards the creation of an integrative theory] : k sozdaniyu integrativnoj teorii : Na materiale tekstov na russkom i anglijskom yazy`kax: avtoreferat dis. ... doktora filologicheskix nauk [Text]. – Krasnodar, 2003. – 50 p.

6 **Le Txi Fy`ong Lin`** Lingvokul`turologicheskij aspekt biznes-kommunikatsii v usloviyax virtual`noj srede` obshheniya: na materiale e`lektronnoj delovoj perepiski: dissertatsiya ... kandidata filologicheskix nauk [Text]. – Moskva, 2020. – 207 p.

7 **Danyushina, Yu. V.** Biznes-lingvistika i delovoe obshhenie v Internetе [Text] : monografiya / Yu. V. Danyushina. – Moskva : GUU, 2010. – 275 p.

8 **Gusejnova, A. I.** Kommunikativno-pragmaticheskie osnovaniya zhanrovoj sistemy` v marketingovom diskurse : avtoreferat dis. ... doktora filologicheskix nauk [Text]. – Moskva, 2010. – 41 p.

9 **Kurtland L. Bove, Dzhon V. Till** Қазіргі бизнес-коммуникация [Modern business communication] [Text]. – Almaty` : «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 736 б.

10 *E`konomika/slovar` po obshhestvoznaniyu pod red. Petrunina Yu. Yu., Panova M. I.* [Economics/Dictionary of Social Studies] – 3-e izd. [Text]. – M. : KDU, 2006. – 512 p.

11 *E`konomika: e`ncikl. slovar` [Economics : an encyclopedia. dictionary] / V. G. Zolotogorov [Text]. – Minsk : Interpresservis : Kn. dom, 2003. – 719 p.*

02.02.24 ж. баспаға түсті.

27.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Б. М. Кадырова*

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 02.02.24.

Поступило с исправлениями 27.07.24.

Принято в печать 26.08.24.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ БИЗНЕС КОММУНИКАЦИИ

В научной статье рассматриваются теоретические основы исследования бизнес-коммуникации. Бизнес — важнейшая сфера деятельности человека. Его национально-культурная специфика

проявляется на всех уровнях и во всех аспектах языка. В век информационно-коммуникационных технологий и глобализации все большее значение приобретает коммуникация в контексте бизнеса. Поэтому возникает необходимость дифференцировать бизнес-коммуникации с точки зрения лингвистических аспектов, что подчеркивает ее актуальность для исследования казахского языкознания. В статье представлен обзор научных исследований, написанных в экономических, предпринимательских и других областях, связанных с бизнес-коммуникациями, а также определяется уровень изученности темы. Систематизируются основные характеристики бизнеса как экономической деятельности. Даны определения существующим понятиям делового дискурса, профессионального дискурса и бизнес-дискурса, а также показана их специфика. В целях отражения отличия бизнес-дискурса от делового дискурса определяются понятия «бизнес» и «предпринимательство». На основе дифференциации бизнес-определений систематизируются основные условия бизнес-коммуникации. В лингвистическом исследовании бизнес-коммуникации сформулирована необходимость дифференциации ее когнитивных, культурных, лингвопрагматических и жанровых аспектов.

Теоретическая и практическая значимость научной статьи заключается в том, что результаты исследования могут служить основой для дальнейшего анализа и развития основных аспектов изучения коммуникации.

Ключевые слова: бизнес коммуникация, предпринимательство, бизнес лингвистика, бизнес дискурс, деловой дискурс.

*B. M. Kadyrova

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 02.02.24.

Received in revised form 27.07.24.

Accepted for publication 26.08.24.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF BUSINESS COMMUNICATION RESEARCH

The scientific article discusses the theoretical foundations of business communication research. Business is the most important sphere of human activity. Its national and cultural specificity is manifested at all levels and

in all aspects of the language. In the age of information and communication technologies and globalization, communication in a business context is becoming increasingly important. Therefore, there is a need to differentiate business communications from the point of view of linguistic aspects, which emphasizes its relevance for the study of Kazakh linguistics. The article provides an overview of scientific research written in economic, entrepreneurial and other areas related to business communications, and also determines the level of knowledge of the topic. The main characteristics of business as an economic activity are systematized. Definitions are given to the existing concepts of business discourse, professional discourse and business discourse, and their specificity is also shown. In order to reflect the difference between business discourse and business discourse, the concepts of «business» and «entrepreneurship» are defined. Based on the differentiation of business definitions, the basic conditions of business communication are systematized. The linguistic study of business communication articulates the need to differentiate its cognitive, cultural, linguopragmatic and genre aspects.

The theoretical and practical significance of the scientific article lies in the fact that the research results can serve as the basis for further analysis and development of the main aspects of the study of communication.

Keywords: business communication, entrepreneurship, business linguistics, business discourse, business discourse.

<https://doi.org/10.48081/CSSX4273>

***А. А. Касымова**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

*e-mail: assemzere.ak@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8783-888X>

ИНТЕРНЕТ-ЛЕКСИКАНЫ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТІЛ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Ғылыми мақалада интернет-лексиканы зерттеуге ұмтылыс тілдің әлеуметтік табиғатына, әлеуметтік функцияларына, әлеуметтік факторлардың тілге әсерін және тілдің қоғам өміріндегі ролін ескере отырып, мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты, әлеуметтік лингвистика мен лингвомәдениеттің жетістіктері негізінде кең ауқымды проблемалар шеңберінде кешенді зерттеу арқылы жүзеге асырылды. Интернет-лексика қазіргі лингвистиканың антропоцентризмге деген жалпы көзқарасына, лексиканың лингвистикалық ерекшеліктерінің бірегейлігін анықтап қана қоймай, сонымен қатар қарым-қатынас процесінде осы интернет-лексиканы құрайтын сөздер тобын қолданудың әлеуметтік және прагматикалық факторларын түсіндіру қажеттілігіне жауап беретін сала екенін ескерсек, зерттелуі өзекті, кезек күттірмейтін мәселе екенін аңғартады. Интернет-коммуникацияның лексикасын зерттеу лингвистикалық зерттеулердің когнитивті-функционалды бағыты тұрғысынан осы бірліктердің тұжырымдамалық сипаттамаларын ескере отырып жүзеге асырылды. Сонымен қатар интернет саласы туралы ғылымдағы алғашқы тұжырымдар мен пікірлер, ғылыми ізденістер негізге алынып, жалпы интернетті зерттеу, соның ішінде интернет тілін зерттеудің маңыздылығы гуманитарлық тәсіл шеңберінде қолға алынды. Интернет-лексиканы қалыптастыруда интернет-коммуникацияның ролі анықталады. Интернет-лексиканы лингвистика ілімінің зерттеу объектісіне алыну барысы сипатталды. Жалпы интернет-лексиканың тіл ғылымындағы орны анықталады.

Кілтті сөздер: интернет-лексика, әлеуметтік желі тілі, интернет-коммуникация, интернет терминдер, ғылыми тұжырым.

Кіріспе

Қазіргі таңда лингвист ғалымдар үшін интернет-лексиканы зерттеу өзекті болып табылады. Оның негізгі себептеріне келетін болсақ, біріншіден, интернет-лексика динамикалық өте жылдам қарқынмен даму үстінде. Яғни технологиялық прогреске, экономикалық-мәдени байланыстардың салдарынан тілде жаңа сөздер, сөз тіркестері мен қысқартулар жиі пайда болады. Осындай қарқынды даму салдарынан зерттеушілерге лексикадағы соңғы өзгерістерді бақылау қиынға соғады. Екіншіден, интернет байланысы көбінесе тілдің бейресми және шығармашылық қолданылуын қамтиды. Пайдаланушылар көбінесе жаңа сөздерді ойлап табады, бұрыннан бар сөздерді өзгертеді немесе дәстүрлі емес грамматика мен емлені қолданады. Интернеттегі қарым-қатынастың бейресми сипаты ресми және стандартталған тілге көбірек сәйкес келетін дәстүрлі лингвистикалық талдау әдістерін қолдануда қиындықтар тудыруы мүмкін. Үшіншіден, интернет – әртүрлі субмәдениеттері, қауымдастықтары мен платформалары бар әртүрлі кеңістік. Олардың әрқайсысының өзіндік сөздік қоры болады. Интернет тілін үйрену осы әртүрлілікті ескеруді талап етеді. Әртүрлі онлайн кеңістіктердегі тілдік вариациялардың көптігіне байланысты оларды меңгеру қиынға соғады. Төртіншіден, интернет-лексика көбінесе контексте және пайдаланушылардың жалпы біліміне байланысты қалыптасады. Кейбір сөздер немесе сөз тіркестері белгілі бір онлайн қауымдастық немесе платформа шеңберінде белгілі бір мағынаға немесе коннотацияға ие болғандықтан, әмбебап қолданылатын анықтамалар жасауды қиындатады. Контекстік сұрақтар түсінбеушілікке және қате түсіндіруге әкелуі мүмкін. Бесіншіден, интернет байланысы тек мәтінді ғана емес, сонымен қатар суреттерді, бейнелерді, эмодзилерді және басқа мультимедиялық элементтерді де қамтиды. Интернет-лексикасын меңгеру мен зерттеу осы мультимодальды аспектілерді қарастыруды талап етеді, өйткені мәтіндер мәндік және визуалды элементтердің тіркесімі арқылы берілуі мүмкін. Мұндай мультимодальды коммуникацияны талдау және түсіндіру лингвистерге қосымша міндеттер қояды. Алтыншыдан, стандартталған сөздіктер мен грамматикалық ережелері бар дәстүрлі тілдерден айырмашылығы, интернет-лексиканың орталықтандырылған стандартталған сөздіктері жоқ. Ресми нұсқаулықтардың болмауы интернет терминдерінің нақты анықтамалары мен ережелерін анықтауда қиындық тудырады. Жетіншіден, интернет-лексиканың көп бөлігін пайдаланушылардың өздері жасайды. Бұл пайдаланушыға бағытталған сипат, тілдік ерекшеліктердің әрқашан дәстүрлі үлгілерге сәйкес келе бермейтінін білдіреді. Сондықтан интернет лингвистикада қалыптасқан лингвистикалық теориялар мен құрылымдарды қолдануды қиындатады. Сондықтан интернет-лексиканы тіл туралы ғылым контекстінде динамикалық, бейресми, алуан

түрлі контексте тәуелді сипатына байланысты зерттеу өзектілігі терең, күрделі мәселе болып табылады.

Материалдар мен әдістері

Мақалада интернет желісінің пайда болуы мен дамуы, адамдар арасында интернет-коммуникацияның пайда болуы мен оның нәтижесінде қалыптасқан интернет-лексиканың зерттелу барысын шетелдік және отандық зерттеушілердің тұжырымдамаларын негізге ала отырып, жүзеге асырдық. Атап айтқанда, шетелдік ғалымдардан М. Кастельс, А. Неклесс, А. Бюль, М. Вейнштейн, Д. С. Голованова, Е. И. Горошко, М. Б. Бергельсон, О.Б. Скородумова, А. В. Соколов, Т. Ж. Бальжирова, қазақ зерттеушілерінен А. Серікбаева, Г. Сәрсексе, З. Р. Құрманбекова, Н. Х. Ахатаева, Д. Е. Капанова, Қ. С. Ерғалиев сынды ғалымдардың зерттеу нәтижелері мен тұжырымдарына сүйендік. Интернет-лексиканы жинау, топтастыруда эмпирикалық деңгейдегі санау, бақылау, өлшеу, сипаттау әдістері қолданылды. Ал интернет-лексиканың теориялық сипатын кешенді зерттеуде теориялық деңгейдің гипотетикалық, логикалық (талдау, синтез, индукция, дедукция, аналогия) әдістері басшылыққа алынды.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі жаһандық кеңістікте адамдар арасындағы коммуникативтік қатынастардың дені интернет желісінде жүзеге асуда. Соңғы уақытта интернет желілерде тілді қолданудың жиілігі артып, арнайы коммуникативті орта, арнайы коммуникативті кеңістік қалыптасып та үлгерді. Бұның тілдегі көрінісі ретінде жалпы тіл білімінде интернет лингвистикасын зерттеуге арналған ғылымның ерекше бағыты қалыптасты. Сондықтан «интернет-лексика» терминін қазақ тіл білімінде қарастыру тілдік зерттеудегі өзекті мәселелердің бірі болуымен ерекшеленеді. Бұл ретте ең алдымен «интернет дегеніміз не?», «интернеттің қандай мүмкіндіктері бар?» деген сауалдарға жауап беріп алу қажет.

Сөздіктерде: «Интернет (ағылш.т. internet) – кез келген ақпаратты сақтап, кең ауқымда таратуға арналған компьютерлік желілердің ғаламдық жүйесі» деген нақты анықтаманы кездестіреміз [1, 98-б.]. Яғни интернет дегеніміз жекелеген адамдарды ғана емес, бүкіл ғаламзат атаулыны бір-бірімен ұзақтан байланысқа, коммуникацияға түсіретін құрал деп түсінуге болады. Сондай-ақ гуманитарлық, лингвистикалық бағыттағы анықтамаларға назар аударатын болсақ, зерттеуші О. Б. Скородумова интернетті әлеуметтік-философиялық ұстанымдар тұрғысынан ақпарат алмасудың желілік принциптеріне, «коммуникациялық өзара әрекеттесудің интерактивтілігіне, объективті шындықты модельдеудің жаңа тәсілдеріне, ақпараттық ағындарды берудің жаңа технологияларына және түбегейлі жаңа техника – дербес компьютерлерге» негізделген ерекше құбылыс ретінде

қарастырады [2, 102-б.]. Интернетті коммуникация деп танитын зерттеуші Т. Ж. Бальжирова интернет-коммуникацияны «адам өмірінің техногендік, ақпараттық және социо-психоантропологиялық контекстерінің құрамдас бөлігі» екенін баса айтады [3, 37-б.]. Оның пікірінше, интернет әлеуметтік коммуникация құралы ретінде «ақпараттық әлемнің әлеуметтік субъектісінің (желі қолданушы) белсенділігі / пассивтілігі» сияқты қасиеттерді анықтай отырып, ақпараттық қоғамның адамның әлеуметтік тіліне ықпалын анықтайды [3, 53].

Интернет жайлы алғашқы түсінік 1969 жылы АҚШ-тағы американдық ғалым Джозеф Карл Робнетт Ликлайдер Солтүстік Американың DARPA әскери департаментінің тапсырысы бойынша ARPANET желісін (Advanced Research Projects Agency Network) ойлап тапқан кезде пайда болады. Осы жылдың соңында бұл желіге тек төрт компьютер қосылған еді. 1971 жылы ғалым Рэй Томлинсонның ойлап табуымен интернет арқылы электрондық пошта арқылы хабарлама жіберу мүмкіндігі пайда болады. Аталған талпыныстардан кейін тек 1991 жылы ғана дүниежүзілік интернет желісі пайда болады. Дүниежүзілік интернет желісінің әзірлеушісі Винтон Серф болып табылады. Осы жылдар аралығында интернет желісінің ауқымы кеңейіп, 1992 жылға қарай әлемнің көптеген елдері интернетке қосылады [4].

Жалпы интернеттің даму тарихы ХХ ғасырдың 50-жылдарынан бастау алады. Батыс елдерінің ғалымдары, атап айтқанда АҚШ, Франция және Ұлыбританияның ғылыми-зерттеу зертханалары интернет жайлы ғылыми негіздемелерді жариялаған алғашқы елдер болып табылады. Кеңес Одағы тұсында жасанды интеллект құру бойынша әзірлемелер жүргізіліп, зерттеулер жасалғанымен, барлық Кеңес Одағы құрамындағы елдерде интернет кешеуілдеп пайда болды. Интернет-лексика жайлы алғашқы қазақ тілді зерттеулердің бірі ретінде А. Серікбаеваның «Әлеуметтік желідегі ағылшын тілінен енген жаңа сөздер» мақаласын [5], Г. Ә. Сәрсекенің «Компьютерге негізделген коммуникацияның лингвистикалық мінездемесі» [6], зерттеуін, сондай-ақ соңғы жылдары интернет жайлы маңызды мәселелерді қозғап жүрген Н. Х. Ахтаеваның «Интернет-коммуникацияның ерекшелігі» [7], Д. Е. Капанованың «Тікток – шет тілін үйренудің тиімді құралы» [8], Қ. С. Ерғалиевтің «Блог – интернет-коммуникация жанрларының бірі» [9], З. Р. Курманбекованың «Интернет-мем» және олардың түрлері» [10] атты ғылыми зерттеулерін атап көрсетуге болады. Алайда қазақ лингвистері арасында интернет-лексика, коммуникацияны зерттеуге талпыныс жасалып жатқанына қарамастан, әлі де тіл ғылымының интернет-лексика саласын қалыптастыруда шешімін таппаған мәселелерді кеңінен сипаттауды қажет ететініне көзіміз жетуде.

2000 жылдардан бері орыс ғалымдары интернет-лексика мәселесіне ерекше назар аударып, әртүрлі бағытта зерттеу объектілеріне алып келеді. Атап айтатын болсақ, Е. Горошко әлеуметтік желіде қалыптасқан лексиканы «интернет феномены» деп атай отырып, интернет желісін тілдік коммуникация құру платформасы ретінде түсіндіріп, интернетті зерттеуге бағытталған ғылыми тұжырымдарды саралай келе, оны зерттеудің бірнеше тәсілдерін ұсынады [11, 48-б.]. Яғни әлеуметтік желі тілін зерттеуге бағытталған ғалымдардың ұстанған ғылыми бағыттарына сәйкес төмендегідей топтастыру жасауға болады:

Д. Белл, М. Порат, Э. Тоффлер, Т. Стоунер, А. Рунов, Е. Путилованың зерттеулеріне сүйенетін болсақ, интернет жаңа әлеуметтік зерттеу объектісі ретінде ұғынылып, желіні дамытудың әлеуметтік болжамдары қарастырылуы қажет деген тұжырым жасалады. Яғни, интернет біртұтас ақпараттық кеңістік ретінде, технологияның, білімнің және ақпараттың рөлін атқаратын болады. Бұдан қоғамдық құрылымның өзгерісі көрінеді. Аталған әдіс-тәсілдер ақпарат пен технология интернеттің анықтаушы және жүйе құрушы бөлігі екенін аңғартады [12, 18-б.].

М. Кастельс, А. Неклесс, А. Биккулов, А. Родионов, А. Чистяков, Д. Кутюгин, Т. Бальжирова және т.б. интернет-технологияларға негізделген қазіргі қоғамның желілік табиғатын зерттеуге аса мән берді. Олардың алдыңғы зерттеушілер тобынан айырмашылығы интернет желісі мәселесі бұрыннан қоғамда бар, тек әлеуметтік институттарды желілік құрылымдарға айналдыру және осы үдерістер кең белең алған қоғамның әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер екенін көрсетумен ерекшеленеді. Бұл бағыты ұстанушылардың прагматикалық түсінігі бойынша интернет коммуникативті қасиеттері арқылы анықталады. Сондықтан интернетті жеке дербес коммуникативті институт деп тану мүмкіндігін ұсынады [12, 24-б.].

А. Буль, М. Вайнштейн, Д. Иванов, А. Крокер, М. Паетау және т.б. ғалымдар тобы интернет саласындағы әлеуметтік виртуалдандыру теорияларына аса мән береді. Бұл бағытта зерттеу жүргізген ғалымдар интернетті виртуалды аналог немесе әлемнің бейнесі ретінде қарастырады. Яғни, олардың тұжырымдамасы бойынша, интернет – әлеуметтілікті виртуалдандыру тетіктері іске қосылатын әмбебап коммуникативті кеңістік. Бұл бағытта виртуалдық жаңа коммуникациялық технологиялардың сөзсіз әлеуметтік әсері болып табылады. Интернет әлеуметтік құбылыс ретінде желілік байланыстары айқын және кең қолжетімді виртуалды орта ретінде қарастырылады. Интернет технологиялар арқылы жүзеге асырылатын әлеуметтік шындықты виртуалдандыру оны айтарлықтай өзгертіп, жаңа шындық қалыптастырады [12, 26-б.].

Ф. Гуаттари, Ю. Кристева, Дж. Джойс, М. Фуко және т.б. интернет саласын зерттеуде қоғамдық көзқарастың постмодерндік тұжырымдамаларына сүйенеді. Атап айтқанда ризома, интертекстуалдылық, хаосмос, жұп тақырып және т.б. Интернетті сипаттаудың барлық постмодерндік тәсілдерінде гиперболизация, аналогия, метафоризация әдістері қолданылады. Постмодерндік теорияда бағалау критерийлері абсолюттік шындыққа сәйкес келмейтіндігі жайлы сөз етіледі [12, 31-б.].

Расымен де, топтық және тұлғааралық қарым-қатынас әсерлерінің үйлесімін анықтайтын интернеттің нақты анықталған қасиеттері мен сипаттамалары ғаламдық және ұлттық масштабта әлеуметтік өзара әрекеттесуді ұйымдастырудың тиімді құралына айналатын ерекше құбылыс болып табылады. Сондықтан зерттеуші А. Войкунский жалпы интернетті әр қырынан зерттеуде гуманитарлық және пәнаралық тәсілдерді қолдану тиімді нәтиже береді деп санайды [13]. Себебі интернеттегі экономикалық мәселелер, лингвистикалық мәселелер тікелей гуманитарлық тәсілді қажет етеді. Ал олардың бағдарламалық жағы информатикада қарастырылады.

Жоғарыдан байқағанымыздай, көптеген зерттеушілер интернетті ақпараттық және коммуникациялық функцияларына орай әр түрлі зерттеу объектісінде қарастырады. Ал біздің ойымызша, интернеттің маңызын арттыра түсетін басты белгі – тіл. Ғалым О. Александрованың тілімен айтқанда: «интернет құбылысы тек технологиялық емес, сонымен қатар әлеуметтік факт болып табылады. Оның негізгі құралы – тіл» [14, 345-б.]. Ал интернеттің негізгі тілі ағылшын тілі болып табылады.

Интернет-лексиканы анықтау тәсілі мен желідегі адамдардың коммуникативті әрекеттерін сипаттауда, сондай-ақ осы саланың негізгі тұжырымдамасы үшін грамматикалық термин, не атау қалыптастыруда бірізділік жоқ десе болады. Л. Щипицина, И. Розина сынды ғалымдар тобы әлеуметтік желідегі адамдардың қарым-қатынасына негізделген лексикаға «компьютерлік байланыс» деген атау береді. Ал Т. Рязанцева, Е. Галичкина сынды тілшілер «электронды байланыс» деген терминге тоқтайды. Қазақ лингвистері болса, «әлеуметтік желі тілі» деген терминді көптеп қолданысқа түсіруде [5, 295-б.]. Интернет желісіндегі тілдік қарым-қатынас ерекшеліктерін лингвистикалық тұрғыдан зерттеу үшін негізгі тұжырымдаманы таңдау мәселесін сипаттай отырып, лексикалық бірліктер саны адамның өміріндегі интернеттің маңыздылығын және оның қарым-қатынасын күшейту арқылы үнемі өсіп отырады деген қорытындыға келеді [15, 33-б.].

Зерттеуші Е. Горошко, интернет-лексика адамдардың желідегі қарым-қатынасы негізінде туындайтындығын ескере отырып, «интернет-коммуникация» терминін таңдауды жөн көреді [11]. Ал тілші ғалым

Е. Галичкина виртуалды тілдік байланыстың компьютерде жүзеге асатынын алдыға тартып, «компьютерлік дискурс» терминін ұсынады [16].

Лингвист ғалым О. Лутовинова интернет жайлы өз зерттеулерінде «виртуалды дискурс», «компьютерлік дискурс» және «интернет дискурс» терминдерін қолданысқа түсіреді. Оның айтуынша, «виртуалды дискурс» компьютерлік, желілік және интернет дискурспен байланысты болып келеді. Яғни олардың жалпы сипаттамасы байланыс делдалдығы, ал ішінара қабаттасатын белгілер – виртуалды коммуникативті орта, электронды байланыс арнасы, бірнеше байланыс режимі болып сипатталады. Сондай-ақ О. Лутовинованың пікірі бойынша: «виртуалды дискурс дегеніміз виртуалды шындықтың негізгі қасиеттеріне ие және кері байланыс принциптері бойынша компьютерлік және компьютерлік емес техника негізінде құрылған символдық шындықтың бір түрі болып табылатын виртуалды шындықтағы қарым-қатынас жағдайына бағырылған мәтін» [17, 5-б.].

Бұл ретте «дискурс» термині көп жағдайда интернет жайлы әдебиеттерде, «коммуникация» термині интернет желісіндегі ұзақтан атқарылатын байланыс үшін қолданылғандығын ескерген жөн [18]. Қалай болғанда да, интернет желісіндегі байланыс, қарым-қатынас салдарынан күнделікті қолдануға әзір, интернеттің белгілі жүйелерін, байланыстың түрлерін атауға арналған көптеген сөздердің пайда болатындығы белгілі. Яғни интернеттегі қарым-қатынас салдарынан ғылыми, іскерлік, медициналық, саяси, технологиялық және т.б. дискурс түрлеріне қызмет ететін арнайы лексика қалыптасып, жаһандық деңгейде бір тілде, атап айтқанда, ағылшын тілінде қолданыс тауып жүргендігі белгілі.

Қазіргі таңда интернет пайдаланушының қажеттіліктерін орындаудың техникалық мүмкіндіктері қарыштап артуда. Атап айтқанда, әлеуметтік медиа құралдарының жаңа түрлерінің пайда болуы интернет желілері санының артуы, мобильді құрылғылардың күш-қуаты мен мүмкіндіктерінің артуы және т.б. Дәл қазіргі уақытта желілік байланыстың ерекшеліктерін техникалық мүмкіндіктер анықтайтын дәуірде өмір сүріп жатқанымызды осы интернет-лексика айқын көрсетіп отыр. Оған мысал ретінде «лайк» сөзін қарастырып көрейік:

«Лайк» (ағылш. like «ұнайды, мақұлдаймын») – пайдаланушы жариялаған материалды мақұлдаудың шартты көрінісі бір түймені басу арқылы жүзеге асырылады. Әлеуметтік желілердің барлығында дерлік орын алатын батырма. «Лайк» – назар аудару, мән беру, қолдау және т.б. мағыналарды үстейтін ұғым.

«Дақфейс» (ағылш. dukface «үйрек жүзі») – селфи стиліндегі суреттің бір түрі, танымал бет-әлпет, яғни адам шынайы емес, ернін созып суретке түсуі. Бұл ұғымды желі қолданушылары көп жағдайда өзіне ерекше назар аудару мақсатында қолданады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала AP19680032 «Әлеуметтік желідегі лексиканың құрылымдық-семантикалық және лингвомәдени аспектілері» ғылыми жобасы аясында әзірленді.

Қорытынды

Сонымен, қорыта айтқанда, бүгінгі технологиялық даму желілік байланыстың ерекшеліктерін анықтай отырып, интернет арқылы сөздік қорымызға көптеген жаңа сөздер мен ұғымдарды енгізеді деген қорытындыға келеміз. Интернет-лексиканы жан-жақты зерттеу виртуалды әлемнің құрылғысын және тілде болып жатқан белсенді процестерді жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Әлеуметтік желілердегі байланыс қазіргі таңда лингвистикалық зерттеулердің өзекті мәселесіне айналып отыр. Мақалада интернет-лексиканы зерттеуге жасалған жалпы талпыныс түбегейлі тұжырымдар айтуға толық мүмкіндік бермейді. Дегенмен интернет-лексика көп қырлы, үнемі даму үстіндегі құбылыс болғандықтан, лингвист ғалымдардың назарынан тыс қалмайды деп ойлаймыз.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 Словарь молодёжного и интернет-сленга [Текст] / сост. Н. В. Белов. – Минск : Харвест. – 2007. – 498 с.

2 **Скородумова, О. Б.** Социокультурные функции Интернета и особенности их реализации в современной России : дис. доктора социол. наук: 24.00.01. [Текст]. – Москва. – 2004. – 435 с.

3 **Бальжирова, Т. Ж.** Интернет как средство социальной коммуникации в условиях формирующегося в России информационного общества: дис. канд. социол. наук: 22.00.04. [Текст]. – Улан-Удэ. – 2003. – 161 с.

4 **Гуринова, Д.** Почему лень-двигатель прогресса? [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые дан. – Москва : [б.и.]. – 2023. – Режим доступа: URL: <https://folkmap.ru/articles/что-двигатель-прогрессавыражение.html>, свободный.

5 **Серікбаева, А.** Әлеуметтік желідегі ағылшын тілінен енген жаңа сөздер [Мәтін] // Қазақстан ғылымы мен өмірі Халықаралық ғылыми журнал. Филология сериясы. – 2019. – № 4(81). – Бб. 293–296.

6 **Сәрсекке, Г. Ә.** Компьютерге негізделген коммуникацияның лингвистикалық мінездемесі [Мәтін] // Ш. Уәлиханов атындағы КМУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – № 4. – Бб. 100–106.

7 **Ахтаева, Н. Х., Нанай Ф. Е., Сарыбаева, Б. Ж.** Интернет-коммуникацияның ерекшелігі [Мәтін] // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – № 1. – 44–52 бб.

8 **Капанова, Д. Е.** Тікток – шет тілін үйренудің тиімді құралы [Мәтін] // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – № 1. – Бб. 186–195.

9 **Ерғалиев, Қ. С.** Блог – интернет-коммуникация жанрларының бірі [Мәтін] // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – № 2. – Бб. 88–99.

10 **Курманбекова, З. Р., Саркенова, Қ. Қ., Маликов, Қ. Т.** Интернет-мем және олардың түрлері [Мәтін] // Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – № 1(142). – Бб. 42–51.

11 **Горошко, Е. И.** Современная Интернет коммуникация : структура и основные параметры – Интернет-коммуникация как новая речевая формация [Текст]. – Москва : Наука. – 2012. – 328 с.

12 **Алифенко, Н. Ф.** Парадигмы современной науки о языке [Текст] // Современные проблемы науки о языке. – 2005. – № 3. – С. 17–33.

13 **Войскунский, А. Е.** Гуманитарные исследования в Интернете [Текст]. – Москва : Терра-Можайск. – 2000. – 310 с.

14 **Александрова, О. В.** Соотношение устной и письменной речи и язык СМИ [Текст]. – Москва : Альма Матер. – 2008. – 348 с.

15 **Щипицина, Л. Ю.** Компьютерно-опосредованная коммуникация: Лингвистический аспект анализа [Текст]. – Москва : Красанд. – 2010. – 296 с.

16 **Галичкина, Е. Н.** Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках (на материале жанра компьютерных конференций): автореф. дис. канд. филол. наук. [Текст]. – Волгоград – 2001.

17 **Лутовинова, О. В.** Лингвокультурологические характеристики виртуального дискурса [Текст]. – Волгоград : Перемена. – 2009.

18 **Sharma, V., Mittal, N., Vidyarthi, A., Gupta, D.** Exploring Web-Based Translation Resources Applied to Hindi-English Cross-Lingual Information Retrieval [Text] // [ACM Transactions on Asian and Low-Resource Language Information Processing](#). – 2024. – V 23. – Pp. 1–19.

References

1 Slovar` molodyozhnogo i internet-slenga [Dictionary of youth and Internet slang] [Text] / compl. N. V. Belov. – Minsk : Xarvest, 2007. – 498 p.

2 **Skorodumova, O. B.** Sociokul`turny`e funkcii Interneta i osobennosti ix realizacii v sovremennoj Rossii : dis. doktora sociol. nauk: 24.00.01. [Socio-cultural functions of the Internet and features of their implementation in modern Russia : dissertation of the Doctor of Social Sciences : 24.00.01.] [Text]. – Moscow, 2004. – 435 p.

3 **Bal`zhirova, T. Zh.** Internet kak sredstvo social`noi kommunikacii v usloviyax formiruyushhegosya v Rossii informacionnogo obshchestva: dis. kand. sociol. nauk: 22.00.04. [The Internet as a means of social communication in the context of the information society emerging in Russia: dissertation of the cand. Social Sciences : 22.00.04.] [Text]. – Ulan-Ude`, 2003. – 161 p.

4 **Gurinoва, D.** Pochemu len`-dvigatel` progressa? [Why is laziness the engine of progress?] [Electronic resource]. – The electron. text data. – Moscow : [B.I.], 2023. – Access mode: URL : <https://folkmap.ru/articles/chto-dvigatel-progressavyrazhenie.html>, svobodny`j.

5 **Serikbaeva, A.** Aleumettik zhelidegi agy`lshy`n tilinen engen zhana sozder [New words from English on social media] [Text] // Science and life of Kazakhstan international scientific journal. Philology series. – 2019. – Vol. 4(81). – PP. 293–296.

6 **Sarseke, G. A.** Komp`yuterge negizdelgen kommunikaciyany`n linvistikaly`k minezdemesi [Linvistic characteristics of computer-based communication] [Text] // Bulletin of KSU named after Sh. Ualikhanov. Philology series. – 2019. – Vol. 4. – PP. 100–106.

7 **Akhtaeva, N. X., Nanai, F. E., Sary`baeva, B. Zh.** Internet-kommunikaciyany`n erekshelegi [Specificity of internet communication] [Text] // Bulletin of Toraigyrov University. Philology series. – 2023. – Vol. 1. – PP. 44–52.

8 **Kapanova, D. E.** Tiktok – shet tilin uirenudin tiimdi kuraly` [TikTok is an effective tool for learning a foreign language] [Text] // Bulletin of Toraigyrov University. Philology series. – 2023. – Vol. 1. – PP. 186–195.

9 **Ergaliev, K. S.** Blog – internet-kommunikaciya zhanrlary`ny`n biri [Blog is one of the genres of internet communication] [Text] // Bulletin of Toraigyrov University. Philology series. – 2023. – Vol.2. – PP. 88–99.

10 **Kurmanbekova, Z. R., Sarekenova, K. K., Malikov, K. T.** Internet-mem zhane olardy`n tyurleri [Internet memes and their types] [Text] // Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology series. – 2023. – Vol. 1(142). – PP. 42–51.

11 **Goroshko, E. I.** Sovremennaya Internetkommunikaciya: struktura i osnovny`e parametry` – Internet kommunikaciya kak novaya rechevaya formaciya [Modern Internet Communication: structure and main parameters – Internet communication as a new speech formation] [Text]. – Moscow : Science, 2012. – 328 p.

12 **Alifenko, N. F.** Paradigmy` sovremennoj nauki o yazy`ke [Paradigms of modern language science] [Text] // Modern problems of language science. – 2005. – Vol. 3. – PP. 17–33.

13 **Voiskunskii, A. E.** Gumanitarny`e issledovaniya v Internetе [Humanitarian research on the Internet] [Text]. – Moscow : Terra-Mozhaisk, 2000. – 310 p.

14 **Aleksandrova, O. V.** Sootnoshenie ustnoi i pis'mennoj rechi i yazы`k SMI [The ratio of oral and written speech and the language of the media] [Text]. – Moscow : Alma Mater, 2008. – 348 p.

15 **Shhipicina, L. Yu.** Komp`yuterno-oposredovannaya kommunikaciya: Lingvisticheskiy aspekt analiza [Computer-mediated communication : The linguistic aspect of analysis] [Text]. – Moscow : Krasand, 2010. – 296 p.

16 **Galichkina, E. N.** Specifika komp`yuternogo diskursa na angliiskom i russkom yazы`kah (na materiale zhanra komp`yuternы`h konferencii) : avtoref. dis. kand. filol. nauk. [The specifics of computer discourse in English and Russian (based on the material of the genre of computer conferences): Abstract of the dissertation of the Candidate of Philology] [Text]. – Volgograd, 2001.

17 **Lutovinova, O. V.** Lingvokul`turologicheskie karakteristiki virtual`nogo diskursa [Linguistic and cultural characteristics of virtual discourse] [Text]. – Volgograd : Peremena, 2009.

18 **Sharma, V., Mittal, N., Vidyarthi, A., Gupta, D.** Exploring Web-Based Translation Resources Applied to Hindi-English Cross-Lingual Information Retrieval [Text] // [ACM Transactions on Asian and Low-Resource Language Information Processing](#). – 2024. – Vol. 23. – PP. 1–19.

31.03.24 ж. баспаға түсті.

12.06.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. А. Касымова

Университет имени Шакарима города Семей,
Республика Казахстан, г. Семей.

Поступило в редакцию 31.03.24.

Поступило с исправлениями 12.06.24.

Принято в печать 26.08.24.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ИНТЕРНЕТ-ЛЕКСИКИ И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В ЯЗЫКОВОЙ НАУКЕ

В научной статье стремление к изучению интернет-лексики осуществлялось через комплексное исследование в рамках широкого круга проблем, тесно связанных с развитием культуры, с учетом социальной природы языка, социальных функций, влияния социальных факторов на язык и роли языка в жизни общества, на основе достижений социолингвистики и лингвокультуры. Интернет-лексика является актуальной проблемой, учитывая общий подход современной

лингвистики к антропоцентризму, что она не только определяет уникальность лингвистических особенностей лексики, но и отвечает необходимости объяснения социальных и прагматических факторов использования данной интернет-группы слов, составляющих лексику, в процессе общения. Изучение лексики интернет-коммуникации осуществлялось с учетом концептуальных характеристик этих единиц с точки зрения когнитивно-функциональной направленности лингвистических исследований. Кроме того, в рамках гуманитарного подхода были взяты за основу первые выводы и мнения в науке об интернет-сфере, научные изыскания, а также важность изучения интернета в целом, в том числе изучения языка интернета. Определена роль интернет-коммуникации в формировании интернет-лексики. Описан ход заимствования интернет-лексики в предмет изучения о лингвистике. В целом определяется место интернет-лексики в языковой науке.

Ключевые слова: интернет-лексика, язык социальных сетей, интернет-коммуникация, интернет-термины, научная формулировка.

*А. А. Kassymova

Shakarim University of Semey,
Republic of Kazakhstan, Semey.

Received 31.03.24.

Received in revised form 12.06.24.

Accepted for publication 26.08.24.

PROBLEMS OF STUDYING INTERNET VOCABULARY AND ITS REFLECTION IN LANGUAGE SCIENCE

In the scientific article, the desire to study Internet vocabulary was carried out through a comprehensive study within a wide range of problems closely related to the development of culture, taking into account the social nature of language, social functions, the influence of social factors on language and the role of language in society, based on the achievements of sociolinguistics and linguoculture. Internet vocabulary is an urgent problem, given the general approach of modern linguistics to anthropocentrism, that it not only determines the uniqueness of linguistic features of vocabulary, but also meets the need to explain the social and pragmatic factors of using this Internet group of words that make up vocabulary in the process of communication. The study of the vocabulary of Internet communication was carried out taking into account the conceptual characteristics of these

units from the point of view of the cognitive and functional orientation of linguistic research. In addition, within the framework of the humanitarian approach, the first conclusions and opinions in the science of the Internet sphere, scientific research, as well as the importance of studying the Internet in general, including learning the language of the Internet, were taken as a basis. The role of Internet communication in the formation of Internet vocabulary is determined. The course of borrowing Internet vocabulary into the subject of studying the doctrine of linguistics is described. In general, the place of Internet vocabulary in language science is determined.

Keywords: Internet vocabulary, language of social networks, Internet communication, Internet terms, scientific formulation.

МРНТИ 14.23.07

<https://doi.org/10.48081/XGZW9831>

З. В. Ключина¹, *Е. Ю. Погожева²

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

*e-mail: pogosheva@mail.ru¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1443-7193>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8100-633X>

СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЭВФЕМИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Данная статья посвящена изучению актуальной проблемы эвфемизма – одного из лингвистических средств выражения политической корректности – замены обозначения понятий и объектов, которые по этическим, культурным, психологическим или иным причинам не называются прямо и нуждаются в том, чтобы завуалировать или смягчить их сущность.

В статье предпринята попытка проанализировать семантические и структурные особенности фразеологических эвфемизмов в современном английском языке и соединить два актуальных для исследования лингвистических выражения: фразеологизмы и эвфемизмы.

Фразеологические эвфемизмы разнообразны, неоднородны, их можно классифицировать по разным группам и типам; анализ семантического состава фразеологических эвфемизмов, при разделении его на лексико-семантические поля, позволяет определить области речи, где табуирование наиболее частотно и популярно. Предложенная лексико-семантическая классификация эвфемизмов демонстрирует подлежащие эвфемизации сферы: от возраста до экономических и политических действий.

Достоинством данной классификации является то, что она даёт представление о широте распространения эвфемизмов в англоязычной культуре, а количественный состав эвфемизмов той или иной группы свидетельствует о её продуктивности (на данный период времени).

К недостаткам можно отнести субъективность определяемых тематических группировок, пересекаемость некоторых сфер, невозможность точного отнесения того или иного эвфемизма к определенной категории (в связи с этим мы выделили группу «Разное»).

Ключевые слова: эвфемизм, фразеологический эвфемизм, эвфемизация, лексико-тематические группы, табу, дисфемизация, трансформации.

Введение

Исследование жизни языка в разных аспектах с точки зрения его коммуникативно-стилевой дифференциации привело к формированию множества обособляющихся средств, способов и ресурсов языково-речевого формирования лексических единиц, причем весь этот комплекс несет очень широкие социальные функции, посредством которого возможно раскрытие характера и особенностей возникновения, развития и функционирования особых разновидностей эвфемизации табуированных слов [1].

Исследование лингвоспецифических особенностей эвфемизмов в английском языке важно не только для частного, но и для общего языкознания [2].

Абсолютно в каждом языке существуют определенные выражения, находящиеся под запретом применения в речи. Зачастую такие слова или словосочетания являются запрещёнными для упоминания в социуме ввиду их негативно окрашенного смысла. Для этого в речи стали использовать эвфемизмы, лексические единицы, обеспечивающие благозвучность и уместность речи.

Работа посвящена изучению актуальной проблемы эвфемизма, замены обозначения понятий и объектов, которые по этическим, культурным, психологическим или иным причинам не называются прямо и нуждаются в том, чтобы завуалировать или смягчить их сущность [1].

Целью исследования является анализ семантических и структурных особенностей фразеологических эвфемизмов в современном английском языке.

Материалы и методы

Источником фактического материала для исследования фразеологических эвфемизмов послужили словарь Р. Холдера «Как не сказать того, что имеешь в виду» (Holder, R. W. How Not To Say What You Mean. A Dictionary of Euphemisms), работа над которым ведётся с 1977 года, третье издание вышло в 2002 году [3], и третье издание «Словаря эвфемизмов и других двусмысленных выражений» Хью Роусона (Rawson H. A. Dictionary

of Euphemisms and Other Doubletalk) [4]. Выбор материала обусловлен авторитетностью и популярностью данных изданий.

Мы не включали в выборку выражения типа take leave of life; take little interest in the opposite sex; take pleasure with; taste for the bottle; terminological inexactitude (a lie); to one side of the truth; truth-shader; like a drink; like the ladies; live as man and wife; load-shedding; low-budget; lower ground floor; place of correction; play the organ; many pounds heavier (much fatter); mausoleum crypt; men in suits; private patient и т.п., не соответствующие признакам фразеологизмов.

Отобранные единицы фразеологических эвфемизмов в количестве 2387 лексических единиц мы подвергли лексико-семантическому и структурному анализу.

В качестве основных методов исследования были использованы следующие: метод сплошной выборки, лексико-семантический анализ, структурный анализ, методы статистического подсчета.

Результаты и обсуждение

Фразеологические эвфемизмы разнообразны и неоднородны, их можно классифицировать по разным группам и типам, в зависимости от преследуемой цели и интереса. Лексический состав фразеологических эвфемизмов можно классифицировать семантически, разделив его на лексико-семантические поля, что позволяет определить области речи, где табуирование наиболее частотно и популярно.

В данном исследовании мы приводим результаты семантического анализа фразеологических эвфемизмов в современном английском языке и представляем анализ компонентов фразеологизмов, их частотность в изучаемом корпусе, отмечая наиболее продуктивные модели образования фразеологических эвфемизмов.

Мы предлагаем свою лексико-семантическую классификацию эвфемизмов, (которую можно назвать тематической классификацией), поскольку в ней есть темы, подлежащие эвфемизации: от возраста до экономических и политических действий. Представляется, что многие из позиций в данной классификации относятся к табуированным темам.

Достоинством данной классификации является то, что она даёт представление о широте распространения эвфемизмов в англоязычной культуре, а количественный состав эвфемизмов той или иной группы свидетельствует о её продуктивности (на данный период времени). К недостаткам можно отнести субъективность определяемых тематических группировок, пересекаемость некоторых сфер, невозможность точного отнесения того или иного эвфемизма к определенной категории (в связи с этим мы выделили группу «Разное») [5].

Лексико-тематический анализ фактического материала основан на предложенной Холдером классификации в 70 лексико-тематических групп, из словаря которого мы выделили 2387 единиц фразеологических эвфемизмов. Выделенные тематические группы для удобства описания и анализа нами были объединены в 13 крупных тематических блоков (см. Рисунок 1):

Части тела человека (Body)

Физиология человеческого организма (Physiology)

Дети (Children)

Проституция (Prostitution)

Интимная жизнь (Sex)

Возраст и смерть (Age and Death)

Экономика (Economics)

Поведение людей (Behavior)

Преступления (Crime)

Алкоголь и наркотики (Alcohol & Narcotics)

Умственные способности (Intelligence)

Политика и власть (Politics & Power)

Разное (Miscellaneous)

Рисунок 1 – Тематические блоки фразеологических эвфемизмов

Тематическая классификация позволяет определить наиболее табуированные сферы жизни человека. В сводной диаграмме мы отразили результаты и видим, что наиболее табуированной является тема интимной жизни человека (рисунок 1).

Рассмотрим один из тематических блоков фразеологических эвфемизмов «Части тела». Данный блок тесно связан с физиологией человеческого тела:

Грудь – 5 (5 %), Женские гениталии и мужские гениталии – 38 (34 %), Части тела (кроме гениталий и груди) – 8 (7 %), но, кроме тела, мы включили в данную группу и другие, связанные, подтемы: Нагота – 12 (11 %), Ожирение – 16 (14 %), Одежда – 19 (17 %), Косметика 13 (12 %), доли представлены на рисунке 2.

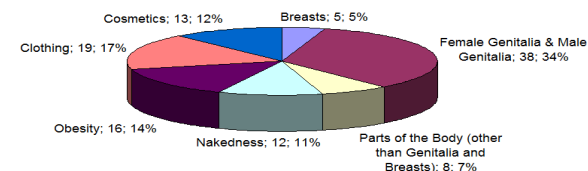

Рисунок 2 – Лексико-тематические группы блока «Части тела»

Примеры, иллюстрирующие эвфемизацию гениталий:

Женские гениталии: *Cupid's arbour; feminine gender; front door; holy of holies; oval office.*

Мужские гениталии: *Adam's arsenal; baldy fellow; below stairs/ down below; ding-a-ling; family jewels; fruit bowl; horn of plenty; Hung like a bull, horse, or stallion; love muscle; lower abdomen; lunch box; male parts; most precious part; old man; third leg; tube of meat; wedding tackle.*

Гениталии, не зависимо от пола, иносказательно могут быть именованы: *down below; lower stomach; between the legs; private parts / privy parts; intimate part; nether parts; secret parts; what you may call it (whatsit / whatzis)* [3].

Тема гениталий часто эвфемизируется из-за социокультурных и психологических причин. Некоторые люди считают ее неприличной или неприемлемой для обсуждения в общественных местах или в формальных обстановках. Эвфемизмы используются для смягчения или обхода прямого упоминания гениталий, чтобы избежать неприятных или неловких ситуаций. Кроме того, использование эвфемизмов может быть связано с тем, что многие языки и культуры исторически развивали специальные термины или метафоры для обозначения гениталий, часто связанные с мифологией, религией или другими аспектами культуры. Данные выражения могут нести эмоциональные или социальные коннотации, что влияет на их использование в различных контекстах.

Выражения о богатой груди: *amply endowed; well endowed.*

Другие части тела: *little Mary – the stomach; fleshy part of the thigh – the buttocks; rear end – the buttocks; the anus: back door; back passage; bronze eye; elephant and castle; second eye.*

С частями тела связана тема наготы, например: *as Allah made him; au naturel; birthday suit (your) / birthday attire / birthday gear; garb of Eden (the); in the altogether; in the raw; in the skin; in your nip; nature's garb / in his naturals; skinny-dip; state of nature (a); wear a smile* [3].

В английском языке имеется немало выражений, рекомендующих обратить внимание на расстегнутую брючную молнию (пуговицы): *at half-mast; canteen medal; catch a cold; fly a flag / flying low / to be flying a flag; Johnnie's out of jail; medal showing; One o'clock at the waterworks; Shop-door is open; snowing down south / It's snowing down south; star in the east (a); Turkish medal*.

Тема большой массы тела (несмотря на современный тренд бодипозитивизма) эвфемизируется из желания избежать негативных ассоциаций или оскорбления. Люди могут использовать более мягкие или менее прямые термины, чтобы избежать уязвимости и обиды. Иногда это может быть сделано для смягчения конфликтов или для сохранения хороших отношений в общении.

Примеры: *battle of the bulge* – a desire to slim; *shorten the front line* – to lose weight.

Толстого (тучного) человека можно иносказательно назвать: *big-boned; classic proportions (of); quantitatively challenged; well built* – fat; *calorie counter* – a fat person; *go to the fat farm* – to be obese; *many pounds heavier* – much fatter; *puppy fat* – obesity in a child; *spare tyre / rubber tyre* – obesity at the waistline; *brewer's goitre* – frontal obesity in a male; *middle-aged spread* – obesity; *weight watcher* – an obese person [3].

Резюмируя представленное выше описание изучаемых фразеологических эвфемизмов, отметим наиболее табуированную, и, в связи с этим, наиболее эвфемизированную лексико-тематическую группу, описывающую «Интимную жизнь человека» 564 единицы (23 %). Группы «Физиология человеческого организма» (213 единиц – 9 %) и «Части тела человека» (111 ФЭ – 5 %) косвенно дополняют эту группу.

«Преступления» (261 единица, 11 %) – следующая по представленности группа, менее всего репрезентированы единицы со значениями, связанными с «Поведением людей» (4 %), «Умственными способностями» (3 %), «Дети» (3 %) и «Разное» (2 %).

Структурная классификация фразеологизмов обычно основывается на структуре выражения и способе образования фразеологических единиц [6]. Например, следующие критерии могут быть использованы для такой классификации:

- по синтаксической структуре: в зависимости от того, как они встраиваются в предложение. Например, фразеологизмы могут быть глагольными, существительными, прилагательными и т.д.;

- по количеству компонентов: однословными, двусловными, состоять из трех и более слов;

- по степени фразеологизации: полностью устойчивыми (т.е. сохраняющими свой смысл и форму при изменении слов и порядка слов), частично устойчивыми или полностью разрушаемыми;

- по семантической структуре: на основе семантических свойств, таких как метафорическая образность, метонимия, многозначность и т.д.;

- по способу образования: фразеологические единицы, произошедшие от архаичных конструкций, калькированные выражения (переводы), а также фразеологические единицы, образованные на основе простых слов или фраз;

- по частям речи: может быть основана на том, какие части речи входят в состав фразеологического выражения, например, фразеологические глаголы: выражения, в которых глагол играет ключевую роль или фразеологические существительные: в этих выражениях существительное является основным элементом и др.

- по модели фразеологизмов (частеречной модели) [7; 8].

Самый простой структурный анализ заключается в подсчете компонентов, входящих в коллокацию, в нашей выборке это фразеологический эвфемизм. На рисунке 3 продемонстрированы данные статистической обработки количества составных единиц/ компонентов, входящих в выборку ФЭ (2387).

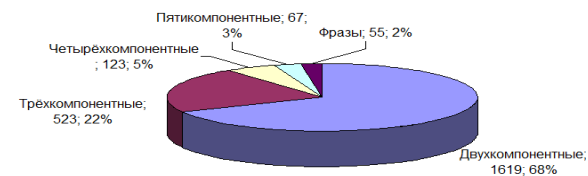

Рисунок 3 – Вариации компонентов ФЭ

Более 68 % (1619 единиц) состоят из двух компонентов, среди которых можно выделить следующие модели: самой частотной среди двухкомпонентных ФЭ является модель «Прилагательное + Существительное / Adjective + Noun» – 540 единиц: *confident pricing; abdominal protector; aesthetic procedure (an); black fish; blind pig; cold turkey; essential purposes; French letter; happy release; incentive travel; last waltz; nameless crime; negative cash; visiting card; white marriage* и т. п. По данной модели построено 23 % (почти ¼) анализируемых фразеологических эвфемизмов (рисунок 4).

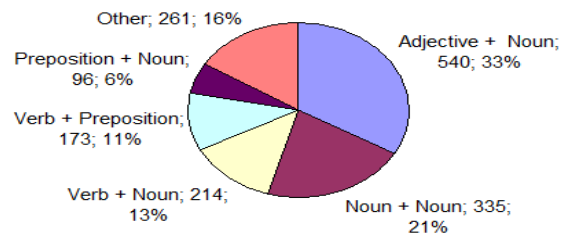

Рисунок 4 – Модели двухкомпонентных ФЭ

Из трёхкомпонентных ФЭ (составляющих 22 % всей выборки – 523 фразеологических единицы) на рисунке 5 представлены модели ФЭ, среди которых наиболее частотна модель «Глагол + Местоимение + Существительное / Verb + Pronoun + Noun», например: *adjust your dress; break your elbow; cast your pellet; change your bulbs; clip his wick; defend your virtue; feather your nest; follow your passions; hawk your mutton; lift your hair; lubricate your tonsils; peddle your arse; relieve your bowels; stretch your legs u др.*

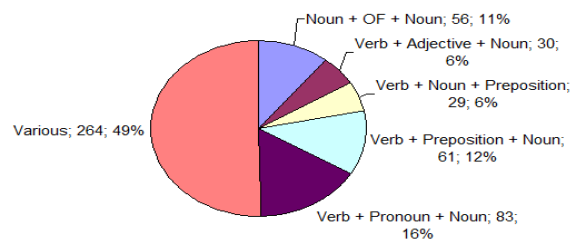

Рисунок 5 – Модели трёхкомпонентных ФЭ

Из четырёхкомпонентных ФЭ (составляющих 5 % всей выборки – 123 фразеологических единицы) на рисунке 6 представлены модели ФЭ, среди которых наиболее частотна модель «Verb + Preposition + Pronoun + Noun / Глагол + Предлог + Местоимение + Существительное», например, *go for your tea; hang up your hat; put in your ticket; subdue to your will; truant with your bed; turn up your toes; fall on your back; fall on your sword* и др. Рисунок 6 иллюстрирует частотность и других моделей.

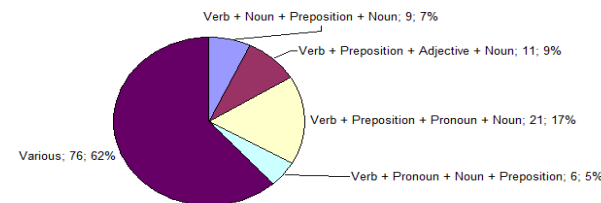

Рисунок 6 – Модели четырёхкомпонентных ФЭ

Всего 3 % (67 единиц) состоят из пяти компонентов, примерами которых послужат *long walk off a short pier; Catch fish with a silver hook; hunt the fox down the red lane; take refuge in a better world.*

10 выражений имеют иноязычное происхождение: 3 французских выражения: *chère amie* – a sexual mistress; *demi-mondaine* – a prostitute; *au naturel* – naked; Greek: *sigma phi* – syphilis; 2 выражения из языков Индии: *in purdah* – menstruating; *nautch girl* – a prostitute (literally, a professional Indian dancing girl). 4 выражения из латинского: *membrum virile* – the penis; *prima donna* – obsolete a prostitute; *antrum amoris* – the anus; *in flagrante delicto* – in the act of extramarital copulation.

Эвфемизация, согласно А. М. Кацева, может проходить на уровне слова, словосочетания и целого предложения [9, с. 79], лексические единицы не входят в объект нашего исследования, так как мы изучаем фразеологизмы, то компонентов было как минимум два, как максимум – целое предложение (мы назвали их «фраза \ phrase»).

55 фразеологических эвфемизмов выражены фразами или предложениями (всего 2 % изучаемого корпуса), например:

Bring your heart to its final pause; Shuffle off this mortal coil; Troubles in this world are over (his) = to die.

Elevator does not go to the top floor (the) – American there is mental deficiency.

I hear what you say. = I do not agree with you.

Для представления частеречной модели фразеологизма нужно учесть входящие в состав фразеологизма части речи. Мы определили части речи всех ФЭ изучаемого корпуса (2387), сгруппировали в блоки по части речи первого компонента. На рисунке 7 представлены частеречные укрупнённые блоки.

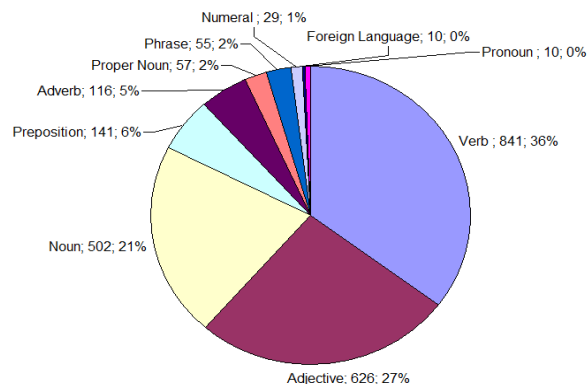

Рисунок 7 – Частеречные блоки фразеологических эвфемизмов

Наибольшее количество в изучаемой выборке фразеологических эвфемизмов состоит из глаголов (841 ФЭ, или 36 % изучаемого корпуса), при описании вариантов N-компонентов ФЭ мы иллюстрировали данные процессуальные (состоящие из первого компонента – глагола) ФЭ примерами.

Адъективные ФЭ (первый компонент – имя прилагательное) составили 27 % – 626 единиц; *субстантивные* ФЭ (состоящие из первого компонента – имени существительного) представлены 502 единицами – 21 % выборки.

Другие части речи главного компонента репрезентированы незначительным количеством (см. Рисунок 7).

Таким образом, изучив структурные особенности фразеологических эвфемизмов, мы определили, что наиболее частотны двухкомпонентные ФЭ (68 %), самые продуктивные модели: «Прилагательное + Существительное / Adjective + Noun» (540 единиц, или 23 %) и «Существительное + Существительное / Noun + Noun» – 335 (14 % всей выборки).

Выводы

Таким образом, на основании проведенного анализа целесообразно сделать следующие выводы.

Представленное выше описание изучаемых фразеологических эвфемизмов позволило выделить наиболее табуированную, и, в связи с этим, наиболее эвфемизированную лексико-тематическую группу, описывающую «Интимную жизнь человека» 564 единицы (23 %), что объясняется стремлением индифферентно коснуться данной темы, вовлекающей биологические процессы и функции человеческого организма, которые могут восприниматься как интимные и личные, а не умалчивать, и не игнорировать данный аспект жизни. Использование эвфемизмов и фразеологических

эвфемизмов может быть способом обойти табу и говорить о сложных или неприемлемых вопросах в более «мягкой» или нейтральной форме [10]. Это может помочь снизить уровень напряжения и сделать разговор менее откровенным или неприятным для участников. Отношение к интимной жизни и использование эвфемизмов может сильно отличаться в зависимости от культуры, религии и индивидуальных убеждений людей.

Группы «Физиология человеческого организма» (213 единиц – 9 %) и «Части тела человека» (111 ФЭ – 5 %) косвенно дополняют эту группу, поскольку эвфемизация данных тем часто связана с желанием быть вежливым, уважительным и деликатным в общении с другими людьми, учитывая их культурные и личные предпочтения.

«Преступления» (261 единица, 11 %) – следующая по представленности группа, скорее всего этот факт связан с тем, что фразеологические эвфемизмы на тему преступлений используются для смягчения шокирующих выражений, что бывает полезно для сохранения уважения к жертвам или для исключения нежелательных эмоций у аудитории.

Менее всего репрезентированы единицы со значениями, связанными с «Поведением людей» (4 %), «Умственными способностями» (3 %), «Дети» (3 %) и «Разное» (2 %). На наш взгляд, это можно объяснить тем, что, как правило, нет необходимости или желания придумывать эвфемизмы на данные темы, поскольку они не считаются особенно неприличными; в обычном поведении, которое соответствует общепринятым нормам и ожиданиям, такие механизмы обхода могут быть менее необходимыми.

Критерием второй классификации является структура фразеологических эвфемизмов: мы определили, что наиболее частотны двухкомпонентные ФЭ (68 %), самые продуктивные модели: «Прилагательное + Существительное / Adjective + Noun» и «Существительное + Существительное / Noun + Noun».

Мы видим возможные перспективы изучения фразеологических эвфемизмов в привлечении в качестве эмпирической базы русскоязычного материала для сопоставительного анализа, в изучении переводческих приёмов при переводе данных ФЭ, в анализе способов образования данных ФЭ, изучение применения ФЭ в различных дискурсах.

Список использованных источников

1 Ковалева, Т. А. Фразеологические эвфемизмы в современном английском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Коломна. – 2008. – 28 с.

2 **Зверева, М. И.** Эвфемизмы в современной публицистике как индикаторы состояния языковой среды [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург. – 2023. – 164 с.

3 **Holder, R. W.** How Not To Say What You Mean. A Dictionary of Euphemisms. [Text] – 3rd ed. – New York: Oxford University Press Inc. – 2002. – 501 p.

4 **Rawson, H. A.** Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk / H. A. Rawson. [Text] – New York : Crown Publishers, Inc. – 2002. – 463 p.

5 **Никитина, И. Н.** Эвфемия в зарубежной и отечественной лингвистике: история вопроса и перспектива исследования [Текст] // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. – Тольяти. – 2009. – № 1. – С. 49–64.

6 **Арсентьева, Ю. С.** Аспекты изучения эвфемизмов в английском и русском языках [Текст] // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. – 2011. – № 127. – С. 136–142.

7 **Москвин, В. П.** Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования [Текст] // Вопросы языкознания. – М. : Наука. – 2001. – № 3. – С. 58–70.

8 **Ковшова, М. Л.** Эвфемизмы и фразеологизмы: устойчивые структуры в аспекте эвфемизации [Текст] // Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Сер. : Русская филология. – 2019. – № 4. – С. 35–48.

9 **Кацев, А. М.** Эвфемизмы и просторечие. Семантический аспект. Актуальные проблемы семасиологии [Текст] – Л. – 1991. – 398 с.

10 **Милоенко, Е. О.** Специфика функционирования эвфемизмов в индивидуальном лексиконе [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Курск. – 2009. – 24 с.

References

1 **Kovalyeva, T. A.** Fraseologicheskie evfemizmy v sovremennom angliiskom yasyke [Phraseological euphemisms in modern English] [Text] : avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Kolomna, 2008. – 28 p.

2 **Svireva, M. I.** Evfemizmy v sovremennoi publizistike kak indikator sostoyaniya yasykovoi sredy [Euphemisms in modern journalism as indicators of the state of the linguistic environment] [Text] : diss. ... kand. filol. nauk. – Sankt – Peterburg, 2023. – 164 p.

3 **Holder, R. W.** How Not To Say What You Mean. A Dictionary of Euphemisms. [Text] – 3 rd ed. – New York : Oxford University Press Inc., 2002. – 501 p.

4 **Rawson, H. A.** Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk / H. A. Rawson. [Text] – New York : Crown Publishers, Inc., 2002. – 463 p.

5 **Nikitina, I. N.** Evfemiya v sarubezhnoi I otechestvennoi lingvistike: istoriya voposa I perspektiva issledovaniya [Euphemism in foreign and domestic linguistics : history of the issue and research prospects] [Text] // Vestnik Volzhskogo universiteta im. V. N. Tatitseva. – Tol'yati, 2009. – № 1. – P. 49–64.

6 **Arsent'eva, Yu. S.** Aspekty isucheniya evfemizmov v angliiskom I ruskom yasykach [Aspects of studying euphemisms in English and Russian languages] [Text] // Isv. Ros. gos. ped. un-ta im. A. I. Gerzena. – 2011. – № 127. – P. 136–142.

7 **Moskvin, V. P.** Evfemizmy: sistemnye svyazi, funkzii I sposoby obrasovaniya [Euphemisms: systemic connections, functions and methods of education] [Text] // Voprosy yasykosnaniya. – M. : Nauka, 2001. – № 3. – P. 58–70.

8 **Kovshova, M. L.** Evfemizmy I fraseologizmy: ustoychivye struktury v aspekte evfeminasizii [Euphemisms and phraseological units: stable structures in the aspect of euphemization] [Text] // Vestn. Mosk. gos. obl. un-ta. – Ser. : Russkaya filologiya, 2019. – № 4. – P. 35–48.

9 **Kazev, A. M.** Evfemizmy I prostorechie. Semanticheskii aspekt. Aktual'nye problem semasiologii [Euphemisms and vernacular. Semantic aspect. Current problems of semasiology] [Text] – L., 1991. – 398 p.

10 **Miloenko, E. O.** Spezifika funkcionirovaniya evfemizmov v individual'nom leksikone [Specifics of the functioning of euphemisms in the individual lexicon] [Text] : avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Kursk, 2009. – 24 p.

Поступило в редакцию 02.06.23.

Поступило с исправлениями 22.07.24.

Принято в печать 26.08.24.

*З. В. Ключина¹, *Е. Ю. Погожева²*

^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

02.06.23 ж. баспаға түсті.

22.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭВФЕМИЗМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақала эвфемизм мәселесін зерттеуге арналған – саяси дұрыстықты білдіру үшін қолданылатын лингвистикалық құралдардың бірі – этикалық, мәдени, психологиялық немесе басқа да себептермен тура айтылмайтын ұғымдар мен нысандарды

ауыстыру, олардың мәнін бүркемелеу немесе жұмсарту қажеттілігін зерттеу. Мақалада қазіргі ағылшын тіліндегі фразеологиялық эвфемизмдердің семантикалық және құрылымдық ерекшеліктерін талдап, зерттеу үшін маңызды екі лингвистикалық көріністі: фразеологизмдер мен эвфемизмдерді байланыстыруға тырыстық.

Фразеологиялық эвфемизмдер әртүрлі, біртекті емес, оларды әртүрлі топтар мен типтерге жіктеуге болады; фразеологиялық эвфемизмдердің семантикалық құрамын талдау, оны лексика-семантикалық өрістерге бөлу арқылы сөйлеу салаларын анықтауға мүмкіндік береді, онда табулау ең жиі және танымал. Ұсынылған лексика-семантикалық классификация эвфемизмге ұшырайтын салаларды көрсетеді: жастан бастап экономикалық және саяси әрекеттерге дейін.

Бұл классификацияның артықшылығы - ағылшын тілдес мәдениетте эвфемизмдердің кең таралғандығы туралы түсінік беруі, ал белгілі бір топтың эвфемизмдерінің сандық құрамы оның өнімділігін көрсетеді (осы кезеңде). Кемшіліктеріне анықталатын тақырыптық топтамалардың субъективтілігі, кейбір салалардың қиылысуы, белгілі бір эвфемизмді нақты санатқа жатқызудың мүмкін еместігі жатады (сондықтан біз «Әртүрлі» тобын бөлдік).

Кілтті сөздер: эвфемизм, фразеологиялық эвфемизм, эвфемизация, лексика-тематикалық топтар, табу, дисфемизация, трансформациялар.

Z. V. Klyushina¹, *E. Yu. Pogozeva²

^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 02.06.23.

Received in revised form 22.07.24.

Accepted for publication 26.08.24.

SEMANTIC AND STRUCTURAL PECULIARITIES OF PHRASEOLOGICAL EUPHEMISMS IN THE MODERN ENGLISH LANGUAGE

This article is devoted to the study of the actual problem of euphemism – one of the linguistic means of expressing political correctness – the replacement of concepts and objects that for ethical, cultural, psychological or other reasons are not named directly and need to veil or soften their essence.

The article attempts to analyze the semantic and structural features of phraseological euphemisms in modern English and connect two linguistic expressions relevant for the study: phraseological euphemisms and euphemisms.

Phraseological euphemisms are diverse, heterogeneous, they can be classified into different groups and types; the analysis of the semantic components of phraseological euphemisms, the division into lexico-semantic fields, allows us to determine the areas of speech where tabooing is most frequent and popular. The proposed lexico-semantic classification of euphemisms demonstrates the spheres of euphemization: from age to economic and political actions.

The advantage of this classification is that it gives an idea of the breadth of euphemisms in English-speaking culture, and the quantitative composition of euphemisms of this or that group indicates its productivity (for a given period of time). The disadvantages include the subjectivity of the defined thematic groups, the overlap of some spheres, and the impossibility of accurately attributing this or that euphemism to a particular category (in this regard, we singled out the «Miscellaneous» group).

Keywords: euphemism, phraseological euphemism, euphemization, lexico-thematic groups, taboo, dysphemization, transformations.

<https://doi.org/10.48081/WZEV9926>

***G. Kurebayeva¹, I. Mussatayeva², G. Kurebayeva³,
K. Kenzhigozhina⁴, Sh. Kenesbayeva⁵**

¹Alikhan Bokeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey;

²Semey Medical University,
Republic of Kazakhstan, Semey;

^{3,5}Shakarim University,
Republic of Kazakhstan, Semey;

⁴L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

*e-mail: gkurebaeva@yandex.ru

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4971-6715>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2367-8909>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6003-2571>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3574-0941>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0563-8148>

CONDITIONS FOR SUCCESSFUL INTEGRATION OF TRADITIONAL AND E-LEARNING IN LANGUAGE EDUCATION

E-learning is a valuable platform for providing a variety of teaching methods to different categories of students, which should be used together with traditional classes in addition to the curriculum. The successful integration of e-learning tools into language classes requires a certain level of digital competence for both teachers and students. Teaching is becoming more adaptable, priority is given to students, teachers can use technology to automate assessment and monitor progress.

In order to identify the problems of language learning in the context of digitalization to ensure effective integration of traditional and e-learning, as well as to identify the points of interaction between traditional and e-learning, a questionnaire was conducted on the impact of digitalization on language learning.

The digital transformation of education involves updating the methodological patterns of the organization of education. Using an online

learning system does not mean that you need to abandon traditional learning. Traditional forms of education are radically lagging behind the modern perception of information. An increasing variety of Internet resources poses the task of conducting comprehensive research on the possibilities and features of using these learning tools in the educational process.

Integration in foreign language education means a harmonious combination of effective teaching approaches that develop four skills based on the use of digital resources. The integration of the best methods of traditional and digital learning can significantly improve the effectiveness of language education.

The introduction of digital resources into the educational process has given rise to many new types of educational work that were impossible with traditional methods.

Keywords: language competencies, e-learning, digital educational resources, quality of language training, integration of education.

Introduction

At the stage of digital transformation of language education, the successful integration of electronic and traditional learning requires the creation of certain conditions for its implementation. The issue of identifying points of interaction between traditional and e-learning and searching for effective tools to ensure this process is relevant.

The relevance of this issue is indicated by the publications of foreign authors in recent years, who emphasize the importance of online learning and note that one of the best solutions to improve the quality of education is the transformation of traditional learning into electronic learning.

According to Gonzalez and Louis [1], e-learning provides learners with greater access to educational opportunities. Singh and Thurman [2], Tabiri [3], Tran [4] believe that e-learning should be adopted in educational institutions due to its flexibility, convenience and personalized learning opportunities.

Muslimin and Harintama [5], Istifci [6], Ariyanti [7], Alodwan [8], Meşe and Sevilen [9], Yuzulia [10] examined students' perspectives on motivation towards online education. Motivation is one of the most important elements influencing students' learning of a foreign language, success and efficiency in the process of language acquisition. Altunay [11], Wahab, Iskandar [12], Phan [13], Mahyoob [14] argue that learners do not improve their language skills such as speaking because there is limited interaction between learners and they could not interact effectively with teachers in virtual classes for learning English.

Studies of the experience of using e-learning languages in Malaysia showed that the majority of students experienced difficulties in speaking, developing lexical and grammatical skills when learning English through online learning. Al-Shamsi [15], Ariyanti [16] noted that students face technological and individual difficulties, so turning the entire learning process into online classes is not successful.

Research by scientists Mihai, Albert, Mihai, Dumitras [17] was aimed at identifying factors that can influence the emotional and social activity of students when learning English in an online system. In this case, the task of the teacher is to adapt tools and teaching methods to increase students' interest during classes and increase their level of confidence in mastering a foreign language.

Scientists emphasize that there are some elements that could definitely be used in lessons to make them more diverse and improve the effectiveness of teaching in English classes. Digital education works to support traditional education. However, there remain many factors that influence students' online learning experience.

Compared to traditional classrooms, e-learning can be a valuable platform for providing a variety of learning methods to different types of learners.

E-learning is an important tool that should be used alongside traditional classes to complement the curriculum. Successfully integrating e-learning tools into language classrooms requires a certain level of online media literacy for both teachers and students. Teaching becomes more adaptable, learner-first, and teachers can use technology to automate assessment and monitor progress.

Materials and methods

In the course of the work, a system-activity approach to the study and analysis of domestic and foreign psychological, pedagogical and educational literature, problem research, questioning, and qualitative and quantitative analysis of the results of experimental work were used.

In order to identify problems in language teaching in the context of digitalization to ensure effective integration of traditional and e-learning, as well as within the framework of identifying points of interaction between traditional and e-learning, a survey «The Impact of Digitalization on Language Learning». The respondents were 268 people from different regions of Kazakhstan. The data collection instrument used in the study was delivered and collected through online method and random sampling was conducted. The survey consisted of a list of multiple-choice questions. Quantitative and qualitative analyzes were used to interpret the study data. The quantitative analysis method is presented in the study in numbers in the survey results. Qualitative data is presented in the article in the form of graphs and diagrams.

Results and discussion

The digital transformation of education involves updating the methodological patterns of organizing training. Using an online learning system does not mean that you need to give up traditional learning. Traditional forms of education are fundamentally behind modern perception of information. The increasing variety of Internet resources poses the task of conducting comprehensive research into the possibilities and features of the use of these teaching aids in the educational process.

By integration in foreign language education we mean a harmonious combination of effective teaching approaches that develop four skills based on the use of digital resources. Integrating the best methods of traditional and digital learning can significantly improve the effectiveness of language education.

The introduction of digital resources into the educational process has given rise to many new types of educational work that were impossible with traditional methods. All this taken together gives reason to say that we are all at the stage of improving new learning models based on the consistent, integrated use of digital technologies capable of harmonizing and optimizing the conditions of the educational process with the individual characteristics of each student.

According to the diagram (Figure 1), respondents consider translators as an effective means of communication in a foreign language.

It should be noted that the long time spent by Kazakhstanis on social networks and the presence of gadgets contribute to the learning of languages. Television and radio play an important role in learning languages: 28 % of respondents watch foreign media channels. Language center websites are also popular as a learning tool. Respondents noted simulators and websites of representative offices of foreign countries. Electronic textbooks occupy a special niche in the educational process, as they have a number of advantages such as accessibility, multimedia, and interactivity, which are taken into account by students when learning languages. Perhaps the above qualities of electronic textbooks allowed them to be among the most frequently used resources, over 37 % of respondents.

Therefore, it is necessary to pay special attention to the quality of electronic textbooks used in the educational process.

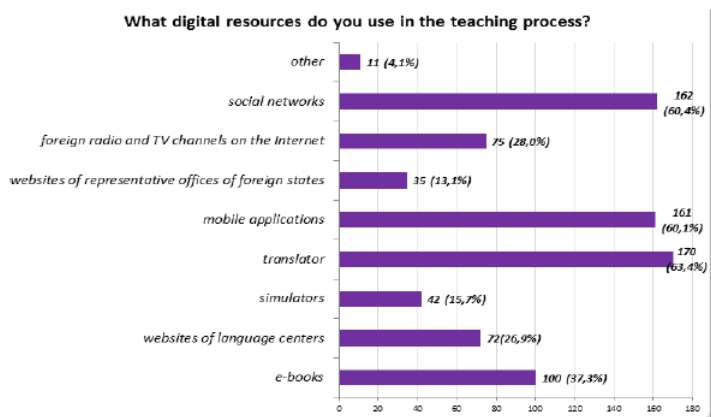

Figure 1 – Digital resources for language learning

The results of the chart (Figure 2) clearly show us that about 85 % of the respondents consider digital resources as an effective way of learning, while the rest prefer traditional forms of learning.

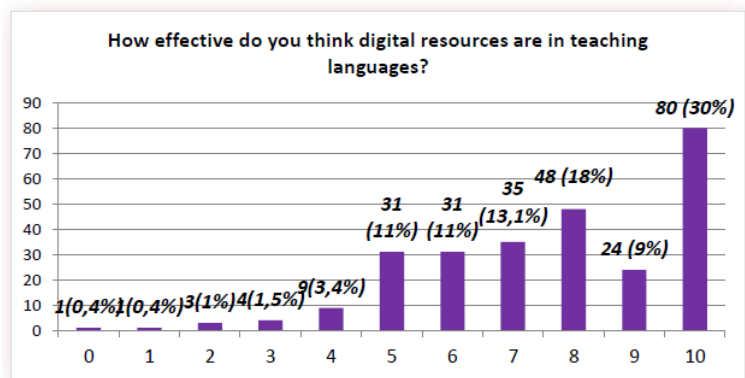

Figure 2 – Effectiveness of digital resources in language learning

The results of the diagram (Figure 3) once again confirm the leading role of the teacher in the educational process. Almost 76 % of respondents prefer to gain knowledge in a classroom accompanied by a teacher and note that no means can replace it.

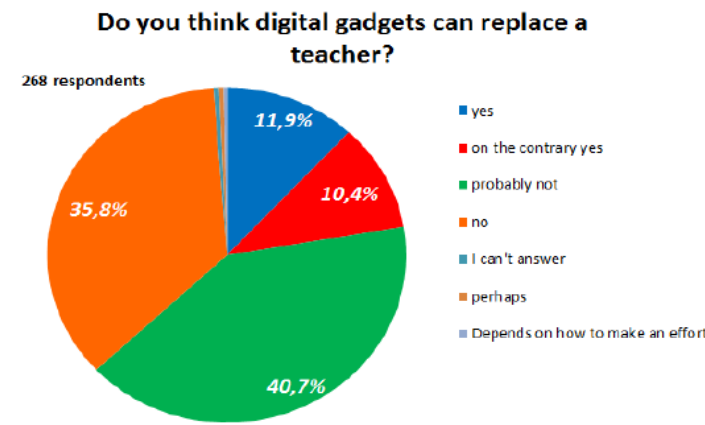

Figure 3 – Diagram of the results of the question «Can digital gadgets replace a teacher?»

According to the majority of 60 % of respondents, the prerequisites for successful language acquisition are high-quality content, feedback from the teacher and perfect teaching methods (Figure 4). The digital competence of the teacher and the availability of modern digital technologies are of no small importance for students.

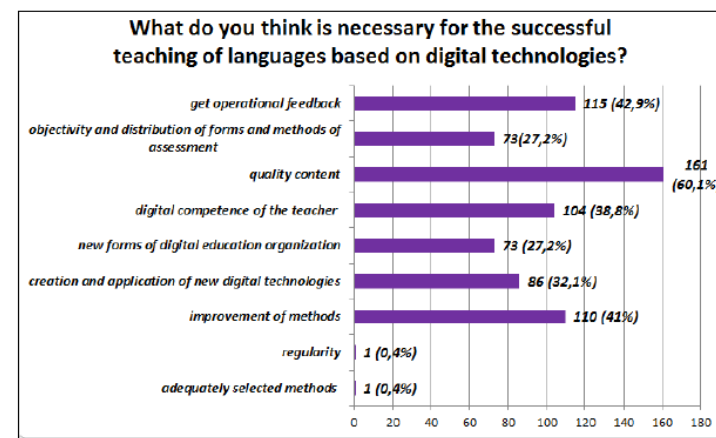

Figure 4 – Prerequisites for successful language acquisition

According to the survey, the main obstacle to successful language acquisition was lack of time (Figure 5), which is a consequence of low motivation. Factors that make learners feel unmotivated when learning online include dissatisfaction with course content and materials, lack of self-discipline to participate in the course, lack of communication between instructors and students, and lack of private space for course monitoring.

Teachers should provide interesting online teaching methods and techniques to increase students' motivation and productivity.

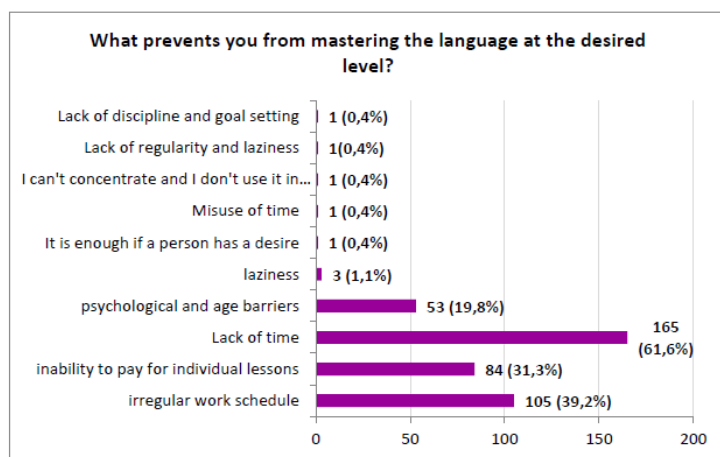

Figure 5 – Obstacles to successful language acquisition

Financing information

The study was conducted within the framework of a grant funding project for scientific and (or) scientific and technical projects for 2023–2025 (Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan) on the topic «Improvement of the methodological system of language teaching at the stage of digital transformation of education» (IRN AP19679103).

Conclusions

The e-learning system is a system that creates optimal conditions for different categories of students to develop their language competence and readiness for independent language learning and further self-education in various fields of education.

E-learning offers many benefits, making it a very powerful tool for achieving educational objectives. Nevertheless, difficulties such as preparing educational materials and adapting to the digital environment stand out.

Modern language teaching practice, as well as the results of our research, indicate the need to fulfill the basic conditions for the integration of traditional and e-learning. As the survey shows, one of the conditions is high-quality digital educational and methodological support. The use of digital resources in the educational process does not detract from the importance of the teacher, while an equally important condition is the level of his digital competence.

The need for further research into the problem under consideration is confirmed by the presence of obstacles to the successful implementation of e-learning. Improving the methodological system of language education, which will promote the integration of traditional and e-learning, will be studied by us as part of this study and covered in subsequent publications.

References

- 1 **Gonzalez, D., Louis, R. St.** Online Learning / The TESOL Encyclopedia of English Language Teaching (eds J. I. Lontas, TESOL International Association). – 2018. – [Electronic resource]. – <https://doi.org/10.1002/9781118784235.celt0423>
- 2 **Singh, V., Thurman, A.** How Many Ways Can We Define Online Learning? A Systematic Literature Review of Definitions of Online Learning (1988–2018) // American Journal of Distance Education. – 2019. – No 33(4). – P. 289–306. – [Electronic resource] – <https://doi.org/10.1080/08923647.2019.1663082>
- 3 **Tabiri, M. O., Jones-Mensah, I., Fenyi, D. A., Asunka, S.** Challenges of online learning of English/French language in higher education in Ghana // Journal of Language and Linguistic Studies. – 2022. – No 18(1). – P. 207–222. – [Electronic resource] – <https://doi.org/10.52462/jlls.176>
- 4 **Tran, T. T. M.** Microsoft Teams in the context of freshmen ELF learning // AsiaCALL Online Journal. – 2021. – No 12(2). – P. 12–23. – [Electronic resource] – <https://asiacall.info/acoj/index.php/journal/article/view/22>
- 5 **Muslimin, A. I., Harintama, F.** Online learning during pandemic: Students' motivation, challenges, and alternatives // Loquen : English Studies Journal. – 2020. – No 13(2). – P. 60–68. – [Electronic resource]. – <http://dx.doi.org/10.32678/loquen.v13i2.3558>
- 6 **Istifci, I.** Perceptions of Turkish EFL Students on Online Language Learning Platforms and Blended Language Learning // Journal of Education and Learning. – 2016. – No 6(1). – P. 113–121. – [Electronic resource]. – <http://dx.doi.org/10.5539/jel.v6n1p113>
- 7 **Ariyanti, A.** EFL Students' Challenges towards Home Learning Policy During Covid-19 Outbreak // Indonesian Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics (IJELTAL). – 2020. – No 5(1). – P. 167–175 – [Electronic resource] – <http://ijeltal.org/index.php/ijeltal/article/view/649>

8 **Alodwan, T.** Online learning during the COVID-19 pandemic from the perspectives of English as foreign language students // Educational Research and Reviews. – 2021. – No 16(7). – P. 279–288. – [Electronic resource] – <https://doi.org/10.5897/ERR2021.4169>

9 **Meşe, E. & Sevilen, Ç.** Factors influencing EFL students' motivation in online learning: https://i-jte.org Pham, M.T., A qualitative case study // Journal of Educational Technology and Online Learning. – 2021. – No 4(1). – P. 11–22. – [Electronic resource] – <http://doi.org/10.31681/jetol.817680>

10 **Yuzulia, I.** The Challenges of Online Learning during Pandemic: Students' Voice // Wanastra: Jurnal Bahasa Dan Sastra. – 2021. – No 13(1). – P. 8–12. – [Electronic resource] – <https://doi.org/10.31294/w.v12i1>

11 **Altunay, D.** EFL Students' Views on Distance English Language Learning in a Public University in Turkey // Studies in English Language Teaching. – 2019. – No 7(1). – P. 121–134. – [Electronic resource] – <https://doi.org/10.22158/selt.v7n1p121>

12 Wahab,S., Iskandar, M. Teacher's Performance to Maintain Students' Learning Enthusiasm in the Online Learning Condition // JELITA. – 2020. – No 1(2). – P. 34–44 – [Electronic resource] – <https://jurnal.stkipmb.ac.id/index.php/jelita/article/view/63>

13 **Phan, T. N. T., Ho, D. V., & Nguyen, T. H. L.** Improving Non Majored Freshmen's Speaking Fluency in the E-learning Environment through the MS-Teams // International Journal of TESOL & Education – 2022. – No 2(1). – P. 251–271. – [Electronic resource] – <https://doi.org/10.54855/ijte.222116>

14 **Mahyoob, M.** Challenges of e-Learning during the COVID-19 Pandemic Experienced by EFL Learners // Arab World English Journal. – 2020. – No 11(4). – P. 351–362. [Electronic resource] – <https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol11no4.23>

15 **Al-Shamsi, A., Al-Mekhlafi, A. M., Al Busaidi, S., Hilal, M. M.** The Effects of Mobile Learning on Listening Comprehension Skills and Attitudes of Omani EFL Adult Learners. // International Journal of Learning, Teaching and Educational Research. – 2020. – No 19(8). – P. 16–39 – [Electronic resource] – <https://doi.org/10.26803/ijlter.19.8.2>

16 **Ariyanti, A.** EFL Students' Challenges towards Home Learning Policy During Covid-19 Outbreak // Indonesian Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics (IJELTAL). – 2020. – No 5(1). – P. 167–175 – [Electronic resource] – <http://ijeltal.org/index.php/ijeltal/article/view/649>

17 **Mihai, M., Albert, C. N., Mihai, V. C., Dumitras, D. E.** Emotional and Social Engagement in the English Language Classroom for Higher Education Students in the COVID-19 Online Context // Sustainability. 2022. – No 14(8). – P. 4527. [Electronic resource] – <https://doi.org/10.3390/su14084527>

Received 17.01.24.

Received in revised form 26.06.24.

Accepted for publication 26.08.24.

*Г. А. Күребаева¹, И. С. Мусатаева², Г. А. Күребаева³,
К. С. Кенжигожина⁴, Ш. С. Кенесбаева⁵

¹Alikhan Bokeikhan University,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.;

²Семей медицина университеті,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.;

^{3,5}Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.;

⁴Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

17.01.24 ж. баспаға түсті.

26.06.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ТІЛДЕРДІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚЫТУДЫ ТАБЫСТЫ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ ШАРТТАРЫ

ELearning-білім алушылардың әртүрлі санаттарын оқытудың әртүрлі әдістерін ұсынудың құнды платформасы, оны оқу жоспарына қосымша дәстүрлі сабақтармен бірге пайдалану керек. Электрондық оқыту құралдарын тілдік сыныптарға сәтті біріктіру оқытушылар мен оқушылардың сандық құзыреттілігінің белгілі бір деңгейін талап етеді. Оқыту бейімделеді, білім алушыларға басымдық беріледі, оқытушылар бағалау мен прогресті бақылауды автоматтандыру үшін технологияны қолдана алады.

Дәстүрлі және электрондық оқытудың тиімді интеграциясын қамтамасыз ету үшін цифрландыру жағдайында тілдерді оқыту проблемаларын анықтау мақсатында, сондай-ақ дәстүрлі және электрондық оқытудың өзара іс-қимыл нүктелерін айқындау шеңберінде «Цифрландырудың тілдерді үйренуге әсері» сауалнамасы жүргізілді.

Білім берудің цифрлық трансформациясы оқытуды ұйымдастырудың әдістемелік заңдылықтарын жаңартуды көздейді. Онлайн оқыту жүйесін пайдалану дәстүрлі оқытудан бас тартуды білдірмейді. Оқытудың дәстүрлі формалары қазіргі ақпаратты қабылдаудан түбегейлі артта қалады. Интернет желісінің

ресурстарының алуан түрлілігі осы оқу құралдарын оқу процесінде қолданудың мүмкіндіктері мен ерекшеліктеріне кешенді зерттеулер жүргізу міндетін қояды.

Шет тіліндегі білім берудегі интеграция дегеніміз—цифрлық ресурстардың мүмкіндіктерін пайдалану негізінде төрт дағдыны дамытатын оқытудағы тиімді тәсілдердің үйлесімді үйлесімі. Дәстүрлі және цифрлық оқытудың үздік әдістерін интеграциялау тілдік білім берудің тиімділігін едәуір арттыра алады.

Білім беру процесіне цифрлық ресурстарды енгізу дәстүрлі әдістермен мүмкін емес оқу жұмысының көптеген жаңа түрлерін тудырды.

Кілтті сөздер: тілдік құзыреттіліктер, электрондық оқыту, цифрлық білім беру ресурстары, тілдік даярлықтың сапасы, білім беруді интеграциялау.

*Г. А. Күребаева¹, И. С. Мусатаева², Г. А. Күребаева³,

К. С. Кенжигожина⁴, Ш. С. Кенесбаева⁵

¹Alikhan Bokeikhan University,

Республика Казахстан, г. Семей;

²Медицинский университет Семей,

Республика Казахстан, г. Семей;

^{3,5}Университет имени Шакарима города Семей,

Республика Казахстан, г. Семей;

⁴ЕНУ имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 17.01.24.

Поступило с исправлениями 26.06.24.

Принято в печать 26.08.24.

УСЛОВИЯ УСПЕШНОЙ ИНТЕГРАЦИИ ТРАДИЦИОННОГО И ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ЯЗЫКОВОМ ОБРАЗОВАНИИ

Электронное обучение является ценной платформой для предоставления разнообразных методов обучения различным категориям обучающихся, которую следует использовать вместе с традиционными занятиями в дополнение к учебной программе. Успешная интеграция инструментов электронного обучения в языковые классы требует определенного уровня цифровой компетенции как преподавателей, так и учащихся. Преподавание становится более адаптируемым, приоритет отдается обучающимся, преподаватели

могут использовать технологию для автоматизации оценивания и мониторинга прогресса.

В целях выявления проблем обучения языкам в условиях цифровизации для обеспечения эффективной интеграции традиционного и электронного обучения, а также в рамках определения точек взаимодействия традиционного и электронного обучения, было проведено анкетирование «Влияние цифровизации на изучение языков».

Цифровая трансформация образования предполагает обновление методических закономерностей организации обучения. Использование системы онлайн обучения не означает, что нужно отказаться от традиционного обучения. Традиционные формы обучения кардинально отстают от современного восприятия информации. Всё большее разнообразие ресурсов сети Интернет ставит задачу проведения комплексных исследований возможностей и особенностей применения данных средств обучения в учебном процессе.

Под интеграцией в иноязычном образовании подразумевается гармоничное сочетание эффективных подходов в преподавании, развивающих четыре навыка, на основе использования возможностей цифровых ресурсов. Интеграция лучших методов традиционного и цифрового обучения способно существенно повысить эффективность языкового образования.

Внедрение цифровых ресурсов в образовательный процесс породило множество новых видов учебной работы, которые были невозможны при традиционных методах.

Ключевые слова: языковые компетенции, электронное обучение, цифровые образовательные ресурсы, качество языковой подготовки, интеграция образования.

<https://doi.org/10.48081/FOLO6225>

***Ш. Құрманбайұлы¹, М. Е. Әділов²**

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4587-4452>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9876-4516>

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН АУДАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДӘЛДІК

Әлихан Бөкейханның жан-жақты білімі мен қалам қуатын танытатын бір қыры – аудармашылық шығармашылығы. Сондықтан оның аудармаларын зерттеу әлихантанудың өте маңызды тармағы болып саналады. Ә.Бөкейхан – дәлме-дәл аударуға да, мәтінді ұлт тіліне бейімдеуге де шебер аудармашы. Бірақ бұл мақалада оның дәлме-дәл аудармалары туралы ғана сөз болады. Мақалада көлемі әртүрлі аударма мәтіндерді тұтас қалпында беру мүмкін болмағандықтан, олардан мысал ретінде алынған үзінділердің орысшасы мен қазақшасы салыстырылып талданады. Салыстыра талдау арқылы екі тілдегі мәтіннің мағыналық, мазмұндық, құрылымдық сәйкестіктері мен сәйкессіздіктері анықталады. Түпнұсқадағы ақпарат пен ондағы мәліметтердің аударма мәтнінде бұрмаланбай, дәл көрініс табу дәрежесі айқындалады.

Ә. Бөкейхан аудармаларының дәлме-дәл аударманың басты талаптарына сай екендігін дәлелдейтін түйіндер мен тұжырымдар түпнұсқа мен аударманың бір бөлігін ғана емес, мәтінді тұтастай алып қарау арқылы жасалады. Ал аударма мәтіннің бейімделген бөлігінің түпнұсқаның мазмұны мен құрылымына, тақырыбы мен идеясына, ой желісі мен басты тұжырым-түйіндеріне еш нұқсан келтірмейтіні көрсетіледі. XX ғасыр басындағы аударма үлгілерінің, соның ішінде осы кезеңде аудармамен жүйелі, өнімді түрде айналысқан Әлихан Бөкейхан аудармаларының көркем және ғылыми аудармадағы дәлдікті жаңа сатыға көтергені, оның аудармаларының дәлдік коэффициенті жоғары екені дәлелденді.

Кілтті сөздер: Әлихан Бөкейхан, Қыр баласы, аударма, дәлме-дәл аударма, барабар аударма, дәлдік коэффициенті, еркіндік коэффициенті.

Кіріспе

XX ғасырда Ж. Аймауытұлы, М. Әуезов, Ә. Кекілбайұлы бастаған белгілі қаламгерлер мен Ә. Сатыбалдиев, С. Талжанов, Х. Өзденбаев, Ә. Жұмабаев, Қ. Сағындықов, Ж. Ысмағұлов, Н. Сыдықов, М. Жанғалин, І. Жарылғапов сияқты аударма шеберлері төгілтіп тәржімелеген көркем туындылар қазақ әдебиетін әлем және орыс классиктерінің үздік шығармаларымен байытты. Олар басынан-ақ осы мамандықты таңдады, жазушылықты, аудармашылықты кәсіп етті, бар ғұмырын әдебиетке арнады. Сол жолда тынымсыз іздене жүріп, өз кәсібін терең меңгерді, ізденген саласының шыңына шыға білді. Бұл тұрғыдан қарағанда аудармашы Әлихан Бөкейхан – жолы да жөні де бөлек тұлға. Ол әуел баста техникалық білім алса, одан кейін экономика маманы болды, заңгер мамандығын қоса алды. Өзінің осы шын мәніндегі энциклопедиялық білімін халқына арнап, экономика, саясаттану, ауыл шаруашылығы, әдебиеттану, әлеуметтану, тарих, тіл, статистика, әдістеме сияқты әртүрлі салаға қатысты үлкенді-кішілі көп еңбек жазды. Алаш Орда үкіметіне төрағалық етті, саясатпен айналысты, партия құрды, сайлауға қатысып, мемлекеттік думаға депутат та болды, редактор, журналист болып газет те шығарды. Сан салалы қызмет атқарған, саяси күреске толы ғұмырында алаш білімпазы ғылыми, әдеби шығармашылықтан да қол үзбеді. Ал 1920-жылдардан бастап өмірінің соңына дейінгі кезеңінде бірыңғай шығармашылықпен айналысты. Оның шын беріліп, көп ізденіп, өнімді еңбек еткен саланың бірі – аударма. Ол аударманың ішінде нақты, дәл аударудың негізін қалап, дамытып кетті.

Түпнұсқа мазмұнын семантикалық тұрғыдан дәл әрі толық жеткізетін дәлме-дәл аударма мәтіндер қоры, негізінен, өткен ғасыр басында жасала бастады. Олардың басым көпшілігі орыс тілінен аударылған көркем шығармалар мен оқулық, танымдық әдебиеттер. Ана тілімен қатар орыс тілін, шет тілдерін де жетік меңгерген алаш зиялылары XX ғасыр басында мақсатты түрде аудармамен айналысты. Олар аударған еңбектердің арасында түпнұсқасы ағылшын, француз, неміс тілінде жазылған Еуропаның әйгілі ғалымдары мен әлемдік классика қорына енген аса көрнекті жазушылар мен ақындардың еңбектері де бар. XX ғасыр басында қазақ оқығандарының арасында шет тілдерін де жақсы меңгергендері аз болған жоқ. Алайда олар Еуропа тілдерінен тікелей емес, сол еңбектердің орыс тіліндегі аударма нұсқаларына сүйене отырып, аралық тіл – орысшадан аударғанын айтуға тиіспіз. Әрине, олардың ішінде қажет деп тапқан жерінде түпнұсқа тілге де жүгініп отырғандары, тіпті орыс тіліндегі аударманы үнемі түпнұсқасымен салыстыра отырып аударғандары да болғанын жоққа шығармаймыз. Себебі солай мәлімдеуімізге негіз болатын дерек-дәйектер ұшырасып отырады.

Ал орыс тіліндегі аудармасына жүгінбей тікелей түпнұсқадан аударғанын дәлелдейтін нақты деректеріміз әзірге қолымызда жоқ.

XX ғасыр басында еңбек еткен қазақ оқығандары өз мамандықтарымен қатар аудармашылық кәсіпті де қоса меңгерді. Бұл қадамға олар саналы, мақсатты түрде барды. Себебі сол кезеңде қазақ тіліндегі кітаптар, көркем, ғылыми, оқулық әдебиеттер қоры әлі жасалмаған, түрлі пәндерді, ғылымды игеруге қажетті әдебиеттер тапшы еді. Осы олқылықтың орнын толтыруды қазақ оқығандары өз міндетіне алды. Сол міндеттерін орындау үшін олар әлем әдебиетінің үздік шығармаларын қазақ тілінде сөйлетіп, әлем мәдениетінің озық туындыларын ұлт игілігіне айналдырып, ұлттық кітап қорын қалыптастыру үшін көркем туындылар мен пән оқулықтарын аудару ісіне жұмыла кірісті. Осы іс барысында олар түрлі мәтіндерді аударуға машықтану арқылы аударманың қыр-сырын меңгеріп, аудармадағы дәлдікке қол жеткізе білді. Сондықтан қазіргі дәлме-дәл аударма деп жүрген аударма түрінің, осылай аудару әдісінің қазақ топырағында орнығып, жетіліп, кең тарауына алғаш кең жол ашып, осы іске зор үлес қосып, аударматанудың жеке сала ретінде дамуының бастауында тұрған да осы қазақ оқығандары болды.

Әлихан Бөкейхан аудармаларындағы мәтіннің кейбір қазақ танымына бейімделіп аударылған тұстарын, жекелеген сөйлемдер мен сөз тіркестерін мысалға ала отырып, ол «еркін аударған», «дәлме-дәл аудармаған» деп оның аудармаларына біржақты баға беруге болмайды. Өйткені ондай тұжырымның өзі дәл емес. Шындап келгенде, орыс тілінен қазақ тіліне дәлме-дәл аударудың нағыз алғашқы үлгілерін XX ғасыр басындағы аудармалардан табамыз. Сол санаулы ғана аудармалардың ең басында, ең алғашқыларының қатарында Ә. Бөкейхан аудармалары да тұр. Сол себептен де аударматану тарихында Ә. Бөкейханның алатын орны айрықша. Ол – аудармашылықты және дәлме-дәл аударуды өте жақсы меңгерген қалам иесі. Оған «Қыр баласы» аудармаларын түпнұсқамен салыстыру арқылы анық көз жеткізуге болады. Аудармашы орыс тілінен қазақ тіліне аударғандықтан, біз оның тәржіме еңбектерінің орыс және қазақ тіліндегі мәтіндерін басынан аяғына дейін салыстырып көрдік.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша аударма саласының арнайы әдебиеттерін теориялық талдау, практикалық материалдарды саралау, аударма еңбектерді түйіндеп қорыту, екі тілді аудармалар мен XX ғасыр басындағы тәржіме авторларының еңбектерін салыстыру, автор шығармаларындағы өзіндік стиліне тән қолданыстарды жинақтау, топтастыру жұмыстары жасалды. Мақала жазылғанда сипаттау, салыстыра талдау, тілдік деректерді сұрыптау, топтау, түйіндеу әдістері де пайдаланылды.

Тақырыптың зерттелуі

XX ғасыр басындағы тілдік ерекшеліктер мен алаш қайраткерлері тілі мәселесі 1980 жылдардың аяғынан бастап қолға алына бастады. XX ғасырдың бас кезінен бастап 1930-шы жылдарға дейінгі аралықтағы қазақ тіл білімінің, тілдің стильдік тармақтарының дамуы мен қалыптасуына байланысты осы кезеңді арнайы зерттеген Ә. Қайдар, Р. Сыздықова, С. Исаев, Ө. Айтбаев, Б. Әбілқасымов, Е. Жанпейісов сияқты ғалымдардың еңбектерінен мол мәлімет алуға болады. Әсіресе, тақырыбымызға тікелей қатысты XX ғасыр басындағы тіл мәселесіне арналған еңбектердің ішінде С. Исаевтың «Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің дамуы» атты еңбегінде сол дәуірде Ә. Бөкейхан бастаған алаш қайраткерлерінің еңбегі сіңген баспа бетін көрген газеттердегі тілдік ерекшеліктер қарастырылған [1, 17-б.]. Б. Әбілқасымовтардың зерттеулері бұдан ілгері, яғни XIX ғасыр ортасындағы кезеңдегі баспасөздің тіліне [2, 3-б.] және әдеби тілдің тарихына [3, 5-б.] қатысты болса, Е. Жанпейісов «Қазақ прозасының тілі» атты монографиясында 1910–1930 жылдардағы Кеңес идеологиясына сәйкес келетін прозалық шығармалардың тілін талдаған [4, 267-б.]. Бұл зерттеулерде алаш қайраткерлерінің тілі жеке-жеке әлі қарастырылмаған. Бергі кезеңдегі ғалымдардың арасынан Б. Момынова «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика және «Газет лексикасы» деп аталатын кітаптарда «Қазақ» газеті сөздік қорының қайнарқөздері, оның ішінде алаш қайраткерлерінің мақалалары да қамтылған [5, 21-б.]. Б. Әбілқасымовтың редакторлығымен шыққан «XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі» атты жинақта сол кезеңге байланысты зерттеулер берілген [6, 342-б.]. XX ғасыр басындағы қайраткерлер шығармаларының тілі, кезеңнің тілдік сипатын Ш. Мажитаева зерттеп, арнайы монография шығарған [7, 192-б.]. О. Жұбаева құрастырған «XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» атты жинақ сол кезеңдегі тілдік зерттеулерге бағытталған [8, 664-б.].

Осыларды ескерер болсақ, сөз болып отырған кезеңді зерттеу тілші-ғалымдар назарынан тыс қалды дей алмаймыз. Алаш зиялылары белсенді қызмет еткен жылдарға сәйкес келетін XX ғасырдың басындағы қазақ терминологиясы дамуының өзіндік ерекшеліктері мол осы кезеңі терминтанушылық тұрғыдан да қарастырылды. Лингвист ғалым Ш. Құрманбайұлы терминология дамуының осы кезеңінің негізгі сипатын ашып, алаш оқығандарының терминжасам тәжірибесі мен ұстанған қағидаттарына ғылыми-лингвистикалық талдау жасап, алаш білімпаздарының терминологиялық көзқарастарын анықтап көрсетті [9, 201-б.]. Ғалым өз зерттеулерін соңғы уақыттарда Әлихан Бөкейхан тіліне арнап, мақалалары алаш көсемінің тілдік ерекшеліктеріне бағытталған. Тіл маманының «Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі кірме сөздер қолданысы»,

«Әлихан Бөкейхан аудармаларының этномәдени ерекшеліктері», «Әлихан Бөкейхан және кітап сыны» [10, 125-б.] атты жаңа мақалалары соның көрінісі.

Қазіргі кезде де алаш білімпаздарының тілі теориялық-лингвистикалық тұрғыдан зерттеліп, мақалалар мен баяндамалар жазылып келеді. Терминдік, грамматикалық, поэтикалық, фонологиялық, синтаксистік жағынан О. Жұбаева, Ш. Біләлов, Ш. Мәжітаева және т.б. секілді белгілі лингвист ғалымдар зерттеп келеді. Б. Момынова, Б. Шалабай, Л. Дүйсембекова, С. Сапина, Ж. Рапишеваның кейбір зерттеулері осы кезеңдегі кейбір жанрлардың тілдік сипатымен байланысты. Сондай-ақ осы кезеңде жарық көрген басылымдардың, қаламгерлердің тілі, сөз қолданысы, аудармалары және тағы басқа тілдік сипаттарына байланысты да бірнеше кандидаттық, докторлық диссертация қорғалды. Солардың ішінде К. Мұқышева, Б. Ибраева, А. Ақынбекова, Қ. Әубәкірова, Ж. Еркемова деген зерттеушілер бар. Жекелеген қаламгерлердің тілдік ерекшеліктері жөніндегі еңбектердің ішінде М. Жүсіповтің «Фонемография А. Байтұрсынұлының сингармонизма» атты зерттеуі ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының еңбектеріндегі фонологиялық құбылыстар дәлелді талданып, әліпбидегі фонетикалық ұсыныстардың уәжділігі дәлелденген [11, 175-б.].

Нәтижелер және талқылау

Ә. Бөкейхан аудармаларының елеулі бөлігі – көркем шығармалар, сондықтан оның көркем аудармаларынан бірнеше нақты мысал келтірген жөн. Мәселен, Қыр баласының В. Г. Короленкодан аударған «Жұмбақ қыз» (Чудная) шығармасы түпнұсқасында былай басталады:

- *Скоро ли станция, ямицик?*

- *Не скоро еще, – до метели вряд ли доехать, – вишь, закуржавело как, сивера идет.*

- *Да, видно, до метели не доехать. К вечеру становится все холоднее.*

Ал оның Қыр баласы аударған қазақша нұсқасы мынадай:

- *Атишы, бекет жақын ба?*

- *Жақын қайда? Боранға соқтықпай жетпейміз. Бұрқырап, жынданып та кетті, көресің бе?*

- *Ия, бораннан бұрын жетпейміз. Көрініп тұр. Күн де кешке таман суытып барады* [12, 318-б.].

Басталғанынан-ақ аудармашының түпнұсқадан ауытқымай дәлме-дәл аударуды көздегенін көруге болады. Одан ары да солай жалғасады. Түпнұсқадан ауытқымаған, қазақшасы да жап-жатық. Шығарманың соңғы жақ бөлігінен алынған үзінді аудармасынан да басындағыдай дәлдік көрінеді. Түпнұсқадағы: *«Взял и я шапку, да и сам вышел, – слышал только, как старуха в зале с хозяйкой все болтают, и так мне этой старухи страшно стало, так страшно, что и выразить невозможно. Побрел я прямо по*

дороге, – после уж Иванов меня догнал с телегой, я и сел» деген сөйлемдер қазақшаға былай аударылған: *«Мен бөркімді ала-мала тысқа шықтым. Кемпірім қатынмен бөлмеде әңгімені әлі де соғып жатыр. Сондағы кемпірді мүсіркеп қорыққанымды сөзбен айтып болмайды. Жолға түсіп жаяу кете бердім, Ибан атпен қуып жетіп арбаға мінгізіп алды* [12, 332-б.].

Аудармашы түпнұсқадағы әңгіме желісін, мәтін мағынасын сақтай отырып өте дәл аударды. Кейіпкердің ішкі толқынысы мен қобалжыған көңілі де қазақ оқырманына сол қалпында, әсерлі жеткізіледі. Шығарманы оқып отырғанда оның аударма екені ұмытылып, төл туындыдай қабылданады. Мұндай туындының артында білімі мен тәжірибесі, қабілеті мен дарыны, ізденісі мен шеберлігі бір-біріне ұласып, өзара қабысып жатқан қалам иесінің тұрғанын аңғармау мүмкін емес. Қазақ, орыс тілдерін жетік меңгерген, тілді сезіну қабілеті жоғары, қос тілдің табиғатын да тани алған шығармашыл тұлға ғана тәржіме тәрізді тым нәзік әрі машақаты мол өнердің иірімдеріне бойлай алса керек.

Қыр баласының В. Короленкодан аударған әңгімесінің бірі – «Мақардың түсі» (Сон Макара). Осы шығармада мынадай жолдар бар:

«Но поп Иван тронул его за рукав.

– Войдем, – сказал он. – Мы пришли.

Тогда Макар увидел, что они стоят у большой двери, которую раньше скрывали туманы».

Ему очень не хотелось идти, но – делать нечего – он повиновался».

Қыр баласының аудармасы:

«Молла Иуан Мақардың қолына түртіп қалып:

– Біз келдік, кірелік, – деді.

Мақар қараса, алдында зор есік тұр. Бұрын бұл есікті тұман жауып көрсетпеген екен.

Мақардың кіргісі келмеді. Бірақ, амал не, көнді» [13, 233-б.].

Шығарма мазмұны мен формасына еш нұқсан келтірмейтін кейбір ұсақ, елеусіз детальдарды есепке алып, тым қазбалап, мұны еркін аударма деп танығысы келген біреу болмаса, шығарманың осы бөлігі де сол қалпында дәлме-дәл аударылған. Түпнұсқаның мазмұны, формасы бәрі сақталып тұр. Аудармашы «тронул за рукав» дегенді – «қолына түртіп қалып», «попты» – «молла» деп, ал «Иванды» қазақ айтылымына иекемдеп «Иуан» деп алады. Бұларды түпнұсқадан ауытқу деуге келмейді. Осындағы «рукав» деген сөзді «жең» деп, ал тұтас тіркесті «жеңінен тартып» немесе «жеңіне түртіп» деп аудару қажет еді десек, онымыз әріпқойлық, сөзбе-сөз аударуды талап еткендік болар еді. Қайта аудармашының «қолына түртіп қалып» дегені логикалық тұрғыдан көңілге көбірек қонады, қисындырақ көрінеді.

Иштей жеті бөлікке бөлінген бұл шығарманың әр бөлігі: «Бұл түсті көрген есте аузына ас тимейтін, тастаған таяқ басына тиетін сорлы Мақар» (*Этот сон видел бедный Макар, который загнал своих телят в далекие, угрюмые страны, – тот самый Макар, на которого, как известно, валятся все шишки*) деп басталатын бірінші сөйлемінен бастап, «Таразы теңселіп, тақтай аспанға шығып көтеріліп жөнелді...» (*А весы все колыхались, и деревянная чашка подымалась все выше и выше!..*) деген ең соңғы сөйлеміне дейін дәл әрі өте шебер аударылған.

Басынан аяғына дейін дәл аударылғандығымен ерекшеленетін шығарманың бірі Л. Н. Толстойдың «Кавказский пленник» (Кавказ тұтқыны) әңгімесі. Түпнұсқасында әңгіме былай басталады:

«Служил на Кавказе офицером один барин. Звали его Жилин. Пришло раз ему письмо из дома. Пишет ему старуха мать: «Стара я уж стала, и хочется перед смертью повидать любимого сына. Приезжай со мной проститься, похороны, а там и с богом, поезжай опять на службу. А я тебе и невесту приискла: и умная, и хорошая, и именье есть. Полюбитя тебе, может и женишься и совсем останешься».

Жилин и раздумался: «И в самом деле: плоха уж старуха стала; может, и не придется увидеть. Поехать; а если невеста хороша – и жениться можно».

Пошел он к полковнику, выправил отпуск, простился с товарищами, поставил своим солдатам четыре ведра водки на прощанье и собрался ехать».

Ал Қыр баласы бұл абзацтарды «Кавказ тұтқынында» былайша аударды:

«Жилин деген төре солдат бастығы болып, Кавказда қызмет қылды. Бір күні үйінен хат алды. «Мен кәртәйдім, өлерімде шырағымды бір көріп өлсем дедім. Үйге қайт, мені өз қолыңнан көм, құдай жолыңнан жарлықасын, сонан соң қызметіңе қайт. Мен мұнда саған бір қалыңдық таптым: өзі есті, өзінің жері бар, бай. Кім біледі, сүйсең аларсың, қатын алсаң, үйде мүлде қаларсың», - деп кемпір шешесі Жилинге жазды.

Жилин ойға қалды. Шын, шешем қартайды. Кім біледі, көрмеспін де. Үйге барайын, қалыңдық жақсы болса, алмайтын несі бар деп Жилин ойлады.

Кеңсеге барып, үйіне қайтуға қағаз алып, жолдастарымен амандасып, солдаттарына төрт шелек арақ сыйлап, жолға даярланды».

Өте дәлме-дәл аударылған. Әр сөйлемі өз орнында тұр. Олардың түпнұсқадағы мағынасы да сақталған. «Пошел он к полковнику» дегендегі «полковник» шені оқырманның бәріне таныс, түсінікті болмауы мүмкін, соны ескере «кеңсеге барып» деп аударды. Баринді – *төре*, офицерді – *солдат бастығы* деп, жекелеген сөздерді де қалың оқырманға түсінікті етіп

аударған. Аудармашының «Кім біледі сүйсең аларсың, қатын алсаң, үйде мүлде қаларсың» деген сөйлемі түпнұсқаға толық сәйкес келуімен бірге, ұйқасқа құрылған өлең жолдарындай төгіліп тұр. Нағыз көркем шығармаға тән, кестелі сөз өрнегі. Мұндай сөйлемнің қазақ жанына жағып, көңіліне қонары хақ.

Әңгіменің орта тұсынан тағы бір мысал:

«Прожил так Жилин месяц. Днем ходит по аулу или рукодельничает, а как ночь придет, затихнет в ауле, так он у себя в сарае копает. Трудно было копать от камней, да он подпилком камни тер и прокопал он под стеной дыру, что впору пролезть. «Только бы, – думает, – мне место хорошенько узнать, в какую сторону идти. Да не сказывают никто татары».

Вот он выбрал время, как хозяин уехал; пошел после обеда за аул на гору, – хотел оттуда место посмотреть. А когда хозяин уезжал, он приказал малому за Жилиным ходить, с глаз его не спускать. Бежит малый за Жилиным, кричит: – Не ходи! Отец не велел. Сейчас народ позову!

Стал его Жилин уговаривать.

– Я, – говорит, – далеко не уйду, – только на ту гору поднимусь: мне траву нужно найти – ваш народ лечит. Пойдем со мной; я с колодкой не убею. А тебе завтра лук сделаю и стрелы».

Түпнұсқадағы бұл жолдардың аудармасы мынадай:

«Жилин тағы бір ай тұрды. Күндіз ауылды қыдырады, іс қылады. Түнде ауыл жатқан соң сарайға келіп жер қазады. Тасты қазу қиын болды, тасты егеумен егеу. Сарайдың қабырғасының астынан кісі сиятын тесік қазып алды. «Енді қай жаққа қашатынымды білсем... бірақ татарлар түк айтпайды» деп Жилин ойлайды.

Бір күні бай үйде жоқта түстен кейін (төстен тайып) жер болжайын деп тауға барды. Жилинді көзден таса қылма деп, бай кетерде баласына тапсырып кеткен. Баласы айғайлап, Жилинге жүгіріп келді: «Қайт! Әкем айтты. Қазір жұртты шақырам!» – деді бала.

Жилин баланы арбады:

– Мен алысқа бармаймын ана таудың басына ғана шығайын: Мен дәрі шөп іздеп жүрмін. Өздеріңді емдейім, жүр менімен; мен бұғаумен қашып құтылмайым. Ертең саған садақ, оқ істеп берем, - деді».

Түпнұсқадан алынған үзінді мен оның аудармасын салыстырсақ, мағынасында да сөйлемдер құрылысында да еш айырмашылық жоқ. Мұнан да аудармадағы дәлдіктің айқын үлгісін көруге болады. Түпнұсқада: «мне траву нужно найти» деп тұр. Автор «лечебная трава» демеген, ал аудармашы «дәрі шөп» деп өте сәтті аударған.

Түпнұсқада «Кавказский пленник» былай аяқталады:

«Рассказал Жилин, как с ним всё дело было и говорит:

– *Вот я и домой съездил, женился! Нет, уж, видно, не судьба моя. И остался служить на Кавказе. А Костылина только еще через месяц выкупили за пять тысяч. Еле живого привезли.*

Қыр баласы «Кавказ тұтқыны» әңгімесінің осы соңғы жолдарын былай аударды:

«Көрген-білгенін Жилин баян қылып:

Үйге барып қатын алдым! Бұл маған жоқ шығар! - деді.

Қызмет қылып, Жилин Кавказда қалды. Бір айда бес мың сом беріп Костилинді сатып алды. Құр шыбын жаны ғана азар келді» [14, 171–186-бб].

Едәуір көлемді әңгіменің басынан, орта тұсы мен соңынан мысал ретінде алынған осы үш үзіндіде ғана емес, әңгіменің тұтас мәтінінде дәл осындай дәлдік бар. Әңгіменің тілі өте жатық та шұрайлы. Қыр баласының әлемге әйгілі аса көрнекті қаламгер Л. Толстой мұрасына да, өз халқының тілі мен мәдениетіне де ерекше құрметпен қарағаны көрініп тұр.

Ә. Бөкейхан аударған көркем шығармалардың көпшілігі тұтастай, ал кейбір шығармалар мәтінінің негізгі басым бөлігі осылай дәлме-дәл аударылған. Олардың қатарына кейбір бейімделген тұстары болғанына қарамастан оның Г. Мопассаннан аударған «Симонның әкесі» (Папа Симона), «Жарасын алдырған ана» (Старуха Соваж) шығармаларын да қосуға болады. Оларда да осындай дәлдік бар. Н. А. Маркстен аударған «Ескі Қырымның сөздері» (Легенды Крыма) жинағындағы аңыздарда да түпнұсқадан аса бір ауытқушылық, шектен тыс еркіндік байқалмайды. Қашан да шығарманың тақырыбы мен идеясы, сюжеті, құрылымы, мазмұны мен ой-желісі сақталып отырады. Қыр баласының аталған аудармаларын орысша нұсқасымен бастан-аяқ, сөзбе-сөз салыстырып талдау арқылы оған анық көз жеткізуге болады. Ә. Бөкейхан аудармаларының арасындағы Г. Мопассаннан аударған «Ақсақ кемпір» (Храмуля), «Күзетте» (У смертного одра) сияқты еркіндік коэффициенті ең жоғары деген шығармалардың өзінде стильдік бейімдеу болғанымен, мағына дәлдігіне көп нұқсан келтірмей шығарма мазмұнын барынша сақтай, барынша жеткізуге көп мән беріледі.

Қыр баласы аударған ғылыми, ғылыми-көпшілік және оқулық әдебиеттерде де дәлдік бар. К. Фламарионның «Общедоступная астрономия» атты еңбегін аудармашы «Астрономия әліп-биі» деп аударды. К. Фламарионның «Астрономия әліпбиі» көпшілікке арналған ғылым-танымдық әдебиет саналады. Оның француз тіліндегі 7-ші басылымын орыс тіліне В. Черкасов аударған. Орыс тіліндегі басылым 1922 жылы жарық көрсе, Қыр баласының қазақ тіліндегі аудармасы 1924 жылы Мәскеуде басылып шықты. Ә. Бөкейхан осы орыс тіліндегі В. Черкасов аудармасын негізге алған. Француз ғалымының бұл еңбегі 20 тараудан тұрады. Аудармашы осы кітаптың құрылымын толық сақтай отырып, жиырма тарауды да аударды.

Тараулар атаулары былай аударылады: Жер дөңгелек (Земля кругла), Аспан кеңістігіндегі жер (Земля в пространстве), Жер өзінен-өзі шыр айналады (Земля обращается вокруг своей оси), Күн мен түн (День и ночь), Қазықтан айналған аттай, жер күннен айналады (Земля кружится около Солнца), Ыстық-суық, қыс-жаз (Климаты и времена года), Жердің үйектері және шенберлері (Земные пояса и круги), Күн (Солнце), Ай (Луна), Айда не бар? (Лунный мир), Көлеңкелену (Затмения), Күн қотанының құрылысы (Общий взгляд на устройство солнечной системы), Орта бойлы планеттер (Планеты средней величины), Үлкен планеттер (Большие планеты), Кометалар (Кометы), Жұлдыз жауын (Падающие звезды), Жұлдызды аспан (Звездное небо), Ұялы жұлдыздар (Созвездия), Жұлдыздар (Звезды), Календар (Календарь).

Аудармашы бірқатар астрономия терминдерін қазақшаға аударды. Мысалы: *ыстық-суық, қыс-жаз, үйек, көлеңкелену, күн қотаны, ұялы жұлдыздар*. Одан бергі бір ғасыр уақыттағы терминологияның даму барысында бұл терминдер тілде *климат, жыл мезгілдері, белдеу, тұтылу, шоқжұлдыз, күн жүйесі* түрінде орнықты. Бұлай болуы – ғылым тілінің дамуы барысында болатын табиғи үрдіс. Ал кітаптың осы тарауларының ішкі тақырыпшалары да сол түпнұсқадағы берілу реті мен мазмұнын сақтай отырып аударылады. Бұл аудару кезінде түпнұсқаның құрылымы, негізгі мазмұны өзгертілмегенін көрсетеді. Тек кітап құрылымы ғана сақталып қоймай, мәтін мазмұнының да дәл жеткізілгенін түпнұсқа мен аударма мәтінін салыстыру арқылы көруге болады. Мәселен, осы еңбектің орыс тіліндегі аудармасының VI тарауындағы:

«Но день ведь это такое время года, когда земля и воздух нагреваются от теплоты солнечных лучей, а ночью они охлаждаются. Когда наступает пора долгих дней, наша страна дольше нагревается Солнцем, а охлаждается в течение меньшего срока времени, и потому с каждым днем все более нагревается», - деген сөйлемдер қазақшаға былай аударылады:

«Біз бәріміз білеміз: күндіз Күннің сәулесімен Жер жылынады, қызады. Түнде суиды. Күн ұзарғанда біздің жүрген жерміз күнмен жылынады, түнде суығанмен, қысқа түн күндізгі ыстықтың бәрін жоғалта алмайды: күннен күнге ыстықтық өсе береді» [12, 377-б.].

Аудармашы орысша мәтінде жоқ «Біз бәріміз білеміз» деген кіріспе сөйлемді өз жанынан қосқаны болмаса, мәтін дәл аударылған. Сондай-ақ аудармашы «наша страна» деген тіркесті «біздің еліміз» демей, «біздің жүрген жеріміз» деп аударды. Қыр баласы мұны саналы түрде өзгерткен деп ойлаймыз. Біздіңше, оның қолданысы қисындырақ. Өйткені күн ұзарғанда тек біздің елімізде ғана емес, өзге іргелес, көршілес, бір белдеуде жатқан елдердің бәрінің де жері жылынады, қызады.

Кітаптың «Күн» деп аталатын VIII тарауының алғашқы сөйлемдері орысшасында былай басталады:

«В ясный день свет Солнца настолько ослепителен, что невозможно смотреть на него; но иногда, при туманном небе или еще лучше, когда перед своим закатом Солнце как бы погружается в вечерние испарения земли, сияние его настолько ослабевает, что его можно без опасения рассматривать и тогда оно имеет вид огненного круга, почему и называется солнечным диском (кружком)».

Қазақшасы:

«Ашық Күн кісіні қаратпайды. Күннің бетін бұлт алғанда, Күн батып бара жатқанда жарық сәулесі Жерге ауа дымқылына шомылып нашарлайды, сонда Күнге тура қарауға болады. Күн қып-қызыл от, дөңгелек болып көрінеді» [12, 385-б.].

Қазіргі аудармаларда көбінесе орысшадан аударылған мәтіндердің қазақшасы орысшасына қарағанда көлемділеу, ұзақтау болады. Оның аударған мәтіндерінің қазақшасы көп жағдайда орысшасынан қысқарақ болып келеді. Ол негізгі ойды қысқа да айқын жеткізгенді дұрыс көреді. Осы үзіндінің аудармасынан да соны байқауға болады.

Кейде қазақ оқырманына түсінікті болу үшін аудармашы түпнұсқаны өз ой-пайымдарымен толықтырады, мәтінді этнотілдік тұрғыдан бейімдейді, өз мысалдарын қосады немесе түпнұсқадағы мысалдарды алмастырып, олардың орнына басқа мысалдар береді. Мысалдар қазақ танымына жақын болуына көп мән беретіні аудармашының барлық еңбектерінен анық байқалады. К. Фламарион кітабының біз үзінді алып отырған осы бетінде: *«Жалғыз шынашақты көздің алдына әкелсек, шынашақ дүниені жабады. Алысқа қарасақ: тау, дала, орман, ел, қоралы қой, үйірлі жылқы көрінеді, жақында шынашақ басқан көзге бәрі сияды. Бұл неден? Ұзаған сайын алыстағы кішірейе береді, жақындаған сайын жақын үлкейе береді»* деген сөйлемдер бар. Бұл – күннің айдан әлденеше есе үлкен екенін ұқтыру үшін берілген мысал мен түсініктеме. Түпнұсқада бұл жолдар мүлде жоқ. Аудармашы өзі қосқан. Егер екі тілдегі мәтінді салыстырып қарар болсақ, Ө. Бөкейхан қосқан мысалдардың қазақ ұғымына жақын, етене таныс, ал түсіндірмесінің соншалықты ұтымды, қисынды, көңілге қонымды екенін көру қиынға соқпайды. Ол ешқашан сөзді көбейтіп, түпнұсқаға бекерден бекер өзгеріс енгізбейді. Қажеттілікті көріп, көзі жетіп тұрған жағдайда ғана соған барады.

Мәтіннің осы үзіндісіндегі түпнұсқада жоқ *қоралы қой* мен *үйірлі жылқыны* мысалға келтіру арқылы аудармашы кітапты қазаққа бейімдеп, қабылдауына жақындата түскен. Аудармашы түпнұсқа мәтінін дәл аударатын отырып, кейде ондағы мысалдарды ғана өзгертеді. Оны мына төмендегі мысалдан көре аламыз. Кітаптың орысшасында мынадай мысал беріледі:

«Например, лежащая перед нами книга представляется вам известных размеров; но если бы она была только в ста шагах от вас, то показалась бы вам маленьким белым пятном, а на расстоянии версты вы совсем не могли бы и разглядеть ее». Ал кітаптың қазақшасында ол мысалдар былай алмастырылған: *«Міне, қолымызда бөрік тұр, жүз қадам жерге апарып қояйық, кішкене бөрік болады; үш жүз қадам апарып қойсақ, тақия болады. Тағы онан әрі апарып қойсақ, тезектей ғана болып көрінеді» [12, 385-б.].*

Бұл мысалда да аудармашы түпнұсқадағы «книга», «пятно» сөздерін көшпелі халық тұрмысына тән, оларға әбден таныс «бөрік», «тақия», «тезек» ұғымдарымен алмастырады. Келесі үзіндіні де осы типтегі мысалдар қатарына қосуға болады: *«Первые четыре планеты нашей солнечной семьи весьма сходны между собой, т.е., другими словами, Меркурий, Венера и Марс во многом похожи на Землю на которой мы обитаем»* деген кітаптың XIII бөліміндегі осы сөйлемдерді Ө. Бөкейхан былай аударды: *«Күннің осы төрт баласы біріне-бірі ала қозыдай ұқсайды. Меркурий, Шолпан, Марс біздің Жердің жиеніндей. Бойлары іркес-тіркес, үлкендігі құрдастай» [15, 425-б.].*

Осы аудармадағы *ала қозыдай, Жердің жиеніндей, үлкендігі құрдастай* деген түпнұсқада кездеспейтін қазақы тіркестерді де автор өзі қосқан. Ө. Бөкейхан аудармасын оқыған адам оны қазақтың төл туындысындай қабылдары сөзсіз. Өйткені бұл сөйлемдер, ондағы ұлттық ұғымдар мен қазақы теңеулер, баяндау стилі бұл шығарманы басқаша қабылдауға мүмкіндік бермейді. Бірақ аударма мәтіндегі мұндай бейімдеулер түпнұсқаға түбегейлі өзгеріс енгізіп, оның мазмұны мен ой желісін, ондағы негізгі ғылыми тұжырымдар мен автор пайымын бұрмаламайды. Бұл – өзіне бейтаныс, түсініксіз, жат ұғымдарын өзге мәдениет өкілінің жатырқамай жеңіл, жақсы қабылдауын, кітаптың оны пайдаланатын негізгі аудиториясына барынша ұғынықты болуын көздеуден туған екі мәдениет арасында алтын көпір қызметін атқарып отырған аудармашының шығармашылық ізденісі мен ой еркіндігінің нәтижесі. Аудармашы түпнұсқаны қазақ оқырманына, оның мәдениеті мен тіліне қажетіне қарай және бастапқы мәтіннің негізгі мазмұнына нұқсан келтірмейтіндей мөлшерде ғана бейімдеген. Таразы басын тең ұстап, екі мәдениеттің және генеалогиялық, типологиялық, аймақтық тұрғыдан өзіндік айырмашылықтары бар екі тілдің ерекшеліктерін ескергендіктен, аудармашы осы жолды таңдаған.

Мұндай аударма үлгілері түпнұсқаның мазмұндық-құрылымдық тұтастығына нұқсан келтірмей барынша дәл әрі аударылған тілдің табиғатына сай, өзге этномәдени қауымдастық сұранысын да өтеп, ол жатсынбай қабылдай алатындай етіп аударуға болатынын іс жүзінде көрсетіп тұр. Түпнұсқа тілдегі ақпаратты еш өзгертпей аударылып отырған тілге сол

қалпында жеткізу – дәлме-дәл аударманың басты міндеті. Мұнда мазмұн, форма, стиль бәрі сақталуға тиіс. Аудармашы бұл міндетті жақсы біледі әрі оны барынша орындауды көздейді. Алайда дәлме-дәл аудармада мәтін аударылған тілдің оқырманына, адресаттың қабылдауына бейімделмейді. Қайта түпнұсқаның пәндік-логикалық мазмұнын барынша сақтай отырып, аударылған тілдің жанрлық-стильдік қалпынан, стильдік және тілдік нормаларынан ауытқуға рұқсат етілді.

Міне, дәл осы талапқа келген кезде аудармашыда мүдде қайшылығы пайда болады, өйткені ол өзі қызмет етіп отырған елді, сол елдің тілін, мәдениеті мен наным-сенімін құрметтеп сақтау және сол тіл иесінің сұранысын қанағаттандыратын өнім ұсыну қажет деп санайды. Ә. Бөкейхан қандай аударма жасаса да, түпнұсқаны мағыналық-формалық тұрғыдан барынша дәл жеткізуді мақсат ете отырып, адресатты ойлайды. Ал оның адресаты – қазақ қауымы. Бейімделген аударма мен барабар (адекватты) аударма талабы бойынша адресаттың әлеуеті, талап-тілегі мен қабылдау мүмкіндігіне қарай мәтінді өңдеуге, оған өзгеріс енгізуге болады. Осы талап қазақ жұртының қамын жеп, оның мәдениеті мен тілінің таза сақталуын көздеп өткен ұлт зиялысының мүддесіне сай келеді. Тек осы себеппен ғана ол бір шығарманы басынан аяғына дейін дәлме-дәл аударманың бар талабын бұлжытпай орындап отырмай, ішінара мәтіннің кейбір жеріндегі өзге мәдениет пен өзге тілге тән ерекшеліктерді өз ұлтының танымы мен тілінің табиғатына икемдеуге мүмкіндік беретін аударма түрін таңдап, бейімдеп аударуға барады.

Тұтастай алғанда Ә. Бөкейхан аудармалары қазіргі дәлме-дәл аударма талаптарының ең бастыларына жауап береді. Ал XX ғасыр басында аударма деңгейі тұрғысынан қарағанда оның аудармаларын ең дәл аударылған еңбектер қатарына қосуға болады. Оның қай аудармасын алсақ та шығарманың түпнұсқадағы негізгі мазмұны мен құрылымына, сюжетіне, тақырыбы мен идеясына нұқсан келтіріп, қиянат жасамайды. Тек түпнұсқа мәтіннің жекелеген бөлігін адресат мүддесін ескере отырып, тілдік-мәдени және прагматикалық тұрғыдан ғана бейімдейді. Оны жоғарыдағы мысалдардан анық көруімізге болады. Ал шығарманың стилі мен автордың жеке стилін сақтау дегенге келсек, бұл – өте күрделі де нәзік мәселе. Бұл дәлме-дәл аударма талаптарының бірі ретінде көрсетілгенімен, оның мінсіз орындалуы – қиынның қиыны. Тіпті аударматану ғылымы көп жетілді деген қазіргі заманғы аудармалардың өзінде осы талап барлық өлшемі бойынша сақталады деп айта алмаймыз. Ал аударманың алғашқы нұсқаларынан стиль дәлдігін іздеу уақытынан бұрын қойылған орынсыз талап болар еді, сондықтан бұл тұрғыдан Қыр баласының аудармаларына мін тағудың реті жоқ. Керісінше, сонау XX ғасыр басында-ақ аудармада оның соншалықты дәлдіке қол жеткізе

білуі – үлкен шеберлік. Бұл тұрғыда зерделеп қараған зерттеушілерге оның білімінің теңдігі мен тәржімешілік тәжірибесіне тәнті болатын, тәлім алатын тұстары, өте ұтымды қолданыстары мол екеніне еш күмән келтіре алмаймыз. Бұл мәселеде тек оның қай кезеңде аудармашылықпен айналысқанын және ұлт мәдениеті, ғылымы мен әдебиеті қандай дәрежеде болғанын, оған біздің қай уақыттың мінберінен қарап тұрғанымызды ұмытуға болмайды.

Дәлме-дәл аударманың бір ғасыр дамып-жетілген қазіргі уақыттағы талаптары әлі қалыптаса қоймағанын, аудармашы артында одан осыншалықты дәлдікті сұрайтын талғампаз ортаның, кінәмшіл тілдік қауымдастықтың, аударма сапасын анықтайтын талапшыл кәсіби мамандардың тұрмағанына қарамастан, XX ғасыр басында-ақ тап осындай дәл аудару үлгісін көрсету нағыз біліктілік, аудармашылықтағы үлкен жетістік және асқан жауапкершілік болып есептеледі. Тіпті, бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда да солай көрінеді. Ал тәржіме тәжірибесінің, аударматанудың сол кездегі, жүз жыл бұрынғы жай-күйін, орыс тілінен жаппай аударудың жаңадан қолға алына бастаған шақтағы деңгейін ескере отырып пайымдасақ, мұны кемінде қазақ аудармасының тың серпіні, жаңа белесі, зор табысы деп тану қажет деп білеміз. Біз Ә. Бөкейханды немесе XX ғасыр басындағы алаш оқығандарының мұрасын, тәржімешілік тәжірибесін әсіре дәріптеп, көтермелей бағалауды мақсат етпейміз. Сондықтан мұның халықтың негізгі бөлігін сол кезеңдегі білімі мен мәдениетінің орташа деңгейін, аударматану мен аударма ісінің жай-күйін ескере отырып жасалған пайым екенін айтуымыз керек.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «АР23487260 – Алаш қайраткерлері және XX ғасыр басындағы қазақ әдеби тілінің тарихы» жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Әлихан Бөкейхан аудармаларына дәлдік тән. Ол бірқатар шығармаларды тұтастай дәлме-дәл аударды. Ал жекелеген еңбектерді қазақ оқырманына этномәдени, тілдік тұрғыдан бейімдеп аударды. Ондай еңбектердің де мәтіні түгелдей бейімделіп немесе еркін аударылмаған, жекелеген бөліктері қазақ оқырманына бейімделеді де, кейбір мысалдары алмастырылады. Мысалдарды алмастыру көбінесе ғылыми танымдық, оқулық әдебиеттерде жиірек ұшырасады. Көбінесе шығарманың қалған негізгі бөлігі дәл аударылады. Қазір шығарма стилі мен автордың жеке стилін мейлінше дәл беру көркем аударманың ең бір өзекті, негізгі мәселелерінің бірі саналады. Ал өткен ғасыр басында бұл мәселе бүгінгідей алдыңғы қатарға шығып, дәлме-дәл аударманың басты талаптарының бірі ретінде мүлтіксіз орындалуы қатаң сұрала қоймап еді. Сондықтан XX ғасыр басындағы алғашқы аударма үлгілеріне бұл талапты қазіргі күн тұрғысынан

біз де қоя алмаймыз. Дегенмен шығарма стилі мен автордың баяндау стилінің сақталуы тұрғысында Қыр баласында еркіндік коэффициентінің деңгейі біршама жоғарылау болғанына қарамастан, сөйлем құрылысы мен мәтіннің негізгі мазмұнын жеткізу жағынан қарағанда мұнда да дәлдік бар.

Аудармадағы дәлдік біріншіден, әртүрлі тілдердегі ақпараттың сәйкестігімен, одан соң түпнұсқадағы ойдың толық және ондағы барлық мәліметтердің дұрыс жеткізілуінен көрінеді. Дәлдік өлшемі аударманың мақсатына, аударылатын мәтін мен сол мәтінді оқитын оқырманның сипатына қарай өзгереді [16, 5-б.].

Қыр баласы аудармалары дәл осы талаптарға сай келеді. Ол түпнұсқа мәтінді дәлме-дәл аударып келе жатып, оған қандай да өзгеріс енгізсе, ондағы негізгі мақсаты – аударманы оқырманға барынша түсінікті ету. Оның мәтіннің кейбір жерін қазақ оқырманына бейімдеуі тек осы мақсатынан туындайды. Алайда аудармашы ешқашан түпнұсқадағы ақпараттардың сәйкес келмеуіне, мәліметтердің дұрыс берілмеуіне жол бермейді. Бұл тұрғыдан оның аудармалары өте дәл жасалады. Түпнұсқадағы бірліктердің аударма мәтінде көрініс табуының үлесіне қарап аударманың дәлдігін, ал аудармада түпнұсқадағы бірліктердің болмауына қарай оның еркіндік деңгейі анықталады. Сондай-ақ аударманың дәлдік және еркіндік коэффициентін анықтауға бағытталған аударматану саласындағы талдаулар синтаксис деңгейде дәлдіктің лексикалық деңгейдегіден жоғары болатынын растайды. Қыр баласы аудармаларын орыс тіліндегі нұсқасымен салыстырғанда мәтіннің жалпы көлемі мен шығарманың тұтас құрылымы, мәтінді құрап тұрған абзацтар мен сөйлемдер, олардың құрылымы сақталып отырады. Ә. Бөкейхан аудармаларында да синтаксистік деңгейдегі дәлдік жоғары. Ал лексика деңгейіндегі дәлдік пен образдық деңгейдегі дәлдік одан гөрі сәл төмендеу түсіп жататын тұстар бар екенін жоққа шығаруға болмайды. Оның негізгі себебі, аудармашы өз тарапынан бейімдеу кезінде қазақтың ғана тұрмыс-тіршілігіне тән этномәдени лексиканы пайдаланады. Мәселен, астрономия ғылымын түсіндіру кезінде К. Фламарион кітабының аудармасында кездесетін *алаш*, *алтыбақан*, *ақсүйек*, *асық*, *бөрік*, *құмалақ*, *уық*, *кереге*, *табалдырық*, *ұршық*, *киіз үй*, *белдеу*, *шалма*, *шылбыр*, *ноқта*, *бәйге*, *ауыл*, *қотан*, *қазық*, *көкпар* тәрізді атаулар солардың қатарына жатады. Бұл атаулар түпнұсқада жоқ, болуы да мүмкін емес. Қыр баласының аудармасында қолданылған *үйірлі жылқы*, *қоралы қой*, *ала қой*, *сүндет ат*, *көш ат*, *байлаулы бұзау*, *арқандаулы ат*, *жіп тағу*, *үріккен қойдай*, *қазығынан айналған аттай*, *көкпардағы лақтай*, *адасқан құлындай*, *ат сатып алатын кісідей*, *көштегі түйедей*, *кебеже сүйегіндей*, *қоңыр салқын қымыздай*, *тіреген бақандай*, *қойдан момын*, *жер аңшы*, *ай тазы* сияқты теңеулер мен бейнелі тіркестер түпнұсқа мен оның қазақшасының

образдық ерекшеліктерін, аударманың еркіндік коэффициентін көрсетеді. Бұлардың қатарына аудармадағы «Би жоқта құл жүреді жораға, ит жоқта шошқа үреді қораға», «Ат аунаған жерде түк қалады», «Қысқа жіп күрмеуге келмейді» секілді мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер де кіреді. Осындай бейімдеулер мен стильдік ерекшеліктердің болғанына қарамастан, Ә. Бөкейхан аудармаларында дәлдік басым.

XIX ғасырдың екінші жартысында Ы. Алтынсарин орыс тілінен мейлінше еркін аударған болса, А. Құнанбайұлында да дәл аудармалардан гөрі, еркін аудармалар басым. Ал XX ғасыр басындағы аудармалар ол кезең аудармаларымен салыстырғанда мейлінше дәл, түпнұсқаға барынша сәйкестігімен ерекшеленеді. Сондай дәлме-дәл аударма үлгілерінің қатарына Ә. Бөкейхан аудармалары да жатады. Нақтырақ айтқанда, сол кезеңдегі еңбектерді орыс тілінен аударылған шығармаларды дәл аударылуы тұрғысынан сараптағанда Қыр баласы аудармалары солардың ең озықтарының санатына еніп тұр. Сол себепті аударма тарихы, соның ішінде дәлме-дәл аударудың бастаулары мен оның дамып, жетілуі туралы сөз қозғанада Ә. Бөкейханға соқпай өтуге болмайды.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Исаев, С.** Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің дамуы [Текст]. – Алматы : Ғылым. – 1988. – 159 б.
- 2 **Әбілқасымов, Б.** Алғашқы қазақ газеттерінің тілі [Текст]. – Алматы. – 1971. – 227 б.
- 3 **Әбілқасымов, Б.** XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі [Текст]. – Алматы. – 1982. – 223 б.
- 4 **Жанпейісов, Е.** Қазақ прозасының тілі [Текст]. – Алматы : Ғылым. – 1968. – 267 б.
- 5 **Момынова, Б.** «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика [Текст]. – Алматы : Арыс. – 1998. – 168 б.
- 6 **Әбілқасымов, Б.** XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі [Текст]. – Астана : Елорда. – 2000. – 342 б.
- 7 **Мажитаева, Ш.** XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әдеби тілі [Текст]. – Алматы : Ғылым. – 1999. – 192 б.
- 8 **Жұбаева, О.** XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Текст]. – Алматы : Қазығұрт. – 2013. – 664 б.
- 9 **Құрманбайұлы, Ш.** Алаш және терминтану [Текст]. – Алматы : Ел-шежіре. – 2008. – 240 б.
- 10 **Құрманбайұлы, Ш.** Әлихан Бөкейхан аудармаларының этномәдени ерекшеліктері [Текст] // *Turkic Studies Journal*. – 2023. – № 2. – Б. 122–137.

11. **Джусупов, М.** Фонемография А. Байтурсынова и фонология сингармонизма [Текст]. – Ташкент : Узбекистон, 1995. – 176 с.

12 **Бөкейхан, А.** Бөкейхан Әлихан шығармалары, 10-том [Текст]. – Астана : Сарыарқа. – 2016. – 551 б.

13 **Бөкейхан, А.** Бөкейхан Әлихан шығармалары, 11-том [Текст]. – Астана : Сарыарқа. – 2016. – 570 б.

14 **Бөкейхан, А.** Бөкейхан Әлихан шығармалары, 12-том [Текст]. – Астана : Сарыарқа. – 2016. – 568 б.

15 **Бөкейхан, А.** Бөкейхан Әлихан шығармалары, 13-том [Текст]. – Астана : Сарыарқа. – 2016. – 608 б.

16 **Нелюбин, Л.** Толковый переводческий словарь [Текст]. – Москва : Наука. – 2003. – 320 с.

17 **Kurmanbaiuly, Sh., Adilov, M.** Linguistic Features between Turkic Languages in the Works of Abay Yunus emre and Ahmad al-Yasawi, [Текст] // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. – 2023. – № 105. – P. 313–333.

References

1 **Isayev, S.** Kazaktyn merzimdi baspasoz tilinin damuy [Development of the Kazakh periodical language] [Text] – Almaty : Gylym, 1988. – 159 p.

2 **Abilkasymov, B.** Algashky Kazak gazetterinin tili [Language of the first Kazakh newspapers] [Text] – Almaty, 1971. – 227 p.

3 **Abilkasymov, B.** XIX gasyrdyn ekinshi zhartysyndagy Kazak adebi tili. [Kazakh literary language in the second half of the XIX century] [Text]. – Almaty, 1982. – 223 p.

4 **Zhanpeisov, E.** Kazak prozasynyn tili [The language of Kazakh prose] [Text] – Almaty : Gylym, 1968. – 267 p.

5 **Momynova, B.** Kazak gazetindegi kogamdyk sayasi leksika [Socio-political vocabulary in the newspaper Kazakh] [Text] – Almaty : Arys, 1998. – 168 p.

6 **Abilkasymov, B.** XX gasyrdagy Kazak adebi tili [Kazakh literary language of the XX century] [Text]. – Astana : Elorda, 2000. – 342 p.

7 **Mazhitaeva, S.** XX gasyrdyn birinshi zhartysyndagy Kazak adebi tili [Kazakh literary language in the first half of the twentieth century] [Text] – Almaty : Gylym, 1999. – 192 p.

8 **Zhubaieva, O.** XX gasyr basyndagy Kazak tili zhonindegi zertteuler. [Research on the Kazakh language at the beginning of the XX century] [Text] – Almaty : Kazygurt, 2013. – 664 p.

9 **Kurmanbaiuly, Sh.** Alash zhane termintanu [Alash and term studies] [Text] – Almaty : El-shezhire, 2008. – 240 p.

10 **Kurmanbaiuly, Sh.** Alikahan Bokeikhan audarmalarynyn etnomadeni erekshelikleri [Ethnocultural features of Bokeikhan translations] [Text]. Turkic Studies Journal. – 2023. – № 2. – P. 122–137.

11 **Zhusupov, M. Fonemografiya A.** Baitursynova i fonologia singarmonizma [A. Baitursynov's phonemography and phonology of synharmonism] [Text] Tashkent : Uzbekiston, 1995. – 176 p.

12 **Bokeikhan, A.** Bokeikhan Alikhan shygarmalary, 10-tom [Works by Alikhan Bokeikhanov V. 10] [Text] – Astana : Saryarka, 2016. – 551 p.

13 **Bokeikhan, A.** Bokeikhan Alikhan shygarmalary, 11-tom [Works by Alikhan Bokeikhanov V. 11] [Text] – Astana : Saryarka, 2016. – 570 p.

14 **Bokeikhan, A.** Bokeikhan Alikhan shygarmalary, 12-tom [Works by Alikhan Bokeikhanov V. 12] [Text] – Astana : Saryarka, 2016. – 568 p.

15 **Bokeikhan, A.** Bokeikhan Alikhan shygarmalary, 13-tom [Works by Alikhan Bokeikhanov V. 13] [Text] – Astana : Saryarka, 2016. – 608 p.

16 **Nelyubin, L. L.** Tolkovyi perevodcheskiy slovar' [Explanatory translation dictionary] [Text]. – Moskva : Nauka, 2003. – 320 p.

17. **Kurmanbaiuly, Sh., Adilov, M.** Linguistic Features between Turkic Languages in the Works of Abay Yunus Emre and Ahmad al-Yasawi, [Text]. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. – 2023. – № 105. – P. 313–333.

04.08.23 ж. баспаға түсті.

04.04.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ш. Курманбайұлы¹, М. Е. Адилов²

^{1,2}Қазақстан Республикасының педагогикалық университетінің атына арнап,
университетінің атына арнап,
Республика Қазақстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 04.08.23.

Поступило с исправлениями 04.04.24.

Поступило с исправлениями 04.04.24.

Поступило с исправлениями 04.04.24.

Принято в печать 26.08.24.

ТОЧНОСТЬ В ПЕРЕВОДАХ АЛИХАНА БОКЕЙХАНА

Одним из аспектов Алихана Бокейхана, демонстрирующего всесторонние знания и силу пера, является переводческое творчество. Поэтому изучение его переводов считается очень важной ветвью алихантану. А. Бокейхан – опытный переводчик как в точном переводе, так и в адаптации текста к национальному языку. Но в этой статье речь пойдет в основном только о его точных переводах.

В статье сравниваются русские и казахские версии переводов. Путем сравнительного анализа выявляются смысловые, содержательные, структурные соответствия и несоответствия текста на двух языках. Определяется степень точного отражения информации в оригинале и содержащихся в ней сведений в тексте перевода без искажений.

Выводы, подтверждающие соответствие переводов Бокейхана основным требованиям точного перевода, делаются путем взятия текста в целом, а не только части оригинала и перевода. А перевод показывает, что адаптированная часть текста никоим образом не ущемляет содержание и структуру оригинала, тему и идею, мысль и основные выводы. Доказано, что образцы переводов начала XX века, в том числе переводы Алихана Бокейхана, систематически и продуктивно занимавшегося переводом в этот период, повысили точность художественного и научного перевода на новую ступень, коэффициент точности его переводов высок.

Ключевые слова: Алихан Бокейхан, сын степей, перевод, точный перевод, адаптированный перевод, коэффициент точности, коэффициент вольности.

*Sh. Kurmanbaiuly¹, M. E. Adilov²

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 04.08.23.

Received in revised form 04.04.24.

Accepted for publication 26.08.24.

ACCURACY IN TRANSLATIONS BY ALIKHAN BOKEIKHAN

One of the aspects of Alikhan Bokeikhan, demonstrating comprehensive knowledge and the power of the pen, is translation creativity. Therefore, the study of his translations is considered a very important branch of alikhantanu. A. Bokeikhan is an experienced translator both in accurate translation and in adapting the text to the national language. But in this article we will focus mainly only on his exact translations. The article compares Russian and Kazakh versions of translations. By means of comparative analysis, semantic, substantive, structural correspondences and inconsistencies of the text in two languages are revealed. The degree of accurate reflection of the information in the original and the information contained therein in the translation text without distortion is determined.

Conclusions and conclusions confirming the compliance of Bokeikhan's translations with the basic requirements of accurate translation are made by taking the text as a whole, and not just parts of the original and translation. And the translation shows that the adapted part of the text in no way infringes on the content and structure of the original, the theme and idea, the thought and the main conclusions. It is proved that the samples of translations of the early twentieth century, including the translations of Alikhan Bokeikhan, who systematically and productively engaged in translation during this period, increased the accuracy of artistic and scientific translation to a new level, the accuracy coefficient of his translations is high.

Keywords: Alikhan Bukeikhan, son of the steppes, translation, accurate translation, adapted translation, accuracy coefficient, freedom coefficient.

<https://doi.org/10.48081/VTFZ8052>

***А. В. Маломошнова¹, Г. С. Мусинова², Б. С. Кокебаева³**

Alikhan Bokeikhan University,

Республика Казахстан, г. Семей.

*e-mail: annamaslikova1@mail.ru

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6180-1308>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0567-3787>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2433-4932>

ТРАНСФОРМАЦИЯ МУЖСКОГО ОБРАЗА В РЕКЛАМЕ, КАК ФАКТОР ВЛИЯНИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕНТИЧНОСТИ

В данной статье исследуется проблема культурного конструирования гендера в современном рекламном дискурсе. Авторы статьи анализируют трансформацию гендерных мужских образов в рекламе, подчеркивая изменения, произошедшие в представлениях о маскулинности в западной и российской (советской) рекламе XX века. Основное внимание уделяется влиянию рекламы на формирование общественного восприятия гендерных норм и личной идентичности в современном мире. В статье подробно рассматриваются методы создания гендерно-ориентированной рекламы, включая семантические приемы и специфический дизайн, а также их воздействие на усиление гендерных стереотипов через язык и создаваемые в рекламных роликах образы. Произошедшая трансформация рекламных образов повлияла на лексику, используемую в рекламных текстах. Результаты данного исследования показали, что рекламные компании начали использовать более широкий спектр гендерно ориентированной лексики для трансляции различным аудиториям и выражать разнообразные идеи и концепции, что отражает изменения в социальных и культурных процессах, связанных с гендерной идентичностью. Статья предоставляет ценный аналитический взгляд на динамику гендерных ролей в массовой культуре и их влияние на социальные нормы, и индивидуальное самосознание.

Ключевые слова: гендер, реклама, рекламный текст, маскулинность, образ, воздействие, личная идентичность.

Введение

В современном мире устоявшиеся нормы подвергаются существенным изменениям. Казалось бы, биологическая принадлежность человека к определённому полу не должна подвергаться сомнениям, но мы сталкиваемся с гендерной нестабильностью, и гендер рассматривается не как что-то биологически определённое, а как изменчивая конструкция. Гендерная политика постоянно эволюционирует, расширение толерантности и плюралистических взглядов, заставляет каждого задуматься о своей идентичности. Медиа пространство регулярно транслирует разнообразие типов гендерной идентичности.

Таким образом, традиционная система гендерной иерархии подвергается сомнению. Мужские и женские тела становятся предметом общественных дискуссий, возникает так называемый дискурсивный эффект, т.е. изменение в поведении, которое конструируется и поддерживается средствами массовой информации.

Как известно, реклама является отличным инструментом воздействия на адресантов и аудиторию, и языковые средства, применяемые в рекламных текстах, как нельзя лучше демонстрируют это.

Таким образом, язык рекламных текстов представляет собой трансляцию определённой информации, при этом формируя определённое мнение, ценности и нормы у адресантов.

Существует мнение относительно того, как язык влияет на дискурсивную деятельность:

- Язык представляет собой нейтральный инструмент, с помощью которого цели субъекта реализуются лишь на уровне дискурса, включая коммуникативные стратегии и тактики.

- Язык частично или полностью структурирован для достижения определённой цели [1].

Анализ лексики гендерной направленности в рекламных текстах является актуальным, а лексические единицы в гендерном копирайтинге вызывают особый интерес.

Целью данной работы является изучение трансформации мужских образов и изменения лексических единиц рекламного дискурса.

Для достижения поставленной цели нами были определены следующие задачи:

- анализ теоретического материала по изучению гендерно ориентированной лексики;

- выявление изменений в изображении новой маскулинности и применении лексических единиц с учётом трансформации гендерной политики.

Материалы и методы

Исследование выполнено в рамках коммуникативно-прагматического подхода с использованием следующих методов: метод теоретического анализа научных источников, описательно-аналитический метод, лингвостилистический анализ, метод обобщения и систематизации.

Для подбора материала исследования применялся приём выборки рекламных текстов с использованием гендерно маркированной лексики.

Результаты и обсуждение

В данном контексте реклама выполняет двойственную функцию: с одной стороны, она отражает указанные процессы, а с другой стороны, часто способствует их возникновению. Реклама принимает роль советчика, указывая на смысл быть представителем определенного пола в современном обществе.

Если провести диахронический анализ рекламных текстов и изображений, используемых в рекламе, очевидными становятся те изменения, которые произошли в представлении гендера.

Проведя анализ рекламных текстов с середины XX века (60–70 гг.) можно отметить, что в советской рекламе практически отсутствует указание на пол адресата и тексты имеют идеологический подход. А вот в зарубежной рекламе очевидна репрезентация «традиционной маскулинности», которая характеризуется следующим образом:

- физическая сила и выносливость, которая ассоциируется с силой, мускулистой фигурой и способностью к физическому труду;
- самостоятельность и независимость, которые проявляются в способности принимать решения, особенно в отношении семьи и карьеры;
- решительность и уверенность в себе, что проявляется в уверенности в своих действиях и способности принимать ответственность за свои решения;
- эмоциональная сдержанность, которая традиционно предписывает мужчинам ограниченное выражение своих эмоций в публичных ситуациях;
- защита и обеспечение семьи, роль добытчика и защитника семьи, который удовлетворяет её материальные и эмоциональные потребности;
- способность к решению конфликтов, что проявляется в умении разрешения конфликтов и выступлении в роли лидера в сложных ситуациях.

На лексическом уровне «традиционная маскулинность» выражается через использование определённых слов и фраз, которые усиливают стереотипы и идеалы мужественности, например:

1 «Сила» и «мощь». Использование данных слов в рекламных текстах при описании продуктов или услуг, подчёркивают способность повысить физическую силу и мужественность потребителя;

2 «Лидерство» и «успех». Копирайтеры могут обращать внимание на идеалы лидерства и достижения успеха, предполагая, что эти качества являются неотъемлемыми чертами настоящего мужчины;

3 «Самостоятельность» и «независимость». Данные понятия могут быть акцентированы в рекламных текстах как желаемые характеристики для мужчин, подчёркивая их способность принимать решения и действовать независимо от чужого мнения;

4 «Авантюризм» и «риск». Использование данных слов в рекламных текстах, представляют мужчин как отважных, жаждущих приключений и готовых находиться в сложных и опасных ситуациях;

5 «Мужественность» и «сила воли». Эти термины используются в рекламных текстах для описания желаемых и даже обязательных черт мужчин, подчёркивая их способность преодолевать трудности и сохранять уверенность в себе.

Помимо лексических средств, выражающих «традиционную маскулинность» создатели рекламы используют визуальные элементы, такие как:

- 1 изображения мускулистых и энергичных мужчин, символизирующих физическую силу и выносливость;
- 2 изображение мужчин в позициях лидерства, контроля и власти (зачастую над женским полом);
- 3 изображение мужчин, связанные с традиционными символами мужественности, такими как спортивные или статусные автомобили, оружие, спортивное снаряжение и т.д.;
- 4 изображение мужчин в сдержанных и уверенных позах, демонстрируя их эмоциональную силу и стойкость;
- 5 изображение мужчин рядом со «слабой», нуждающейся в защите женщиной.

Данные визуальные элементы используются для создания образа идеального мужчины, соответствующего традиционным представлениям о маскулинности, что привлекает внимание целевой аудитории и формирует «правильное» поведение, как для мужской аудитории, так и для женской [2].

Классификация маскулинности по Robert Brannon и Samuel Juni's [3] основывается на четырёх основных категориях, которые описывают традиционные аспекты мужской роли в американском обществе того периода. Эти категории включают в себя:

- «Никаких неженков» (No Sissy Stuff) – своеобразная идеология, согласно которой открытость и уязвимость мужчин считались слабыми и женоподобными чертами;

- «Большая шишка» (The Big Wheel) – данную концепцию можно резюмировать как статус, успех, удовлетворение амбиций и стремление к достижению целей;

- «Крепкий дуб» (The Sturdy Oak) – данная концепция подчёркивает стабильность и прочность мужчин, которые контрастируют с женщиной;

- «Задай им жару» (Give 'em Hell) – данная концепция утверждает, что мужчины должны быть агрессивными, соревновательными и готовыми к насилию, если это необходимо. Соответственно данным категориям и рекламируемый продукт описывается при помощи лексики, отражающей фактические свойства товара [10].

В 80-х годах «традиционная маскулинность» трансформируется в образ «крутого парня». Мужчинам предлагается задуматься о своей внешности, проявить озабоченность по поводу отсутствия спортивного, подтянутого тела и уделить внешнему виду больше внимания. Отсутствие «кубиков» пресса – «не круто», выпадение волос – проблема, неухоженный вид – промах. О'Киф (O'Keefe), Гаррет (Garett) и Рид (Reid) в своем исследовании, проведенном в 2005 году, предложили новую концепцию маскулинности [4]. «Уязвимость» как аспект маскулинности рассматривается с точки зрения признания того, что мужественность может включать в себя уязвимость и чувствительность. Это предполагает, что мужчины могут быть уязвимыми и испытывать эмоции, что не противоречит их маскулинности. Новые формы маскулинности отражают изменения представлений о мужественности и выход за пределы традиционных стереотипов, а также могут включать в себя уважение к равенству полов, открытость к эмоциональной выразительности и готовность к изменению традиционных ролей полов.

С конца 90-х, в начале 2000-х годов в популярную культуру был введён термин «метросексуал». Данный термин получил широкое распространение в средствах массовой информации, таких как глянцево-журналы, телевидение и интернет. Он стал «героем» различных социологических и психологических исследований. Считается, что популяризации данного термина способствовали различные факторы, включая трансформацию представлений о мужественности, рост индустрии моды и красоты, а также распространение городской культуры [5].

Под «метросексуалом» подразумевается мужчина, который уделяет большое внимание своему внешнему виду, моде, красоте и стилю, а также образу жизни и ассоциируется с городской культурой.

Основными чертами «метросексуала» являются:

– Забота о своём внешнем виде. Метросексуалы обычно уделяют много времени и усилий уходу за собой, следят за модными тенденциями, посещают салоны красоты и используют косметику;

– Стиль. Они следят за тем, чтобы их одежда была стильной и соответствовала последним модным тенденциям, ношение дорогих марок, следование определённым брендам и т.д.;

– Знание о красоте и уходе. Метросексуалы осведомлены о различных продуктах для ухода за кожей, волосами, телом и активно используют их для поддержания своей внешности;

– Увлечение городской культурой. Они заинтересованы различными аспектами городской жизни, таких как музыка, мода, культурные движения, технологии. Они не упускают возможности посетить популярные фестивали, концерты, галереи, выставки, клубы. Они не представляют своей жизни вне города.

– Эмоциональная открытость. Метросексуалы более коммуникабельные и эмоционально открытые, чем мужчины с традиционной мужественностью и не стесняются обсуждать свои эмоции и чувства.

Таким образом, вышеперечисленные черты образа нового мужчины идут в разрез с образом брутального мужчины, который не был озадачен своим внешним видом, его ролью было зарабатывание денег, в то время как тратить их было женской ролью [6].

Создание нового мужского образа, сомневающегося в своей идентичности, который привлекает к себе внимание, существенно повлияло на рекламные тексты, особенно в области моды, красоты и стиля жизни. Метросексуал стал символом нового типа мужчины, который проявляет интерес к аспектам традиционно женской сферы интересов, которые ранее воспринимались как «неподходящие» для мужчин [7].

В рекламных текстах создание образа метросексуала обычно сопровождается акцентированием его заботы о себе и своём внешнем виде. Рекламные тексты представляют метросексуала как образец стиля и элегантности, продвигая товары и услуги, помогающие поддерживать его имидж, с помощью оценочной лексики [9], например, мужскую косметику, парфюмерию, брендовую одежду, аксессуары и услуги по уходу за телом.

Помимо этого, реклама часто подчёркивает социальную привлекательность и успех метросексуала в контексте его внешнего облика. Он может быть представлен в рекламе в качестве объекта восхищения, привлекающего внимание окружающих своим стилем и образом жизни.

Произошла значительная трансформация в восприятии мужской идентичности, от соперничества, конкуренции и агрессивности к новым ценностям, включающим в себя внимание к потреблению, развитию хорошего вкуса и эстетической чуткости [8].

Таким образом, создание образа метросексуала в рекламных текстах отражает изменения в представлении о мужской красоте и стиле, а также расширение гендерных ролей и норм в обществе.

В советской рекламе мужские образы обычно изображались в контексте идеологии социализма и ценностей коммунистического общества. Например, «трудящийся и строитель социализма», «защитник отечества», «семьянин», «политический лидер и идеолог». Мужчины часто изображались в роли рабочих, сельских тружеников, инженеров, строителей и других профессионалов, активно участвующих в производственном процессе и строительстве социализма, а также защитников Отечества, военнослужащих или членов вооруженных сил, готовых защищать страну от внешних угроз.

Семья и отцовство. Мужчины также изображались в роли заботливых отцов и мужей, акцентируя их роль в семье и воспитании детей.

Политические лидеры и идеологи. В рекламе часто встречались образы политических лидеров и идеологов, которые могли служить образцом для мужчин, демонстрируя верность идеалам социализма и коммунизма

Эти образы мужчин в советской рекламе служили не только для продвижения товаров и услуг, но и для пропаганды социалистических идеалов и ценностей. Они отражали доминирующие идеологические нормы и стереотипы о мужестве, труде и семье в советском обществе.

Выводы

Естественно, что произошедшая трансформация рекламных образов не могла не повлиять на лексику рекламы. С появлением более разнообразных рекламных образов рекламные кампании стали использовать более широкий спектр лексики, чтобы адресовать различным аудиториям и выразить разные идеи и концепции.

В рекламе, направленной на мужскую аудиторию, присутствует оценочная лексика, однако ее выразительность значительно меньше, чем в женской рекламе. В мужской рекламе оценочная лексика, передает идеи «надежности», «динамичности», «престижа», в то время как в женской рекламе стремятся создать образ «эстетичности», «эмоциональности» и «актуальности», а также использование технической лексики и числовых данных (например, дат, модельных номеров, размеров и т. д.), при этом продукт рекламируется через описание его фактических характеристик. Эта черта подчеркивает более конкретный и материальный характер мужских рекламных текстов, которые обычно склонны описывать сам продукт, а не его потенциальное использование.

Список использованных источников

1 **Contri, A. M., Alves, C. R., Souza, A. E.** Discourse and society : The language in a dialogical perspective // International Journal for Innovation Education and Research [Text]. – 2019. – № 7(7). – с. 362–371.

2 **Brannon, Robert; David, Deborah Sarah.** The Forty-Nine Percent Majority: The Male Sex Role // Don Mills: Addison-Wesley Publishing [Text]. – 1976. – с. 49–50.

3 **Тулузакова М. В.** Социокультурные образцы феминного и маскулинного и проблема гендерного равенства // Известия Дальневосточного федерального университета. Экономика и управление [Текст]. – 2009. – №. 4. – С. 110.

4 **O’Keefe, Garrett J., Reid, Kathaleen.** The Uses and Effects of public service advertising. In: Grunig, James E., Grunig, Larissa A. Public relations research annual [Text]. – 2005. – Vol. 2. – Pp. 67–86.

5 **Williamson, J.** (2002). Decoding Advertisements. Ideology and meaning in advertising [Text]. – London : Marion Boyars. – Pp. 60–66 («Advertising and the mirror phase»).

6 **Потапов, В. В.** Современное состояние гендерных исследований в англоязычных странах // Гендер как интрига познания. Альманах. Пилотный выпуск. – Гендерные исследования в лингвистике, литературоведении и теории коммуникации [Текст]. – М. : Рудомино. – 2002. – с. 94–117.

7 **Бутовская, М. Л.** Антропология пола / М. Л. Бутовская [Текст]. – Фрязино : век 2, – 2013. – с. 256.

8 **Анискина, Н. В.** Рекламный текст: теория и практика анализа / Н. В. Анискина // Ярославль : Ярославский государственный педагогический университет им. К. Д. Ушинского [Текст]. – 2010. – с. 178.

9 **Божанова, Н. Г.** Гендерные исследования в лингвистике: история, современность, перспективы/ Н. Г. Божанова// Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки [Текст]. – 2012. – № 5(109). – с. 69–74.

10 **Гальченко, А. О.** Гендерные особенности эмоционально-оценочной лексики рекламных текстов с позиций перлокутивного подхода (на материале английского языка) / А. О. Гальченко, Т. Г. Станчуляк // Вестник Костромского государственного университета [Текст]. – 2017. – Т. 23. – № 3. – с. 175–179.

References

1 **Contri, A. M., Alves, C. R., Souza, A. E.** Discourse and society : The language in a dialogical perspective // International Journal for Innovation Education and Research. [Text]. 2019. – № 7(7). – с. 362–371.

2 Brannon, Robert; David, Deborah Sarah. The Forty-Nine Percent Majority: The Male Sex Role // Don Mills: Addison-Wesley Publishing. [Text]. 1976. – с. 49–50.

3 **Tuluzakova, M. V.** Sociokul'turnye obrazcy feminnogo i maskulinno go i problema gendernogo ravenstva. [Sociocultural patterns of the feminine and masculine and the problem of gender equality] // Proceedings of the Far Eastern Federal University. Economics and management. [Text]. 2009. – No. 4. – p. 110.

4 O'Keefe, Garrett J., Reid, Kathaleen. The Uses and Effects of public service advertising. In: Grunig, James E., Grunig, Larissa A. Public relations research annual. [Text]. 2005. – Vol. 2. – Pp. 67–86.

5 **Williamson, J.** (2002). Decoding Advertisements. Ideology and meaning in advertising. [Text]. – London : Marion Boyars. Pp. 60–66 («Advertising and the mirror phase»).

6 **Potapov V. V.** Sovremennoe sostoyanie gendernyh issledovaniy v angloyazychnyh stranah. [The current state of gender studies in English-speaking countries] // Gender as an intrigue of cognition. The Almanac. Pilot release. – Gender studies in linguistics, literary studies and communication theory. [Text]. – M. : Rudomino. – 2002. – pp. 94–117.

7 **Butovskaya, M. L.** Antropologiya pola. [Anthropology of gender] / M. L. Butovskaya. [Text]. – Fryazino : century 2, 2013. – p. 256.

8 **Anis'kina, N. V.** Reklamnyj tekst : teoriya i praktika analiza. [Advertising text: theory and practice of analysis] / N. V. Aniskina // Yaroslavl : Yaroslavl State Pedagogical University named after K. D. Ushinsky, [Text]. 2010. – p.178.

9 **Bozhanova, N. G.** Gendernye issledovaniya v lingvistike: istoriya, sovremennost', perspektivy. [Gender studies in linguistics : history, modernity, prospects] / N. G. Bozhanova // Bulletin of the Tambov University. Series: Humanities. [Text]. 2012. – № 5(109). – pp. 69–74

10 **Gal'chenko, A. O.** Gendernye osobennosti emocional'no-ocenочноj leksiki reklamnyh tekstov s pozicij perlokutivnogo podhoda (na materiale anglijskogo yazyka). [Gender features of the emotional and evaluative vocabulary of advertising texts from the standpoint of the perlocative approach (based on the material of the English language)] / A. O. Galchenko, T. G. Stanchulyak // Bulletin of Kostroma State University. [Text]. 2017. – Vol. 2

Поступило в редакцию 15.04.24.

Поступило с исправлениями 21.05.24.

Принято в печать 26.08.24.

**А. В. Маломошнова¹, Г. С. Мусинова², Б. С. Кокебаева³*

^{1,2,3}Alikhan Bokeikhan University,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

15.04.24 ж. баспаға түсті.

21.05.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЖАРНАМАДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТРАНСФОРМАЦИЯ СӘЙКЕСТІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОР РЕТІНДЕ

Бұл мақалада қазіргі жарнамалық дискурста гендерлік мәдени құрылыстың проблемасы зерттеледі. Мақала авторлары XX ғасырдағы батыс және ресейлік (кеңестік) жарнамадағы еркектік идеялардағы өзгерістерді баса көрсете отырып, жарнамадағы гендерлік ерлер бейнелерінің өзгеруін талдайды. Жарнаманың қазіргі әлемде гендерлік нормалар мен жеке сәйкестікті қоғамдық қабылдауды қалыптастыруға әсеріне назар аударылады. Мақалада семантикалық әдістер мен нақты дизайнды қоса алғанда, гендерлік бағдарланған жарнаманы жасау әдістері, сондай-ақ олардың тіл арқылы гендерлік стереотиптердің күшеюіне әсері және жарнамаларда жасалған бейнелер егжей-тегжейлі қарастырылады. Жарнамалық бейнелердің өзгеруі жарнамалық мәтіндерде қолданылатын лексикаға әсер етті. Осы зерттеудің нәтижелері жарнама компаниялары әртүрлі аудиторияларға тарату және гендерлік сәйкестікке байланысты әлеуметтік және мәдени процестердегі өзгерістерді көрсететін әртүрлі идеялар мен тұжырымдамаларды білдіру үшін гендерлік бағытталған лексиканың кең ауқымын пайдалана бастағанын көрсетті. Мақалада танымал мәдениеттегі гендерлік рөлдердің динамикасы және олардың әлеуметтік нормаларға және жеке өзін-өзі тануға әсері туралы құнды аналитикалық көзқарас берілген.

Кілтті сөздер: гендер, жарнама, жарнамалық мәтін, еркектік, бейне, әсер, жеке тұлғалық сәйкестік.

*A. V. Malomoshnova¹, G. S. Musinova², B. S. Kokebayeva³^{1,2,3}Alikhan Bokeikhan University,

Republic of Kazakhstan, Semey.

Received 15.04.2.

Received in revised form 21.05.24.

Accepted for publication 26.08.24.

GENDER TRANSFORMATION IN ADVERTISING AS A FACTOR OF INFLUENCE ON THE FORMATION OF IDENTITY

This article examines the problem of cultural construction of gender in modern advertising discourse. The authors of the article analyze the transformation of gender male images in advertising, emphasizing the changes that have occurred in the ideas of masculinity in Western and Russian (Soviet) advertising of the 20th century. The main attention is paid to the influence of advertising on the formation of public perception of gender norms and personal identity in the modern world. The article examines in detail the methods of creating gender-oriented advertising, including semantic techniques and specific design, as well as their impact on strengthening gender stereotypes through language and images created in commercials. The transformation of advertising images has influenced the vocabulary used in advertising texts. The results of this study showed that advertising companies have begun to use a wider range of gender-oriented vocabulary to broadcast to different audiences and express a variety of ideas and concepts, reflecting changes in social and cultural processes related to gender identity. The article provides a valuable analytical look at the dynamics of gender roles in popular culture and their impact on social norms and individual self-awareness.

Keywords: gender, advertising, advertising text, femininity, masculinity, image, impact, personal identity.

SRSTI 16.21.33

<https://doi.org/10.48081/WMET5811>*M. A. Maretbayeva¹, Sh. Sh. Zhalmakhanov²,
A. S. Yerzhanova³, G. A. Sovetova⁴^{1,3,4}Karaganda Medical University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda;²Buketov Karaganda University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda.*e-mail: Maretbaeva@qmu.kz¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9427-1199>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0227-4617>³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8650-8782>⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1065-621X>

COLLOQUIAL REGISTER IN THE PRAGMATICS OF A LITERARY TEXT

The purpose of the article is a linguistic analysis of communicative registers based on the material of works of art in the Kazakh language. The communicative register is a type of information represented in the text and allows you to judge: the statics or dynamics of what is happening (reproductive-descriptive and reproductive-narrative registers); the speaker's position in relation to action: inside events (reproductive), distanced from events (informative, generative registers); the speaker's intentions: expression of will (voluntary register) or reaction to the interlocutor's remark, as well as the situation as a whole (reactive register).

The communicative register is a type of information represented in the text and allows you to judge: the statics or dynamics of what is happening (reproductive-descriptive and reproductive-narrative registers); the speaker's position in relation to action: inside events (reproductive), distanced from events (informative, generative registers. O. V. Evstafiadi compares directional and non-directional communicative registers, highlighting in the communicative register such quality as addressability.

A person strives not only for mutual understanding when using linguistic symbols, but also to evoke a reaction from the listener to the information expressed by him. All these phenomena are realized in the

speech act. In the mind of the speaker, based on internal and external factors of society, a communicative goal arises, the purpose of which is to influence the actions, attitude of the addressee or determine the essence of a specific problem. The choice of certain linguistic means and linguistic structures is based on the pragmatics of the dialogue text, the communicative goal of the speaker, his own opinion, approach, and the general level of knowledge of the communicants, depending on specific circumstances.

Keywords: speech registers, communicative units, linguistic stylistics, speech activity, pragmatics.

Introduction

In linguistics, register is defined as the way a speaker uses a language differently in different circumstances. Think about the words you choose, your tone of voice, even your body language. These variations of formality, also called stylistic variations, are known in linguistics as registers. They are determined by factors such as a social event, context, purpose, and audience.

Registers are characterized by a variety of special vocabulary and turns of phrases, colloquial expressions and the use of jargon, as well as differences in intonation and tempo; in the book *Learning a Language*, linguist George Yule describes the function of jargon as helping «to create and maintain connections between those who in some way consider themselves «their own», and in exclusion «outsiders» [1, p. 26].

Registers are used in all forms of communication, including written, oral and sign language. Depending on the grammar, syntax, and tone, the register can be extremely rigid or very intimate. You don't even need to use a common word to communicate effectively. An exasperated sigh during a debate or a smirk at the «hello» sign says a lot [2, p. 52].

There are 3 main language registers (sublanguages):

formal/ high register high (formal, official, bookish, full);

neutral register literary (neutral, general);

low/ informal register colloquial (reduced, informal, colloquial).

They are the most distinguishable in vocabulary. The literary norm is clear to everyone and always, combining both extreme registers. At the same time, despite the interdependence, language registers should not be confused with types, since speech can be formalized, and writing is colloquial [2, p. 58].

In the process of communication, a person uses participle units to express himself to others, as well as to find out the reaction of others to this expressed thought. Participial units reflect the linguocognitive features of the expression of thoughts, exchange of opinions, and communication. These qualities inherent in participle units contribute to the recognition of physiological abilities,

psychological capabilities, cognitive intelligence, and cultural development of a person.

The consideration of participial units as means of speech is explored in connection with theoretical principles, basic scientific principles of concepts and devices inherent in the linguistic picture of the world and the nation, and is systematized at the intersection of linguistic knowledge. The importance of language involvement is measured in accordance with the anthropological paradigm, which increases human spirituality and the social role of the Kazakh language.

Materials and methods

The term «register» is rarely used in the research of Kazakh scientists. However, in our opinion, the interpretation of this term depends on the correctness of the terminological apparatus of research at any level. T. N. Khomutova points out that the register includes the linguistic use of personality, changing its role depending on the situation [3, p. 112]. Some foreign scientists consider register as a type of functional style used by the speaker in connection with different social roles. L. L. Nelyubin gives the following definition of register: Speech language, used in a typical social situation and differing phonetically, lexically and grammatically, is a separate language system, and the oral form of a small language, serving a certain type of relationship at a certain level. A separate topic using lexical means and grammatical structures is called the «under the name» register [4, 95]. Defining the register, I. V. Arnold emphasizes that it is used not only orally, but also in writing: «The register combines situational conditions of communication, oral or written form and the role structure of communication» [5, p. 108].

The article describes the speech units of the language from a linguistic stylistic point of view. Register types of speech are considered and their similarity with functional styles is shown. The cognitive and communicative features of speech units are determined. The work was based on the results of sociolinguistics, psycholinguistics, cultural linguistics, ethnolinguistics and pragmalinguistics, which contributed to the development of pragmatic, cognitive, social and functional research. Based on the findings George Yule, O. V. Evstafiadi, I. V. Arnold, T. N. Khomutova, B. Shalabay, Sh. Orazbayeva and others are connected with the findings of Kazakh scientists.

Descriptive, linguistic stylistic, conceptual analysis, and associative experimental methods were used during the research.

Results and discussion

A speaker can usually perform a communicative act by switching from one register to another. The number of registers used by people is much greater than the number of functional styles. The register agrees on the situational conditions

of participation, oral or written form of communication and role structure. There is no established classification of registers.

Registers differ in their semantics, lexical composition, grammatical structure, and sometimes even in phonetics.

T. O. Gavrilova considers register as a functional-stylistic unit of division of the linguistic environment and identifies 5 types:

1) icy (Museum visitors must climb to the second floor only by the left staircase);

2) official (Museum visitors should immediately go up to the second floor);

3) confidential (Sorry, could you please go to the second floor);

4) casual (It's time to go upstairs);

5) intimate (familiar) (Let's go upstairs, guys!) [6, p. 57].

In the register of oral speech, in addition to its main function of attracting the recipient's attention, non-verbal words express the addressee's feelings of anger, pity, sympathy, admiration, politeness, grumbling, disappointment, etc. can also perform the function of expressing meanings. As an example: *Qoishy ari, zhoqty aitpai, maqtaityn kisi taba almai otyrmysyng?* (Stop talking about things that don't exist! Can't you find someone to praise?)

Here the expression «qoishy ari» is used in the sense of shouting, the speaker demands that the interlocutor stop talking.

Appeals help to express sympathy, pity, and kindness of the speaker. As a model: «Tagdyrdyng zhazganyna shara bar ma, Qospan qaragym, mynau bugingi quanyshynga u tamyzgaly otyrmyн» (You can't do anything with your predestined fate, dear Kospan, I will spoil your happiness today. Be strong. Your offspring is gone)

At the same time, types of evaluative conversations have been established in colloquial speech, the real pragmatic meaning of which is determined during speech: «**Qaza boldy**» demepti goi. Tirligin sura qudaidan. Tiri adam oralady goi. Oibai-aw, tipti qara qagaz algandar otyrgan zhoq pa. Sagan ne bolgan sonsha. **Qoi, muratyngdy zhudetpe** (It wasn't said that he died. Ask God for his life. A living person will return. My God, even those who received the death note live. What happened to you? Don't make your Murat worry).

«**Olgenning artynan olgen zhoq**» degen. Esingdi zhyi, shyragym. Tuykh, myna turingdi korgende shoshyp kettim goi. Aigyз marqum da sen siyaqty tuyiq edi. Barin ishine kepelep zhiya beretin. Ol zhaqsylыqqa aparmaidy. Otyr goi ozing siyaqtylar,-dep Zhangylga biraz keiyp aldy. – Ane, Ibash ta otyr ush birdei zhetimdi moynyna asyp alyp (Peace for the dead, cares for living men. Pull yourself together, honey. Oh, I was shocked when I saw your face. The late Aigiz was as closed as you. She kept it all inside. It does not lead to good. «There are people like you» looking at Zhanyl. - Ibash also stayed with three orphans).

«*Qiyynnan qashyp ongaidy sagalagan adam tubi zhaqsy bolmaidy, qalqam. Oquga baratyn bolsang basynan oilanuyng kerek edi...Biraq ali de keshikken zhoqsyng. Baram deseng bara goi*» (Nothing good can come to those who run from difficulties and look for easy ways. If you were going to study, you should have thought from the very beginning... But you are still not late. If you want, go).

In oral speech, the addressee constructs his speech in accordance with the intended communicative goal, method, speech strategy, tactics of interaction with the listener, communication situation, and the course of the event. Achieving the speaker's goal and the listener's learning (interpretation) of his communication process are considered the main signs of successful communication.

- *Oilaganing zhaqsy. Biraq is...is kerek qoi bizge. Arqandauly attai bir qazyqty ainala bersek qalai bolady, a?* (Thinking is good. But we need business... we need business. What will happen if we stagnate in one place, like a horse tied to a rope, huh?) in this example, the addressee uses the phraseological unit «Arqandauly attai» in order to induce the addressee to perform a certain action. In the everyday life of the Kazakh people, «at arqandau» means putting a rope on the legs of a horse so that it does not go far. The speaker conveyed his intention to the recipient that if we do not take any action, we will remain in one place and will not go far in solving the problem, in connection with the people's concept.

A sentence made up of one word or phrase that informs the speaker and listener about a general, real situation and shows their emotional state is called a structured word-sentence-conversation. «**Suyinshi! Suyinshi! Zhanyl zheneshe, suyinshi!** Qospan agam keldi! Zhanyldyng zhuregi zu etip tomen tusip ketti (Suinshi! (an exclamation that precedes the announcement of glad tidings). Auntie Zhanyl, suyinshi! She didn't know whether she was happy or scared. Her heart was in her throat).

Suyinshi! Zheneshem, Qospan agam keldi (Suinshi! Auntie, uncle Kospan has come!) due to the influence of a certain situation on human psychology, the first sentence was shortened and unnecessary elements of the language were removed. The presence of speech components - syntaxes in fixed positions when constructing sentences has a pragmatic significance. The stability of such phraseological structures is determined by scrapie, which remains in the same position without changing the structure of the sentence. Modal words, nouns and auxiliary verbs are used as anchors. The prepositional phrase and prepositional phrase may or may not have a syntactic connection with the main predicate in the sentence. Accordingly, they can be divided into two groups: 1) types based on semantic connections; 2) types of syntactic connections.

Phraseological constructions with connecting interrogative pronouns in the speech register are used for the main purposes of objectification, clarification,

complicated by the auxiliary purposes of strengthening the purpose of speech, diverting the attention of the listener.

- **Base**, *zhazyqsyz adamdarga pale zholaushy ma edi? Aittym goi munyng bari yaqytsha narse dep* (So it's like, do innocent people get into trouble? I told you that this is all temporary).

- *Bokei qaragym, agangmen aramyzga toreshi sen bolshy. Syrym aman-esen yuige kirse boldy. Myna agangdy men de bosatamyn. Bash-na-bash degendei, adil emes pe osynym?* (Dear Bokey, be the judge between me and your brother. The main thing is that Syrym enters the house safely. I will also free this brother. Quid pro quo, isn't that fair?).

- *Zhagdaiyngdy tusinem goi, sen qysylma. Qur qol kelip Zhappaspaidy qara basyp pa,- dep qoinynan qara qagazga orangan tyuinshекti suyryp aldy* (I understand your situation, so don't worry. He pulled out a bundle wrapped in paper from the inside of his tunic, saying what happened to Zhappasbai that he came empty-handed).

The fortification function of the auxiliary verb «de» formed the following types of phraseological structure.

- *Ottapsyng,- dedi bir kezde. – Olar senen aqymaq goi deising be? Opongai otkizip zhiberer seni. – E, base, ozing ekensing goi. Osy, sira, basqa kim deising. - E, solai de, solai de! – Adilzhan qaita-qaita basyn izedi. – O, balai. Qairan, shyrkin dyunie-ai desengshi,-deidi tagy zhangagy esik zhaqta otyrgan adam («Don't talk nonsense», he said. - Do you think they are stupider than you? They will easily deceive you. - Oh, you're the one, who else - Well, that's all! - Adilzhan nodded repeatedly. - Oh yeah. «Oh, what a wonderful life», says the man sitting by the door).*

The verb «de» has communicative weight in conveying the goal of the speaker's complete confidence in the correctness of his decision, point of view and goal of making him confess to the listener, and the purpose of interrogation is clarifying.

Intonation and tone of voice are one of the most artistic means of emotional expression in the register of oral speech. Behind one word one can see many pragmatic and stylistic meanings from the tone of voice. For example:

- **Oidoiyt** *dersing, Qalamyushting aitqanymen bari bola qalady-aw, shirkin. Pishu, sagan* (Everything will happen as Kalamush says. Nothing like this). Here the interjections *oidoiyt, qalady-aw, shirkin, pishu* show that this sentence sounds ironic. Although the word «shirkin» in some cases gives the addressee's words the meaning of longing for something, in this context it is used in the sense of irony, combining ridicule with the above words and pronouncing it with a special intonation.

- **Oibai-aw**, *ol ali remonty bitpegen tractor. Zhabyq kabinasy da zhoq. Myna boranda...* (Oh no, it's a tractor that hasn't been repaired yet. There is no closed cabin. In this storm...)

- **A, sen zhyuziqara ekensing goi**. *Sumangdap barin zhetkizip zhurgen. Mening olgende azgantai nesibemdi kundep, ishkening iring bop zhuirgen goi sen beibaqtyng* (Eh, you're the one who's disgraced. You carry everything around deftly. When I died, you were jealous of what I had acquired, you poor needy one). The listener appears in the speaker's speech through various linguistic units. The most common noun is used as address. In the Kazakh language it has generalized, formal and informal forms [7, p. 42]. They are used not only to attract attention, but also to enhance the impact of the speech goal and create comfort for the listener. For example,

- *Oyatpai-aq goishy, qainaga. Baigus bala eki kunnen beri belin sheshken zhoq qoi* (Don't wake him up, please. The poor boy worked tirelessly for two days).

- *Aha, sagan bolady, magan bolmaidy, a? Men senen zhalqau emespin! Syrym aga, bolady dengizshi!* (Well, that means you can, but I can't, right? I'm no lazier than you! My brother, tell me that this is possible!).

Appeals have a pragmatic meaning. Its type is determined by the types of constant and variable prerequisites and the purpose of speech. The speaker aims to create a warm and polite relationship by using words such as *dostym* (my friend), *shyragym* (sweetie), *bauyrym* (my brother), *qaragym* (dear), *qyzym* (my daughter), *zheneshe* (my sister-in-law) etc.

- *Torgyn, zhengeshe, ataman Turgun Manayevna apaiga kop-kop salem aitty. Sizdi apai deuge bola ma dep surap edi, men bolady dedim. Qazaqtyng zhaqsy birauyz sozin bolsa da bile zhursin dedim.* (Zheneshe Torgyn, grandfather said hello to Turgun Manaevna. They asked if they could call you auntie, I answered yes). I thought they should know at least one word in Kazakh. Instead of the word «zhenge», the addressee used the word «zheneshe», which means to be closer to a person, to show that he is an older person from an emotionally expressive point of view. The pragmatic function of adverbs is special. Although they are not used in syntactic connection with other words, they are used in semantic connection and serve the great purpose of explaining an idea attractively and impressively.

- *Oipyрмаi, bauyrlarym-ai, tirilering de bar ekensingder goi, - dedi ol sumkasyn moynynan kele sypyrp. – Biz baringdi qyrylgan shygar dep edik... Usheulep zharalylarga zhardem korsete bastadyq* (Brothers, there are some living among you, he said, taking the bag from his neck. - We thought that you were all dead... We three began to help the wounded).

In a sentence, in addition to increasing and expanding its structure for effect, there are techniques in the amplification function that serve additional pragmatic

purposes. These are: 1) modal words; 2) interjections; 3) auxiliary words of enhanced meaning; 4) parcellation; 5) inversion; 6) repetition, etc.

«The relationship between the truth and reality of the message expressed in a sentence is a relationship of modality, that is, how the speaker understands his message, that the description he gives it, how he views truth and reality – this is the essence of the modal relation» was given in [8, p. 87].

The definition of the category of modality in the «Modern Kazakh Language», published under the leadership of the scientist, linguist F.Orazbayeva, is as follows: «Modality is the nature of the connection between the subject and the object of opinion, that is, opinion. Modality means the attitude of the speaker to the content of speech and the attitude of the content of the sentence to reality» [8, p. 128].

The function of modal words in communication, given the strategy and tactics adopted by the speaker and his position, communication with the listener, although modal words are completely lexically meaningless, they convey certain premises in the context of speech and text.

- *Algi zhangagy sharuany bir zhaqqa shygarmaysyz ba? Ylgi osylai ayaq asty qylyp...* (Can you take this new peasant somewhere, because he always stays out of the way...).

- *Ony keyin soilesermiz* (We will talk about it later).

- *Erteng qaitsam qaitedi? (What if I leave tomorrow?)*.

- *Qumar sal oilanyp turdy da, Qalamyshting iygyna qolyn salyp:* (Kumar thought for a while and put his hand on Kalamush's shoulder):

- *Zharaidy, endeshe tang qylang bere atqa qonatyn bol. Bizding uige qonasyng,-dep arqasynan qaqty da burylyp zhure berdi* (You will stay in our house, he patted her on the back and left).

- *Sogystan keyin qaida turamyz, Ermek, – deidi leitenantqa nazdana qarap* (Where are we going to live after the war, Ermek, she said, gently looking at the lieutenant).

- *Arine, Almatyda. – Ermek Lailining kulkisine zhuregining eng ystyq zherinen shyqqan zhyly kulkimen zhauap beredi* (Of course, in Almaty. – Ermek responded to Leyly's smile in the same warm way).

The modal word «*endeshe*» (in this case) in the first example is used to express the addressee's consent not in the usual conditional sense, but in combination with the word OK. Of course, the modal word «*Arine*» in the second example is used to attract the attention of the addressee, to convince him of his words, to convince him of his accuracy.

Another linguistic unit that increases the influence of speech in the register of colloquial speech is introductory words with a clarifying meaning.

- *Zhangyl, aynalayin, zhylama. Azap-makhnattyng bari artr qaldy goi. Shynymdy aitsam, elimdi, uy ishimdi kore almaimyn goi dep kuder uzgen kezderim*

bolyp edi. Endiginig bari eshtenge emes (- Zhanyl, darling, don't cry. All suffering is over. To be honest, there were times when I despaired that I would not be able to see my country and my home. Nothing matters anymore).

- *Shamasy, zhurtyng osegi ras boldy goi. Ya, zhel turmai, shopting basy gimyldamaidy.* (Apparently, people's rumors turned out to be true. There is no smoke without fire).

In the example above, the addressee skillfully uses a modal to express how related it is to the general speech.

- *Toqtai turshy. Kishkene boi zhylytyp shygaiyq ta, - dedi erni qabyspai.* (Wait. Let's warm up a little, - he said gritting his teeth).

- *Nesine ayaldaimyz. Bir-aq sagattyq zhol qaldy.* (What for do we need a stop? Only an hour left).

- *Apyrai, basqa bireu bolsa bir sari, Qospannyng munysy qalai? – dedi saly suga ketip.* (What happened to him? - she said in despair)

- *Zhurt undemei qaldy. Endi Qasbolat ta bastapqy ashuynan qaityp, Qumarmen birge qinalgandai.* (People felt silent. Now it seems that Kasbolata's anger has passed and he is suffering together with Kumar).

- *Ya-a... Zhon-zhosyqty biletin tazhibeli-aq qoishy edi. Biz ozine ulken senim artyp zhursek...* (Hmmm... He was an experienced shepherd who knew everything. We had high expectations on him).

As we can see, the additional tone adverb «*aq*» has different meanings depending on the context. If in the first example it was used at the maximum value, then in the second example we made sure that the amplifier gives the tone.

In the spoken register, inversion is often used.

- *Ia, ia, Laila Nurkhanova. Zhigitting phamilyasy Eltayev bolatyn, Ermek Eltayev.* (Yes, yes, Leila Nurkhanova. The guy's last name was Eltayev, Ermek Eltayev).

- *Solar tiri qaitty ma sogystan?* (Did they come back alive from the war?)

- *Oz angimemizdi aitpai-aq qoi qurdasqa, Adilzhan, - dedi Asylgul zhumsaq qana, erining qasynda otyra berip. – Uyat bolady.* (Don't tell our story to your peers, Adilzhan, Asylgul said quietly, sitting down next to her husband, it will be shameful).

The goal here is to give the words a special exclamation, emphasis and breath, thereby increasing their impact on the reader. The distracting function of repetition is also a way to reinforce the purpose of speech. Repetition in the transmission of internal emotions increases the effect of thought, the power of influence.

Quanyshy kunder osylai otip zhatty duyldap. Bir kuni tanerten oyana kelsem, apam auyz uide kubir-kubir kuyine soilep zhur. – Sende nysap zhoq, Khasen, nysap, - deydi apam ashyna un qatyp. – talai zhurt balasynyng kolenkesin koruge zar bop, qoldaryna qara qagaz ustap otyr. (That's how the happy days passed.

One morning, when I woke up, my grandmother was muttering something in the hallway. «You have no conscience, Hasen, no conscience»,-says my grandmother in a hoarse voice. - Many people dream of seeing at least the shadow of their child, holding in their hands the paper of death).

The fact that the speaker repeats the word «nysap» several times indicates that the tone of the speech is aimed at emphasizing the lack of shame and dissatisfaction of the addressee.

- *General Chistyakovpen sizding algash qalai tanysqanynyzdy suraiyn dep edim. Zhane ozinizding Qiyр Shygys angimesin keyin tolyq etip bayandap beremin degen uadeniz bar edi.* (I wanted to ask how you first met General Chistyakov. And you promised that later you would fully tell your story about the Far East).

- *Solai ma edi? Onda aituga bolady. Ivan Mikhailovich Chistyakovpen men qiyр Shygysta kezdestim... Qiyр Shygys! – Baurzhan moynyn yrgai buryp, magan udireiye qarady. Onyng moynyn bulai burgany aldenegе okinip, bas shaiqagany siyaqy korindi. Sol burylgan qalpynda sal otyrды da, sozin ari qarai zhalgady. – Qiyр Shygys zhas adamdy shynyqtyryp, shyndaityn, ezdi – er, egdeni kemenger etip shiratayn olke goi, shirkin!* (So? Then I can tell. I met Ivan Mikhailovich Chistyakov in Far East... Far East! - Baurzhan slowly turned around and looked at me with fear. He turned around, as if he was sorry for something, and it appeared that he shook his head. He sat for a while in this inverted position and continued his speech. - The Far East is a land that trains and strengthens a young man).

In this context, the speaker (responder) conveys not just the reaction of the recipient of the verbal signal such as «Solai ma edi?», but his assessment of the spoken word, which opens the way for the continuation of the communicative act. Also, such a tone of speech gives the addressee a tone of conviction and persuasion, and the use of «shirkin» indicates that he missed for life in the Far East and felt a sense of regret.

In colloquial speech, there are ready-made cliché constructions that are used for pragmatic purposes and the lexical composition of which does not change. They are also called «forms of speech» and «metacommunicative signals». The meaning of such conversations is indirectly related to the lexical meaning of the words included in them. But they are necessary for communication, so that the discussion develops in a comfortable direction [9, p. 118].

- *Aitpaqshy, sagan akelgen bazarlygym bar eken goi, - dep qaltasyna qolyn salyp, syrty qyl-qybyr, tuk-tuk bop ketken bir uys tort buryshly kampit aperdi.* (By the way, I have goodies that I have brought for you, - he said, putting his hand in his pocket and taking out a handful of square candies, crumpled and worn on the outside).

In this example, the introductory word refers to a word-initial speech formula.

In addition to introductory speech formulas, there are also speech formulas used to support and maintain communication. Let's look at the following example:

- *Apyr-ai, ishpeimin deysin, a? Ishpegening de zhon eken. Araq ishemin dep azyр-tozyр zhurgen zhigitter bary osynda estilip zhatady. Bul kapirden aulaq bolganga ne zhetsin... Osyndai bir qimas qonaq kelgende gana az-muzdap alganym bolmasa, muny men de ishpeymin.* (Oh, are you saying that you don't drink it, right? It's better not to drink. I heard that there are guys who suffered from vodka. It's better to stay away from this nasty thing... I don't drink either, I take it when such a dear guest comes).

- *Onysy ras! – dep, shai quiyр otyrgan Adilzhannyng aieli bul tusta basyn bir izep qoidy.* (That's true! - Adilzhan's wife, who was pouring tea, nodded).

The speaker uses this speech formula to express his assessment and support of what the interlocutor said.

- *Ishpeymin, ishpeymin! – dedi Zhanyl aldeneden shoshyp ketkendei.* (I don't drink, I don't drink!- Zhanyl said as if she was scared of something).

- *Zhappasbai betine tanyrqai qarady da, qaityp zorlamai ozi iship saldy.* (Jappasbai looked at his face in surprise and drank it himself without forcing him again).

- *Aw, shai quisaishy, - dedi, etti qarbytyp asap zhatyp. Tuuh, Zhanyl, ne bop ketken, qonaqqa shai quydy da umytypty.* (Hey, pour some tea, he said, devouring a lot of meat. Eh, what happened to Zhanyl, she forgot how to pour tea for guest).

- *Sonshama tunilip nemene, - dep Zhanyl keyip qaldy. Bir sumyraidan qorlyq kordim dep bukil elding betine tukiresing be? Tipti zhuqaryp qalypsyng goi oozing. Odan da sozdi qoiyp kolkhozga koshemiz. Kurekke boq tabylmaidy dep qorqasyng ba? El ishi altyn besik. Bizge de ogeilik qylmaidy.* (Why be so upset? - asked Zhanyl. Will you spit in everyone's face because one scoundrel insulted you? Moreover, we will move to a collective farm. Are you afraid that you won't find anything to do? The country is a golden cradle. The native land accepts us).

The addressee may have a different reaction to what the addressee said. In the first example, this reaction is expressed by the signal «ne bop ketken», and in the second example by the verbal formula «Sonshama tunilip nemene».

Informative, reactive, and generative registers are presented in the speech of the characters of the works.

Conclusions

The analysis shows that in modern language the phenomenon of situational variability is embodied very widely. Depending on the communication register and the social role of the speaker, various strategies and techniques of motivation are used. The less formal the register, the more likely it is to use administrative constructions in combination with impolite adjuncts, while advice with imperative semantics is typical in a neutral register.

Registers differ in their semantics, lexical composition, grammatical structure, and sometimes even in phonetics.

The scope of word meanings in linguistic relations is associated with the concept. Words with meaningful (denotative) semantics can be used in a conceptual sense. In addition, semantic, phraseological, terminological paradigmatic correction of words in linguistic terms is based on the meaning of the word. Words used in a sense of meaning (meaning) create a semantic field, and words used in a more nuanced (connotative) sense create a gestalt field [10, p. 67].

Scientific names that determine the social nature of language determine the intellectual direction of linguistic communication, ethnocognitive names determine the national direction, and national names determine formality, informality, situational dependence, and training (spontaneity) of language communication.

References

- 1 **Yule, G.** The Study of Language [Text]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2014. – 208 p.
- 2 **Евстафиади, О. В.** Коммуникативные регистры и виды речи [Текст] // Наука и современность. – 2010. – № 5–3. – С. 24–28.
- 3 **Хомутова, Т. Н.** Язык для специальных целей [Электронный ресурс] // Изв. РГПУ им. А. И. Герцена. 2008. – 168 с.
- 4 **Нелюбин, Л. Л.** Лингвостилистика современного английского языка : учеб. пособие 5-е изд. [Текст]. – Москва : Изд-во Флинта : Наука, 2008. – 128 с.
- 5 **Арнольд, И. В.** Стилистика современного английского языка [Текст]. – М. : 2002. – 201 с.
- 6 **Гаврилова, Т. О.** Регистр общения с детьми : структурный и социолингвистический аспекты (на материале русского языка): дисс. на соиск. степ. канд. филол. наук языка [Текст] – 2002. – 190 с.
- 7 **Шалабай, Б.** Мәтін прагматикасы туралы языка [Текст] // Филология. – 2002. – № 9 (60). – 130–132 бб.
- 8 **Оразбаева, Ф.** Тілдік қатынастың теориялық негізі языка [Текст] // Тіл әлемі. Мақалалар. Зерттеулер. – Алматы : Ан Арыс, 2009. – 368 б.
- 9 **Николина, Н. А.** Филологический анализ текста языка [Текст]. – М., 2013. – 213 с.
- 10 **Калашникова, А. А., Ковалева, И. В.** Регистровая детерминированность выражения побуждения: неофициальный регистр языка [Текст] // Филология. – 2014. – № 6. – С. 222–225.

References

- 1 **Yule, G.** The Study of Language [Text]. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 208 p.
- 2 **Evstafiadi, O. V.** Kommunikativnyie registry i vidy rechy [Communicative registers and types of speech] [Text] // Science and modernity. – 2010. – № 5–3. – P. 24–28.
- 3 **Khomutova, T. N.** Yazyk dlia spetsialnykh tselei [Language for special purposes] [Electronic resource] // Russian State Pedagogical University named after A. I. Herzen. 2008. – 168 p.
- 4 **Neljubin, L. L.** Lingvostilistika sovremennogo angliiskogo yazyka [Linguostylistics of modern English language] (5d ed.). [Text]. – Moscow : Izd-vo Flinta: Nauka, 2008. – 128 p.
- 5 **Arnold, I. V.** Stilistika sovremennogo angliiskogo yazyka [The style of the modern English language] [Text]. – M. : 2002. – 201 p.
- 6 **Gavrilova, T. O.** Registr obsheniya s detmy: strukturnyi I sociolingvisticheski aspekty (na materiale pusskogo yazyka) [The register of communication with children: structural and sociolinguistic aspects (based on the material of the Russian language) – dissertation for the degree of candidate of philological sciences] [Text] – 2002. – 190 p.
- 7 **Shalabay, B.** Matin pragmatikasy turaly [About the pragmatics of the text] [Text] // Philology. – 2002. – № 9(60). – P. 130–132
- 8 **Orazbayeva, F. Sh.** Tildik qatynastyn teoriialyq negizi [The theoretical basis of language communication] [Text] // – In Til alemi. Maqalalar. Zertteuler. – Almaty : Arys 2009. – 368 p.
- 9 **Nikolina, N. A.** Philologicheski analiz teksta [Philological analysis of the text] [Text]. – M. : 2013. – 213 p.
- 10 **Kalashnikova, A. A., Kovaleva, I. V.** Registrovaya determinirovannost vyrazheniya pobuzhdeniya: :neoficialny registr [Register determinism of the expression of motivation: an informal register] [Text] // Philology. – 2014. – № 6. – P. 222–225.

Received 22.03.24.

Received in revised form 10.04.24.

Accepted for publication 26.08.24.

*М. А. Маретбаева¹, Ш. Ш. Жалмаханов²,

А. С. Ержанова³, Г. А. Советова⁴

^{1,3,4}Қарағанды медицина университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

²Академик Е. А. Бөкетов атындағы

Қарағанды университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

22.03.24 ж. баспаға түсті.

10.04.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

КӨРКЕМ МӘТІН ПРАГМАТИКАСЫНДАҒЫ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ РЕГИСТРІ

Мақаланың мақсаты қазақ тіліндегі көркем шығармалар материалындағы коммуникативтік тіркелімдерді лингвистикалық талдау болып табылады. Коммуникативті регистр – бұл мәтінде ұсынылған және мыналарды бағалауға мүмкіндік беретін ақпарат түрі: болып жатқан оқиғалардың статикасы немесе динамикасы туралы (репродуктивті-сипаттамалық және репродуктивті-баяндау регистрлері); сөйлеушінің әрекетке қатысты ұстанымы туралы: оқиғалардың ішінде (репродуктивті), оқиғалардан қашықтығы (ақпараттық, генеративті регистрлер); сөйлеушінің ниеті: ерік білдіру (ерікті тіркелу) немесе әңгімелесушінің репликасына, сондай-ақ жалпы жағдайға реакция (реактивті тіркелім).

О. В. Евстафияди коммуникативті регистрлерді бағдарланған және бағытталмаған деп салыстыра отырып, коммуникативті регистрде көрініс алатын адрестілік сапасын айқындайды.

Адам лингвистикалық белгілерді қолдану кезінде өзара түсіністікке ғана емес, сонымен бірге тыңдаушының өзі айтқан ақпаратқа реакциясын тудыруға тырысады. Бұл құбылыстардың барлығы сөйлеу актісінде жүзеге асырылады. Сөйлеушінің санасында қоғамның ішкі және сыртқы факторларына сүйене отырып, коммуникативті мақсат туындайды, оның мақсаты адресаттың іс – әрекетіне, көзқарасына әсер ету немесе белгілі бір мәселенің мәнін анықтау болып табылады. Белгілі бір тілдік құралдар мен тілдік құрылымдарды таңдау диалогтық мәтіннің прагматикасына, сөйлеушінің коммуникативті мақсатына, өз пікіріне, көзқарасына және нақты жағдайларға байланысты коммуниканттардың жалпы білім деңгейіне негізделген.

Кілтті сөздер: сөйлеу регистрі, қатысым бірліктері, лингвостилистика, сөйлеу әрекеті.

*М. А. Маретбаева¹, Ш. Ш. Жалмаханов²,

А. С. Ержанова³, Г. А. Советова⁴

^{1,3,4}Медицинский университет Караганды,

Республика Казахстан, г. Караганда;

²Карагандинский университет

имени академика Е. А. Букетова,

Республика Казахстан, г. Караганда.

Поступило в редакцию 22.03.24.

Поступило с исправлениями 10.04.24.

Принято в печать 26.08.24.

РАЗГОВОРНЫЙ РЕГИСТР В ПРАГМАТИКЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Целью статьи является лингвистический анализ коммуникативных регистров на материале художественных произведений на казахском языке. Коммуникативный регистр - это тип информации, представленный в тексте и позволяющий судить: о статике или динамике происходящего (репродуктивно-описательный и репродуктивно-повествовательный регистры); о позиции говорящего по отношению к действию: внутри событий (репродуктивный), дистанцированный от событий (информативный, генеративный регистры); намерения говорящего: волеизъявление (добровольный регистр) или реакция на реплику собеседника, а также на ситуацию в целом (реактивный регистр).

О. В. Евстафияди сравнивает направленный и ненаправленный коммуникативные регистры, выделяя в коммуникативном регистре такое качество, как адресуемость.

Человек стремится не только к взаимопониманию при использовании лингвистических символов, но и к тому, чтобы вызвать реакцию слушателя на высказанную им информацию. Все эти явления реализуются в речевом акте. В сознании говорящего, исходя из внутренних и внешних факторов общества, возникает коммуникативная цель, предназначение которой - повлиять на действия, отношение адресата или определить суть конкретной проблемы. Выбор определенных языковых средств и языковых структур основывается на прагматике диалогового текста,

коммуникативной цели говорящего, его собственном мнении, подходе и общем уровне знаний коммуникантов, в зависимости от конкретных обстоятельств.

Ключевые слова: речевые регистры, коммуникативные единицы, лингвостилистика, коммуникативный акт.

FTAMP 16.31.02

<https://doi.org/10.48081/KGMQ2582>

***Г. Ә. Мұсаева¹, М. П. Ешимов², С. Р. Нұртілеуова³**

^{1,2,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: gulbagizamusaeva@gmail.com

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1776-128X>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0547-4593>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0468-6105>

ҚАЗАҚ ТІЛІН МЕҢГЕРТУДЕГІ ШАҚ ФОРМАЛАРЫ

Мақалада қазақ тілін шет тілі ретінде меңгертуде қазақ тіліндегі етістіктің шақ формаларын ұсынудың әдістемелік ұстанымдары мен оны үйретудің алгоритмі туралы сөз болады. Кез келген тілді үйретудің мақсаты – тіл меңгерушінің коммуникативтік құзыретін қалыптастыру.

Қазақ тілінің жалғамалы табиғаты тілдік материалды беруде жүйелілікті талап етеді. Тіл меңгертудің алғашқы деңгейінде коммуникативтік әдіс басшылыққа алынса, жоғары деңгейлерде берілетін материалдың түрлі мағыналық реңктерді білдіретін грамматикалық, структуралық ерекшеліктері тілдің құрылымдық-мағыналық жағына баса назар аударуды қажет етеді. Қазақ тілінің шақ категориясының тілдегі көрінісі де осындай күрделі тілдік материалдардың біріне жатады. Осыған орай, бұл жұмыста қазақ тілі біліміндегі шақ, рай категориясы туралы зерттеулерге шолу жасалады да, XX ғасырдағы қазақ тілі білімінде жасалған зерттеулерде етістіктің шақ және рай категорияларының формасы мен мазмұнындағы сараланған ерекшеліктер тілді меңгертуде үлкен көмекші құрал бола алатынын айтады. Автор аталған зерттеулерге сүйене отырып, қазақ тіліндегі шақ, рай категорияларын тілді өзге тілді аудиторияда меңгерту барысында қолайлы әрі тиімді болатындай жүйе жасап, оның кестесін ұсынады.

Сонымен қатар мақалада қазақ тілі білімі ғалымдары атап көрсеткендей, шақ формаларының арасындағы айырмашылық әртүрлі мезгілдік мағына білдіруінде ғана емес, әрқайсысына тән өзіндік семантикасына байланысты екенін ескере отырып, тіл меңгерушінің тілдік қарым-қатынас жасап үйрену мақсатына

сай, көп жылдық тіл үйрету тәжірибесіне негізделген, етістік шақтарының формасы мен мазмұны сараланған қазақ тіліндегі шақ, рай категорияларын ұсынудың алгоритмі көрсетіледі.

Кілтті сөздер: қазақ тілін меңгеру, етістіктің шақ, рай категориясы, тіл үйрету, темпоралдылық, алгоритм.

Кіріспе

Тіл – қарым-қатынас құралы десек, тілді меңгерту үйренушінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру болмақ. Кез келген тілді шет тілі ретінде меңгерудің мақсаты да – осы.

Қазақ тілінің жалғамалы құрылымы тілді үйретуде жүйелілікті ұстануды талап етеді. Тіл меңгерудің бастапқы деңгейінде коммуникативтік әдісті басшылыққа ала отырып, тілдік материалды жүйелі түрде ұсынуға мүмкіндік болғанымен, жоғары деңгейлерде берілетін материалдың түрлі мағыналық реңктерді білдіретін грамматикалық, структуралық ерекшеліктері үйренушіге тілдік материалды ұсынуда тілдің құрылымдық-мағыналық жағына баса назар аударуды талап етеді. Қазақ тілінің шақ категориясының тілдегі көрінісі де осындай күрделі тілдік материалдардың біріне жатады. Ол қиындықтар А. Ысқақов, біріншіден, шақ мазмұнының бір-бірімен ұштасып жатқандығы, шақ формаларының жігінің ашылмағаны, екіншіден, қазақ тіліндегі рай категориясы мен шақ категориясының бір-бірінен мазмұн мен форма шегінің ажырамағандығынан деп түсіндіреді [1, 322-б.]. Олай болса, қазақ тілін меңгерту мақсатында бастапқы деңгейден бастап, шақ формаларының мағынасын ғана емес, оның сөйлеудегі, тұтас мәтіндегі шақтық (темпоралдық) мағыналарын түсінуге жағдай жасайтындай етіп тілдік материалды ұсыну жолдарын қарастыру шарт.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу тақырыбы аясында ғылыми теориялық материалдар талданып, оларға шолу жасалынды.

Жұмысты жазу барысында ғылыми зерттеу нәтижелерін жинақтау, талдау, салыстыру, модельдеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

«Тілді үйрету үшін үйретудің негізгі үш тәсілі: ұсыну, табу, зерттеу жолдары оқыту қолданысында болғаны тиімді» – деп көрсетеді отандық әдістемеші Қ. Қадашева. Автордың айтуы бойынша, ұсыну жолымен үйрету тәсілі бойынша берілетін тіл материалы жүйелі, ретті берілуі керек. Мұнда ұстаным, ұғым ерекшеленеді. Білім деңгейінде сұрап, қайта түсіндіру қажет болады. Табу жолымен үйрету тәсілі негізінен үйренушінің өз қабілетіне байланысты. Мұнда оқытушы үйренушінің білім деңгейін дамытып отырады. Ал зерттеу жолымен үйрету тәсілі проблемалық шешу деңгейіне

бағытталған әдіс. Мұнда үйренуші өз әрекетімен зерттеуді, толықтыруды және қарастыруды өз міндетіне алады [2, 55–56–бб.].

Тілді шет тілі ретінде оқытқанда әдіс-тәсілдердің барлық түрі қолданылады. Әсіресе түркі тілдерін үйрету барысында, тілдегі жұрнақ, жалғаулардың мағыналық, қолданыстық ерекшеліктерін түсінуде жоғарыда айтылған үш тәсіл ретімен қолданылса, тілді үйретудің тиімділігі артатыны хақ. Осы салада грамматиканың рөлі мен орны жөнінде Л. В. Щербаның «... специально под языком мы понимаем едва ли не в первую очередь его грамматику» деген пікірі осы күнде де өзекті болып отыр [3, 5-б.]. В. Ф. Занин шетелдіктерге тілді оқытудың практикалық бағыты сабақтардың таза «грамматикалық» ережелерді жаттатуды көздемей, коммуникативтік жаттығулардың көмегімен сөйлеуге үйретсе де, оқытушының өзінің жұмысында грамматика сабақты ұйымдастырудың өзегі болып отыратынын айтады [4, 264-б].

Амал-әрекет, қимыл-қозғалыс әрқашан мезгіл ұғымдарымен байланысты орныдалады. Ал тілдесімдегі уақыт ұғымы 1) лексика-грамматикалық құралдармен (етістіктің шақ категориясымен); 2) белгілі лексикалық бірліктермен (жазда, қазір т.с.с. сөздермен); 3) синтаксистік құрылымдармен (барғанда, оқығанда) беріледі. Осының ішіндегі ең маңыздысы етістіктің шақ категориясы болып табылады [5, 60-б.]. 2002 жылы шыққан «Қазақ тілі грамматикасында» етістіктің шақ категориясына мынадай түсінік береді: «Қимыл – іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәтпен байланысты болып өткендігін, бірақ болатынын білдіріп, белгілі жолдармен жасалатын етістіктің грамматикалық категориясы шақ категориясы деп аталады. Сөйлеп тұрған сәтпен байланысты қимылдың мезгілі, шақтық мағынасы мынадай болады:

1) үнемі қайталанып, дағдыға айналған іс-қимыл, сөйлеп тұрған кезде болып жатқан қимыл, іс-әрекет;

2) сөйлеп тұрған сәттен бұрын болып кеткен қимыл, іс-әрекет;

3) сөйлеп тұрған кезде әлі болмаған, бірақ кейін болуға тиісті қимыл, іс-әрекеттер.

Осыған байланысты шақ категориясы морфологиялық белгісіне (есімше, көсемше) және жіктік жалғау), шақтық мағынасына қарай өткен шақ, осы шақ, келер шақ атап көрсетіледі [6, 515-б.]. Осы еңбекте өткен шақ жедел өткен шақ (-ды/-ді/-ты/-ті), бұрынғы өткен шақ (-ған/-ген,-қан/-кен, -ып/-іп/-п, +еді (күрделі түрі), ауыспалы өткен шақ (атын/-етін/-йтін/-йтін) деп жіктеледі. Осы шақ нақ осы шақ (қалып етістіктерінің жіктелуі арқылы), нақ осы шақтың күрделі түрі (-ып/-іп/-п + қалып етістіктері) және ауыспалы осы шақ (-а/-е/-й) деп жіктелсе, келер шақ болжалды (-ар/-ер/-р), мақсатты (-мақ/-мек/-бак/-бе/-пак/-пек, кейде + шы/-ші), ауыспалы келер шақ (-а/-е/-й) деп топтастырылған.

Қазақ тіл білімінде етістіктің шақ категориясы туралы А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, Т. Қордабаев, Ы. Маманов, А. Ысқақов, Н. Оралбай және т.б. ғалымдардың еңбектерінде кеңінен сөз болады. Етістіктің үш шағын іштей саралауда түрлі ұйғарымдар жасайды. Қ. Жұбанов бір мезгілдің өзінде болатын іс-әрекеттің түрлі өнін көрсететінін ескеріп, өткен шақтың өзін іштей 9 түрге, келер шақты 5 түрге, осы шақты дағдылы осы шақ және дәл осы шақ деп екіге бөледі де, дағдылы осы шаққа (*жазады, оқиды*) формасын, дәл осы шақты 4 түрге ажыратады [7, 388–389-бб.].

Ы. Маманов шақ формаларының мағыналық ерекшелігіне баса назар аударған ғалым. Өткен шақ формаларының арасындағы айырмашылық әртүрлі мезгілдік мағына білдіруінде емес, әрқайсысына тән өзіндік семантикасында екенін дәлелдейді. Өткен шақтағы жедел өткен шақ формасы өткен қимылды жай хабарлау түрінде баяндауын білдіреді (*Мен кітапханаға кеттім*). Бұрынғы өткен шақ болған істі жай хабарлау түрінде емес, тыңдаушыға сол өткендегі істің, қимылдың болу, болмау нәтижесін баса түсіндіріп, соған көңіл аудару керек болған жағдайда қолданады (*Мен ол жігітті жақсы танимын, институтта бірге оқығанбыз*). Егер өткен шақ формасын сөйлеуші өткен істі, қимылды өз көзімен көрмей, екінші бір адамның айтуымен немесе басқа бір жағдай арқылы білдірсе, оны ежелгі өткен шақ формасында баяндайды, алайда ғалым бұл шартты атау екенін айтады. (*Қайырбек кеше Москвадан қайтыпты*). Дағдылы өткен шақ сөйлеу кезінен кем дегенде жарты не бір жыл бұрын болып өткен істі, қимылды білдіреді және істің, қимылдың ертеректе бірнеше рет қайталанып, әдетке, дағдыға айналғандығын көрсетеді. Оның синтетикалық және аналитикалық тәсілдері бар (*Шешелер, малышлар болып – баршасы телміре тыңдайтын. Әбдірахман әкесі үшін қатты қиналып, оңашада ұзақ ойланып жүруші еді*). Қатысты өткен шақ формалары сөйлеу кезінен бұрын болып өткен іс, қимылмен ұштасып, соған байланысты өткенін немесе белгілі бір мезгіл ішінде өткенін көрсетеді (*Мен кеше киноға барып едім*). Еді көмекші етістігі өткен шақ көсемше (-п, -ып, -іп) және өткен шақ есімше (-ған/-ген/-қан/-кен) және қалып етістіктермен тіркесіп қатысты өткен шақ формаларын жасайды. Ал келер шақ жөнінде ғалым «сөйлеу кезінен кейін болатын істі, қимылды білдіретін етістік формасы» деген анықтама береді де, оның үш түрін көрсетеді: а) ауыспалы келер шақ (*жаз+a+мын*), ә) болжалды келер шақ (*жаз+ар+мын*), б) ниет келер шақ (*жаз+бақ+пын*). Көсемшенің -а/-е-й формасымен жасалған етістіктің шақ көрсеткішін Ы. Маманов ауыспалы осы шақ емес, ауыспалы келер шақ формасы деп атайды. Себебі дәл осы сәтте не істеп жатырсың деген сұраққа жауап бере алмайды, сондықтан оның негізгі мазмұны келер шаққа тән екендігін айтады. Контексте ғана, яғни көлемдік

үстеулермен (*қазір, осы кезде, бүгін, осы айда, биыл т.б.*) тіркескенде осы шақтық мағынаны көрсетеді.

Ал осы шақтың арнайы грамматикалық шақ көрсеткіші жоқ. Қазақ тілінде осы шақ қалып етістіктеріне және созылыңқы сыпатқа жіктік жалғауы тікелей жалғану арқылы жасалады. (*Мен отырмын. Мен жазып жатырмын*). *Отыр, тұр* көмекші етістіктері қимылдың дәл сөйлеу кезінде болып жатқанын білдіреді. (*Сағат жүріп тұр. Иман кітап оқып отыр*), *жүр* көмекші етістігі арқылы жасалған созылыңқы сыпаттың осы шақтық мағынасы кеңірек уақытты қамтиды. (*Мұның шеңбері ай, жылмен шектеледі. Мен биыл кружокқа қатысып жүрмін*). Жатыр көмекші етістігі салт етістікпен тіркескенде, нақ сөйлеу кезінде болып жатқан қимылды білдіреді. Алайда объектінің түріне қарай мезгілдік шеңбер әртүрлі болады. (*Дүйсен үйде кітап оқып жатыр. Дүйсен институтта оқып жатыр.*) Жатыр көмекші етістігі отыр, тұр, жүр көмекші етістіктеріне қарағанда көп қолданылады да, кейде олардың орнына жұмсала береді [8, 123–143-бб.].

А. Ысқақов етістіктің шақ категориясы туралы тың пікір білдіреді. «Шақ формаларын сыртқы тұлға-түрлеріне қарай да, ішкі мазмұн өзгешелігіне қарай да жіктеуге болады. Бірақ қашан да болсын мазмұн түрге жетекші болатынын ескергенде, шақтарды да мағыналарына қарай жіктеу, әрі олардың мазмұнын тану үшін, әрі баяндау жүйесі ықшам болу үшін қолайлы да, ұтымды да болады. Сондықтан семантикалық сипаттарын ескере отырып, өткен шақты анық (айғақты) өткен шақ, танық (айғақсыз) өткен шақ және неғайбыл (ауыспалы) өткен шақ деген үш салаға бөлуге болады» [1, 327-б.].

Ғалым осы шақты грамматикалық сипатынан туатын мағыналық ерекшеліктеріне және оларлы білдіретін амал-тәсілдердің қызметтеріне қарай үш түрге бөледі:

1) Жалпы осы шақ көсемшенің -а/-е/-й жұрнағы арқылы жасалады. (*Ол агроном болып істейді.*) Бұл форма жалпы осы шақ қана емес, іс-әрекетті бұрын болғандай, қазір болып жатқандай және келешекте шүбәсіз болатындай етіп суреттеп көрсету үшін де жұмсала беретінін айтады. Сондықтан ауыспалы шақ формасы деп аталады дейді.

2) Нақ осы шақ көсемшенің -п/-іп/-п және -а/-е/-й формасына қалып етістіктерінің тіркесуі арқылы немесе 4 етістік жіктеліп жасалады. (*Айтып отырмын. Мен отырмын*). Сондай-ақ жай-күй етістіктері қатысатын тіркестер үнемі нақ осы шақты білдірмей, созылыңқы, шұбалыңқы процесті білдіретінін айтады.

3) Неғайбыл осы шақ көсемшенің -ғалы/-гелі/-қалы/-келі формасына қалып етістіктерінің тіркесуі (*барғалы жатыр*) және -йын/-йін деп форманты жалғанған етістікке төрт қалып етістігінің тіркесуі (*барайын деп жатыр/тұр*) арқылы жасалады.

Келер шақ мағыналар мен тұлғалық түрлеріне қарай жалпы (анық) келер шақ, болжалды келер шақ, мақсатты (арнаулы) келер шақ деп үшке бөледі.

1) Жалпы (анық) келер шақ амал-әрекеттің алдағы уақытта шүбәсіз, анық жүзеге асатынын білдіреді. Көсемшенің -а/-е/-й жұрнағы арқылы жасалады (*барармыз, келеміз*);

2) Болжалды келер шақ формасы есімшенің -ар/-ер-р жұрнағы арқылы жасалып, істелетін амал-әрекеттің жүзеге асу, аспауы күдікті, екі талай екенін білдіреді (*барармыз, жазармыз*);

3) Мақсатты (арнаулы) келер шақ формасы іс-әрекеттің шүбәсіз, күдіксіз жүзеге асатынын және онда бір мақсат бар екенін қоса білдіреді. Оның формасы есімшенің -мақ/-мек/бақ/-бек/-пақ/-пек және кейде оған -шы/-ші дәнекері қосылуы арқылы жасалады (*алмақпын, алмақшымын*).

Осындай күрделі де қызықты етістіктің шақ категориясына шолу жасай келе, бұл мәселені біз тіл үйрету тұрғысынан бастапқы деңгейден бастап, қалай топтастырған жөн деген сұраққа жауап іздедік.

Қазақ тіліндегі шақ категориясының жүйесі өзге тілдер секілді негізгі үш топқа бөлініп қарастырылады, алайда жоғарыда аталған еңбектерден созылыңқы, шұбалыңқы процесті білдіретін, яғни нақ бір шаққа онша тәуелді емес формалар туралы айтылады. Бұл ауыспалы осы шақ көсемшенің -а/-е/-й жұрнағы арқылы жасалған шақ формасы мен көсемшенің -ып/-іп/-п формалы етістігіне жатыр, жүр қалып етістіктерінің тіркесуі арқылы жасалған етістіктің шақ формасы, шын мәнінде, қазақ тілді өзге тілді азаматтарға үйреткенде осы шақ категориясына жатқызу нақтылықты талап етеді. Мына мысалдарды салыстырып көрелік:

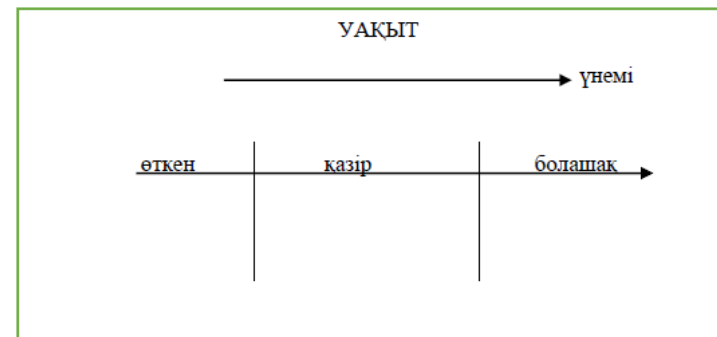
1) *Мен қазір университетте оқимын / оқып жүрмін / оқып жатырмын. Күн күркіреді, найзағай жарқылдайды.*

1) *Балалар футбол ойнап жүр. Бала ұйықтап жатыр. Мен кітап оқып отырмын.*

Мұндағы бірінші топтағы сөйлемдер мен екінші топтағы сөйлемдердің мағынасының айырмашылығы айтарлықтай көрініп тұрады. Бірінші жағдайда амал-әрекеттің ұзақ уақыт аралығын немесе үнемі болатын процесті көрсетсе, екінші жағдайда дәл осы шақтағы әрекетті білдіріп отыр. Мұнда шақ формасы темпоралдылығымен қоса, аспектуалдық, яғни қимылдың өту сипатымен ерекшеленіп тұр. Ендеше, тіл үйретудің алғашқы (А1) деңгейінен бастап тілдегі шақтардың осы ерекшелігін жеке атап көрсеткен жөн. Әрине, терминмен беруге де болады, бірақ тіл үйренушілердің бәрі бірдей филолог маман бола бермейтіндіктен, форманың тілдегі жұмсальмдық атауын берген жөн деп санаймыз. Сонымен, тіл үйреткенде етістіктің шақтарын шартты түрде үшеу емес, төрт шаққа топтастырамыз: өткен уақыттағы әрекет, дәл

қазіргі әрекет, болашақ әрекет және үнемі (күнде) болатын әрекет. 1-кестеде былай көрінеді [9, 145-б.].

Кесте 1 – Базалық кесте.

Біздің тіл үйрету тәжірибемізде алғашқы *тұру, оқу, жұмыс істеу, демалу* сияқты етістіктермен мағынасы тынбай жүріп жататын немесе дағдылы қалыпта болып тұратын амал-әрекеттерді білдіретін көсемшенің -а/-е/-й жұрнағы жалғанатын ауыспалы шақ формасын ұсынамыз. Бұл формамен тіл үйренуші қайда оқитынын, қайда тұратынын, егер жұмыс істесе, қайда жұмыс істейтінін немесе әдетте отбасымен, достарымен қайда демалатынын айтып үйренеді. Сөйлем құруға *әдетте, күнде, үнемі, әрқашан, қазір* сияқты көлемдік мағынаны беретін мезгіл үстеулер қоса беріледі. Сондай-ақ форма арқылы етістіктердің болымды, болымсыз мағынасын, сұраулық шылауды етістіктермен қолдана білуді, етістіктердің жіктелу ерекшеліктеріне жаттығып, жалпы етістіктерді қолдана білуге машықтанады.

Келесі қадамдарда осы кестені оқу мақсатына сай өтетін тілдік материалдарға сай толықтыра береміз. Етістіктің шақ формаларын ұсынудың алгоритмі біздің тәжірибемізде төмендегідей болмақ.

1 Дағдылы амал-әрекетті қолдануды үйрену. Көсемшенің -а/-е/-й жұрнағымен жасалған етістіктің ауыспалы осы шағы.

Мен Алматыда Абай көшесінде нөмірі 140-үйде тұрамын. Мен университетте бірінші курста оқимын.

2 Іс-әрекеттің мақсаты мен бағытын үйретуге байланысты *Кімге не керек? Не үшін керек? Ол үшін қайда бару керек?* құрылымдарымен жұмыс істеу барысында *бару, келу, әкелу, апару* 4 қимыл етістіктерінің нақ осы шақтағы формасы беріледі. *Бар+а / кел+е / әкел+е/ апар+а жатыр.* Мысалы: *Маған қазақша үйрену керек. Сондықтан қазір сабаққа бара жатырмын.*

3 Сөйлеп тұрған сәтпен байланысты қимыл-әрекеттің болып жатқанын, өтіп жатқанын айта алу. Төрт қалып етістігімен берілетін амал-әрекет және нақ осы шақтық көсемшенің -ып/-іп/-п формасымен берілетін күрделі формасы.

Мен сабақта отырмын. Мысық үстелдің астында жатыр. Аялдамада адамдар автобус күтіп тұр. Аулада екі-үш бала ойнап жүр.

Осындағы *жүр* және *жатыр* көмекші етістікпен келетін іс-әрекеттің кейбір контексте дәл сол мезеттен гөрі ұзағырақ мерзімді қамтитынын ескере отырып, бұл (-ып/-іп/-п *жүр/жатыр*) форманы біздің кестемізде көсемшенің -а/-е/-й формасымен берілген ауыспалы осы шақ етістіктердің жанына да орналастырамыз. Мысалы: *Мен университетте оқып жүрмін / оқимын. Қазір Алматы қаласында тұрып жатырмын / тұрамын.*

4 Сөйлеу кезінен бұрын болған іс-әрекетті айта алу. Етістікке -ды/-ді/-ты/-ті жұрнағы жалғану арқылы жасалған шақ формасы. Бұл форма басқа өткен шақ формалары сияқты өткен іс-қимылған үстеме мағына бермейді. Тек сөйлеушінің сөйлеу кезінен бұрынғы амал-әрекет туралы хабарлау түрінде баяндауды білдіреді. *Мен 2005 жылы Алматы қаласында тудым. Мен кеше достарыммен театрға бардым. Сабаққа 25 автобуспен келдім.*

5 Мәтінде кездесуіне қарай өткен шақ мағынасындағы есімшенің -ған/-ген формасы беріледі. Алайда оны бұрынғы өткен шақ деп атап бере алмаймыз. Оның себебі -ған/-ген формасы арқылы кеше болған әрекет туралы айтқанда да қолдануымыз мүмкін. Бұл екі форманың аражігін Ы. Маманов айқындап берген [8]. «-ды/-ді формасы амал әрекетті тек хабарлап баяндап берсе, -ған/-ген формасы сөйлеу кезінен бұрын болған істі жай хабарлау түрінде емес, тыңдаушыға сол өткендегі істің, қимылдың болу, болмау нәтижесін баса түсіндіріп, соған көңіл аудару керек болған жағдайда қоладанады» Сондықтан -ды/-ді формасы мен -ған/-ген формасын тек контекст арқылы түсіндіре аламыз.

6 Сөйлеу кезінен кейін болған амал-әрекетті, қимыл-қозғалысты білдіретін ауыспалы келер шақ көсемшенің -а/-е/-й формасы ұсынылады. *Мен ертең театрға барамын. Мен келесі жылы еліме қайтамын.*

Тіл меңгерудің А1-А2 деңгейінде қамтылатын жоғарыда берілген етістіктің шақ формаларымен қоса, етістіктің қалау райы, бұйрық райы, шартты рай және іс-әрекетті істей алу/алмау формалары, есімшенің -ған/-ген/-қан/-кен және -атын/-етін/-йтын/-йтін формаларының сөйлемдегі заттық, сипаттық мәнде жұмсалы ерекшеліктері үйретіледі. Бұл – тіл үйренуде етістік категориялары бойынша берілетін базалық грамматикалық материал.

Жоғары В1, В2 деңгейлерінде көбінесе, күрделі құрмалас сөйлемдердің құрамындағы етістіктің шақ, рай, модальдық категорияларының түрлі мағыналық ренктері базалық деңгейдің материалына сүйене отырып

ұсынылады. Етістіктің белгілі бір шақта жұмсалыуындағы тілші ғалымдардың айтып өткен шақ формаларының дағдылық-дүркіндік, болжалдық, мақсат-ниеттік, т.б. мәтін құрамына қарай талданып ұсынылғаны жөн.

Базалық грамматика болып табылатын шақ формалары жұмсалыуында ең қарапайым, яғни мағынасы, сөйлемде беретін мәні нақты, айғақ болып келеді: *көрді* (өткен шақ), *көріп отыр* (қазір), *көреді* (күнде немесе ертен). Бұл шақ формаларынан басқа көрсеткіштер белгілі бір шақтың атымен аталғанымен (бұрынғы өткен шақ, ежелгі өткен шақ, мақсатты келер шақ, болажалды келер шақ т.с.с.), олардың ерекшелігі амал-әрекеттің орындалатын мерзімінен гөрі, айтылымға қосымша семантика үстеуінде болып отыр. Оны жоғарыда тілші ғалымдар еңбектерінде атап өтеді. Сондай-ақ іс-әрекеттің болжалдық, мақсат-ниеттік, танықтық мәндері тек бір шаққа ғана тәуелді емес екендігі де мәлім. Тек болашақ әрекетті ғана болжамаймыз (болжалды келер шақ), өткен, қазіргі әрекетті де болжай аламыз. Мақсатты келер шақ бар болса (-мақ/-мек), өткендегі мақсатымызды, қазіргі мақсатымызды қалай айтамыз деген мәселе тіл үйрету процесінде туындайтыны хақ. Олай болса, академиялық грамматикада қазақ тіліндегі шақтық мағына беретін формалардың атауында олардың мағынасы түсіндірілсе, тілді үйретуде инфонға олардың тілдегі жұмсалымдық қызметінің толық картинасын ұсына алу қажет.

Көсемшенің -ып/-іп/-п формасының жіктелуі арқылы берілетін өткен шақ формасы өткен істің мезгілін білдірмей, жоғарыда айтқандай оған жаңа семантика үстейді. Сөйлеуші сөйлеу кезінен бұрын болып өткен істі, қимылды өз көзімен көрмей, екінші бір адамның айтуымен немесе басқа жағдай арқылы білсе, осы формамен баяндалады [5, 130-б.]. Бұл форманы оқу мәтіндерінің мазмұнын айтуда, хабарды басқа адамға жеткізуде қолданып үйренеді. Бұл мәннің де кестемізде барлық шақта қолданылу формаларын көрсетеміз.

Ол кеше киноға барыпты. Ол қазір киноға бара жатыр екен. Ол күнде киноға барады екен. Ол ертең киноға барады екен.

Денсаулық, спорт, әуес іс тақырыптары аясында амал-әрекеттің дағдылық, дүркіндік мағынасын есімшенің -атын/-етін/-йтын/-йтін формасы арқылы ұсынған тиімді. Мысалы: *Мен бала кезімде футболды көп ойнайтынмын, қазір, өкінішке қарай, ондай мүмкіндігім жоқ.* Осы сөйлеу кезінен бұрын болған іс-қимылдың дүркінділігін -у+шы еді , у+ші еді формасымен де беруге болатынын ескерген дұрыс. *Мен бала кезімде футболды көп ойнаушы едім. Іс-әрекеттің дағдыға айналуы үшін уақыт керек болғандықтан, бұл мәнді тек өткен іс-қимылға ғана қолдана аламыз екен.*

Есімшенің -ар/-ер/-р жұрнағы болжалды келер шақты білдіреді. Яғни сөйлеу сәтінен кейінгі амал-әрекеттің орындалу-орындалмауын айқын

көрсетпей, болжап қана білдіреді. Осы мәнді есімшенің *-атын/-етін шығар* құрылымымен де беруге болады. Іс-әрекеттің болжалды мәні тек болашақпен ғана байланысты болмай, сөйлеу сәтіне дейінгі амал-әрекетке, сөйлеу сәтіндегі іс-әрекетке де байланысты қолданыла береді. Сондықтан жоғарыдағы кестеге болжалды мәнің барлық шақтағы формасын көрсетеміз.

Өткен шақтық, қазіргі және болашақтағы болжалды мән:

Ол кеше келген шығар.

Ол қазір келе жатқан шығар.

Ол ертең келетін шығар (келер)

Шақ формаларындағы тағы бір мағына іс-қимылдың мақсатын, ниетін білдіру. Ол есімшенің *-мақ/-мек/-бак/-бек/-пақ/-пек*, кейде *+ -шы/ші* дәнекері арқылы беріледі.

Бұл форманы саяхат, жоспар құру тақырыптарымен берілген дұрыс деп санаймыз.

Кестемізде түрлі шақтағы формасын көрсетіп оқушыға ұсынамыз.

Мен кеше театрға бармақ болдым. Мен ертең театрға бармақшымын.

Есімшенің *-ғалы/-гелі* формасы сөйлемде мақсаттық мағынаны білдіретіндіктен, дәл қазіргі әрекеттің мақсатын айтуда қолдана аламыз.

Мен қазір театрға барғалы жатырмын.

Сонымен, шақ категориясы – өзіне тән мазмұны мен формалары бірте-бірте қалыптасып, бір жүйеге түскен грамматикалық категория. Шақтың мазмұн, тұрпаты шегі адамның сөйлеп я сөйлесіп отырған кезіне байланыстырылады. Соған қарамастан бүтіндей мәтін көлемінде кейде шақтардың аражігін ажырату тіл үйренушіге қиындықтар әкелетіні сөзсіз. Мысалы, есімше, көсемше көрсеткіштеріне және отыр, тұр, жүр, жатыр қалып етістіктеріне *еді, екен, болу* көмекші етістіктері тіркессе, жаңа модальдық семантика үстеледі. (*Ған еді/екен/ болды(болады/болыпты/ болмақ...), атын еді/екен/болды ..., са еді/екен/болды/болады/болыпты ...мақ еді/екен/болды/болады*). Бұл жөнінде ғалымдар сөйлемдегі етістіктің қимылды білдіруі жеткіліксіз. Себебі өмірде қимыл әртүрлі жолдармен жүзеге асады. Қимылдың жасалуындағы әр алуан ерекшеліктерді білдіретін әдістер мен тәсілдер, сан алуан көрсеткіштер барлық тілде бар [10]. Тілдердегі модальдылық жан-жақты Ф. Р. Пальмердің еңбегінде сөз болады [11]. Ал іс-әрекеттің қандай да бір уақыт аралығындағы өту сыпатын танытып тұратын темпоралдылық категориясы қарастыратыны айтады. [12, 125-б].

Тіл үйрету мәтіндері әр деңгейге сай бейімделіп алынады. Сондықтан мұндай күрделі аналитикалық форманттермен келетін құрылымдар да тіл меңгерудің В1-ден жоғары деңгейлерінде оқытылуы тиіс. Бұл формалардың мән мағынасын контексте талданып меңгерілгені абзал. Біз көрсетіп отырған базалық кесте бойынша [9, 145-б.], етістіктің барлық шақ категориясын,

рай категориясын, олардың модальдық реңктерін, есімшенің сөйлемдегі есім қызметіндегі сипатын, төл сөзді төлеу сөзге айналдыру жолдарын да түсіндіріп беруге негіз бола алады.

Мысалы, қалау райы: *Менің қазақ тілін үйренгім келді/ келіп отыр/ келеді. Есімше: үйренген тіл, үйреніп жатқан тіл, үйренетін тіл. Төлеу сөз: Ол келгенін айтты. Ол келе жатқанын айтты, Ол келетінін айтты.*

Қорытынды

Мақалада тіл меңгерудің бастапқы деңгейінен бастап жоғары деңгейлеріне дейін қазақ тіліндегі етістіктің шақ формаларының мазмұндық, мағыналық ерекшелігін ескере отырып меңгерудің алгоритмі мен олардың жұмсалымдық-тақырыптық аясы анықталып берілді.

Әдіскер ғалым Қ. Қадашева көрсеткен тіл үйретудің негізгі үш тәсілі: ұсыну, табу, зерттеу жолдары дәл осы қазақ тіліндегі етістіктің шақ категориясын меңгеруде мұқият қолданылатын әдіс. Тақырыпты ұсыну қатаң жүйелілікті, реттілікті талап етеді. Одан әрі түрлі жаттығулардың көмегімен үйренушінің зердесіне сіңіру – ол ұстаздың шеберлігі аясындағы мәселе.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Ысқақов, А.** Қазіргі қазақ тілі [Текст]. – Алматы. – 1991. – 384 б.
- 2 **Қадашева, Қ.** Қазақ тілін оқыту әдістемесі [Текст]. – Алматы : Мұрагер. – 2005. – 176 б.
- 3 **Харитонов, О. В., Панова, Л. В.** Грамматический уровень лингводидактического дискурса преподавателя русского языка на довузовском этапе обучения [Текст] // Мир науки. Педагогика и психология. – 2019. – № 1. – С. 1–9. <https://mir-nauki.com/PDF/42PDMN119.pdf>
- 4 **Занин, В. Ф.** Просто грамматика [Текст] // Живая методика для преподавателя русского языка как иностранного. – Москва, 2009. – С. 261–264.
- 5 **Мусабекова, Н. Ч.** Конструкции со значением времени на уроках по РКИ (начальный этап обучения) [Текст]. – 2017. – № 8(17). – С. 8–16. <http://webofsholar.com>
- 6 Қазақ тілі грамматикасы [Текст]. – Алматы. – 2002. – 784 б.
- 7 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Текст]. – Алматы. – 2010. – 581 б.
- 8 **Маманов, Ы.** Қазақ тіл білімінің мәселелері [Текст]. – Алматы. – 2014. – 640 б.
- 9 **Мусаева, Г. А.** Қазақ тілі шет тілі ретінде [Текст]. – Алматы: Қазақ университеті. – 2017. – 243 б.

10 **Жүнісова, А.** Функционалды грамматикалық категория ұғымдары туралы кейбір мәселелер [Текст] // ҚазҰУ хабаршысы. – Филология сериясы. – 2013. – № 1–2(141–142). – 179–183 бб.

11 **Palmer, F. R.** Modality and the English modals [Текст]. – London. – 1979. – 196 p.

12 **Жаңабекова, А.** Функционалды-семантикалық темпоралдылық категориясы / Қазақ тілінің функционалды грамматикасы [Текст]. – Алматы. – 2011. – 385 б.

References

1 **Үсқақов, А.** Қазіргі қазақ тили [Modern Kazakh language] [Text]. – Алматы, 1991. – 384 p.

2 **Қадасheva, К.** Қазақ тилин оқыту әдістемесі [Methods of teaching the Kazakh language] [Text]. – Алматы : Мұрагер, 2005. – 176 p.

3 **Xaritonova, O. V., Panova, L. V.** Grammaticheskij uroven` lingvodidakticheskogo diskursa prepodavatelya russkogo yazu`ka na dovuzovskom e`tape obucheniya [Grammatical level of the linguodidactic discourse of a Russian language teacher at the pre-university stage of training] [Text] // Mir nauki. Pedagogika i psixologiya. – 2019. – № 1. – P. 1–9. <https://mir-nauki.com/PDF/42PDMN119.pdf>

4 **Zanin, V. F.** Prosto grammatika [Just grammar] [Text] // Zhivaya metodika dlya prepodavatelya russkogo yazu`ka kak inostrannogo. – Moskva, 2009. – P. 261–264.

5 **Musabekova, N. Ch.** Konstrukcii so znacheniem vremeni na urokax po RKI (nachal`ny`j e`tap obucheniya) [Constructions with a time value in RCT lessons (the initial stage of training)] [Text]. – 2017. – № 8(17). – P. 8–16. <http://webofsholar.com>

6. Қазақ тили грамматикасы [Grammar of the Kazakh language] [Text]. – Алматы, 2002. – 784 p.

7 **Zhybanov, K.** Қазақ тили zhönindegi zertteuler [Research on the Kazakh language] [Text]. – Алматы, 2010. – 581 p.

8 **Mamanov, Y.** Қазақ тили biliminiң мәселелери [Problems of the Kazakh language] [Text]. – Алматы, 2014. – 640 p.

9 **Musaeva, G. A.** Қазақ тили shet tili retinde [Kazakh as a foreign language] [Text]. – Алматы: Қазақ universiteti, 2017. – 243 p.

10 **Zhynisova, A.** Funkcionaldy grammatikaluk kategoriya ұғымдары туралы кейбір мәселелер [Some questions about the concepts of functional grammatical category] [Text] // ҚазҰУ хабаршысы. – Filologiya seriyasy. – 2013. – № 1–2 (141–142). – 235 p.

11 **Palmer, F. R.** Modality and the English modals [Text]. – London, 1979. – 196 p.

12 **Zhаңабекова, А.** Funkcionaldy-semantikaluk temporalduyuk kategoriya / Қазақ тілінің функционалды грамматикасы [Functional-semantic temporality category / functional grammar of the Kazakh language] [Text] – Алматы, 2011. – 385 p.

04.08.23 ж. баспаға түсті.

17.04.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Г. А. Мусаева¹, М. П. Ешимов², С. Р. Нуртилеуова³

^{1,2,3}Казахский национальный

университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 04.08.23.

Поступило с исправлениями 17.04.24.

Принято в печать 26.08.24.

ВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ В ИЗУЧЕНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

В статье говорится о методике преподавания временных форм глагола и их алгоритме при изучении казахского языка как иностранного. Основной целью в преподавании какого-либо языка является формирование коммуникативной компетенции учащегося. Так как казахский язык относится к агглютинативной группе языков, подача материала должна быть последовательной. Если на начальном уровне акцент делается на коммуникативный метод обучения, то на более продвинутом уровне особое внимание требуется уделять структурно-семантическим особенностям языка при подаче грамматического материала. Временная категория казахского языка является одной из сложных грамматических тем в преподавании КазКИ. В связи с этим, изучив работы исследователей казахского языкознания XX века, автором в работе представлены отличительные особенности не только формы, но и содержания категории наклонения и временной формы глагола. Это является вспомогательным материалом в обучении КазКИ.

Опираясь на указанные в статье исследования, автор предлагает таблицы категории времени и наклонения глагола в казахском языке, которые помогают делать процесс усвоения языка эффективным.

Таким образом, в работе представлен алгоритм усвоения категорий времени и наклоения глагола в казахском языке с дифференцированной формой и содержанием, исходя из многолетнего опыта преподавания КазКИ и, принимая во внимание исследования, в которых показаны различия не только в выражении разных временных форм, но и обусловлено их семантикой.

Ключевые слова: изучение казахского языка, категория наклоения и времени глагола, изучение языка, темпоральность, алгоритм.

*G. A. Mussayeva¹, M. P. Yeshimov², S. R. Nurtileuova³

^{1,2,3}Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 04.08.23.

Received in revised form 17.04.24.

Accepted for publication 26.08.24.

TENSE FORMS IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE

This article talks about the methodology of teaching tense forms of the verb and their algorithm in the study of the Kazakh language as a foreign language. The main goal in teaching any language is the formation of the communicative competence of the student. Since the Kazakh language belongs to the agglutinative group of languages, the presentation of the material must be consistent. If at the initial level the emphasis is on the communicative method of teaching, then at a more advanced level, special attention is must be paid to the structural and semantic features of the language when presenting grammatical material. The tense category of the Kazakh language is one of the most difficult grammatical topics in teaching KazFL. In all this, having studied the works of researchers of the Kazakh language knowledge of the twentieth century, the author presents in the work the distinctive features of not only the form, but also the content of the category of mood and tense form of the verb. This is an auxiliary material in teaching KazFL.

Based on the studies indicated in the article, the author proposes tables of the category of tense and mood of the verb in the Kazakh language, which help to make the process of language acquisition effective.

Thus, the paper presents an algorithm for mastering the categories of tense and mood of the verb in the Kazakh language with a differentiated form and content, based on many years of experience in teaching Kazakh as a foreign language and taking into account studies that show differences not only in the expression of different tense forms, but also due to their semantics.

Keywords: study of the Kazakh language, category of mood and tense of the verb, language study, temporality, algorithm.

SRSTI 17.07.65

<https://doi.org/10.48081/JAUV4475>

***T. B. Nurbekov**

Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

*e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9141-5620>

THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD IN THE KAZAKH FAIRY TALE: THE CONCEPT OF GOOD AND EVIL

The article considers the concept of «good» in Kazakh fairy tales. Revealing the worldview, behavior, and general character of a people means identifying the most important socio-psychological characteristics that have historically developed from the socio-economic system, way of life, existence, living conditions, etc. The formation of people's national way of life is influenced by natural conditions, the world of plants and animals, which, in turn, determines the type of work they do, the system of traditions and customs. The linguistic picture of the world is a holistic, systematic reflection of reality, carried out using various linguistic means.

The article examines the reflection of the fable «Good follows good, evil follows evil» in fairy tales, which was formed in the Kazakh worldview. It is studied as the basis of knowledge accumulated from the life experience of the people, and is subjected to scientific analysis based on the data of the fairy tale. When we study good and evil together, no matter what folk tale we take, there is no hero who gets his way by doing bad things. There will never be such a hero. It is believed that the opposition of good and evil is present in every language, in the linguistic image of every world.

In the texts of folk tales there are sometimes multiple variations. This is natural, since folk tales have many different versions. In this case, one of the most important factors is that the fairy tale is easy to read and easily perceived.

The difference between good and evil, which is still considered relevant today in the linguistic picture of the world in Kazakh fairy tales, and its definition through simple reflections of everyday life is easily illustrated with visual and specific data.

Keywords: literature, fairy tale, national peculiarity, culture, folklore, opposition, concept.

Introduction

Concepts such as «culture», «cognition», «conceptualization», «cognitive basis», «concept», «conceptual image of the world», «mindset», «mentality», etc., which arose as a result of further scientific research by A. Potebnya, V. von Humboldt, E. Sepir, B. Whorf within anthropological paradigms are important. The knowledge system created by a person's understanding and mastery of the surrounding world forms a cognitive basis. The linguistic picture of the world is formed as a result of cognition of the world, built through the categories and stereotypes of a particular language, certain models, as well as the interpretation and processing of skills accumulated in the process of cognition of true existence and the accumulation of this knowledge [1, p. 2].

There is every reason to understand the essence of describing ideas about good and evil in Kazakh fairy tales as a linguistic picture of the world. The nature and essence of the plot of the fairy tale «Zhaksylyk pen Zhamandyk» (Good and Evil) can be recognized as the linguistic formula of a cumulative text. Because the development of events and the main meaning of the plot provide a lot of information for universal analysis from a linguistic point of view. The basic rules for constructing speech discourse are also based on Kazakh identity. The recognition of good and evil makes it possible to identify many requirements for evaluating its actions.

We can distinguish several stages in the manifestation of the steppe worldview of Kazakh fairy tales in the linguistic picture of the world. Firstly, it began to introduce modern youth to the national color from a new perspective of folk tales. Secondly, not only the storyline of fairy tales, but also the power of language has become an important part of science. Thirdly, edifying examples have been introduced into popular use, which can become the basis of Kazakh education. Fourthly, the centuries-old wealth of the Kazakhs has become a great heritage among world fairy tales.

The novelty of our research work will be the clarification of such searches in Kazakh fairy tales from a scientific point of view.

Materials and methods

The research work used comparative and historical, comprehensive, descriptive, systematic analysis, and compilation methods.

In the process of studying political reflection in fairy tales, the peculiarities of the use of poetic elements and identifying their figurative nature, the historical-comparative method, intertextual, structural, semiotic, and hermeneutic methods of analysis were used. We will also focus on methods of interpretation.

The main task of the historical and comparative method is to compare a work with a previous work or event.

When studying the features and novelty of a fairy tale, as necessary, we use systemically complex, comparative and typological, analytical, descriptive and objective and analytical methods.

The subject and theoretical and methodological basis of this research work were taken from other methods and theoretical principles used in the study of the essence of folklore, structural, artistic, aesthetic, stylistic and figurative features and achievements.

Theoretical analysis of scientific psychological, pedagogical and special literature on the research problem, linguistic common features identified at the text level reveal the linguistic image of the world as a product of the linguistic environment and speech activity.

Results and discussion

In the fairy tale, the fable «Good follows good, evil follows evil» that has developed in the Kazakh worldview becomes clearer. It is the basis of background knowledge accumulated by people from life experiences.

As usual, the fairy tale begins with the words «Once upon a time...». The fact that it all begins this way also shows that the story is the result of a vast life experience spanning many centuries. In those early times there were two people: Zhaksylyk (Good) and Zhamandyk (Evil). It also matters why they have these names. Because any element in any language reflects the uniqueness of a people in displaying the picture of the world. As A. Baitursynuly said, language is a tool. Anthroponyms, which make up a large onomastic space, also create a unique model of the image of the world and manifest their mental specificity [2, p. 102].

Based on onomastic studies conducted in Kazakh linguistics, there are good reasons to analyze why people's names are called Zhaksylyk (Good) and Zhamandyk (Evil). According to the anthropocentric paradigm, the mental nature, grammatical, semantic features of folk names are considered in modern research in a comparison and collation aspect. Among these studies, one can highlight the work of Professor T. Zhanuzakuly. The scientist's studies and dictionaries are the first systematic work written on the names of people.

To understand the national character of displaying the picture of the world, it is important to study personal names in onomasiological, motivational and cognitive directions. In this context, we are guided by the main theoretical issues in the studies of A. Baitursynuly, K. Zhubanov, I. Kenesbayev, T. Zhanuzakov, A. B. Salkynbay, G. Madiyeva.

A. Kasymbekova in her dissertation work titled «The conceptual image of the universe in fairy tales (based on the Kazakh and English languages)» writes that «the linguistic image of the universe is considered as a way of conceptualizing and categorizing the surrounding world, historically formed in the everyday consciousness of a certain linguistic community» [3, p. 10].

As a result of the conceptualization process, the researcher specifies the following conditions:

- comprehension of the information received;
- formation of significant meanings about the objects of cognition;
- structuring the acquired knowledge (concepts);

And considers language as:

- code (symbolic) organizer;
- unifier of the inner and outer world of a person;
- a person records the results of cognition in language [3, p. 21].

The article by scientist D. S. Ryspayeva «Linguistic representation of the concept «mind» in the worldview of the Kazakh people» analyzes mind as a concept and studies the features of its various meanings in the dictionary. In the article, the author analyzes the text of the legend about Karashash and Zhirenshe Sheshen, expressing good scientific thoughts about the core and periphery of the concept sphere. The author examines the legend of Karashash and Zhirenshe Sheshen as a fairy tale. However, since these characters are real people in history, it is appropriate to remember that in scientific research they are considered as legends [4, p. 2].

In the Kazakh fairy tale «Ayaz bi» the word «Zhaman» (Evil) is given as a personal name. Despite the fact that his personality and inner soul as a person correspond to his name, and the external characteristics are unpleasant, he had a clear conscience and a good mind, so the hero became an example of striving for good. Whether a person is good or bad depends primarily on his actions and deeds. Let's give an excerpt from another fairy tale:

In the fairy tale, a man on a horse catches up with a man named Zhamandyk (Evil) walking along the road. There they both ask each other questions and get to know each other. The man sitting on the horse is called Zhaksylyk (Good).

Zhamandyk (Evil) asks Zhaksylyk (Good) to let him get on a horse and ride together. Zhaksylyk then responds:

«Then you now get on this horse, go somewhere, stop and tie the horse. I will walk to the place where you are staying and ride the horse, so let's take turns riding and reach your destination without getting tired. «If we both ride the same horse, we might tire the horse». Zhamandyk mounts his friend's horse and, having ridden for some time, continues on his way, not thinking of leaving the horse to Zhaksylyk.

Zhaksylyk was tired and hungry because he gave his horse to Zhamandyk, during a walk he came across a hut. There was no one inside the hut, but in the middle there was a pot of food on the fire. Although he was hungry, he only touched and tasted it with his finger, and went to lie down on the roof of the hut [5, p. 32].

First of all, from this story it is clear that Zhaksylyk, being on a long journey, wanted to give his horse to Zhamandyk and help him too. He wanted to reach his destination without getting tired on horseback. But Zhamandyk did not stop and rode on. Secondly, he came to the hut and saw delicious food. Although he was hungry, he did not eat, but only tasted it with the tip of his finger.

Even if you're hungry for six days,

Don't forget how your elders raised you.

He who is hungry looks at the cauldron.

It is better to stay with an invitation

Than to sit at the table without an invitation. (Translated by authors).

It is obvious that the basis of conscious thinking in these proverbs is made up of similar fairy tales [6, p. 11]. Scientific research proves that the linguistic picture of the world is based on the system of thinking in fairy tales.

When a good-natured person visits someone's house, he does not go there to eat, and if he does enter, he does not immediately sit down to eat without an invitation. Even if he is hungry for six days, a good person does not go beyond the customs inherited from his ancestors. We can say that a child, listening to the fairy tales «Zhaksylyk and Zhamandyk», learns to distinguish between good and bad deeds.

Two good deeds of a man named Zhaksylyk stand out here:

1 Without being greedy, he agreed to ride in turn and gave his horse to a friend who made the request;

2 Despite the fact that he is hungry, he only tasted and touched the delicious food with his finger.

After some time, a fox, a wolf and a lion came to the hut where Zhaksylyk lay. Although the fox noticed that someone else had touched the food, the wolf and lion did not pay any attention to it, thinking that «it is too far, a person cannot come here», then began to eat and continued talking.

The lion, wolf and fox talk about what they saw and found today. The fox said that he found a hidden pot full of gold, and she watches and guards it every day. Then the wolf told the neighbors that some rich man's daughter was sick, and he was protecting a large spotted sheep among the rich man's sheep, because his lungs would cure her. When the lion's turn came, he said that every night he went and boasted that he was eating the rich man's horse, but none of the riders could catch up with him. The horse has only one foal. Only he could catch up with him. But, according to him, no one knows about this [5, p. 48].

Every animal or creature in every tale has educational value. The story of these three tells about life in the steppe. Each image of an animal in Kazakh folk tales has its own meaning and significance. The image of a fox also has its own characteristics. The fox is one of the most beautiful animals. She has orange fur,

a long and bushy tail, and a long and thin muzzle. These qualities of the fox are also mentioned in fairy tales in other languages. The main characteristic of a fox in fairy tales is its trick and cunning.

There are two sides to the trick:

Firstly, sometimes people need tricks in life.

Secondly, when the trick turns into deceit and malice, it will cause trouble to others and will result in punishment.

The images of a wolf, a lion and a fox were used in the fairy tale «Zhaksylyk and Zhamandyk» as informers, and ultimately as punishers of the villain.

Through the linguistic picture of the world, people's thoughts and opinions about the world, their perception, and the study of reality are determined and represented by linguistic units. And among them, good and evil are always in opposition and are expressed through the linguistic picture of the world as a certain requirement that determines the social nature of human behavior and actions.

The main credo of fairy tales is that good and evil always collide with each other, evil loses and good wins. From a linguocultural point of view, the opposition of good and evil shows the main meaning of value assessment in each fairy tale.

One can also see the semantic development of the meaning of the word «ala tokty» (spotted sheep). The story of the wolf in the fairy tale begins like this: «Every day I see a large spotted sheep among the sheep of some rich man. The rich man has a sick daughter, no matter what treatment he gives, she will not be cured, and no one knows how to cure her. But I know that the lungs of sheep can cure a girl. «If you kill a «ala tokty» (spotted sheep) and eat its lungs, you will recover.» According to this text, if you eat the lungs of a «ala tokty», you will be cured of your illness [7, p. 102].

Many methods of treatment developed by the Kazakh people have their own way of treating. For example, sheep's lungs are used to treat pulmonary diseases and suppress coughs. It is used to treat urinary tract diseases and to reduce cancer. In general, sheep occupies a special place in the Kazakh tradition. There is a tradition of using different treatments depending on the type, color and age of the sheep. The black sheep is often mentioned here. Therefore, the meaning of the word «ala koi» in the fairy tale is recognized as a special seme. This shows the dynamic nature of the meaning of a word [7, p. 41].

The fairy tale says that there is some kind of hill. The exact name of the hill is not reported. This is typical for many fairy tales. Many researchers have analyzed that the fact that the onomastic name is not named and is unknown is a sign that the tale has been told since ancient times [8, p. 12].

There are few toponymic names in Kazakh fairy tales. Often it is given by unknown concepts: in a field, in a forest, in a village, on a hill, on the seashore, in the palace of a khan. The spatial specificity in the fairy tale is conveyed by

such well-known names. And in some fairy tales, toponymic names appear, for example, the city of Baghdad (the fairy tale «The Art of Egelman»), the Kingdom of Crimea. That is, in the linguistic picture of the world only an unknown space, a supposed place, is mentioned.

If we pay attention to the verb forms in the above examples, we will notice that, firstly, they are formed in the singular, and secondly, they are called phonetically similar verbs:

bar – bar; (go – present);

zhet – zhat; (reach – lie);

batyr – kor; (dip in – see);

bar – ber; (go – give);

istesen – bolasyn; (if you do – you will become).

This use of verbs is a structural-semantic approach used to attract the listener's attention. These verbs are used in their literal sense. There is reason to believe that pronunciation and listening are facilitated only by repetitions and sound proximity.

Another phrase that catches our attention in this story is «to make a man out of someone». We also have the phrase «to become a man» in our language. The figurative meaning of the phrases «to make a person out of someone» and «to become a man» is in oppositional relations. To make a person out of someone is to influence a child, to make him a person, to set on foot. Becoming a man means growing up, human development, standing on your own feet. Zhamandyk will not become kind and will not become a man after he asked Zhaksylyk to «make a man out of me». Because the word «making a person out of someone» should lead to positive changes associated with raising a child from an early age. You might think that a person can only become human when he completely changes and chooses the right path. Thirst in Zhamandyk's formed inner self, ignorance in his world of the concepts that one cannot steal, one cannot eat someone's food without asking, ultimately leads to his death.

The proximity of the phrasemes «to become a man», «to make a man out of someone» is associated with the word «man» in the phrase. These phrases reveal the strongest energetic meaning of the word «man», or the semantic nature of the word «man» and the concept of «be kind and smart» are similar and close in meaning.

Good and doing good are one of the most virtuous qualities of a person. This is clearly reflected in the fairy tale «Three Maidens». The tale begins with the words «In the distant past, there lived a stingy, disgusting rich man» [5, p. 211].

In many typical fairy tales, the definition of a character is not immediately given. A character's good or bad qualities are reflected in his actions. This can be considered the main feature of folk tales. And from the following lines it is clear that the fairy tale «Three Maidens» begins with the definition of a rich man with

the words «stingy» and «disgusting». The meaning of the word «stingy» (silimtik) in the dictionary of the Kazakh literary language is given as follows:

Adj.

A person who simply does not give anything to anyone; miserly, picky.

The **stingy** one who gives nothing when asked

The one who is dishonest

who misappropriated someone else's property [9, p. 21.].

The one who did not help, even living in abundance,

In difficult situations, he does not let you get close to him,

If you ask a **stingy** rich man for just a little butter,

He will talk about his misfortune but will not give anything [9, p. 11].

I find out you're my enemy by the look on your face

I find out that you are **stingy** by looking at your dastarkhan [9, p. 12].

After such lines, one can understand that the definition given at the beginning of the fairy tale is addressed specifically to the rich man. The listener immediately understands that only a depraved, immoral, vile person can hate his own child because he eats a lot. There are no unnecessary descriptions in the fairy tale. Every single word is used appropriately. Some fairy tales are about the greed of a rich man. But not feeding your children, abandoning them and leaving is an unforgivable sin according to the rules of the steppe. The nature and laws of the steppe are harsh. The issue of leaving a child on the street is not typical for Kazakhs, but if this happens, it is strictly punishable by the laws of the steppe. The laws of the steppe, which consider the correct upbringing of a child to be the key to his good future, attach special importance to this.

A stingy father is a father who abandons his child. It is recognized that the word «stingy» in the fairy tale is used in a specific and clear sense. It is clear that such tales are also relevant to issues of the modern family. This is why the idea and conclusion in fairy tales never grow old, because it is a folk conclusion, deep problems determined by time and experience.

The girls, abandoned by their father, find *a mirror, a comb and a needle*. It is also necessary to answer the question of why these three things. Such designations are often found in fairy tales.

In linguistics, there is a scientific principle based on the theory of F. de Saussure that any word is a symbol. The Geneva scientist F. de Saussure, who recognized language as a system of symbols, formed a new branch of science in linguistics. The scientist developed the basic theory of semiology, recognizing the word as a system of symbols [10, p. 15].

Conclusion

In conclusion, we can say that the opposition of «good» and «evil» in Kazakh fairy tales is not only used to increase interest in the story, but also includes a

philosophical understanding of life, difficulties in determining the boundary between good and evil. Thus, Kazakh fairy tales call for deep thinking about the meaning of life, the inner world of a person and his role in society.

Kazakh fairy tales are the best collection that has accumulated a great worldview. They are a folklore treasure, inextricably intertwined with the knowledge of the people. Among them are many works that explain educational value to the public through the concepts of good and evil. This is a heritage that corresponds to the national code in the depths of the soul of the people.

The words «goal» and «aim» are highly appreciated in the world language picture of the steppe people. The idea that one of the main ways to achieve a goal is to do good; this is an important credo of any fairy tale.

When we study good and evil together, no matter what folk tale we take, there is no hero who achieves his goal by doing bad things. There will never be such a hero. The opposition between good and evil is present in the linguistic picture of any world in every language.

References

- 1 **Jack, Z.** Why Fairy Tales Stick : The Evolution and Relevance of a Genre [Text]. New York. 2016. – p. 241.
- 2 **Кноепфmacher, U. C.** Introduction: Literary Fairy Tales and the Value of Impurity [Text]. *Marvels & Tales* 17(1). – 15–36. doi:10.1353/mat.2013.0010.
- 3 **Акименко, Н. А.** Лингвокультурные характеристики англоязычного сказочного дискурса: дисс на соискание уч.мст. канд, филол. Наук [Текст]. Волгоград. 2015. – 193 с.
- 4 **Мәмет, С.** «Қазақ ертегілері (қиял-ғажайып және тұрмыс-салт ертегілері) [Мәтін]. – Алматы : Балауса. 262 б.
- 5 **Соколов, Б., Соколов, Ю.** Сказки и песни Белозерского края. [Текст] СПб.: Тропа Троянова, 2018. – 1504 с.
- 6 **Нұрмағамбетова, Ә.** Бес жүз бес сөз [Мәтін]. – Алматы : Рауан, 2014. – 556 б.
- 7 **Тичер, С., Мейер, М., Водак, Р., Веттер, Е.** Методы анализа текста и дискурса. – Харьков, 2009. – С. 356.
- 8 **Сыздықова, Р.** Сөздер сөйлейді [Мәтін]. – Алматы : Арыс, 2014. – 148 б.
- 9 **Қайдар, Ә.** Ғылымдағы ғұмыр Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері [Мәтін] – Алматы : «Сардар» баспа үйі, 2014 ж. – 256 б.
- 10 **Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8-том [Мәтін]. – Алматы, 2015. – 456 б.**

References

- 1 **Jack, Z.** Why Fairy Tales Stick : The Evolution and Relevance of a Genre [Text]. New York. 2016. – p. 241.
- 2 **Knoepfmacher, U. C.** Introduction: Literary Fairy Tales and the Value of Impurity [Text]. *Marvels & Tales* 17(1), 15–36. doi:10.1353/mat.2013.0010.
- 3 **Akimenko, N. A.** Lingvokul'turnye karakteristiki angloyazychnogo skazochnogo diskursa [Linguistic and cultural characteristics of the English-language fairy-tale discourse: a dissertation for academic places. cand., philol. Sciences] [Text]. Volgograd. 2015. 193 c.
- 4 **Mamet, S.** Kazakh yertegileri (kial-gazhayyp zhane turmys-salt yertegileri [«Kazakh fairy tales (fairy tales of fantasy and life)»] [Text]. – Almaty : Balausa. 262 P.
- 5 **Sokolov, B., Sokolov, Y.** Skazki i pesni Belozerskogo kraja. [Stories and songs of the Belozersk Kraja] [Text] SPB. : Tropa Troyanova, 2018. – 1504 P.
- 6 **Nurmagambetova, A.** Bes zhuz bes soz [Five Hundred and five words] [text]. – Almaty: Rauan, 2014. – 556 P.
- 7 **Ticher, S., Meyer, M., Vodak, R., Vetter, E.** Metody analiza teksta I diskursa [Methods of analysis of the text and discourse]. – Kharkov, 2009. – P. 356.
- 8 **Syzdykova, R.** Sozder soyleidi [Words speak] [Text]. – Almaty : Arys, 2014 –148 P.
- 9 **Kaidar, A.** Gylymdagi gumyr Kazak tili etymologiyasyn gylym-theory of negizderi [Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language of life in science] [Text] – Almaty : Sardar publishing house, 2014. – 256 p.
- 10 Explanatory Dictionary of the Kazakh language. Kazak tilinin tusindirme sozdigi Volume 8 [Text]. – Almaty, 2015. – 456 P.

Received 30.06.23.

Received in revised form 03.07.24.

Accepted for publication 26.08.24.

*Т. Б. Нұрбеков

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
30.06.23 ж. баспаға түсті.
03.07.24 ж. түзетулерімен түсті.
26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІСІНДЕГІ ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ: ЖАҚСЫЛЫҚ ПЕН ЖАМАНДЫҚ ҰҒЫМЫ

Мақалада қазақ ертегілеріндегі «жақсылық» ұғымы зерделенді. Халықтың дүниетанымын, мінез-құлқын, жалпы сипатын ашу дегеніміз – әлеуметтік-экономикалық құрылым, өмір сүру салты, болмыс-тіршілігі, өмір сүру жағдаяттарының т.б. жиынтығынан тарихи тұрғыда қалыптасқан ең маңызды әлеуметтік-психологиялық белгілерін айқындау. Халықтың ұлттық тұрмыс-тіршілігінің қалыптасуына табиғи жағдайлар, өсімдік және жан-жануарлар әлемі әсер етіп, өз кезегінде олар айналысатын еңбек түрін, салт-дәстүр мен әдеп-ғұрыптар жүйесін айқындайды. Әлемнің тілдік бейнесі – түрлі тілдік құралдар көмегімен жүзеге асырылатын ақиқат болмыстың тұтас, жүйелі бейнеленуі.

Мақалада қазақ дүниетанымында қалыптасқан «жақсылық қылсаң - өзің үшін, жамандық қылсаң - өзің үшін» деген тәмсілдің ертегілердегі көрінісі зерттеледі. Бұл халықтың ғұмырлық тәжірибесінен жинақтаған білімінің негізі екені ертегідегі деректер арқылы ғылыми талдауға түседі. Жақсылық пен жамандықты қатар қойып зерделгенде, қай халықтың ертегісін алсақ та жамандық жасап мұратқа жеткен кейіпкер болмайды. Болмақ емес те. Жақсылық пен жамандық оппозициясы кез келген әлемнің тілдік бейнесінде әр тілде де болатындығы қарастырылады.

Тұрмыс-салт ертегілердің мәтіндерінде кейде көп нұсқалық та кездеседі. Бұл заңды да, ойткені ауызша айтылатын ертегілердің әр алуан нұсқада келуі заңды. Сонымен бірге сөйлеуде, айтуда икемді болуы, оңай қабылдануы да маңызды фактордың бірі.

Қазақ ертегілеріндегі әлемнің тілдік бейнесінде бүгінде де өзекті саналатын жақсылық пен жамандықтың айырмашылығы мен оның тұрмыстағы қарапайым көріністер арқылы айқындалатыны түсінікті де нақты деректер арқылы оңай суреттеледі.

Кілтті сөздер: әдебиет, ертегі, ұлттық сипат, мәдениет, фольклор, оппозиция, ұғым.

*Т. Б. Нұрбеков

Казахский национальный
университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 30.06.23.
Поступило с исправлениями 03.07.24.
Принято в печать 26.08.24.

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА В КАЗАХСКОЙ СКАЗКЕ: ПОНЯТИЕ ДОБРА И ЗЛА

В статье рассматривается понятие «добро» в казахских сказках. Выявление мировоззрения, поведения и общего характера народа означает определение важнейших социально-психологических особенностей, исторически сложившихся из общественно-экономического строя, образа жизни, существования, условий жизни и т.д. На формирование национального образа жизни народа влияют природные условия, мир растений и животных, что, в свою очередь, определяет вид труда, систему традиций и обычаев. Языковая картина мира – это целостное, систематическое отражение действительности, осуществляемое с помощью различных языковых средств.

В статье рассматривается отражение басни «Добро следует за добром, зло за злом» в сказках, сформировавшиеся в казахском мировоззрении. Она изучается как основа знаний, накопленных из жизненного опыта народа, и подвергается научному анализу на основе данных сказки. Когда мы вместе изучаем добро и зло, какую бы народную сказку мы ни взяли, не найдется героя, который добился бы своего, совершая плохие поступки. Такого героя и не будет. Считается, что оппозиция добра и зла присутствует в каждом языке, в языковом образе каждого мира.

В текстах народных сказок иногда встречается многовариантность. Это естественно, поскольку народные сказки имеют множество различных версий. При этом одним из важнейших факторов является то, что сказка легко читается и легко воспринимается.

Различие между добром и злом, которое и сегодня считается актуальным в языковой картине мира в казахских сказках, и его определение через простые отражения повседневной жизни легко иллюстрируются наглядными и конкретными данными.

Ключевые слова: литература, сказка, национальная особенность, культура, фольклор, оппозиция, понятие.

<https://doi.org/10.48081/KGWJ9441>

***А. Т. Нургазина¹, Г. К. Исмагулова², М. С. Кулахметова³**

¹Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, Республика Казахстан, г. Костанай;

²Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана;

³Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан, Республика Казахстан, г. Павлодар.

*e-mail: nurgazinaassel88@gmail.com

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2055-3867>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>

ФРЕЙМИРОВАНИЕ ОБРАЗА ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЯ В МЕДИЙНОМ ДИСКУРСЕ

Статья посвящена исследованию фреймирования образа землетрясения в медийном дискурсе. При изучении особенностей медийного дискурса были выделены два основных аспекта: манипулятивная функция и прагматическая направленность, через призму которых проводился анализ примеров. Данные аспекты базируются на эмоционально-оценочном компоненте, заключенном в текстах новостных сообщений. Настоящее исследование основано на теории концептуальной метафоры и методе метафорического фреймирования. Проведенное исследование позволило проанализировать влияние фреймирования на восприятие информации в новостных сообщениях, интерпретацию событий и формирование коллективного сознания. В качестве методов исследования были применены контекстуальный и фреймовый анализы, в результате чего была выведена семантическая схема фрейма «КРИЗИС», концептуализирующей метафорическую модель «ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЕ как КРИЗИС», основанной на иерархии фреймирования: макрофрейм-слот-субфрейм. Выводы исследования указывают на то, что эта модель формирует образ землетрясения в

общественном сознании посредством коммуникативных стратегий, примененных авторами новостных сообщений, смещая акцент ответственности с властей на природное явление и создавая представление о землетрясении как силе, на которую невозможно повлиять или ее предсказать. Таким образом, все это формирует концептуальную основу образа землетрясения и придает ему эмоционально-оценочную окраску и значение.

Ключевые слова: медийный дискурс, метафорическая модель, фреймирование, манипулятивная функция, прагматическая направленность, слот, образ землетрясения, эмоционально-оценочный компонент.

Введение

Изучение фреймирования природных катастроф в медийном дискурсе остается в фокусе внимания многих исследователей. Череда землетрясений, произошедших в 2023 году в разных странах мира, послужила поводом для исследования фреймирования образа землетрясения во многих новостных сообщениях, которые являются одним из видов медийного дискурса.

В самом общем виде медийный дискурс – это совокупность процессов и информационных продуктов в сфере массовой коммуникации во всем богатстве и сложности их взаимодействия [1]. Важными аспектами медийного дискурса, по мнению исследователей, выступают его манипулятивная функция и прагматическая направленность [2; 3]. Манипулятивная функция влияет на коллективное сознание. В результате чего, медийный дискурс формирует готовые схемы осмысления социальных событий. Как пишет Е. А. Лыкина, «вербальный и аудиальный коды складываются в сознании реципиента в когерентное целое, повышая информативность, доступность новости и оказывая манипуляторное воздействие на адресата» [2, с. 118].

Вслед за Е. А. Лыкиной, Л. Г. Лисицкая говорит о следующем аспекте медийного дискурса, его прагматической направленности, которая заключается в способности новостных сообщений эффективно передавать сложные и часто эмоционально насыщенные аспекты происшедших событий, а также воздействовать на читателей и формировать их оценочные убеждения [3].

В то же время, использование концептуальных метафор авторами новостных сообщений, репрезентирующихся в определенных метафорических моделях, может оказывать влияние на восприятие и интерпретацию фактов. Следуя теории концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона, метафора определяется как отображение структуры из одного концептуального домена, **исходного домена**, в другой концептуальный домен,

целевой домен. В свою очередь, способ метафорического моделирования основан на выявлении связей между уже существующими концептами в человеческом сознании и систематизацией накопленного опыта [4]. Таким образом, непрерывность перехода от языка к опыту объясняется фреймированием, что является способом структурной организации концепта или построением фреймового каркаса [5]. В основе каждого фреймового каркаса находится макрофрейм, в промежутке – слот и на периферии – субфрейм [6].

Таким образом, **актуальность** данного исследования заключается в анализе образа землетрясения в новостных сообщениях, как одного из видов медийного дискурса, и изучении влияния аспектов медийного дискурса на формирование оценочных убеждений и коллективного сознания. **Целью** исследования является анализ фреймирования концепта «КРИЗИС» и его влияние на конструирование метафорической модели «ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЕ как КРИЗИС».

Материал и методы

Материалом для исследования послужили новостные статьи о случившихся землетрясениях в 2023 году в трех странах (Турция, Марокко и Афганистан) в английских и американских мультимедийных новостных организациях BBC News (bbc.com), Voice of America (voanews.com) и The Guardian (theguardian.com). Новостные сообщения, отобранные для данного исследования, охватывают период в две недели с момента землетрясения для более точного представления эмоциональной и оценочной нагрузки. Корпус исследования состоит из 60 статей (20 статей по каждой стране), а его общее количество составляет 105 страниц.

Контекстуальный и фреймовый анализы послужили методами исследования в данной статье. Метод контекстуального анализа представлял анализ контекста, в котором формулировались новости о землетрясениях с целью выявления дискретных коммуникативных стратегий авторов новостных сообщений, в том числе анализе прагматической направленности и манипулятивной функции.

В свою очередь, фреймовый анализ подразумевал схематизацию накопленного опыта в соответствии с определенными концепциями для выявления мыслительного содержания и прагматической направленности согласно иерархической структуре – «макрофрейм-слот-субфрейм», где макрофрейм представлял широкий концепт, слоты актуализировали определенные примеры и характеристики, а субфреймы подразумевали конкретные примеры анализа текста новостных сообщений [7]. Таким образом, при помощи всех фреймовых элементов была создана семантическая структура образа землетрясения.

Результаты и обсуждение

При анализе газетных материалов, описывающих все три произошедшие землетрясения, был выделен макрофрейм «Кризис» и производные от него слоты, концептуализирующие образ землетрясения. Значимость фреймового анализа заключается в убеждении, что обнаруженные в статьях слоты заключают в себе эмоционально-оценочный компонент, благодаря чему читатели могут прочувствовать на себе данную катастрофу. В следствие чего, через обретенные чувства, влияние оказывается и на поведение читателей. Примечательно, что слоты, используемые для изображения землетрясения актуализируют образ землетрясения в отрицательной коннотации и создают новую метафорическую модель «ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЕ как КРИЗИС» (социальный и экономический), выявленную нами самостоятельно.

Актуализация образа землетрясения происходит через анализ макрофрейма «КРИЗИС», передающий готовность к переживанию опыта катастрофы и последующей социальной и экономической реабилитации [8]. Для проработки метафорической модели «ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЕ как КРИЗИС» мы воспользовались классификацией характеристик катастрофы как социального явления, разработанной Э. Карантелли, поскольку кризис является одним из видов социальной катастрофы. Э. Карантелли выделил следующие общепринятые черты катастрофы: а) неожиданность; б) разрушительное воздействие на социальную и экономическую сферы; в) заметные адаптивные усилия общества в форме новых форм социального взаимодействия; г) явная угроза важным социальным объектам или событиям [9]. В своем исследовании мы рассматриваем данные характеристики как готовые слоты для отображения образа ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЯ, как целевого домена, в понятии КРИЗИСА, как исходного домена. Далее рассмотрим каждый слот на примерах из новостных сообщений.

1 Слот «**Неожиданность**». Согласно новостных сообщений, землетрясение описано как неожиданный источник человеческих, социальных и экологических бедствий и беспорядков. Фреймирование образа землетрясения актуализируется через описание внезапности, срочности и неподготовленности общества к наступлению кризиса. Средствами выражения выступают лексемы денотативное значение которых передает **внезапность события** – «*early hours*» – «ранним утром» (время сна), «*suddenly*» – «вдруг», «*in a moment*» – «через миг», «*now*» – «сейчас», «*quickly*» – «быстро»; а также **неуместный внешний вид на улице** – «*pajamas*» – «пижама», «*slippers*» – «тапочки», «*flip-flops*» – «шлепки», «*bare foot*» – «босиком», «*without coat*» – «без верхней одежды», «*dirty clothes*» – «грязная одежда».

• «When I arrived home, **suddenly** the floor was waving and shaking like jelly, so many people were **in the streets in their pajamas, home clothes, slippers with no jackets or warm clothes**». – «Когда я приехал домой, вдруг пол завилял и затрясся, как желе, столько людей оказалось на улицах в пижамах, домашней одежде, тапочках, без курток и теплой одежды».

• Earthquake that struck **in the early hours** of Monday. – Землетрясение произошло рано утром в понедельник.

• Tayeb points down **at stains on his light-coloured jeans**, saying this is the blood of his parents. – Тайеб указывает на пятна на своих светлых джинсах, говоря, что это кровь его родителей.

Таким образом, в приведенных выше примерах слот «**Неожиданность**» «обрастает» каркасом из субфреймов «**внезапность события**» и «**неуместный внешний вид**», акцент сделан на общем человеческом опыте столкновения и неготовности к катастрофе. Однако, в этом контексте, умышленно уведется внимание от конкретных деталей или причин землетрясения, фокусируясь на человеческой стороне событий. Это может создавать определенную идеологическую нагрузку согласно прагматической направленности в новостных сообщениях, например, подчеркивая необходимость гуманитарной помощи и солидарности, не вдаваясь в политические или технические аспекты бедствия.

2 Слот «**Разрушение**». Для передачи атмосферы разрушений, вдруг ставших причиной экономического и социального кризиса, авторы новостных сообщений используют лексику, передающую безумный и разрушительный характер, который придает эмоциональную окраску происходящему.

«It was total **chaos**, a real **catastrophe, madness**». – «Это был полный хаос, настоящая катастрофа, безумие».

Разрушительное воздействие на экономическую сферу чаще всего описывается при помощи употребления лексемы «**devastation**» – «опустошение/ разрушение» и ее производных «*devastate*» – «разрушать», «*devastated*» – «разрушенный», «*devastating*» – «разрушительно». Денотативное значение данного слова в ряде словарей подразумевает полное разрушение или причинение большого ущерба, т.е. ничего не оставить, опустошить.

• Syria's war-torn city of Aleppo is one of the places to have borne the brunt of the deadly earthquake, which also **devastated** parts of southern Turkey – Раздираемый войной сирийский город Алеппо является одним из мест, принявших на себя основную тяжесть смертоносного землетрясения, которое также разрушило некоторые части южной Турции.

Также разрушение экономической и социальной сфер актуализируется через множество примеров, связанных с разрушением дорог и отсутствием

электричества и мобильной связи сообщений, что лишает жертв землетрясения возможности уйти от кризиса, найти решения проблемы или попросить помощи. Относительно грамматического аспекта, авторы новостных сообщений применяют пассивный залог и причастие прошедшего времени для смещения фокуса внимания с субъекта действия на само землетрясение как естественный процесс.

● **With communications down and many roads blocked**, rescue workers are struggling to reach remote areas. – *Из-за отсутствия связи и блокировки многих дорог спасателям приходится с трудом добраться до отдаленных районов.*

● **Many phone and power lines are down** – *Многие телефонные линии и линии электропередачи поломаны.*

Таким образом, слот «Разрушение» «обрастает» каркасом из субфреймов «безумный характер», «опустошение» и «отсутствие путей сообщения». При анализе новостных сообщений был сделан акцент на материальный ущерб и социальную деструкцию как взаимосвязанных и общих последствий землетрясения. Эти последствия затрагивают не только физическую инфраструктуру, но и социальную среду. Землетрясение рассматривается в контексте общественного понимания и воспринимается как исключительно социальный и экономический кризис, освещающий его происхождение, характер и последствия [10].

1 Слот «Адаптация». Тема потери комфорта в контексте землетрясения подчеркивает не только физическое разрушение, но и неотделимое воздействие на социокультурную сферу, что отражается в адаптивных усилиях общества. Эмоциональную нагрузку передают новостные сообщения, описывая жизнь в палатках и подчеркивая тот факт, что не всем повезло обеспечить себя необходимым жильем. Интенсификация слота посредством эмоциональной окраски видна в жизни тех, кто вынужден спать под открытым небом, причем даже одеяла становятся предметом дефицита. Лексема «*blanket*» – «одеяло» используется в новостных сообщениях 23 раза, подчеркивая актуальность этого элемента в условиях кризиса.

● There are more **tents** at the side of the roads for people who have lost their homes, **but not everyone has them**. – *Больше палаток расположили на обочинах дорог для тех, кто потерял свои дома, но не всем они достались.*

● They have managed to return and take some **blankets**, which are now all they have to sleep on. – *Им удалось вернуться и взять несколько одеял, которые теперь являются всем, на чем им приходится спать.*

Примеры из новостей отражают реальность жизни пострадавших, которые, несмотря на потерю комфорта, проявляют адаптивность к новым условиям. Однако, несмотря на трудности, авторы новостных сообщений

подчеркивают, что отсутствие собственного жилья компенсируется поиском альтернативных мест для временного проживания, таких как центральная площадь, улица, спортивный корт, вагоны поезда. Это свидетельствует о стремлении общества адаптироваться к сложившейся ситуации и находить креативные решения.

● In Adana, I met families **sleeping on blankets and mattresses spread across a volleyball court**. – *В Адане я встретил семьи, спящие на одеялах и матрасах, расстланных по волейбольному корту.*

● **Dozens of people are sleeping on rugs laid on the ground in the central square**. – *Десятки людей спят на коврах, положенных на землю на центральной площади.*

Такие примеры как приготовление пищи и ведение быта в рамках слота «Адаптация» представляются как обычные ежедневные заботы. Это дает понимание, что в условиях кризиса общество не только сталкивается с вызовами, но и активно приспосабливается к новым реалиям.

● Songul Yucesoy is carefully washing her dishes in the shade of her destroyed house, soaping the plates and cutlery before rinsing off the bubbles and laying them out to dry – *Сонгуль Ючесой тщательно моет посуду в тени своего разрушенного дома, намыливает тарелки и столовые приборы, затем смывает пузырьки и раскладывает их сушиться.*

● Seats of the train have become beds, luggage racks are filled with personal possessions and the staff there try hard to keep things clean and tidy – *Сиденья вагона превратились в кровати, багажные полки заполнены личными вещами, а персонал из всех сил старается поддерживать чистоту и порядок.*

Таким образом, слот «Адаптивность» «обрастает» каркасом субфреймов «потеря комфорта», «креативность», «приспособление». Относительно грамматического аспекта в новостных сообщениях для раскрытия слота «Адаптация» относительно возникшего кризиса используется настоящее длительное время – Present Continuous Tense, которое позволяет подчеркнуть, что действия, такие как мытье посуды, использование поезда в качестве временного жилья и сон под открытым небом, стали частью непрерывного процесса повседневной рутины для пострадавших.

1 Слот «Угроза». Для усиления эмоционально-оценочного компонента и возложения ответственности за угрозу разрушения важных социальных объектов, а также отражение влияния причиненного разрушения на результат текущих и предстоящих социальных событий, авторы новостных сообщений также используют определенные лексические и грамматические средства. Анализируя новостные сообщения, можно заметить, что здесь подчеркивается явная угроза и возложение ответственности за случившееся на землетрясение как природное явление. Таким образом, нивелирование

причинно-следственных связей, как пример аспекта медийного дискурса – его манипулятивной функции, подчеркивает степень кризиса, его воздействие на политический ландшафт и ответственность за управление ситуацией.

Прагматическая направленность, также как аспект медийного дискурса, прослеживается на лексическом уровне посредством применения гиперболизации и намеренной лексической избыточности через повторение одних и тех же слов. Данная интенция применяется для усиления фокуса и оценки уровня угрозы читателем.

• Mark Kaye, the organisation's Middle East advocacy director, described the situation as a «**crisis within a crisis within a crisis**» – *Марк Кэй, директор по адвокации организации на Ближнем Востоке, охарактеризовал ситуацию как «кризис внутри кризиса внутри кризиса».*

Two large earthquakes hit western Afghanistan four days apart, killing more than 1,300 people. The United Nations called it a «**disaster on top of a disaster**» in a nation still reeling from decades of war. – *Два сильных землетрясения произошли на западе Афганистана с разницей в четыре дня, в результате чего погибло более 1300 человек. Организация Объединенных Наций назвала это «катастрофой поверх катастрофы» в стране, все еще не оправившейся от десятилетий войны.*

В свою очередь, явная угроза важным социальным объектам представлена в следующих примерах, относящихся к трем категориям: личная, религиозная и общественная:

• The **homelessness crisis created by the quake** is so acute because of the real shortage of safe spaces that are left standing. – *Кризис бездомности, вызванный землетрясением, настолько остр из-за реальной нехватки оставшихся безопасных мест.*

• The historic Yeni Camii **mosque**, in Malatya, more than 100 miles (160 km) from the epicentre, **was extensively damaged**. – *Историческая мечеть Йени Джамии в Малатье, более чем в 100 милях (160 км) от эпицентра, была серьезно повреждена.*

• The earthquake has caused **significant damage to three airports across Turkey**, also creating challenges for aid deliveries. – *Землетрясение нанесло значительный ущерб трем аэропортам по всей Турции, что также создало проблемы для доставки гуманитарной помощи.*

Данные примеры подчеркивают, что для жертв землетрясения не осталось места, где они могли бы найти убежище: ни домов, предоставляющих личную безопасность, ни мечетей, символизирующих защиту высшей силы, ни аэропортов, символизирующих пути ухода от бедствия. Это создает образ того, что люди оставлены один на один с угрозой, не имея возможности избежать проблемы или защититься.

Затрагивая образ землетрясения как угрозу социальным событиям, можно рассмотреть на примере Турции, а именно предстоящих президентских выборах (14 мая, 2023 года). Образ ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЯ актуализируется в понятиях КРИЗИСА благодаря использованию лексики, денотативное значение которой передает **временные отрезки**, выражающие недостаток времени, либо короткие сроки для устранения последствий землетрясения – «*just two months away*» – «*всего за два месяца до*», «*a three-month state of emergency*» – «*трехмесячное чрезвычайное положение*», «*overnight*» – «*за ночь*». Также, разрушение представлено как нечто, что может заполнить определенную площадь, например, экран телевизора, а значит оно имеет границы и определенный размер, чтобы рассчитать силы и время на его устранение.

• As pictures of **the devastation in the south continue to fill Turkish TV screens**, these concerns are now front-of-mind for a huge slice of Istanbul's population. – *Поскольку картины разрушений на юге продолжают заполнять экраны турецкого телевидения, эти опасения теперь находятся в центре внимания огромной части населения Стамбула.*

• And **just two months away** from important presidential and parliamentary elections, **that really matters**. – *И это действительно важно, ведь до важных президентских и парламентских выборов осталось всего два месяца.*

Усиление эмоционально-оценочного компонента угрозы важному социальному событию, в данном анализе – президентским выборам, передается через описание физической природы землетрясения в то же время приписывая ему политический характер. «The aftershocks here aren't just **physical**, they're **political** too. – Афтершоки здесь не только физические, но и политические».

Из проанализированных выше примеров, слот «Угроза» «обрастает» каркасом из субфреймов «отсутствие убежища» и «срыв социальных событий».

В соответствии с проведенным фреймовым анализом метафорическая модель «ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЕ как КРИЗИС» может быть представлена следующей семантической схемой.

Рисунок 1 – «Семантическая схема метафорической модели «ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЕ как КРИЗИС»»

Таким образом, на схеме прослеживается фреймовая иерархия: макрофрейм-слот-субфрейм, что доказывает основу фреймирования – непрерывность перехода от языка к опыту и структурирование накопленного опыта.

Выводы

В заключение, в процессе исследования нами была выведена новая метафорическая модель «ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЕ как КРИЗИС», репрезентирующая в новостных сообщениях землетрясение и его составляющие, к которым относятся исходная понятийная область КРИЗИС новая понятийная область ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЕ, а также аспекты медийного дискурса, предающие эмоционально-оценочную нагрузку через манипулятивную функцию и прагматическую направленность.

Образ ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЯ в понятиях КРИЗИСА представлен как явление, на которое невозможно повлиять или предсказать, которое разрушает социальную и экономическую сферы неожиданно и заставляет общество адаптироваться к новым реалиям, смещает акцент ответственности с властей на природное явление.

Список использованных источников

1 Добросклонская, Т. Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ: современная английская медиаречь: учебное пособие [Текст]. – М.: Флинта: Наука. – 2008. – 263 с.

2 Лыкина, Е. А. Сетевой новостной текст как продукт Интернет-СМИ // Современная наука: актуальные проблемы и пути их решения / Сборник научных статей. [Текст] – Липецк: ООО «Максимальные информационные технологии». – 2014. – С. 117–119.

3 Лисицкая, Л. Г. Прагматическая адекватность медиатекста: взаимодействие контента и аксиологии: дис. ...докт. филол. наук: 10.01.10 [Текст] – Краснодар. – 2010. – 355 с.

4 Чудинов, А. П. Политическая лингвистика (общие проблемы, метафора): учебное пособие [Текст]. – Екатеринбург: Уральский гуманитарный институт. – 2003. – 194 с.

5 Fillmore, Ch. J. Frame semantics // Linguistics in the morning calm: Selected papers from the SICOL. [Text] – Seoul: Hanship. – 1982. – P. 76–87.

6 Одинцова, И. В. Сильные и слабые фреймы как единицы коммуникативно-когнитивного аспекта речевой деятельности [Текст] // Мир русского слова. – 2011. – № 1. – С. 89–93.

7 Минский, М. Фреймы для представления знаний. [Текст] – М.: Энергия. – 1979. – 150 с.

8 Якимова, Е. В. Социология катастроф как область исследования: теоретические аспекты. (Обзор) // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11. [Текст] // Социология. – 2022. – No 4. – С. 14–36.

9 Quarantelli, E. L. Disaster research // Encyclopedia of sociology [Text]. – New York: Macmillan. – 2000. – P. 682–688.

10 Perry, R. W. Defining disaster: an evolving concept // Handbook of disaster research: 2nd ed. Ed. by H. Rodriguez, W. Donner, J. Trainor. [Text]. – Cham: Springer. – 2018. – P. 3–22.

References

1 Dobrosklonskaya, T. G. Medialingvistika: sistemny`y podkhod k izucheniyu yazy`ka SMI: sovremennaya angliiskaya mediarech`: учебное пособие [Medialinguistics: a systematic approach to the study of media language: modern English media speech: a textbook] [Text] – М.: Флинта: Наука, 2008. – 263 p.

2 Ly`kina, E. A. Setevoy novostnoj tekst kak produkt Internet-SMI [Network news text as a product of Internet media] // Sovremennaya nauka: aktual`ny`e problemy` i puti ix resheniya / Sbornik nauchny`x statej [Text] – Lipeck: ООО «Максимальные информационные технологии», 2014. – P. 117–119.

3 Lisiczka, L. G. Pragmaticheskaya adekvatnost` mediateksta: vzaimodejstvie kontenta i aksiologii: dis. ...dokt. filol. nauk: 10.01.10 [Pragmatic

adequacy of a media text: interaction of content and axiology: dis. ...Dr. Philol. Sciences : 10.01.10] [Text] – Krasnodar, 2010. – 355 p.

4 **Chudinov, A. P.** Politicheskaya lingvistika (obshhie problemy, metafora) : uchebnoe posobie [Political linguistics (general problems, metaphor) : textbook] [Text] – Ekaterinburg : Ural'skiy gumanitarny'j institut, 2003. – 194 p.

5 **Fillmore, Ch. J.** Frame semantics // Linguistics in the morning calm : Selected papers from the SICOL. [Text] – Seoul : Hanship, 1982. – P. 76–87.

6 **Odinczova, I. V.** Sil'ny'e i slabye frejmy kak ediniy kommunikativno-kognitivnogo aspekta rechevoj deyatel'nosti [Strong and weak frames as units of the communicative-cognitive aspect of speech activity] [Text] // Mir russkogo slova. – 2011. – № 1. – P. 89–93.

7 **Minskij, M.** Frejmy dlya predstavleniya znaniy. [Frames for representing knowledge] [Text] – M. : E'nergiya, 1979. – 150 p.

8 **Yakimova, E. V.** Sociologiya katastrof kak oblast' issledovaniya : teoreticheskie aspekty. (Obzor) [Sociology of disasters as a field of study : theoretical aspects. (Review)] // Social'ny'e i gumanitarnye nauki. Otechestvennaya i zarubezhnaya literatura. Ser. 11. [Tekst] // Sociologiya. – 2022. – No 4. – P. 14–36.

9 **Quarantelli, E. L.** Disaster research // Encyclopedia of sociology [Text]. - New York : Macmillan, 2000. – P. 682–688.

10 **Perry, R. W.** Defining disaster: an evolving concept // Handbook of disaster research : 2nd ed. Ed. by H. Rodriguez, W. Donner, J. Trainor. [Text]. – Cham : Springer, 2018. – P. 3–22.

Поступило в редакцию 02.03.24.

Поступило с исправлениями 29.03.24.

Принято в печать 26.08.24.

*А. Т. Нургазина¹, Г. К. Исмагулова², М. С. Кулахметова³

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.;

²Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

³Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

02.03.24 ж. баспаға түсті.

29.03.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

МЕДИА ДИСКУРСЫНДАҒЫ ЖЕР СІЛКІСІНІҢ БЕЙНЕСІН ФРЕЙМДЕУ

Мақала медиа дискурста жер сілкінісі бейнесін фреймдеуді зерттеуге арналған. Медиа дискурстың ерекшеліктерін зерделеу кезінде екі негізгі аспект анықталды: манипуляциялық функция және прагматикалық бағыт, олардың призмасы арқылы мысалдар талданған. Бұл аспектілер жаңалық хабарламаларының мәтіндеріндегі эмоционалды-бағалаушы компонентке негізделген. Бұл зерттеу тұжырымдамалық метафора теориясы мен метафоралық фрейм әдісіне негізделген. Зерттеу жаңалықтар репортажындағы ақпаратты қабылдауға, оқиғаларды түсіндіруге және ұжымдық сананың қалыптасуына фреймнің қалай әсер ететінін талдауға мүмкіндік берді. Зерттеу әдістері ретінде контекстік және фреймдік талдаулар қолданылды, нәтижесінде макрофрем-слот-ішкі фрейм иерархиясына негізделген «ЖЕР СІЛКІСІ ДАҒДАРЫС ретінде» метафоралық моделін концептуализациялай отырып, «ДАҒДАРЫС» фреймінің семантикалық схемасы алынды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бұл модель қоғам санасында жер сілкінісінің бейнесін жаңалық авторлары қолданатын коммуникация стратегиялары арқылы қалыптастырады, жауапкершіліктің назарын биліктен табиғи құбылысқа ауыстырады және жер сілкінісін әсер ете алмайтын және болжай алмайтын күш ретінде қарастырады. Осылайша, мұның барлығы жер сілкінісі бейнесінің концептуалды негізін құрайды және оған эмоционалды-бағалаушы бояу мен мағына береді.

Кілтті сөздер: медиа дискурс, метафоралық модель, фрейм, манипуляциялық функция, прагматикалық бағдар, слот, жер сілкінісі бейнесі, эмоционалды-бағалаушы компонент.

*А. Т. Нургазина¹, Г. К. Исмагулова², М. С. Кулахметова³

¹A. Baitursynuly Kostanay Regional University, Republic of Kazakhstan, Kostanay;

²L. N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Astana;

³Margulan Pavlodar Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 02.03.24.

Received in revised form 29.03.24.

Accepted for publication 26.08.24.

FRAMING THE IMAGE OF AN EARTHQUAKE IN THE MEDIA DISCOURSE

The article is devoted to the study of framing the image of an earthquake in media discourse. When studying the features of media discourse, two main aspects were identified: the manipulative function and the pragmatic orientation, through the prism of which the examples were analyzed. These aspects are relied on the emotional-evaluative component contained in the texts of news messages. This study is based on the theory of conceptual metaphor and the method of metaphorical framing. The study made it possible to analyze how framing affects the perception of information in news reports, the interpretation of events and the formation of collective consciousness. Contextual and frame analyzes were used as research methods, as a result of which a semantic scheme of the «CRISIS» frame was derived, conceptualizing the metaphorical model «EARTHQUAKE as a CRISIS», based on the framing hierarchy: macroframe-slot-subframe. The study's findings indicate that this model shapes the image of an earthquake in the public mind through the communication strategies employed by news writers, shifting the focus of responsibility from authorities to a natural phenomenon and creating a perception of an earthquake as a force that cannot be influenced or predicted. Thus, all this forms the conceptual basis of the image of an earthquake and gives it an emotional and evaluative coloring and meaning.

Keywords: media discourse, metaphorical model, framing, manipulative function, pragmatic orientation, slot, image of an earthquake, emotional-evaluative component.

FTAMP 16.01.11

<https://doi.org/10.48081/JBOR4752>

***Г. О. Сакиева¹, Л. Ә. Ибраймова², Б. Молдағали³**

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар

педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

³Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: gulzirasakieva49@gmail.com

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1680-6140>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8385-492X>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1916-2371>

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМУҒА МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ КОРПУСТЫҢ ӘСЕРІ

Ұсынылып отырған мақалада қазақ тілін үйретуде мультимедиялық корпусы қолдану арқылы мәдени құзыреттілікті дамытудың өзекті мәселелері қарастырылған. Жаһандану жағдайында білім алушылардың тек лингвистикалық емес, сонымен қатар мәдени дағдылары мен құзыреттілігін қалыптастыру заман талабы болып отыр. Сол себепті мақалада мультимедиялық корпусың, нақтырақ айтқанда, балаларға арналған кинофильмдер корпусының осы үдерістегі ролі зерттеледі.

«Мәдени құзыреттілік» тұлғаның әртүрлі мәдениет өкілдерімен тиімді байланыс орната алатын қабілеті ретінде саналады. «Мәдени тәжірибені» фильмге негізделген мультимедиялық корпус арқылы жетілдірсе, «мәдени құзыреттіліктің» қалыптасуына ықпал ететіндігі айқындалды.

Мақалада мультимедиялық құралдардың білім берудегі тиімділігін, әсіресе оқушылардың оқу үлгеріміне және материалды түсінуіне оң әсер ететінін көрсеткен еңбектермен дәйектелген. Фильмдер мультимедиялық ортаға бейімделген білім алушыларды тәрбиелеудің тиімді педагогикалық құралы ретінде көрсетіледі. Аутентикалық материалдарды, оның ішінде фильмдерді пайдалану дәстүрлі сабақтарды түрлендіріп, мәдени құзыреттілікті дамытады деген тұжырым жасалды.

Мақала авторлары зерттеу барысында қазақ тілінде түсірілген «Менің атым Қожа» (1963) балалар фильмінің мысалын пайдалана отырып, мультимедиалық корпусстың қолданылуына талдау жасайды. Талдауда білім алушылардың мәдени құзыреттілігін арттыруға арналған негізгі құндылықтарды және ұлттық реалияларды анықтайды.

Кілтті сөздер: мәдени құзыреттілік, мультимедиа, мультимедиалық корпус, мәдени тәжірибе, фильм.

Кіріспе

Мультимедиалық корпусы қолдану арқылы тұтынушылардың (тіл үйренуші, лингвистика саласында зерттеу жүргізуші, мұғалім т.б.) мәдени құзыреттілігін дамыту – тіл білімі саласындағы өзекті және қызығушылық артып келе жатқан мәселе. Әртүрлі мәдени ортадағы адамдармен байланыс күшейген сайын мәдениеттерді түсіну және бағалау қабілетін тудыру маңызды бола түсуде. Қазақ тілін жаһандану үдерісінің тиімсіз әсерінен сақтап қалу үшін мәдени құзыреттілікті арттыру дұрыс шешім болмақ. Бұл мақала қазақ тілін үйренушілердің мәдени құзыреттілігін дамытудың маңыздылығына және осы үдерістегі мультимедиалық корпусстың әлеуетті рөліне шолу жасауға бағытталған.

Мәдени құзыреттілік – әртүрлі мәдени ортадағы адамдардың өзара тиімді әрекеттесу және қарым-қатынас жасау, сондай-ақ түрлі мәдени нормаларды, құндылықтар мен дәстүрлерді түсіну және құрметтеу қабілетін білдіреді. Бұл – адамдарға көпмәдениетті орталарды тануға және басқалармен мағыналы әрі құрметке толы қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беретін маңызды дағды.

Біздің болжамымыз бойынша, мәдени тәжірибелердің әсері мәдени құзыреттіліктің дамуына айтарлықтай ықпал етуі мүмкін. Сонымен қатар мультимәдени білімді беруді фильмдерге негізделген мультимедиалық корпусстар арқылы жүзеге асыру көпмәдениетті құндылықтарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Мультимедиалық құралдардың білім берудегі тиімділігі кеңінен зерттелуде. М. Д. Абдулрахман және т.б. зерттеушілер оқыту мен оқу үдерістеріндегі мультимедиалық құралдарға жүйелі шолу жүргізіп, олардың сапалы білімге шектеусіз қолжетімділікті қамтамасыз етудегі және оқушылардың үлгерімін арттырудағы рөлін атап көрсетті. Авторлар «мультимедиалық құралдар тіл үйренушілерге түрлі форматта қызықтыра отырып білім беру мазмұнын ұсыну арқылы олардың мәдени құзыреттілігін дамытуда тиімді болуы мүмкін» деген тұжырымға косылады [1, 6].

Сонымен қатар Р. Унтари және басқалар өз зерттеуінде білім алушылардың құзыреттіліктерін қалыптастыруда интерактивті мультимедиалық материалдар сияқты озық оқу ресурстарын оқыту үрдісіне біріктірудің маңыздылығын көрсетеді [2]. Бұны фильмдерге негізделген мультимедиалық корпусы пайдалану барысында іске асырып, балалардың оқуына және мәдени түсінігіне он әсер ететінін дәлелдейді.

М. Улья мен М. А. Резаян өз еңбегінде мультимәдениеттілікті (мультикультурализм) жақсырақ түсінуді жеңілдету үшін әртүрлі бұқаралық ақпарат құралдарына көпмәдениетті құндылықтарды енгізуді ұсынады. Бұл білім алушылардың мәдени құзыреттілігін дамыту үшін әртүрлі елдердің фильмдерін пайдалану тәжірибеде тиімді тәсіл екендігін көрсетеді [3].

Көп зерттеушілер мультимедиалық корпусы тілді үйретуде қолданудың маңыздылығына баса назар аударады. Әсіресе тілді үйретуде аутентикалық материалдарды қолдануды құптайды. Бұндағы аутентикалық материал дегеніміз – тілін үйреніп отырған елдің мәдениетімен, құндылықтарымен, менталитетімен тығыз байланысты ұғым.

Осы орайда мультимедианы заманауи білім беруге енгізудің қазіргі жағдайын зерттеген И. Никифоренконы атауға болады. Ол дәстүрлі сабақтарды түрлендіруде мультимедиалық ресурстарды пайдаланудың тиімділігіне тоқталып, тілді үйренуші студенттердің дискурсты және лингвистикалық, сондай-ақ мәдени құзыреттіліктерін дамытатынын ерекше атап өткен [4, 156]. Демек, мультимедиалық ресурстар кез келген шет тілін үйретуде сұранысқа ие деуге әбден болады.

Фильмдер мен интернет сияқты мультимедиалық мазмұнды пайдалану – мультимедиалық ортаға бейімделген қазіргі буын оқушыларына арналған ең тиімді педагогикалық құрал. Мультимедиалық мазмұн қолайлы білім беру ресурстары ретінде қызмет етеді, өйткені олар практикалық және ашық ақпарат арқылы оқушылардың тиісті елдің мәдениеті мен өмір салтын түсінуін жеңілдетеді. Сонымен қатар олар көрнекі ақпарат құралдарын қолдануды жөн көретін білім алушылар үшін құнды оқу құралдары ретінде қызмет етеді, осылайша олардың тілге қызығушылығы мен тілді түсінуін арттырады. Білім алушылар берілген тапсырма бойынша корпус ішіндегі берілген ақпараттарды өз бетімен іріктеу мүмкіндігіне ие болады. Олар материалды тереңірек түсініп қана қоймай, жанама түрде мәдени білімді де алады. Демек, оқу процесінде мультимедиалық мазмұнды пайдалану оқушылардың оқу үлгеріміне үлкен әсер етеді. Сол себепті мультимедиалық мазмұнды қолдану мен дамыту өзге ұлттың тілі мен мәдениетін меңгеру үшін тиімді оқыту тәсілі ретінде ұсынылады [5, 59].

Материалдар мен әдістері

Кинофильмдерден алынған материалдарды мультимедиалық корпуста жинақтап, білім алушылардың мәдени құзыреттілігін қалыптастыруда пайдалануға болатынын анықтау үшін зерттеу материалы ретінде қазақ тілінде түсірілген «Менің атым Қожа» атты балаларға арналған отандық фильм алынды. «Менің атым Қожа» 1963 жылы «Қазақфильм» студиясында түсірілген. Фильмнің режиссері – Абдолла Қарсақбаев. Сценарийі Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесінің желісімен жазылған.

Мақаланы жазу барысында мультимедиалық корпустардың мәдени құзыреттілікті қалыптастыру мен дамытудағы тиімділігіне қатысты теориялық материалды жинау, талдау, жүйелеу, қорытындылау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Шетел тілі мен мәдениетін меңгеруде мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру – оқу-тәрбие процесінің маңызды аспектісі. Ол әртүрлі мәдениеттер мен ұлт өкілдерінің қарым-қатынас процесінде өзара әрекеттесуі арқылы жүзеге асады. Эмпатия (өзге адамдардың жан дүниесін түсіну мен жай-күйін ұғыну), толеранттылық және тілін үйренетін елдің тілдік ерекшеліктері мен мәдениетін білу мәдениетаралық құзыреттіліктің негізгі құрамдас бөліктері болып табылады. Мәдениетаралық коммуникациядағы қарым-қатынасқа түсушілердің тілдік санасының этноцентризмі шетел мәдениетін, оның нормалары мен дәстүрлерін қабылдау кезінде олардың пікірлері мен көзқарастарын білдіруінен көрінеді [6, 118].

В. Апальков пен П. Сысоевтің пікірінше, мәдениетаралық құзыреттіліктің аспектілері мынандай:

- басқа адамға құрметпен қарау, іс-әрекетіне оң баға беру;
- басқа жеке тұлғаның мінез-құлқына бейтарап, жағымды көзқарас білдіру;
- әңгімелесушінің көзқарасын қабылдау және оқиғаларды оның позициясынан қарастыру мүмкіндігі;
- күтпеген жағдайларға шыдамдылықпен қарау, бұрын белгісіз және таныс емес жағдайларды қобалжусыз жеңе білу [7, 89].

Фильмдер адамға оның перцептивті және визуалды қабылдауы арқылы әсер ететіндіктен, олар альтернативті немесе қосымша дереккөз ретінде құнды болмақ. Қазіргі уақытта әлеммен байланыстың басым бөлігі осындай жолмен жүзеге асатындықтан, фильмдерді түсінуге және олардың қамтитын мәдени контексті айқындауға арналған зерттеулер визуалды әсерлердің қандай мән-мағына беретінін ұғынуға көмектеседі [8, 266].

Е. М. Венегас және т.б. бір топ зерттеушілер мәдени құзыреттілікті қалыптастыру үшін фильмдерді пайдаланып, тәжірибе жасап, фильмдердегі

студенттердің колледждегі өмірін зерттесе [9], отандық ғалымдарымыз З. Н. Жұматаева және С. Н. Жұматаева фильмдерді шет тілін оқытуда қалай тиімді пайдалану жайында зерттеді. Бұл екі автордың айтуынша, фильмдердің тілді үйретудегі ерекшелігі – олардың шынайы өмірдегі жағдаяттармен байланыстылығы, ақпарат беру қабілеттілігінде және түрлі тілдік құралдарды қамтуында. Танымал фильмдердің мазмұны өте бай және білім алушыларға кейіпкерлердің іс-әрекеті, көріністері, мәнмәтіндері, кейіпкерлер арасындағы әңгіме және дыбыстық эффектілері арқылы әсер ете алады [10, 131].

Олай болса кинофильмдердің тілін зерттеу әлеммен өзара байланыс жасауда тек жеке тілдік құбылыстарды ғана емес, оның мәдени құзыреттілікті қалыптастырудағы маңыздылығы да айқын көрінеді. Сондықтан сыныптарда корпус негізіндегі әдістерді енгізу көптеген артықшылықтар береді. Олар мыналар: 1) білім алушылардың үйреніп жатқан екінші тіліндегідей, шынайы сөйлесу мүмкіндігі; 2) конкорданстық (Конкорданс – мәтінді зерттеудің бір түрі. Авт.) талдау тәжірибесі арқылы оқушының өз бетінше, мұғалімге тәуелсіз жұмыс жасай алуын дамытады; 3) оқушылардың аутентикалық материалдармен жұмыс жасай алуы, олардың табиғи коллокациялық (сөйлеуде қолданылатын грамматикалық және лексикалық дұрыс тіркестер) қолданысы туралы хабардар болуы [11, 154].

«Менің атым Қожа» фильмін көру барысында мәдени құзыреттілікті қалыптастыру үшін маңызы бар көріністердің фрагменттері, құндылықтар және ұлттық реалиялар іріктелді.

Фильмнің халықтың күнделікті тұрмысының көрінісі ретінде маңызды болып табылатын фрагменттері:

(09.00 мин.) Қожаның анасы Миллат (актриса Б. Римова) Қаратай (актер М. Құлманбаев) екеуі бөлмеде шай ішіп отыр. Дастарқанда кесе, ағаштан жасалған қасық тұр. Қожаның анасы басына орамал салып, камзол киіп отыр. Қазақ тілін үйренуші басқа ұлт өкілдері үшін халықтың тұрмыста қолданатын кейбір заттардың, ұлттық киім атауын тек сөз ретінде қабылдау және есте сақтау қиын болуы мүмкін. Осы жағдайда мультимедиалық корпустан фрагментті тауып, көрсету сөзді визуализация арқылы есте сақтауға көмегін тигізеді.

(09.49 мин.) Ауыл балалары жаздың ыстық күнінде көлге шомылуда. Бұл еліміздегі ауыл балаларының демалыс кезіндегі уақытын қалай өткізетінінің, олардың өмір салтының бір көрінісі.

(12.15 мин.) Сұлтан (актер М. Көкенов) мен Қожаның (актер Нұрлан Сегізбаев) атпен кетіп бара жатқан көрінісі. (39.30 мин.) Қожаның анасының атқа мініп келуі. Жылқы – қазақ халқы үшін ерекше орны мен маңызы бар жануар. Жылқыны ауылды жерлерде көлік ретінде пайдалану әлі күнге дейін бар екенін түсіндіру мақсатында осы көріністі қолдануға болады.

(13.20 мин.) Сұлтан мен Қожаның балық аулау сәті – бос уақытты өткізудің тағы бір түрі. Сонымен қатар «балық аулау» сөз тіркесін түсіндіруде қолданған пайдалы болмақ.

(18.12–20.10 мин.) Сыныптағы оқушылардың көрінісі. Сыныпқа мұғалім кіргенде, балалардың орындарынан тұруы мектептегі қалыптасқан сәлемдесу тәртібі екенін аңғартады.

(20.23 мин.) Мектепте қоңырау соғатын атаның келуі. Бұл көріністе атаның үстіне киген киіміне көңіл бөлуге болады. Халқымызда ер адамдардың басына киетін тақиясы, сырт киімге жататын жеңсіз бешпент – басқа тілге аударуға келмейтін реалия сөздер. Сол себепті корпустағы фрагмент арқылы көрсетуге болады.

(31.33 мин.) Қожа мен әжесі (актриса Зағи Құрманбаева) таңертең ас үйде. Әженің киім элементтерінде кимешек, камзол кездеседі. Қолындағы күміс білезіктер мен сақиналар ұлттық әшекей бұйымдарының көрінісі ретінде маңызды. Қожаға айран ұсынған сырлы ағаш тостаған да ұлттық бұйымның бір көрінісі.

(40.08 мин.) Қожаның әжесінің самаурынмен шай қоюы. Қазақ халқы үшін шай ішудің орны бөлек екені белгілі. Әсіресе самаурынға шай қою, самаурынның шайын ішу – мәдениетіміздің бір бөлігі десе де артық емес. Сол себепті «самаурын» және «самаурынның шайы» деген түсініктің корпуста енуі және визуализациялануы аса маңызды.

(41.42 мин.) Бөлмеде Қожа мен анасының арасындағы әңгіменің көрінісі. Бөлмеде жүк жиналған сандық тұр. «Жүк жинау», «сандық» сияқты түсініктердің мәдени құзыреттілікті қалыптастыруда септігі тиетіні сөзсіз.

(01 сағ. 37 мин) Сұлтан мен Қожаның жайлауға баруы. Жайлаудың, киіз үйдің көрінісі. Киіз үй, жайлау – қазақ халқының, жалпы көшпелі халықтардың мәдениетінің маңызды бөлігі. Сол себепті фильмдегі киіз үй мен көк жайлаудың көрінісінің фрагментін корпуста енгізу және сол арқылы мәдени құзыреттілікті қалыптастыру үшін оңтайлы.

(01 38 мин.) Шарбақта отырған үйретілген бүркіттің көрінісі. Саятшылық – қазақ халқының ғажайып өнерінің бірі. Құс салу арқылы аңшылық құру да тіршілік үшін ғана емес, көңіл көтеру, бойға күш жинау әрі спорт ретінде қазақ даласында дамыған. Сол себепті бұл көріністі де назардан тыс қалдыруға болмайды.

(01 сағ. 01 мин. 41) Киіз үйдің ішкі көрінісі. Керегедегі түлкінің терісі, қазақша өрнектермен өрнектелген қоржын, дөңгелек жер үстел сияқты бұйымдарды көруге болады. Осы көрініс арқылы киіз үйдің ішкі жабдықталуын таныстыруға болады.

(01 02 13) Дастарқан басында қымыз сапырған Қожа. Қымыз – халқымыздың ұлттық сусыны. Көп елдерге танылып та қалған. Осы сусынды

бабына келтіріп, ішудің өзінің технологиясы бар екенін (яғни оны кең ыдысқа құю, ұзын сапты ағаш ожаумен сапыру) осы көріністен аңғаруға болады.

(01.03.24) Жайлауда жайылып жүрген қойлардың көрінісі. Мал шаруашылығы да халқымыз үшін өте маңызды. Төрт түлік малға, соның ішінде қойға қатысты тілімізде тұрақты сөз тіркестері, сөздер көптеп кездеседі. Мысалы, талданып отырған «Менің атым Қожа» фильмінде «Қой аузынан шөп алмас» тұрақты сөз тіркесін Қожа қолданады. Бұл фрагмент осы сөз тіркесінің «өте момын» мағынасы бар екенін түсіндіру үшін пайдалы болатыны анық.

(01.03.50) Жұмағұлдың (актер Ахат Толыбаев) қолындағы құрық. Құрық – жылқышылардың қолданатын құралы. Алайда оның қандай болатынын тек сөз арқылы түсіндіріп жеткізуге қарағанда көрсету арқылы таныстырғанның пайдасы көбірек. Фильмнің осы фрагменті арқылы құрықтың қандай болатынын, оны кім қолданатынын түсіндірген тиімді болар еді.

(01.07.05) Ер адамның домбыра аспабын басқа адамға беруі. Жайлауда өтіп жатқан той көрінісінде көрермен болып отырған ер адамның қолындағы домбыраны көруге болады. Домбыра – қазақ халқының ұлттық аспабы. Жиын-тойдың бірі де домбырасыз өтпейтінін, оның қандай аспап екенін түсіндіруде аталған фрагмент пайдалы болмақ.

(01.05.43) Алтыбақандағы ұлттық киім киген екі бойжеткен. Қыздар басына үкі тағылған тақия, үстіне камзол, қос етек көйлек киген. Бұл көрініс қазақ халқының бойжеткен қыздарының киім үлгісін аңғартады, олардың атауларын үйренуде маңызы бар.

Географиялық жағдайдың көріністері:

(10.40 мин., 27.52 мин., 34.10 мин.) Таулардың, ағаштар мен ауылдың көрінісі. Аталған көрініс еліміздің географиялық жағдайы жайлы түсінік қалыптастыруда қажет. Әр тілді үйрену барысында оның мәдениеті, салт-дәстүрі, ұлттық құндылықтарымен қатар географиялық жағдайы жайында білім алу да маңызды.

(01 сағ. 37 мин) Сұлтан мен Қожаның жайлауға баруы. Сұлу тау бөктері, көк майса шөп, тамаша табиғат көрінісі елдің әсемдігін, жерінің байтақтығын дәріптейді. Табиғат көріністері тілді үйренушілердің елге деген қызығушылығын, тілді үйренуге деген мотивациясын арттырады.

Дыбыстық эффектілер:

Жоғарыда фильмде қолданылған дыбыстық эффектілер де тілді, мәдениетті тереңірек түсінуге әсер ететіні жайлы айтқанбыз. Өнді де осы дыбыстық эффектілердің бірі ретінде қарастыруға болады.

(01 03 02) Қазақтың әні шырқалады. Әннің атауы: Саржайлау (сөзі – Мұқағали Мақатаевтікі, әнін жазған – Нұрғиса Тілендиев). Әр ұлттың өзіне тән музыка, ән өнері қалыптасқан. Әннің айтылуы, ырғағы, музыкасының

халық туралы пікір қалыптастыруда әсері зор. «Саржайлау» әні – туған жерге, туған жердің табиғатына деген махаббаттың көрінісі ретінде қабылданатын ән. Тіл үйренушілермен осы әнді талдау арқылы да көптеген сөздердің мағынасы мен дұрыс қолданысын меңгертуге болады.

Ұлттық ойындар көрінісі:

(01.04.24) Бәйгенің көрінісі

(01.05.29) Алтыбақандағы жастардың көрінісі

(01.06.38) Қазақша күрес

(01.07.25) Балалар күресі

Фильмде халқымыздың ұлттық ойындарының біраз көрінісі берілген. Соның бірі – бәйге. *Бәйге – қазақтың ұлттық спорт ойыны, шабандоздардың ат жарысы. Ірі жиындар, тойлар бәйгесіз өтпеген. Бәйгенің қалыптасуын кезінде халқымыздың көшпелі өмір салтымен байланыстырады. Жылқыларды алыс жолға, көшке дайындау және олардың мықтылығын тексеру, тұқымын асылдандыру мақсатында ұйымдастырылған. Кейіннен ұлттық спорт түріне ұласты. Осы мәліметті таныстыруда шынайы өмірде бәйгенің қалай өтетінін визуализациялау, сол жағдаятты өз көзімен көру тіл үйренушілердің түсінігін, мәдени құзыреттілігін қалыптастыруда тиімді болады деген ойдамыз.*

Алтыбақан – қазақтың ежелгі ұлттық ойыны. Ойын көпшілікке арналған. Жастарды әріптес таңдауға, ептілікке, тапқырлыққа, өнерлікке бейімдейді [12]. Фильмдегі көріністе алтыбақанда тербетілген жастарды көруге болады. Бұдан «Алтыбақан» ойынының жастарға арналғандығы аңғарылады. Фрагментті көрсете отырып, бұл ойынның тәрбиелік мәнін және адамдар арасындағы қарым-қатынасты орнатудағы маңызын түсіндіруге болады.

Қазақша күрес те ұлттық спорт түрлерінің қатарына жатады. Күрес те жиын-тойлардың сәнін келтіріп, күш сынасқан палуандардың ептілігіне, шымырлығына және әдіс-тәсілдерді қолдана білу шеберлігіне тәнті етіп, халықтың көңілін көтеретін. Қазіргі кезде күрес тойларда ұйымдастырылмағанымен, көп жастардың қызығатын спорт түрі ретінде танымал. Фильмде ересектер арасындағы күрестен жекпе-жекте, одан кейін балалар арасындағы сайысты көрсеткен. Қазақ халқы балаларын жас кезінен мықты, шыныққан, көшпелі өмірге және жаугершілік заманда елін қорғай алуға баулып, тәрбиелегенін осы көрініс жақсы ашады.

Қорытынды

Қазақ тілін оқытуда мультимедиалық корпустың мәдени құзыреттілікті дамытуға ықпалын зерттеу нәтижесінде бірқатар түйінді тұжырымдар жасауға болады.

Мәдени құзыреттілік тіл үйренудің құрамдас бөлігі болып, әртүрлі мәдениет өкілдерінің өзара байланысы кезінде маңызды рөл атқарады. Жаһандану үдерісін ескере отырып, тіл үйренушіге мәдени нормалар мен құндылықтардың әртүрлілігін түсіндіру және құрметтеу қабілетін қалыптастыру өте маңызды екендігі зерттеушілердің ой-тұжырымдарынан анық байқалады. Осы орайда фильмге негізделген мультимедиалық корпусты пайдалану мәдени құзыреттілікті дамытудың тиімді әдісі болып табылады. Бұл білім сапасын арттырып, білім алушының оқу жетістігін жақсартуға көмектеседі.

Мультимедиалық контентті, әсіресе фильмдерді педагогикалық құрал ретінде пайдалану үйренетін тілдің елінің мәдениетін жақсырақ түсінуге ғана емес, сонымен бірге материалдарды белсенді қолданып, өз бетімен жұмыс жасауға және сол арқылы мәдени білімін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Зерттеуде мультимедиалық корпустағы киноматериалдарды пайдалану мәдени құзыреттілікті дамытуға ықпал етеді деген болжам расталды деген ойдамыз. Зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі «Менің атым Қожа» (1963) балалар фильмін ала отырып, оқушылардың мәдени құзыреттілігін дамытуға ықпал ететін көріністердің, құндылықтар мен ұлттық реалиялардың негізгі фрагменттері толықтай анықталды. Қорыта келе, қазақ тілін оқытуда мультимедиалық корпусты пайдалану тіл үйренушілердің мәдени құзыреттілігін дамытуға оң әсерін тигізіп, қазіргі тіл біліміндегі әлі де зерттеуді қажет ететін, келешегі бар бағыт бола алады деп түйіндейміз.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Abdulrahman, M. D., Faruk, N., Oloyede, A. A., Surajudeen-Bakinde, N. T., Olawoyin, L. A., Mejabi, O. V., Azeez, A. L.** Multimedia tools in the teaching and learning processes: a systematic review [Text] // *Heliyon*. – 2020. – № 11(6). – P. 1–14. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e05312>

2 **Untari, R., Kamdi, W., Dardiri, A., Hadi, S., & Nurhadi, D.** The development and application of interactive multimedia in project-based learning to enhance students' achievement for 2d animation making [Text] // *International Journal of Emerging Technologies in Learning*. – 2020. – № 16(15). – P. 17–30. <https://doi.org/10.3991/ijet.v15i16.16521>

3 **Ulya, M., Rezaian, M. A.** The representation of multicultural education in film «Raya and the last dragon» [Text] // *Proceedings Series on Physical & Formal Sciences* 3. – 2022. – P. 59–62. <https://doi.org/10.30595/pspfs.v3i.265>

4 **Nykyforenko, I.** Multimedia in mastering foreign discourse competence [Text] // *Zapiski z romano-germans'koï filologiiï*. – 2021. – № 2(47). – P. 155–163. [doi: 10.18524/2307-4604.2021.2\(47\).245953](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2021.2(47).245953)

5 **Sukhee, Nam.** The Education and Development of Foreign Culture by Digital Multimedia Contents [Text] // Journal of Digital Convergence. – 2012. – № 1(10). – P. 59–66. doi: [10.14400/JDPM.2012.10.1.059](https://doi.org/10.14400/JDPM.2012.10.1.059)

6 **Каримова, Г. А.** Роль межкультурной компетенции при обучении иностранным языкам [Текст] // Современная наука: проблемы и перспективы развития. Материалы всероссийской заочной научно-практической конференции. – Уфа : ИРО РБ. – 2020. – стр. 118–120.

7 **Апальков, В. Г., Сысоев, П. В.** Компонентный состав межкультурной компетенции [Текст] // Вестник ТГУ. – 2008. – № 8. – стр. 89–93.

8 **Winer, D., Leibovitch, A., Rappoport, A.** A specialized corpus for film understanding [Text] // Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence and Interactive Digital Entertainment. – 2017. – №. 2(13). – P. 266–272.

9 **Venegas, E. M., Scott, L. M., LeCompte, K., Moody-Ramirez, M., Zhu, T.** Engaging in «dangerous discussions» : fostering cultural competence through the analysis of depictions of college life in popular films [Text] // Journal of Diversity in Higher Education. – 2021. – № 1(14). – P. 37–49. <https://doi.org/10.1037/dhe0000152>

10 **Жұматаева, З. Н., Жұматаева, С. Н.** Тілдік және мәдениетаралық қатынас құзыреттерін қалыптастыруда фильмдерді тиімді қолдану әдістемесі [Мәтін] // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – № 3(121). – 129–146 б. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.740>

11 **Shuangling, Li.** Using corpora to develop learners' collocational competence [Text] // Language Learning & Technology. – 2017. – Vol. 21 – Issue 3. – P. 153–171.

12 Қазақ халқының ұлттық ойындары : «Алтыбақан» [Электронды ресурс] <https://martebe.kz/khazakh-halkhynyn-ulttykh-ojyndary-altybakhan/>

References

1 **Abdulrahman, M. D., Faruk, N., Oloyede, A. A., Surajudeen-Bakinde, N. T., Olawoyin, L. A., Mejabi, O. V., Azeez, A. L.** Multimedia tools in the teaching and learning processes: a systematic review [Text] // Heliyon. – 2020. № 11(6). – P. 1–14. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e05312>

2 **Untari, R., Kamdi, W., Dardiri, A., Hadi, S., & Nurhadi, D.** The development and application of interactive multimedia in project-based learning to enhance students' achievement for 2d animation making [Text] // International Journal of Emerging Technologies in Learning. – 2020. – Vol. 15. – № 16. – P. 17–30. <https://doi.org/10.3991/ijet.v15i16.16521>

3 **Ulya, M., Rezaian, M. A.** The representation of multicultural education in film «Raya and the last dragon» [Text] // Proceedings Series on Physical & Formal Sciences 3. – 2022. – p. 59–62. <https://doi.org/10.30595/pspfs.v3i.265>

4 **Nykyforenko, I.** Multimedia in mastering foreign discourse competence [Text] // Zapiski z romano-germans'koï filologii. – 2021. – № 2(47). – P. 155–163. doi: [10.18524/2307-4604.2021.2\(47\).245953](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2021.2(47).245953)

5 **Sukhee, Nam.** The Education and Development of Foreign Culture by Digital Multimedia Contents [Text] // Journal of Digital Convergence. – 2012. – № 1(10). – P. 59–66. doi: [10.14400/JDPM.2012.10.1.059](https://doi.org/10.14400/JDPM.2012.10.1.059)

6 **Karimova, G. A.** Rol' mezhkul'turnoj kompetencii pri obuchenii inostrannym yazykam [The role of intercultural competence in teaching foreign languages] [Text] // Sovremennaya nauka: problemy i perspektivy razvitiya. Materialy vserossijskoj zaochnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. – Ufa : IRO RB. – 2020. – str. 118–120.

7 **Apal'kov, V. G., Sysoev, P. V.** Komponentnyj sostav mezhkul'turnoj kompetencii [Components of intercultural competence] [Text] // Vestnik TGU. – 2008. – № 8. – str. 89–93.

8 **Winer, D., Leibovitch, A., Rappoport A.** A specialized corpus for film understanding [Text] // Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence and Interactive Digital Entertainment. – 2017. – №. 2(13). – P. 266–272.

9 **Venegas, E. M., Scott, L. M., LeCompte, K., Moody-Ramirez, M., Zhu, T.** Engaging in «dangerous discussions» : fostering cultural competence through the analysis of depictions of college life in popular films [Text] // Journal of Diversity in Higher Education. – 2021. – № 1(14). – P. 37–49. <https://doi.org/10.1037/dhe0000152>

10 **Jūmataeva, Z. N., Jūmataeva, S. N.** Tıldık jäne mädenietaralyq qatynas qūzyretterin qalyptastyruuda filmderdı tiımdı qoldanu ädistemesi [Methodology of effective use of films in the formation of linguistic and intercultural communication competences] [Mätın] // İasauı universitetınıñ habarşysy. – 2021. – № 3(121). – 129–146 p. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.740>

11 **Shuangling, Li.** Using corpora to develop learners' collocational competence [Text] // Language Learning & Technology. – 2017. – Vol. 21. – Issue 3. – P. 153–171.

12 Qazaq halqynyñ ultiq oyındary : «Altybaqan» [National games of the Kazakh people : «Altybaqan»] [Elektronny resurs] <https://martebe.kz/khazakh-halkhynyn-ulttykh-ojyndary-altybakhan/>

03.01.24 ж. баспаға түсті.
18.03.24 ж. түзетулерімен түсті.
26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Г. О. Сакиева¹, Л. Ә. Ибраимова², Б. Молдағали³

^{1,2}Қазақский национальный женский

педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Алматы;

³Қазақский национальный педагогический

университет имени Абая,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 03.01.24.

Поступило с исправлениями 18.03.24.

Принято в печать 26.08.24.

ВЛИЯНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНОГО КОРПУСА НА РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

В предлагаемой статье рассматриваются актуальные проблемы развития культурной компетенции в обучении казахскому языку с использованием мультимедийного корпуса. В условиях глобализации требованием времени является овладение учащимися не только лингвистическими знаниями, но и культурными навыками. По этой причине в статье исследуется роль мультимедийного корпуса, точнее корпуса кинофильмов для детей, в данном процессе.

«Культурная компетентность» определяется как способность личности эффективно общаться с представителями разных культур. Выявлено, что повышение «культурного опыта» с помощью мультимедийного корпуса, основанного на фильмах, способствует развитию «культурной компетенции».

В статье эффективность мультимедийных средств в обучении, особенно их положительное влияние на успеваемость учащихся и понимание материала, аргументирована соответствующими трудами. Фильмы определены как эффективное педагогическое средство воспитания обучающихся, адаптированных к мультимедийной среде. Был сделан вывод, что использование аутентичных материалов, в том числе фильмов, трансформирует традиционные уроки и развивает культурную компетенцию.

В процессе исследования авторы статьи проводят анализ использования мультимедийного корпуса на примере детского фильма «Меня зовут Кожа»

(1963). При анализе были выявлены основные ценности и национальные реалии, призванные повысить культурную компетенцию обучающихся.

Ключевые слова: культурная компетенция, мультимедиа, мультимедийный корпус, культурный опыт, фильм.

*G. O. Sakieva¹, L. A. Ibraimova², B. Moldagali³

^{1,2}Kazakh National Women's Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

³Abai Kazakh National Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 03.01.24.

Received in revised form 18.03.24.

Accepted for publication 26.08.24.

THE INFLUENCE OF A MULTIMEDIA CORPUS ON THE DEVELOPMENT OF CULTURAL COMPETENCE IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE

This article discusses current problems of developing cultural competence in teaching the Kazakh language using a multimedia corpus. In the context of globalization, the need of the hour for students is to master not only linguistic knowledge, but also cultural skills. For this reason, the article examines the role of the multimedia corpus, more precisely the corpus of films for children, in this process.

«Cultural competence» is defined as an individual's ability to communicate effectively with representatives of different cultures. Enhancing «cultural experience» through a film-based multimedia corpus was found to promote the development of «cultural competence».

In the article, the effectiveness of multimedia in teaching, especially their positive impact on student performance and understanding of the material, is argued by relevant works. Films have been identified as an effective pedagogical means of educating students adapted to a multimedia environment. It was concluded that the use of authentic materials, including films, transforms traditional lessons and develops cultural competence.

In the process of research, the authors of the article analyze the use of a multimedia corpus using the example of the children's film «My Name is Kozha» (1963). The analysis identified core values and national realities designed to improve the cultural competence of students.

Keywords: cultural competence, multimedia, multimedia corpus, cultural experience, film.

<https://doi.org/10.48081/ZRHT9356>

***Г. Ә. Сәрсекке**

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

*e-mail: sarseke_ga@enu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>

КОРПУС ЛИНГВИСТИКАСЫ ТЕРМИНДЕРІН ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ БІРІЗДЕНДІРУ

Мақалада корпус лингвистикасы терминдерін қазақ тілінде қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – қазақ тіліндегі корпус лингвистикасымен байланысты терминологиялық лексиканы ғылыми және оқу әдебиеттері материалдары негізінде салыстырмалы талдау. Бұл зерттеу жұмысының міндеттері – корпус лингвистикасы терминдерінің жасалу жолдарын талдау, сондай-ақ корпусларды және олармен жұмыс жасау кезеңдерін сипаттауда пайдаланылатын қолданыстағы терминдерді салыстыру, терминдерді біріздендіру және қазақ тілінің терминологиялық қорын кеңейту бойынша ұсыныстар жасау. Қазақ тілінің корпус лингвистикасы терминдеріне талдау бұл саладағы сөздердің негізінен ағылшын тілінен енген кірме терминдер екенін көрсетті. Сонымен қатар корпус лингвистикасының кейбір ұғымдарын атауда қазақ тілінде бұрыннан қалыптасқан төл терминдердің де қолданылатынын көрсетті. Дегенмен төл терминдерді жұмсауда әртүрлілікті жойып, біріздендіру қағидатын ұстану қажет. Қазақ тіл білімінде корпус лингвистикасының зерттелуі соңғы онжылдықта ғана басталып, дамып келе жатқанын ескерсек, сала терминдерінің қалыптасуы белгілі бір уақытты қажет етеді және зерттеулер саны артқан сайын сапасы да артады. Мақала корпус лингвистикасы терминдерін дұрыс қалыптастырудың, саланың ұғымдарын аударуда мүмкіндігінше тілде бар ұлттық терминдерді орнықтырудың және қолданыстағы терминдерді бірізді жұмсаудың маңыздылығына баса назар аудартады.

Кілтті сөздер: корпус, корпус лингвистикасы, қазақ тілі, термин, аударма.

Кіріспе

Корпус лингвистикасы – қазақ тіл білімі үшін салыстырмалы түрде алғанда жаңа сала. Қазақ тілінің корпустары 2010 жылдардан бері жасала бастады. Алғаш 2012 жылы Алматы Қазақ тілі корпусын құру ісі басталды [1]. Кейіннен Қазақ тілінің ұлттық корпусын құру ісі қолға алынды [2]. Соңғы жылдарда Қазақ сөйлеу тілінің корпустарын құру ісі жанданды [3]. Қазірде қазақ тіл білімінде корпустар құру тәжірибесі бар, сондай-ақ корпус лингвистикасының негізгі терминдері мен ұғымдарының сөздігі бар [4]. Сонымен қатар корпусқа негізделген талдаулар, корпустарды түрлі зерттеулер жүргізуде және тілдерді оқытуда пайдалану аз да болса бар. Корпус лингвистикасын пән ретінде оқыту да жоғары оқу орындарында педагогикалық және гуманитарлық ғылымдардың білім беру бағдарламаларында іске асырылып келеді. Зерттеулер жүргізу және оқыту ісі тәжірибеге енгеннен соң, оның ұғым-түсініктерін дұрыс қалыптастыру және мүмкіндігінше ұлттық терминдер негізінде орнықтыру да маңызды. Сала қазақ тіл білімі үшін біршама жаңа, соған орай жарық көретін зерттеулер саны әлі де көбейеді, сол қалыптасу және даму процесінде корпус лингвистикасының ұғымдары мен терминдерінің мейлінше дәлді берілуі және аударылуы маңызды. Корпус лингвистикасының терминдерін дұрыс қалыптастырып жүрміз бе деген сұрақ менің зерттеуімнің басты сұрағы болмақ. Мақаланың мақсаты – ғылыми және оқу-әдістемелік материалдар негізінде қазақ тіліндегі корпус лингвистикасымен байланысты терминологиялық лексиканы салыстырмалы талдау. Бұл зерттеудің міндеттері корпус лингвистикасы терминдерінің жасалу тәсілдерін талдау, сондай-ақ корпустарды және олармен жұмыс жасау кезеңдерін сипаттау үшін қолданылатын бұрыннан қалыптасқан терминдерді салыстыру, терминдерді біріздендіру және қазақ тілінің терминологиялық қорын кеңейту жөнінде ұсыныстар енгізу. Мақалада корпус лингвистикасының кейбір терминдерінің мағыналары түсіндіріле отырып, олардың қазақ тіліне аударылуы және қазақ корпус лингвистикасының терминологиялық қорының қалыптасуы талданады.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің материалдарын таңдау критерийлері бойынша корпус лингвистикасы саласында жарық көрген негізінен қазақ және орыс тіл біліміндегі басты ғылыми және оқу-әдістемелік зерттеулер іріктеліп алынды. Ақпарат көздері корпус лингвистикасының терминологиясына қатысты ағылшын және қазақ тілдеріндегі сөздіктер, ағылшын тіліндегі корпус лингвистикасының глоссарийі, қазақ тіліндегі корпустар орналастырылған веб-сайттар, қазақ тіліндегі терминдерді біріздендіретін веб-сайт болып табылды. Барлық дереккөздерді іздеу стратегиялары корпус лингвистикасы

саласында жарияланған қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі ғылыми зерттеулерді табуға және корпус лингвистикасының терминдерін түрлі дереккөздерден, жоғарыда аталған ақпарат көздерін қоса алғанда, жеке-жеке іздеуге құрылды. Зерттеу әдісі аталған дереккөздерді және жекелеген терминдерді сыни талдау болып табылады.

Нәтижелер және талқылау

Ең алдымен, пәннің қазақ тіліндегі атауына қатысты ой өрбітсек. Мақаланың атауынан да, кіріспеден де байқауға болады, мен бұл саланың, сәйкесінше пәннің атауын «корпус лингвистикасы» деп атауды жөн санаймын. Бұл саланың атауы қазақ тілді дереккөздерде «корпустық лингвистика» деп аталып жүр. Бұл орыс тіліндегі «корпусная лингвистика» атауынан тікелей аударылған. Бұл терминнің ағылшын тіліндегі атауы – «corpus linguistics». «Корпус» сөзі тек зат есім. Бұл сөзде сындық мағына жоқ. Ағылшын тіліндегі сөздіктерде де реестр сөз ретінде тек зат есім тұлғасында тіркелген: британдық сөздікте «*corpus*, зат есім, жазбаша және ауызша мәтіндердің жинағы» [5] немесе американдық сөздікте «*corpus*, зат есім, тіл білімі. Репрезентативті болып есептелетін және лексикалық, грамматикалық немесе басқа лингвистикалық талдау үшін қолданылатын сөздер немесе сөйлемдер түріндегі айтылыстар жиынтығы» [6]. Түпнұсқа терминді қазақ тіліне «корпустық» деп аударатындай бұл сөзде сындық мағына жоқ. Термин «корпус лингвистикасы» деп аударылуы қажет. Лингвистиканың қай түрі десек, корпусты зерттейтін лингвистика түсінігі шығады. Корпус лингвистикасының басты нысаны – корпус, сала корпусқа қатысты мәселелерді қарастырады. Сонда пәннің атауын орыс тіліндегі нұсқасынан емес, ағылшын тіліндегі түпнұсқа терминнен тікелей аударсақ, әлдеқайда дұрыс болады. «Корпусная» сөзі орыс тілінің құрылымдық ерекшелігінен туындаған. Орыс тілінде зат есіммен тіркесе келген сын есім сөз сол зат есімнің тұлғасына бейімделіп, өзгеретіні белгілі: *корпусная лингвистика, корпусной лингвистике* т.т. Ағылшын тілінде олай емес, екі түбір зат есім қатар келеді, қазақ тілінде де дәл солай. Қазақ тілінде екі түбір зат есім қатар келіп, анықтаушы-анықталушы қатынаста қатыстық сындық мағына білдіре алады. «Корпус лингвистикасы» атауының дұрыстығының басты дәлелі кілт терминнің – «корпус»-тың - пәннің негізгі зерттеу нысанын дәл ашуында: бұл пәннің зерттеу нысаны – корпус. Корпус дегеніміз мәтіндердің электронды жинағы. Корпус құрылған соң, онда әртүрлі лингвистикалық амалдар жасалады. Кэмбридж сөздігімен айтсақ, корпус дегеніміз тілдік деректер қоры, «жазбаша немесе ауызша материалдардың жинағы, ол компьютерде сақталады және тілдің қалай қолданылатынын білу мақсатында пайдаланылады» [7]. Ендеше, корпусты зерттейтін сала *корпустық лингвистика* емес, *корпус лингвистикасы* деп аталады.

Салыстырмалы түрде басқа тілдерде бұл термин қалай аударылды деп зерттесек, бурят және халха-моңғол тілдерінде ешбір қосымшасыз түбір күйінде жұмсалатынын байқадық. Моңғол тіліндегі «корпус лингвистикасы» терминінің жұмсалыуына қатысты Ю. Абаеваның келтірген мысалдарында бурят тілінде де, халха-моңғол тілінде де «корпус» болып қолданылатынын көреміз. Қараңыз: «*Буряад хэлэнэй корпус* ‘Корпус бурятского языка’; бур. *корпус хэлэ шэнжэлэлгэ*, х.-монг. *корпус хэл шинжлэл* ‘корпусная лингвистика’: х.-монг. 1980-аад оноос корпус хэл шинжлэл нь ихээхэн хурдацтай хөгжиж ... / «С 1980-х гг. корпусная лингвистика очень быстро развивалась...» [8, 163]. Бурят және халха-моңғол тіл білімдерінде де жұмсалған термин – «корпус» («корпустық» емес), яғни ағылшын тілінен (орыс тілі арқылы емес немесе орыс тіліндегі аудармасы негізінде емес) тікелей аударылған, сөйтіп тіл білімі саласының атауы «корпус лингвистикасы» деп қолданылады. Айта кетер жайт, халха-моңғол тілінде «корпус» кірме сөзінен гөрі оның ұлттық баламалары жиі жұмсалады екен. Бұл тілдерде «корпус» сөзін монғолдың «хөмрөг» және «сан» сөздері алмастырады. Қараңыз: «БНХАУ-ын монголчуудын хувьд хөмрөг байгуулалтын ажил нь нэлээд эрт эхэлж... / «Что касается монголов КНР, то работа по созданию корпуса у них началась намного раньше...»; «*Компьютер хэл шинжлэл, тэр дундаа хөмрөгийн хэл шинжлэлийн судалгаа харьцангуй өндөр түвшинд хийгдэж буй* / «Компьютерная лингвистика, в частности исследования корпусной лингвистики, находится на относительно высоком уровне» [8, 163]. Салыстырмалы түрде бурят тілінде кірме сөз нұсқасы ғана қолданылады екен: «корпус хэлэ шэнжэлэлгэ» [8, 163]. «Корпус» мағынасында *сан* сөзі терминденіп, *материалын сан, хэлний материалын сан* («досл. хранилище языкового материала») анықтауыштарымен қолданылады: «Например: Хятад улсын хувьд хэлний материалын сан байгуулах ажил 1980-аад оноос эхэлсэн байна / «Что касается Китая, то работа по созданию языкового корпуса началась в 1980-х гг.» [8, 163]. Бұл екі сөздің де білдіретін мағыналары ұқсас: «хөмрөг» сөзі «қойма (астық үшін), қамба, астық қоймасы; қазынашылық; қор» мағыналарын берсе, «сан» сөзі «қазына, қор, қамба» мағыналарын білдіреді [8, 163]. Зерттеуші мысалдарына қарасақ, осы екі сөздің ішінде «корпус лингвистикасы» атауының баламасы болып негізінен «хөмрөг», ал «корпус» сөзінің баламалары ретінде «хөмрөг» пен «сан» ұлттық терминдері жұмсалады. Ендеше, «корпус» терминіне қазақша балама ұсынып, қолданыста орнықтыру мүмкіндігі бар.

Алдыңғы терминмен ұқсас аударылып қолданысқа енген келесі атау – «корпустық менеджерлер» термині. Бұл да «корпустық лингвистика» термині сияқты орыс тілінен тікелей аудармамен алынған атау. В. Захаров пен С. Богданова оқулығында [9] «корпусные менеджеры» атауы жұмсалған да, сол оқулықтың құрылымы мен мазмұнымен бірдей шыққан А. Жұбанов

пен А. Жаңабековалардың еңбегінде де [10] «корпустық менеджерлер», сөздікте де [4] дәл осы нұсқа берілген. Бұл терминнің дұрыс аудармасы «корпус менеджерлері» болуы керек. Бұл терминді де ағылшын тіліндегі түпнұсқа атаудан – «corpus manager» - тікелей алып, «корпус менеджер(лер) і» деп орнықтырған дұрыс. Корпус менеджері – мәтіндер корпустарын басқару үшін, яғни корпустарды құру, өңдеу, аннотациялау және іздеу үшін пайдаланылатын бағдарлама. *Корпусты басқару* сияқты балама сөз тіркесімімен алмастыра қарасақ та, «корпус менеджері» атауының дұрыстығы көрінеді. Осылардың ізімен «корпустық» болып кеткен басқа да атаулар мен қолданыстарды түзеткен дұрыс. Ондай атаулар қатары біраз: *корпустық деректер, корпустық тексеру, корпустық материал* т.т. Бұларды *корпус деректері, корпус тексеруі, корпус материалы* деп аударып орнықтырған дұрыс және қазақ тілінің құрылымына сай, сонымен бірге терминнің түп мағынасын жеткізуде дәлдірек.

Корпус лингвистикасы терминдерін ұлттық тілде беруде және оларды орнықтыруда талқылануы тиіс атаулардың бірі – «mark-up/markup». «Mark-up» – корпус файлына ақпарат қосуды білдіретін термин. Mark-up екі түрге бөлінеді: құжатты белгілеу және аннотациялар. Mark-up – корпус жасауда жүзеге асырылатын аннотация процесінің маңызды бөліктерінің бірі. Ағылшын тіліндегі «mark-up» термині орысша «разметка» деп аударылса, қазақ тілінде «белгі», «белгіленім», «белгілену», «белгілеу» сияқты мағыналары бір-бірінен алшақ түспейтін сөздермен түрліше беріліп жүр. Орыс тілінде *понятие разметки, типы разметки, морфологическая разметка, синтаксическая разметка, семантическая разметка, анафорическая разметка, просодическая разметка, экстралингвистическая разметка* [9] т.т. терминдік тіркестерде жұмсалса, қазақ тілінде белгіленім ұғымы, белгіленім түрлері, морфологиялық белгіленім, синтаксистік белгіленім, семантикалық белгіленім, анафоралық белгіленім, просодикалық белгіленім, экстралингвистикалық белгіленім [10] т.т. тіркестерде қолданылған. Монография авторлары [10] корпус лингвистикасының бұл терминіне бір ғана «белгіленім» атауын ұсынса, сөздіктен [4] бұл сөздің төрт түрлі аудармасын ұшыраттық. Бірі – «белгі»: Корпустың британдық компоненті (ICE-GB) толығымен дайындалған, оның мәтіндері морфологиялық және синтаксистік белгілермен жабдықталған, Анафорикалық белгі – референттік,.. [4, 8], лингвистикалық белгі [4, 29]; екіншісі – «белгілену»: белгіленуі бойынша зерттеуге... [4, 13], морфологиялық белгілену, мәтіннің морфологиялық белгіленуі [4, 29]; үшіншісі – «белгілеу»: егер анафорикалық, просодикалық белгілеулер автоматты жүйелерді жасау өте қиын және негізгі бөлігі жұмыс қолмен жүргізілсе ... [4, 13], Лингвистикалық белгілеу үдерісіндегі сөздерге арналған код [4, 25], автоматты түрде морфологиялық белгілеу, автоматты

белгілеу [4, 29]; төртіншісі – «белгіленім»: Лингвистикалық белгіленім типіне қарай корпустарды бөлу... [4, 12], Синтаксистік белгіленімді қамтитын корпус лексикалық... [4, 12], Лингвистикалық белгіленім (лингвистическая разметка) [4, 18] т.т. Сөздікте «белгіленім» сөзі «белгі» сөзімен синонимдес те жұмсалған: «Лингвистикалық белгіленім (лингвистическая разметка) – лингвистикалық бірлік процесі негізіндегі лингвистикалық сипаттамалар атрибуциясы. Лингвистикалық белгілердің келесі түрлері бөлінеді: морфологиялық, синтаксистік, семантикалық, анафориялық, просодикалық, дискурстық және т.б.» [4, 18]; «Морфологиялық белгіленім (part-of-speech tagging (POS-tagging) – бұл сөйлеу бөлігінің белгісі ғана емес, сонымен қатар сөйлеу бөлігіне тән грамматикалық санаттардың белгілерін қамтитын морфологиялық белгі, лингвистикалық таңбаның негізгі түрі» [4, 20]. Байқап отырғанымыздай, бір ғана терминге қазақ тілінде бірнеше баламалар жарыса қолданылып жүр. Қазақ тілімен салыстырғанда бұл терминнің орыс тіліндегі көрінісі бірізді: «разметка» термині орныққан. Ендеше, бірнеше жарыспалы аудармалардың ішінен біреуін ғана орнықтыру қажет. Осы жарыспалы терминдердің ішінен «белгілеу» терминін орнықтырған дұрыс. «Белгіленім» сөзі терминнің мағынасын жеткізіп тұр, дегенмен -ім жұрнағымен тағы бір жасанды сөз (айтылым, жазылым, тыңдалым т.т. сияқты) жасағанша, тілде бұрыннан бар «белгілеу» сөзін пайдаланған дұрыс. Тағы бір дәлел мынада. «Mark-up» та, «белгілеу» де негізінен информатика, ақпараттық технология саласының терминдері. «Белгілеу» термині – информатика және есептеуіш техника саласында бұрыннан бекіген термин [11]. Корпус лингвистикасының аталған салаларымен тығыз байланысты екенін ескерсек, қазақ тіліндегі термин атауы «белгілеу» болып қалғаны дұрыс.

Корпус лингвистикасының талқылауға тиіс тағы бір термині – «лемма» және одан туындаған сөздер. Лемма – сөздің сөздікке енгізілетін бастапқы тұлғасы. Осы терминнен туындаған зат есім сөз ағылшын тілінде – «lemmatisation», орыс тілінде «лемматизация» деп аталады. Бұл ұғым қазақ тілінде корпус лингвистикасының терминдері мен түсініктері сөздігінде «леммалдандыру» («бұл басқа сөздік формаларынан сөздің өзіндік формасын қалыптастыру үдерісі») [4, 18] деп берілген болса, біріккен авторлықтағы еңбекте «лемматизация» және «леммаға ажырату» («яғни сөзформаларды алғашқы негіз сөз пішініне (формасына) келтіру әрекеті») [10, 92] болып аударылған және түсіндірілген. Орыс тіліндегі «лемматизация» ағылшын тіліндегі «lemmatisation» сөзінің дәлме дәл калькалануы. Сөздіктегі «леммалдандыру» баламасын қабылдау қиынырақ, оның орнына «леммалау» десек те, терминнің мағынасын беруге болады. Леммалау – берілген сөздің леммасын анықтаудың алгоритмдік процесі, мысалы, *барған, барса, бармақ* сөз тұлғаларын *бар* леммасына дейін

қысқарту. «Леммаға ажырату» аудармасы сырттай қарағанда терминнің мағынасын ашатын сияқты, дегенмен оның ішкі қайшылығы бар. «Леммаға ажырату» аудармасының қайшылығы терминнің мәнін дәл бере алмауында. Леммалау леммаға ажырату процесі емес, лемманы табу немесе анықтау процесі. Және бұл процесс – машинада автоматты орындалатын процесс. Егер біз корпустың іздеу жолына «барған» сөзін теріп іздесек, «бар» леммасын табуымыз екіталай. Егер іздеуге «бар» леммасын қойсақ, онда «бар» леммасынан тараған барлық сөздер шығады. Леммалау сөзді түбірі мен қосымшаларына ажырату емес, сөзді сөздік формасы түбірге дейін, яғни леммаға дейін қысқарту. Леммалаудың мақсаты - әрбір сөздің флексия түрлерін ортақ негізге немесе түбірге келтіру. Бұл сөздің егістік тұлғасы да ағылшын тілінде «lemmatise/lemmatize» сөзімен белгіленеді. Егер «леммалау» терминін зағ есім ретінде орнықтырсақ, онда корпус лингвистикасында оны қимыл (егістік) мағынасында да жұмсай аламыз.

Қазақ корпус лингвистикасына енген кірме терминдердің бірі – «стем» сөзі. «Стем» – ағылшын тіліндегі «stem» сөзінің дәлме-дәл аудармасы. Орыс тілінде де «стем». В. Захаров пен С. Богданова орыс тілінің корпус лингвистикасында «стем» терминін қолданып, ұғымды түсіндіруде оны «основа» деп айқындайды: «Процесс, несколько отличный от лемматизации, называется *стеммингом*, он состоит в нахождении стема (основы) слова» [9, 39]. Бұл термин «Корпустық лингвистика: негізгі терминдер мен түсініктердің оқу сөздігінде» «стем сөз» деп аударылған: «*Стем Сөз* – сөздің негізі, сөздің өзгермейтін бөлігі» [4, 24]. Стем деген не? Алдымен бұл терминнің мағынасын ашып алайық. Стем - ағылшын тілінде сөздің флексивті аффикстерін алып тастағанда қалатын негізгі бөлігі. Мысалы, «stays», «stayed», «staying» сөз тұлғаларының стемі «stay» сөзі, «writes», «writing» және «written» сөз тұлғаларының стемі «writ» болып табылады. Ағылшын тілінде деп айтуымыздың себебі бар, себебі ағылшын тілінде «stem», «root», «base» терминдерінің өз ерекшеліктері бар [12]. Стем түбірмен сәйкес түсуі мүмкін: стем=түбір, сәйкес түспеуі де мүмкін: стем=түбір+(аффикс). Мысалы, «әнші» сөзінің стемі «ән» және түбірі де «ән». Бұл жағдайда стем мен түбір сәйкес түседі. *Әншінің, әншіге, әншімен* сөздерінің стемі «әнші», ал түбірі – «ән». Бұл мысалдарда стем түбір және аффикстен тұр. *Стем* сөздің негізіне ұқсайды. Бірақ ағылшын тілінде *стем* мен *негіз* ажыратылады. Ол ажырату аффикстерге қатысты болады: егер сөзге аффикстің флексивті түрі жалғанса, онда ол стем, егер деривациялық түрі жалғанса, онда ол негіз болады. *Құтқарушыларды, құтқарушымен, құтқарушының* сөздерінің стемі - *құтқарушы*, негізі - *құтқару*, түбірі - *құтқар*. Сондықтан «стем»-нің мағынасын қазақ тіл білімінде *түбір* де, *негіз* де бере алмайды. Корпус лингвистикасында «стем» сөзінен туындайтын «стемминг», «стеммер»

сөздері жұмсалады. Стемминг - сөзді стеміне дейін қысқарту процесі, яғни стемдеу. Ағылшын тілінің сөздіктерінде және «Корпус лингвистикасы глоссарийінде» бұл сөз жеке термин ретінде тіркелмейді [13]. Ол «стем» сөзінің өзгерген тұлғаларының бірі ғана: «present participle of stem» [14]. Ағылшын тілінің «stemmer» сөзінен калькаланған «стеммер» сөзі стемминг процесін іске асыратын құралды білдіреді. Стеммерлердің бірнеше түрлері бар.

Егер жоғарыда аталған терминдер қазақ тілі үшін кірме терминдер және олардың ұлттық тілде берілуі белгілі бір мөлшерде қиындық келтіретін болса, кейбір терминдер тілде бұрыннан бар сөздер мен сөз тіркестеріне негізделеді. Ондай терминдерді орнықтыруда жаңадан сөздер ойлаудың қажеті жоқ. Тілде бұрыннан бар аудармаларды пайдаланған жөн. Сондай терминдердің бірі – «дереккөз» және «көз». «Источник» сөзінің және «источник данных» тіркесті сөздің аудармасы ретінде екеуі де корпус лингвистикасында контекске байланысты қолданыла алады. Дереккөз – корпус құру ісінде қажетті маңызды ұғымдардың бірі. Корпус құру үшін түрлі дереккөздерден мәтіндер жиналады. «Дереккөз» қазақ тіл білімінде орнын тапқан термин, ендеше корпус лингвистикасында да осы сөзді орнықтырған дұрыс. Сөздікті [4] тексеріп шыққанда «источник» сөзінің аудармасы ретінде «дереккөз» термині ғана жұмсалғанын анықтадық. В. Захаров пен С. Богданова оқулығындағы «Отбор источников. Критерии отбора» тараушының атауы А. Жұбанов пен А. Жаңабеквалардың бірлескен монографиясында «Дерекнаманы іріктеу» деп аударылған [10]. Тілде «дереккөз» сөзі тұрғанда, оған жарыса нама-мен балама берудің қажеттілігі жоқ деп ойлаймын. Бұл екі сөздің – «дереккөз» бен «(деректер) көзі» – қолданысын контекске байланысты шешу керек. Айталық, «На этом этапе все тексты, полученные из разных источников, проходят филологическую выверку и корректировку» [9, 34] сөйлемін аударғанда «дереккөз», «... түрлі дереккөздерден алынған барлық мәтіндер...», сөзін жұмсау қажет. Ал мынадай сөйлемдерді – «Текстовые массивы Интернета широко используются как источник данных для формирования корпусов» [9, 71], «Корпусы являются богатым источником данных для исследований по лексикографии и грамматике» [9, 94] – қазақ тіліне «... корпустарды қалыптастыру үшін деректер көзі ретінде кеңінен қолданылады», «... зерттеулер үшін деректердің бай көзі ...» «деректер(дің) көзі» деп аударған орынды.

«Дерек» сөзімен келетін корпус лингвистикасындағы келесі бір атау - ағылшын тіліндегі «database» сөзі. Орыс тіліндегі аудармасы - «база данных». Бұл күрделі сөздің қазақ тіліндегі «деректер қоры» немесе «дерекқор» аудармаларын қолданып, орнықтыра беру жөн. Data – «деректер», base – «қор». «Дерекқор» – қазақ тілінде бұрыннан бар

термин [11]. Дегенмен корпус лингвистикасының терминдері мен түсініктерін анықтайтын сөздікте [4] «деректер базасы» деп берілген: *индекстік деректер базасын* [4, 23], *Іздеу деректер базасы (ағыл. index database)* [4, 27]. «База» сөзін «қор» сөзімен беру халха-моңғол тілінің корпус лингвистикасында да бар. Моңғол тілінде орыс тіліндегідей «*дата бааз*» деп жиі жұмсалады екен. Дегенмен халха-моңғол тілінде бұл терминді беруде ұлттық тілдің «хөмрөг» пен «сан» сөздері де қолданылады. «База» сөзін «қор» мағынасын беретін «хөмрөг» сөзі алмастырады: «дата хөмрөг». «*Одоо үеийн монгол хэлний дата хөмрөгийн программ.* / «*Программа для создания базы данных современного монгольского языка* [8, 163]. Сонымен қатар «сан сөзі де алмастырады: «*мэдээллийн сан или хэлний мэдээллийн сан, где мэдээлэл 'информация', мэдээллийн 'информационный': ... database-ийг мэдээллийн сан хэмээн орчуулсан байна.* / «...database перевели как «*мэдээллийн сан*»» [8, 163]. Көріп отырғанымыздай, халха-моңғол тілінің төл сөздері «хөмрөг» пен «сан» «корпус» мағынасын берумен қатар, «база данных» терминінің мағынасын беруде де жұмсалады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № AP23488585 «Цифрлық гуманитарлық ғылымдар: Академиялық қазақ тілінің корпусын әзірлеу»).

Қорытынды

Корпус лингвистикасы қазақ тіл білімінде соңғы онжылдықта қалыптасып, дамып келе жатқан сала болғандықтан, оның терминдерінің ұлттық тілде қалыптасуы да уақытты қажет етеді. Бұл салада қазақ тілінде жарық көрген монографиялар, оқулықтар, сөздіктер, зерттеулер ағылшын тілді зерттеулермен салыстырғанда аз. Қазақ тілінде шыққан зерттеулердің басымын қазақ тілінің ұлттық және сөйлеу корпустарын құру тәжірибесін ортаға салатын еңбектер қатары құрайды. Бұл салада әлі де жаңа зерттеулер саны артатыны сөзсіз. Саланың қалыптасу және даму кезеңдерінде корпус лингвистикасының ұғым-түсініктерін қазақ тіліне дәлді әрі бірізді аудару, сол арқылы кірме және ұлттық терминдерді дұрыс қалыптастыру маңызды. Екіұшты және жарыспалы терминдерді мүмкіндігінше болдырмау қажет. Әр термин ұғымның мағынасын дәл бере алатындай болу керек.

Корпус лингвистикасы терминдерінің қазақ тілінде берілуі қандай деген сұрақта негізінен терминдердің кірме сөздер екенін байқауға болады. Кірме терминдер белгілі бір ұғымдардың мағынасын дәл ашатын сөздер ұлттық сөздік қорда болмаған жағдайда пайдаланылады. Корпус лингвистикасының кейбір ұғымдарын беруде қазақ тілінің өз сөз әлеуеті де жетеді. Мақалада талданған терминдер кірме де, ұлттық сөздер қатарынан да болып отыр.

Терминдерді аудару ісіне орыс тілі арқылы келмеу керек. Терминдердің түпнұсқа тіліне қарау керек. Корпус лингвистикасындағы терминдердің басым көпшілігі ағылшын тілінде (арғы түбі – латын, грек сөздері) қалыптасқандықтан, оларды қазақ тіліне аударғанда сол түпнұсқа атауларды басшылыққа алу қажет. Әрине, аударғанда қазақ тілінің өз заңдылықтары мен ерекшеліктері ескерілетіні сөзсіз. Сонымен қатар корпус лингвистикасы пәнаралық сала болғандықтан, онда жұмсалаатын кейбір атаулар ақпараттық технология, информатика және есептеуіш техника, тілді машинада өңдеу сияқты салаларға ортақ терминдер болып келеді. Мақалада талданған «белгілеу», «стеммер» сөздері соған дәлел. Сол себепті ортақ ұғымдардың аталған салаларда қалыптасқан атауларын корпус лингвистикасында да орнықтырған жөн. Ұлттық терминдерді бірнеше баламамен жарыспалы жұмсамай, бірізді қолданып, орнықтыру маңызды.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Алматы Қазақ тілі корпусы [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=kz
- 2 Қазақ тілінің ұлттық корпусы [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://qazcorpus.kz/>
- 3 Kazakh Speech Corpus 2 [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://issai.nu.edu.kz/kz-speech-corpus/>
- 4 Корпустық лингвистика : негізгі терминдер мен түсініктердің оқу сөздігі [Текст] / құраст. : Г. Б. Мәдиева, С. Б. Бектемірова, Н. А. Исмайлова. – Алматы : Қазақ университеті. – 2018. – 40 б.
- 5 Corpus. Oxford Learner's Dictionaries [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/corpus?q=corpus>
- 6 Corpus. Dictionary.com [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://www.dictionary.com/browse/corpus>.
- 7 Corpus. Cambridge Dictionary [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/corpus>
- 8 **Абаева, Ю.** Термины корпусной лингвистики в халха-монгольском и бурятском языках [Текст] // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2019. – № 10. – Т. 12. – С. 162–166.
- 9 **Захаров, В. П., Богданова, С. Ю.** Корпусная лингвистика : учебник для студентов гуманитарных вузов [Текст]. – Иркутск : ИГЛУ. – 2011. – 161 с.
- 10 **Жұбанов, А. Қ., Жанобекова, А. Ә.** Корпустық лингвистика : монография [Текст]. – Алматы, «Қазақ тілі» баспасы. – 2017. – 336 б.

11 Termincom.kz [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа : <https://termincom.kz/search/?termin=%D0%A0%D0%B0%D0%B7%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BA%D0%B0&cid=0>

12 **Payne, Th.** *Exploring Language Structure: A Student's Guide* [Текст]. – Cambridge : Cambridge University Press, – 2006. – 365 p.

13 **Baker, P., Hardie, A., McEnery, T. A.** *Glossary of Corpus Linguistics* [Текст]. – Edinburgh : Edinburgh University Press Ltd. – 2006. – 192 p.

14 Stemming. Cambridge Dictionary [Электронный ресурс]. – Сетевой режим доступа: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/stemming>

References

1 Almaty` Kazak tili korpusy` [E`lektronny`j resurs] [Almaty Corpus of the Kazakh language]. – Setevoy rezhim dostupa: http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=kz

2 Kazak tilinin ultty`k korpusy` [E`lektronny`j resurs] [National Coprus of the Kazakh language]. – Setevoy rezhim dostupa: <https://qazcorpus.kz/>

3 Kazakh Speech Corpus 2 [E`lektronny`j resurs]. – Setevoy rezhim dostupa: <https://issai.nu.edu.kz/kz-speech-corpus/>

4 Korpusty`k lingvistika: negizgi terminder men tusinikterdin oku sozdigi [Corpus Linguistics : A Dictionary of Key Terms and Concepts] [Text]. – Almaty` : Kazak universiteti, 2018. – 40 p.

5 Corpus. Oxford Learner`s Dictionaries [E`lektronny`j resurs]. – Setevoy rezhim dostupa : <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/corpus?q=corpus>

6 Corpus. Dictionary.com [E`lektronny`j resurs]. – Setevoy rezhim dostupa: <https://www.dictionary.com/browse/corpus>

7 Corpus. Cambridge Dictionary [E`lektronny`j resurs]. – Setevoy rezhim dostupa: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/corpus>

8 **Abaeva, Yu.** *Terminy` korpusnoj lingvistiki v xalxa-mongol`skom I buryatskom yazy`kax* [The terms of corpus linguistics in the Khalkha-Mongolian and Buryat languages] [Text]. – Almaty` : Kazak universiteti, 2018. – 40 p.

9 **Zaxarov, V. P., Bogdanova, S. Yu.** *Korpusnaya lingvistika : uchebnik dlya studentov gumanitarny`x vuzov* [Corpus linguistics : a textbook for students of humanities at universities] [Text]. – Irkutsk : IGLU, 2011. – 161 p.

10 **Zhubanov, A. K., Zhanabekova, A. A`.** *Korpusty`k lingvistika : monografiya* [Corpus Linguistics : a monograph] [Text]. – Almaty`, «Kazak tili» baspasy`, 2017. – 336 p.

11 Termincom.kz [E`lektronny`j resurs]. – Setevoy rezhim dostupa : <https://termincom.kz/search/?termin=%D0%A0%D0%B0%D0%B7%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BA%D0%B0&cid=0>

12 **Payne, Th.** *Exploring Language Structure: A Student's Guide*. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 365 p.

13 **Baker, P., Hardie, A., McEnery, T. A.** *Glossary of Corpus Linguistics*. – Edinburgh : Edinburgh University Press Ltd, 2006. – 192 p.

14 Stemming. Cambridge Dictionary [E`lektronny`j resurs]. – Setevoy rezhim dostupa : <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/stemming>

28.01.23 ж. баспаға түсті.

09.04.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Г. А. Сарсеке

Евразийский национальный

университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 28.01.23.

Поступило с исправлениями 09.04.24.

Принято в печать 26.08.24.

ФОРМИРОВАНИЕ И УНИФИКАЦИЯ ТЕРМИНОВ КОРПУСНОЙ ЛИНГВИСТИКИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматривается вопрос формирования терминов корпусной лингвистики на казахском языке. Цель исследования – сравнительный анализ терминологической лексики, связанной с корпусной лингвистикой, в казахском языке на материале научной и учебной литературы. Задачи данного исследования заключаются в анализе способов образования терминов корпусной лингвистики, а также сравнении уже существующих терминов, используемых при описании корпусов и этапов работы над ними, внесении предложений по унификации терминов и расширению терминологической базы казахского языка. Анализ терминов корпусной лингвистики казахского языка выявил, что слова данной области в основном представляют собой заимствованные термины из английского языка. Кроме того, было показано, что при наименовании некоторых понятий корпусной лингвистики используются и национальные термины, уже сформировавшиеся в казахском языке. Однако при использовании национальных терминов необходимо исключать

многообразие и придерживаться принципа унификации. Учитывая, что исследования корпусной лингвистики в казахском языкознании начались и развились лишь в последнее десятилетие, формирование терминов в данной области требует определенного времени, а по мере увеличения количества исследований растет и качество. В статье подчеркивается важность правильного формирования терминов корпусной лингвистики, максимального закрепления национальных терминов в языке при переводе понятий данной области, а также унификации имеющихся терминов.

Ключевые слова: корпус, корпусная лингвистика, казахский язык, термин, перевод.

*G. A. Sarseke

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 28.01.23.

Received in revised form 09.04.24.

Accepted for publication 26.08.24.

FORMATION AND UNIFICATION OF THE TERMS OF CORPUS LINGUISTICS IN KAZAKH

The article deals with the formation of the terms of corpus linguistics in Kazakh. The aim of the study is a comparative analysis of terminological vocabulary associated with corpus linguistics in Kazakh based on scientific and educational literature. The objectives of this study are to analyse the ways of forming of the terms of corpus linguistics, compare existing terms used in describing corpora and stages of work on them, and make proposals on unifying terms and expansion the terminological base of Kazakh. An analysis of the terms of corpus linguistics in Kazakh shows that the words in this area are mainly borrowed terms from English. In addition, it is shown that national terms that have already been formed in the language are also used to name some concepts of corpus linguistics. However, when using national terms, it is necessary to eliminate diversity and adhere to the principle of unification. Considering that research into corpus linguistics in Kazakh linguistics began and developed only in the last decade, the formation of terms in this area takes some time, and the more the number of studies increases, the more the quality rise up. The article emphasises the importance of correct formation of the terms of corpus linguistics, maximum consolidation of national terms in the language when translating concepts in this field, as well as unification of existing terms.

Keywords: corpus, corpus linguistics, Kazakh, term, translation.

FTAMP 16.21.61

<https://doi.org/10.48081/PUZR3627>

***Ж. А. Сәрсенбай¹, А. Б. Салқынбай², Ш. Ә. Рамазанова³**

^{1,2,3}Әл-Фараби ағындағы Қазақ

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: janat.sarsenbay@yandex.kz

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4778-0310>

²ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

³ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9071-4872>

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК ТӘЖІРИБЕ: НОРМА ЖӘНЕ УЗУС

Мақалада қазақ тіл білімінің жаңа бір саласы әлеуметтік лингвистиканың өзекті мәселелері ретінде қарастырылып жатқан норма мен узус туралы түсінік береміз. Қазіргі қазақ әдеби тілінің кодификациялық қорына енбеген, бірақ тіліміздегі қолданып жүрген коммуникативтік тәжірибедегі норма мен узус мәселелерін сөз етеміз. Сонау ғасырлар қойнауынан мәдениеттер мен өркениеттер мидай болып араласып, үлкен ұлттар шағын ұлттардың тілі мен ойлау, сөйлеу өрісін тарылта бастаған бүгінгі жаһандану дәуіріне өзінің сөз байлығы мен ой-өрісін сақтап, аман жеткен қазақ тілі үшін де бұл ортақ қағида. Қағидаға адал болсақ, тілімізді дамыта алғанымыз. Тілімізді сақтап-дамыта алсақ, ұлт ретінде өмір сүру, қоғамдасып гұмыр кешу, мемлекет болып бірге бекіту дейтін іргелі де күрделі мәселелерді шеше алғанымыз. Негізгі мақсат та осы.

Тілдің қолданыс аясының кеңеюі қазақ тілінде сөйлеу мен жазу мәдениетінің көтерілуіне тек оң ықпал етті деп біржақты жасауға бере алмаймыз анық. Бүгінде қазақ тілінің қолданысында норма мен узус мәселелері араласып, оны теориялық жағынан қайта зерделеп, күнделікті тәжірибедегі қолданысын, әсіресе публицистикалық стильдің көрінісі саналатын БАҚ-та реттеудің өзектілігі жоғары болып отыр. Тілдік норманың сақталуын қадағалап, сөз мәдениетінің деңгей-дәрежесін сараптап отыру – тіл мамандарының міндеті.

Қазіргі коммуникациядағы тілдік мысалдар талқыланды. Норма мен узустың аражігін барынша айқындауды мақсат еттік.

Кілтті сөздер: тіл жүйесі, әлеуметтік лингвистика, норма, узус, тілдік тұлға, коммуникативтік тәжірибе, мәдениет, кодификация.

Кіріспе

Әлеуметтік лингвистиканың негізгі мақсаты – белгілі бір қоғамды құрайтын адамдардың тілді қалай қолданатынын және осы тіл өмір сүретін қоғамдағы өзгерістер тілдің дамуына қалай әсер ететінін зерттеу. Бұл мақсат екі түбегейлі әлеуметтік лингвистикалық мәселеге – тілдің әлеуметтік дифференциясы мен тіл дамуының әлеуметтік кондификациялануына сәйкес келеді.

Қазақ тілтанымында «норма» мәселесі егжей-тегжейлі зерттелген деуге болады. Тіл тарихына, функционалдық стилистикаға, сөзжасамға, әлеуметтік лингвистикаға қатысты еңбектердің қай-қайсысы да болсын, норма жайы (баяндау барысында әзірше «норма» термині қолданылады) кейде толығырақ, кейде негізгі нысанаға қатыстыра отырып, ішінара талданады. Норманың табиғатына қатысты бір-бірінен алшақтау түсетін пікірлер де жоқ емес. Шетел ғалымы Л. К. Латишев «Технология перевода» еңбегінде «Тілдік норма – сөйлеудің генерациясын бақылайтын тілдік жүйеден кейінгі фактор. Бұл бейнелі тілдік сүзгінің бір түрі, ол тілдік жүйеде көрініс алатын, тілдік қолданыста бар, тілде қызмет ететін және қоғам дұрыс деп таныған нәрсені өткізеді. Сөйлеу тілінде жоқ жүйенің бірліктері қолданылмайды [1, 65]. Ал белгілі лингвист Е. Косериу норманы «жүйені ұжымдық жүзеге асыру» деп тұжырымдайды [2, 175]. Дәлірек айтсақ, ғалым норманы сөйлеу (речь) барысында өзгеріп отыратын объективті құбылыс ретінде бағалаған және қоғаммен тікелей байланыстылығын да баса көрсетеді.

Норма – сөз мәдениетінің басты аспектісі, сондықтан осы салаға арналған зерттеулерде норманың көптеген проблемалары тікелей қарастырылған. Бұл ретте, әрине, қазақ тіл мәдениетінің теориялық және практикалық мәселелерінің іргесін қалаған ғалымдар М. Балақаев пен Р. Сыздықтың тұжырымдары жалпы қазақ сөз мәдениетінің, оның ішінде норманың табиғатын ашу, дәлелдеу жағынан аса құнды. Қазақ тілтанымындағы лексикографиялық еңбектердің барлығында да дерлік норманың анықтамасы қамтылған.

Норма мен узустың қазіргі тілдік қолданыстағы сипатын талдау барысында біз қазақ тілші-ғалымдарының тұжырымдарына сүйенетін боламыз. Жоғарыда атап өткеніміздей, тілдік норманың лингвистикалық табиғаты шетелдік тіл білімінде мейлінше көп қарастырылған, ғылыми пікірлер мол әрі жасалған тұжырымдар мен берілген анықтамалар бір-бірінен соншалықты алшақ емес. Негізгі тұжырым бір мағынада, ғалымдар сол алғашқы тұжырымды жаңа мазмұнмен толықтырады. Сондықтан

тақырыпқа арқау болып отырған мәселенің басқа тілдерде зерттелу тарихына аз-кем шолу жасаумен шектелуді жөн көреміз, әрі кейбір тұстарда әлемдік лингвистикадағы көзқарастарға сілтеме жасалатынын атап өтеміз.

Материалдар мен әдістері

Норма (тілдік норма), әдеби норма ұғымдарының арасындағы өзара байланысты және олардың арасындағы айырым белгілерді талдау, ұсыныстар беру мақсатында қазіргі қазақ әдеби тіліндегі объективті норманы және нормалану үдерістерін танытатын тілдік фактілер қамтылды. Эмпирикалық материалдар (Сөзтүзер, 2021), (Қазақ әдеби тілінің сөздігі (15 томдық), (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, 1988, 2013) іріктелді. Талдау барысында ғылыми көзқарастарды түсіндіру, тілдік фактілерді салыстыру әдістері, лингвистикалық интерпретация, семантикалық талдау әдістері пайдаланылды.

Норманың ғылыми салмақты зерттеуі шетелдік лингвистикадан бастау алып, ғылыми дәстүрі Прага мектебі өкілдерінің еңбектерімен жалғасын табады. Сонымен қатар В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, Б. Н. Головин, К. С. Горбачевич, В. А. Ицкович, Л. П. Крысин, С. П. Обнорский, С. И. Ожегов, Л. И. Скворцов, Б. С. Шварцкопф, Е. Н. Ширяев, Д. Н. Шмелев сынды көрнекті ғалымдардың аты-жөнін атасақ та жеткілікті. Алайда орыс тіл білімінде тіл мәдениеті, оның ішінде норма туралы ғылыми көзқарастар XVIII ғасырдың орта тұсынан бастап қалыптаса бастаған, алғашында «норма» терминінің орнына «сөзқолданыстың тиімділігі» (эффективность словоупотребления), қарым-қатынас жасау барысындағы нысаналылық (коммуникативная целесообразность) тәрізді түсініктемелер қолданылған. Көптеген пікір алмасулардан кейін тілдегі бір құбылыстарды екіншілерінен ажырататын, белгілі бір ұлттың тілі мен мәдениеті арасындағы байланысты және осы байланыстың деңгейін, жетілгендігін көрсететін тілдік категорияны анықтап алудың қажеттігі байқалған, сөйтіп, орыс зерттеушілерінің айтуынша «норма» термині Прага мектебінде (А. Едличканың еңбектерінде) қолданыла бастаған.

Орыс ғалымдарының ішінде нормаға қатысты ғылыми ізденісті жүргізген С. Ожеговтің пікіріне сүйенеді. Ғалымның пікірі – алдыңғы кезеңдердегі жалпылама айтылған тұжырымдар жүйеленіп, нақты түрде қорытылған анықтамалардың бірі, осы анықтама аксиомаға айналған, екіншіден, норма категориясын әрі қарай зерделей түскен ғалымдардың еңбектерінде функционалды стилистика, антропоэктік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, тіл мәдениеті, ортология салаларының әдіснамасын қолдана отырып осы тұжырымның тереңдетілген, дамытылған тұстары да бар (оларға кейінірек тоқталатын боламыз) [3, 259–260].

Осы анықтаманы толықтыратын пікірлердің бірі – «норма – тілді қолданушылардың сөйлеуінде/ жазуында қайталанып қолданылатын, жаппай мойындалған тілдік бірліктер; сөздіктерге енгізілген, ережелерде көрсетілген тілдік бірліктер» [4, 4]; ал екінші бір анықтамада норма / тілдік норма / әдеби норма жоғары білімді адамдардың сөйлеу практикасында қалыптасқан ережелер түрінде, тең мағынада анықталады: «Норма (языковая), норма литературная – принятые в общественно-речевой практике образованных людей правила произношения, грамматические и другие языковые средства, правила словоупотребления» [5, 19].

Академик Р. Сыздық әдеби норма ұғымын тілдегі варианттылық құбылысымен байланысты тұжырымдаған. Осындай мәліметтерге қарағанда, тіл ғылымында норма жайы әбден анықталған мәселелердің бірі болып та қабылданады. Дегенмен құрылымдық лингвистика аспектілерінен ауысып, тіл – қоғам (қоғам дамуындағы өзгерістер) – ұлттық сана – жеке адам (тілді қолданушы) – тілді қолданатын қоғамдастық арасындағы байланыс арқылы тілді зерттеудің жаңа бағыттарының пайда болуы мен қарқынды дамуы норма проблемаларына қатысты қалыптасқан тұжырымдарды талдауды және олардың мәнін ашуды қажет етеді.

Осыған байланысты алдымен қазақ тіл біліміндегі көзқарастарды анықтап алу маңызды.

А. Байтұрсынұлы мен профессор Қ. Жұбановтың қалдырған мұраларындағы ой толғамдарында тікелей айтылмағанымен, тілдегі норма қисындарына меңзеген пікірлер бар. Мәселен, Ахмет Байтұрсынұлының «Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен, мағына жағының күштілігімен жағады» немесе «Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде һәр халықтың дағдылы тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып түзілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады» [6, 115] деген ұлағатты сөздеріне зер салалық. Бұндағы «сөздің сипатының көркемдігі, мағынасының күштілігі» дегені сөзқолданыстың әсерлілігі, жатықтығы, дұрыстығы, дәлдігі деген ұғымдармен астасқан деп танимыз, ал «дағдылы қолданылып келе жатқан сөздер, қолданыстың дағдылы жолы, жүйесі» дегені тілді қолданудағы, жазудағы дәстүрдің сақталуы дегенмен, яғни норма, дәстүрлі ұстанымдар деген түсініктермен, сөз жоқ, үндес.

Тіл ғылымының сан салалы проблемаларын ғылыми тұрғыдан талдаған профессор Құдайберген Жұбановтың айрықша мән берген мәселесінің бірі – емле және терминология мәселесі. Ғалым тіліміздің ілгері жылжуына оның емлесі мен терминология жайы дұрыс шешілгенде ғана алға басатынынын айтады. Еңбегінде кез келген саласы сол емле мен терминологиямен сабақтақасып, тығыз әсер ететіндігін сөз етеді [7, 336].

Тіл мәдениеті саласының маңызды тұстары – жазудың қағидаларын реттеу, сөздік құрамға әсер ететін терминжүйені реттеу, бұлардың реттелуі – халықтың жалпы мәдениетінің бір белгісі, сондықтан ғалымның емле мен терминжүйенің жайын шешуді «тілдің өсуі», «тілдің түрлі тарауы», «мәдениетке қол жеткізу» дегендермен байланыстырғаны тілдік бірліктердің қолданысқа түскен кезіндегі сипатына, бірізге түсірілуіне қатысты.

Тілдік норманың диахронды түрде зерттеген Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықұлы, А. Салқынбай, Ш. Жалмаханов, М. Сабыров т.б. ғалымдардың тарихи тұрғыдан берген пікірлері өте құнды.

Академик М. Балақаев зерттеуінде норма туралы анықтаманы былай береді: «Тілдің таңдамалы, қолайлы, ой-пікірді дәл беруге жарамды, жалпыға ортақ жүйелерін әдеби тілдің нормасы дейміз» [8, 33]. Ғалымның бұдан кейінгі жазылған еңбектерінде осы анықтама ширатыла түскен: «Тілдік норма тілдің ішкі заңды жүйелері негізінде дамып қалыптасады, солар сұрыпталған, ұтымды орайында, жалпыға бірдей ортақ түрінде жұмсалады. Тілдік норма дегеніміз – тілдегі бірізділік. Тіл материалдарын нормалау, белгілі бір тәртіп, заңдылыққа бағындыру» [8, 138].

Ал норма жайлы егжей-тегжейлі жазған академик Р. Сыздықтың зерттеулерінде норманың негізгі ережесін бекітіп бергендей. Ғалым Р. Сыздықтың сөзімен берсек «норма – көпшіліктің қолданысындағы тілді, әсіресе толық орныққан, дәстүрлі құралдары, амал-тәсілдері, тәртіптері, норма тіл-тілдің қай-қайсысының да даму (қызмет ету) кезеңдерінің баршасына тән құбылыс... Нормальлық танымына тұрақтылық, дәстүрлілік, көпшілікке біршама ортақтық белгілері де кіреді» [3, 47].

Жоғарыда атап көрсетілген зерттеу нәтижелері тіліміздің әлеуметтік ахуалын реттеуге, сөз мәдениетіне, тіл тазалығына қатысты екендігін көрсетіп отыр. Өйткені мәдениеті жоғары тіл ғана ұлттық тіл, мемлекеттік тіл ретінде қызметін мінсіз атқара алады. Яғни қазіргі қазақ тіліндегі норма мен узусты зерттеу өзекті сипат алып отыр және оның мынадай келелі-келелі мәселелерін айқындауды қажет етеді.

Тілдік норма туралы зерттеу жүргізген ғалым Н. Уәлиев өз еңбектерінде норма мен узус мәселесіне терең ғылыми талдаулар жасаған. Ғалым норма мен узус мәселесіне қатысты академик Р. Сыздықтан кейінгі тұжырымды ойларын еңбектерінде көрсетеді [9, 9].

Нәтижелер және талқылау

Зерттеуіміздің мақсаты – қазақ тілінің сөз қазынасын, мағына байлығын молырақ қамти отырып, ұлттық әдеби тілдің осы заманғы сөз жүйесіндегі норманы көрсету арқылы қалыптанған норма жөнінде ақпарат беру. Қазіргі коммуниканттарға эксплицитті түре берілетін мұндай нормалаушытық

ақпарат сөз қазынасындағы бірліктерді ретке келтіріп, тәртіпке салу арқылы жүзеге асатыны белгілі.

Тіл мәдениетін бұзатын түрлі кемшіліктерді атап өтуге болады: біріншіден, түрлі паразит сөздер (*жаңағы, құсап, нағып, ал, енді т.б.*), жаргондар, вульгаризмдерді көп қолдану; екіншіден, тілді қасаң етіп, жасанды механизмге айналдыратын түрлі тілдік штамптар, канцеляризмдер, жалған мәнерлілік; үшіншіден, сөздерді қажет жерінде нақты қолданбай, ойды қысқа да нұсқа жеткізбей, жанама сөздерді көп қолданатын көпсөзділік; төртіншіден, сөздерді қате қолдану (синонимдерді дұрыс таңдамау, паронимдерді ауыстыру, орынсыз, плеоназм, артық сөздерді қосу, екіұшты мағына беретін сөздерді, етістіктерді шағастыру, т.б.); бесіншіден, шет тілден енген сөздерді көп қолдану; алтыншыдан, тіл сүреңсіздігі, жадағай сөйлеу, сөз жұтаңдығы; жетіншіден, сөйлемдердің шұбалаңқылығы, ой көмескілігі; сегізіншіден, сөздерді сөйлем ішінде дұрыс орайластырмай, ымыраластырмай, ақсаңдатып қою. Бұл қатарға қазіргі күні дағдыға ене бастаған басқа да бұрыс тілдік қолданыстарды қоса беруге болады. Сондай-ақ тіл тазалығындағы аса маңызды мәселе – айтылымдағы қателіктерді көрсетіп, түзеп отыру, орфоэпиялық нормаларды сақтауды талап ету. Сөзді дұрыс айтпау, екпінді, интонацияны дұрыс қоймау да кемшілік болып табылады, себебі саздылық, интонация сөзге жан беріп, эмоционалдығы, көркемдігі мен түсініктілігі, реңкі мен бояуы артады.

Бұл тұрғыдан А. Байтұрсынұлының пікірлері құнды, ғалым тіл әуезділігін екі топқа бөліп, сөз әуезділігі мен сөйлеу әуезділігі деп анықтамасын береді. Сөйлеу әуезділігі сөйлеуші сөйлегенде құлаққа жағымды естіледі және буын екпіні мен сөз екпінінің де маңыздылығын ескертеді. Осы қағидаларды белден басып, сингармонизмді сақтамай сөйлейтін қазіргі жастардың сөйлеу-сөйлесу мәнері құлақты кесетіні өтірік емес.

Тегінде, норма мен узусты айырып таныған дұрыс. Ғалымдардың пайымдауынша, нормативтік бірліктер ол қолданыстағы сөйленімдер, ал узусты норма емес дейді, тек тілдік дағды ретінде ғана қарау дегенді біз де құптаймыз [3, 10]. Айталық, қазіргі қолданыста әйел адамдарды *медбике, төрайым* деп қолдану кездеседі.

Узустық қолданыстың барлығы бірдей белгілі бір жүйе түзетін бірліктер болып шықпайды.

Тілдік норманы кодификациялауда практикаға сүйену басым болса, ендігі кезекте оның сүйенетін теориялық негіздерін көрсету, тілдік және тілдік емес нормалардың түрлерін айқындай отырып, сөздің сапасын анықтауда тілдік нормаға сүйену жеткіліксіз, тілдік емес нормаларды да ескеру, тілдік, тілдік емес нормалардан ауытқулардың себептерін уәжді ауытқудың әсерімен ықпалын ашу зерттеудің талқылауына жатады.

Мәселен, норма мен узустың күнделікті тәжірибеде кездесетін мынадай сипаты бар:

Норма	Узус
Жиырманшы	Жиырмасыншы
туған күн	туылған күн
қойын-қолтық	қоян-қолтық
аспаз	аспазшы
филология ғылымының докторы	филология ғылымдарының докторы
соңғы	ақтық (журналистердің қолданысында өте көп)
алғыс айтады	алғыс білдіремін
домбыра тартады, шертеді	домбыра ойнайды
айтылмыш	аталмыш
бедеу	белсіз
әскер	әскерлер
менің ойымша	мен ойлаймын
арнаулы курс	арнайы курс
көктайғақ	мұзтайғақ
кіруге бола ма?	кіруге болады ма?
ауырдың үстімен, жеңілдің астымен	ауырдың астымен, жеңілдің үстімен
қолды сабындап жуу	қолды сабынмен жуу
келіндердің құлағына алтын сырға	министрлердің құлағына алтын сырға
денесі жарақаттанды	мен денемнен жарақат алдым
жұмбақ айтайық	саған жұмбақ жасырамын
назар салғандарыңызға рақмет	назарларыңызға рақмет
таныстыру жалғасады	бағдарламада таныстыруымызды одан әрі өрбітеміз
келесі хабарымызды күтіңіз	бізбен бірге қалыңыз, бізбен бірге болыңыз
құтты болсын	құтты болсын айтамыз
картоп аршу	картоп тазалау
ауыз бөлме	ауызғы бөлме
осы жылғы	ағымдағы жыл
телефон шалу	телефон соғамыз
тамағыңның дәмі тіл үйіреді	тамағың тіл үйіреді

Жоғарыда келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, норма мен узусты айырып, тану үшін де сөздің ішкі мағынасынан хабар болу керек екендігін аңғартады. Сөздің коммуникативтік сапасына «дұрыс» – «бұрыс»,

«орынды» – «орынсыз», «сөзі бай» – «сөзі жұтаң» деп баға беруде сәтті немесе сәтсіз фактіні бөліп алып, талдау негізгі әдістің бірі болады деп жоспарлап отырмыз. Сондықтан сөздің коммуникативтік сапасы сөз актісінің аяқталған нәтижесіне қатысы болуға тиіс. Мұндай талап тілдік фактіні тек сөздің құрылымының құрамында қарау жеткіліксіз екенін көрсетеді [9, 12]. Мәселен, *айтылмыш – аталмыш, қойын-қолтық – қоян-қолтық, арнаулы курс* – арнайы курс деген сықылды сөздерде фонетикалық алмасулар деп қана қарайтын болсақ, қателескендігіміз. Тілдік норманың негізгі сипатын ашуда *тілдік жүйе – тілдік норма* параллеліне сүйену, әрине, жеткіліксіз, сондықтан ғалым Р. Сыздық *тілдік жүйе – тілдік норма – узус* үшендерін бірлікте ала отырып, «узус» деген ұғымды тілдік жүйеден ауытқып кеткен, бірақ дағдыға айналған құбылыс» деп таниды [3, 11]. Мысалы, мынадай сөздерде тілдік «жүйе» мен «узус» сәйкеспейді: *- тұса – тұсаула емес, ертте – ерле емес, тізерле – тізеле емес, келтір – келдір емес, қозда – қозыла емес, сөйле – сөзде емес*. Тілдік жүйе мен норма сәйкес болса, ерле, тізеле, қозыла болар еді [3, 46]. Бұл жерде жүйеге сәйкес болмаса да, тілдік узус норма деп танылады.

Күні кеше ғана Қазақстан бойынша жеткіземіз – *Қазақстан аумағында жеткіземіз, орындықтың арқасы – орындықтың арқалығы, қолды сабынмен жуу – қолды сабындап жуу, тұсқағаздар – тұсқағаздар, гүлмен суретке түсу – гүлді ұстап суретке түсу* сияқты т.б. сөздер біршама уақыт жарыса қолданылып, аз мерзімнің ішінде норма мен узустың аражігін ажырата алмай, қалыпты қолданысқа айналып кетті [11]. Бұлай болатыны – кейбір сөздердің қолданылу жиілігі мен белсенділігі, яғни рекуленттілігі аса жоғары болады. Вариант қолданыстың алғашқы сыңарлары бірте-бірте қолданыстан ығысып, жаңа нормаға орын берді. Бұл процестің қарқынды өтуіне саяси-әлеуметтік фактордың ықпалы ерекше болды.

Когнитивтік тұрғыдан қарасақ, *ауырдың астымен, жеңілдің үстімен* тәрізді мақал-мәтелдердің сөз әлеуеті тұрғысынан «жалқау адамның іс-әрекеті» дегенді білдіреді. Ал осындай мағынасынан мына қолданыс тілдің нормасына ауытқығанын бірден байқатады. Ұлттық семантикасынан алшақтап, мүлде қисынға келмейтіндей көрінеді.

Қоқыс, құқық деген сықылды сөздер тілімізге узус түрінде сіңіп кетті. *Қоқыстарды төгеміз; құқықтарымыз тапталып жатыр* деген мысалдардан көптік жалғауының бейберекет қолданысын көрсетеді. *Өтінішпен келдім-өтініш айта келдім, алғыс білдіремін-алғыс айтады* (тіпті, қолданысқа еніп кеткеннің өзінде, мұндайды бастық қарамағандағы адамға айтса жарасады. Немесе грамотаға жазса болады. Қазақ «Алғыс айтады». Иә, орысша «говорю благодарность» деген жоқ), *тамағың тіл үйіреді-тамағыңның дәмі тіл үйіреді* (*Тіл үйіретін тамақтың өзі емес, дәмі*), *телефондарымен алмасты-*

телефон алмасты (калька, дұрыс аударылмай *обменялись телефонами* сөзін дағдыға айналдырдық), *грантқа түсуіңмен құттықтаймын-грантқа түскенің құтты болсын* (*көмектес септік өз алдына, тұйық етістік те қате. Орысша «с постулением» деп қолдана береді*).

Қазіргі қолданыста анасы баласына былай сауал қояды: «*Саған жұмбақ жасырамын*» дейді, өзі «жұмбақ», «жұмбақты жұмбақтаудың қажеті қанша?». *Жұмбақ жасырамын* демейді *жұмбақ айтайық* десе тілдік нормаға сәйкес келеді. «Жасыру» деген артық сөз. Қазақтың сөз тіркесінде жоқ сөз.

Қазіргі дикторлардың қолданысында «*Бағдарламада таныстыруымызды одан әрі өрбітеміз*» дейді. Таныстыру өрбімейді, таныстыру жалғасады. Өрбіген деген басқа мағынада, басқа тұрғыда айтылатын сөздер. Мысалы, қазақтың әдеби тілінің сөздігінде *Өрбі* етістігінің *өсу, жетілу; өркен жаю* ауыспалы мағынасында (Сөздік, XII том: 342) қолданған *өрбіген* сөзінің мағынасынан тым алшақ. Ал «*Бізбен бірге қалыңыз*», «*Бізбен бірге болыңыз*» деп хабарды жүргізетін журналистердің қолданысындағы сөйлемдерді талдасақ. Тыңдап отырған тыңдарман «мен онымен қалай бірге қаламын?», «қалай бірге боламын?» деген сияқты ішкі сауалдары туындайды. Функционалдық синонимдерді қолдана білудің мәні айрықша. «*Келесі берілетін хабарымызға құлақ салыңыз, келесі хабарымызды күтіңіз*» деген сияқты коммуникативтік құзыреттілікті пайдалана отырып әр сөзді орнымен тізбектеген дұрыс. Функционалдық синонимдердің бірі публицистикалық дискурсына тән болса, екіншісі сөйлеу тілі дискурсына тән екенін аңғару қиын емес. Сондықтан адресант өз сөзінің тигізер ықпалын болжай отырып, өзінің түпкі мақсатына жету үшін тыңдарманның қабылдауына тиімді баяндауды ойластырған абзал. Себебі БАҚ біздің сөзіміздің негізгі қолдану аясының кеңдігін көрсетеді. «Дұрыс» не «бұрыс» кеткен қолданыстар ертеңгі узустың еншісінде болады.

Соңғы жылдары әсіресе радиохабарларда жылы лебізді құттықтау сөз айта келіп, мерейтой иесіне «*қартаймаңыз!*» деп тілек білдіреді. Қазақ мәдени қоғамдастығы «*қартаймаңыз*» деген тілекті қабылдай қоймайды, мұндай тілек «*кәрілік жасқа жетпеңіз*» дегендей сезіледі. Үлкендердің байырғы кезде *кәрілікке жеткізсін, жағың түспей, жамандық көрме; ақ сақалды сары тісті бол* дейтіні сол этикалық норманы айқын аңғартады.

Сонымен, тілдік тұлғаның коммуникативтік сәтсіздікке ұшырау қаупі жиі кездесетін аймақтың бірі негізінен мазмұн межесі этномәдени семантикаға ие тұрақты сөз орамдарымен, яғни фразеологизмдер мен паремологизмдердің мәдени-ұлттық семантикасымен байланысты деуге болады [12].

Ана тілдің өмір сүру ортасы – сол ортада оны қызмет етуіне бөгет болатын нигилистік көзқараспен күресу әлеуметтік лингвистиканың негізгі міндеттері. Оған дәлел ретінде бүгінгі қолданыстағы «*мен ойлаймын*», «*кіруге*

болады ма?» деген секілді узустық құбылыстардың жиілеп кетуі тілімізге әсер тигізуде.

Тілдік жүйе бойынша есептік сан есімдерге қосымша –*ыншы*, –*інші* түрінде жалғанады: *бесінші*, *алтыншы*, *жетінші* т.б. осы сияқты жиырманшы болуға тиісті реттік сан есім дағды бойынша жиырмасыншы түрінде қолданып, норма ретінде танылды.

Қате қолданылатын дағдыға айналған варианттар да тілімізде көп. *Аспаз-аспазы*, *аттестаттау-аттестациялау*, *әскер-әскерлер*, *малшы-мал өсірушілер (шопан)*, *көктайғақ-мұзтайғақ* т.б. Мұндай варианттардың екінші сыңары қате екендігін көрсетеді.

Құтты болсын айтамыз. Нұржан, тырнақалды жинағыңыздың жарық көргеніне құтты болсын айтамыз – орыс тілінің ықпалымен орныққан, артық сөз қолдану салдарынан туындаған стильдік қате. Орыс тілі мен қазақ тіліндегі сөйлем құрылымының өзіндік ерекшелігі бар. Орыс тілінде іс-әрекетке констатация жасалса, қазақ тіліне ондай құрылым жат. Қазақ тіліне жат, өзге тілдің ықпалымен енген құрылымдарға абай болуымыз керек. Дұрысы: *Нұржан, тырнақалды жинағыңыздың жарық көргені құтты болсын!* [10, 224].

Бұл фактілер тілдік норманың өзгермелі, қозғалмалы сипатын көрсетеді [9, 23].

Қорытынды

Бүгінгідей жаһандану заманында өзіміздің түпкі тамырымызға жақындағанымыз жөн. Зерттеуге нысан етіп алған тіліміздің сөз мәдениеті, сөз тазалығы, қолданыс аясындағы ғылыми зерттеулерге тоқталдық. Тіліміздің дәстүрлі жүйесін сақтай отырып, қазіргі коммуникацияда норманың бәсеңдемеуіне жол бермегеніміз абзал. Осы мақсатта тіл мамандарының атқарар жұмысы орасан зор.

Біріншіден, тілдің әрбір қабатындағы сөз байлығы тек тілдің ғана «дүниелігі» емес, ол халықтың ғасырлар бойғы дүниетанымын, ұжымдық тағылым, тәжірибесін, рухани әрі материалдық байлығын танытатын, күллі қоғам мүшелеріне ортақ айрықша мәдени семиотикалық жүйе;

Екіншіден, қазіргі кезде, әсіресе еліміздің егемендікке қол жеткен тұсында, ұлттық тілдің сөздік құрамында күрделі, қауырт өзгерістер болды: сөздік қордың құрылысы айтарлықтай молықты, кейбір сөздер салғырт қорға көшті, қайсыбір сөздер белсенді қолданыла бастады, бірсыпыра сөздің мағынасы көнерді, едәуір көне сөздердің мағынасы қайта жаңғырды.

Зерттеуіміздің мақсатына сәйкес әдеби тіл қазынасындағы сөздердің стильдік мағына реңктерін қарым-қатынастың әртүрлі жағдаятына қарай сөйлеушінің не жазушының таңдап, талғап жұмсауына қажетті ақпаратты жеткізу. Қарым-қатынас жағдаятында сөйлеушінің сөзі сөз мәдениетін, тілдік

нормалардың талғаусыз жұмсала бермейтіндігін айтқымыз келді. Өйткені бір алуан сөз сөйлеу жағдаятында бейтарап болса, қайсыбір сөздер кез келген сөйлеу жағдаятында талғаусыз жұмсала бермейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 **Латишев, Л. К.** Технология перевода : Учеб.пособие для студ. лингв. Вузов и фак. [Мәтін] /Лев Константинович Латышев М. : Издательский центр «Академия». – 2005. – 320 с.

2 **Косериу, Е.** Новое в лингвистике [Мәтін] /ред. В. А. Звегинцев. – Москва : Изд-во иностр. лит. – 1963. – 569 с.

3 **Ожегов, С. И.** Очередные вопросы культуры речи [Мәтін] // Лексикология. Лексикография. Культура речи. – Москва. – 1974. – С. 259–260.

4 **Сыздықова, Р.** Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көп томдық шығармалар жинағы [Мәтін] – Алматы : «Ел-шежіре». – 2014. – 292 б.

5 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык. Энциклопедия [Мәтін]. – Москва : Дрофа. – 1997. – 721 с.

6 **Байтұрсынов, А.** Ақ жол : Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. [Мәтін] – Алматы : Жалын. – 1991. – 464 б.

7 **Жұбанов Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Мәтін] – Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 2010. – 608 б.

8 **Балақаев, М.** Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. [Мәтін] – Алматы : Ғылым. – 1984. – 182 б.

9 **Уәли, Н.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филология ғыл.докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация [Мәтін] //Алматы. – 2007. – 336 б.

10 Сөзтүзер (Қате қолданыстар сөздігі) Ш. Құрманбайұлы, Ж. Жақыпов, Т. Ермакова, О. Жұбаева, Б. Сүйерқұл, Н. Қожабек, А. Әлменбет [Мәтін] – Нұр-Сұлтан, 2021. – 402 б.

11 **Sarsenbay, Zh., Salkynbay, A., Ramazanova, Sh. et al.** (2023) Modern Kazakh Language Trends : Norms and Usus Features. International Journal of Society, Culture & Language, 11(3), 2023 ISSN 2329–2210. – Pp. 188–201. https://www.ijscel.net/article_706711.html

12. **Sadirova, K., & Naurzybaikyzy, G.** (2023). National features of family discourse : A comparison of Kazakh, Russian, and English Languages. International Journal of Society, Culture and Language, 11(1). – Pp. 61–75. <https://doi.org/10.22034/ijscel.2022.563424.2793>

References

- 1 **Latyshev, L. K.** (2005). Translation technology : Studies.manual for students. lingv. Universities and fac. [Text]/Lev Konstantinovich Latyshev M. : Publishing Center «Academy», 320.
- 2 **Koseriu, E.** (1963). New in linguistics /ed. V. A. Zvegintsev. – Moscow : Publishing House of Foreign Lit., 569.
- 3 **Onzhegov, C. I.** (2002). Obvious word cultures [Text]/Lexicology. Lexicography. The cult of words. Moscow, 259–260.
- 4 **Syzykova, R.** (2014). Language norm and its normalization (codification). A collection of multi-volume works. [Text] – Almaty : «El-shezhire», 292.
- 5 **Karaulov, Yu. N.** (1997). Russian language. Encyclopedia. [Text] – Moscow : Bustard, 721.
- 6 **Baitursynov, A.** (1991). Ak Zhol : poems and translations, publ. articles and literary research. [Text] – Almaty : Zhalyyn publ., 464.
- 7 **Zhubanov, K.** (2010). Research on the Kazakh language. [Text] – Almaty, Institute for the development of the state language, 608.
- 8 **Balakaev M.** (1984). Kazakh literary language and its norms. [Text] Almaty : Nauka publ., 182 p.
- 9 **Uali, N.** (2007). Theoretical foundations of Kazakh speech culture. Philological science.dissertation for the degree of Doctor of philosophy [Text]// Almaty, 336 p.
- 10 **Söztüzter** (2021). (Dictionary of erroneous uses). [Text]. Sh. Kurmanbayuly, Zh.Zhakupov, T. Yermekova, O. Zhubaeva, B. Suyarkul, N. Kozhabek, A. Almenbet) – Nur-Sultan, 402 p.
- 11 **Sarsenbay, Zh., Salkynbay A., Ramazanova Sh. et al.** (2023) Modern Kazakh Language Trends : Norms and Usus Features. International Journal of Society, Culture & Language, 11(3), 2023 ISSN 2329–2210. 188–201. https://www.ijscel.net/article_706711.html
12. **Sadirova, K., & Nauryzbaikyzy, G.** (2023). National features of family discourse : A comparison of Kazakh, Russian, and English Languages. International Journal of Society, Culture and Language, 11(1), 61–75. <https://doi.org/10.22034/ijscel.2022.563424.2793>

10.10.22 ж. баспаға түсті.

07.12.23 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

***Ж. А. Сарсенбай¹, А. Б. Салкынбай², Ш. А. Рамазанова³**

^{1,2,3}Казахский национальный университет

имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 10.10.22.

Поступило с исправлениями 07.12.23.

Принято в печать 26.08.24.

КОММУНИКАТИВНАЯ ПРАКТИКА КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ: НОРМА И УЗУС

В статье дается представление о норме и узусе, новой области языкознания как актуальной проблеме социолингвистики. Рассматриваются проблемы нормы и узуса в коммуникативной практике, которые не вошли в кодификационный фонд современного казахского литературного языка, но используются в современном казахском языке. Приводятся примеры, показывающие особенности этого соотношения на разных ярусах языковой структуры. Анализ этих примеров завершается выводом о характере коммуникативного поведения носителя языка, обязанного учитывать все три указанные категории, системные возможности, нормативные ограничения, особенности речевой практики (узуса). Языковая норма имеет разную природу в кодифицированных и некодифицированных подсистемах языка. Под узусом также понимаются «частные» нормы, отличающиеся от нормы литературного языка; в этом смысле говорят об узусах профессиональных (например, узусе научного изложения), узусах социальных групп, узусе обиходного общения и т. п.

Мы не можем однозначно ответить, что расширение сферы применения языка только положительно повлияло на повышение культуры речи и письма на казахском языке. Эта тенденция усугубляет проблемы нормы и узуса в нашем языке. Контроль за соблюдением языковой нормы и анализ уровня культуры речи – задача лингвистов.

Времена информационных технологий и глобализации оказывают влияние и на язык, особенно на язык в коммуникации. Эта тенденция усугубляет проблемы нормы и узуса в языке.

Ключевые слова: система языка, социальная лингвистика, норма, узус, языковая личность, коммуникативная практика, культура, кодификация.

COMMUNICATIVE PRACTICE OF THE KAZAKH LANGUAGE PERSONALITY: NORM AND USAGE

In the article we give an idea of the norm and usage, considered by the new field of linguistics as topical problems of sociolinguistics. We consider the problems of norms and usage in communicative practice, which are not included in the codification fund of the modern Kazakh literary language, but are used in the modern Kazakh language. Examples are given showing the features of this correlation at different tiers of the language structure. The analysis of these examples ends with a conclusion about the nature of the communicative behavior of a native speaker, who is obliged to take into account all three of these categories - system capabilities, normative restrictions, features of speech practice (usus).

We cannot unequivocally answer that the expansion of the scope of the language has only had a positive impact on improving the culture of speech and writing in the Kazakh language. This tendency aggravates the problems of norm and usage in our language. Monitoring compliance with the language norm and analyzing the level of speech culture is the task of linguists.

The times of information technology and globalization have an impact on language, especially on language in communication. This tendency aggravates the problems of norm and usage in the language.

Keywords: language system, norm, usage, social linguistics, linguistic personality, communicative practice, culture, codification.

**R. Zh. Saurbayev¹, A. K. Zhetpisbay²,
A. A. Bolatova³, *F. T. Yerekhanova⁴**

¹Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

²Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

^{3,4}Central Asian Innovation University,

Republic of Kazakhstan, Shymkent.

*e-mail: siliconoasis702@gmail.com

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1419-7361>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3126-5242>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1247-9038>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3344-3839>

SOME COMPARATIVE CONSTRUCTIONS IN THE HISTORICAL CHRONICLES OF SHAKESPEARE

This article examines some comparative constructions in the historical Chronicles of William Shakespeare. The study of the works of the great English playwright William Shakespeare mainly studied his creative activity or considered his comedies and tragedies (Karpova). Thus, it can be stated that Chronicles have remained out of the attention of researchers, in particular, the consideration of the genre in linguistic and stylistic coverage has remained the least studied. In this study, we consider comparative constructions as a means of imagery in Shakespeare's Chronicles in comparison with the modern literary language of the 21st century. The study of comparative constructions in Chronicles made it possible to consider and identify differences in the language of the New England period and modern English of the early 21st century in qualitative and quantitative terms. The analysis carried out in the study of comparative constructions with the functional words like, as and than in the historical chronicles of Shakespeare and their comparison with modern literary texts allow us to make some generalizations about the evolution of the syntax of these constructions of the New English period and the change in the status of these functional words.

Keywords: Historical Chronicles; comparative constructions; figurativeness; Shakespeare, contextual analysis, parallelism, literary, poetry.

Introduction

The choice of Shakespeare's *historical Chronicles* as the object of this study is not accidental, since most often when studying the great playwright's language, his entire work is considered total, or only comedies and tragedies are investigated. Therefore, it is not surprising that *Chronicles* remain the least studied genre, in terms of language and style features. The study of the figurativeness of historical dramas is also significant because being mainly written in the early period of Shakespeare's work (except for «Henry VIII»), they preceded the creation of such masterpieces as «Hamlet», «King Lear» and «Macbeth». In the vast Soviet and foreign Shakespearean, there are no works yet devoted to the comparison of the figurativeness of the *Chronicles* and the tragedies of Shakespeare. Shakespeare's ten historical *Chronicles* contain over 1,500 figurative expressions, more or less evenly distributed in all the plays. Comparisons predominate among figurative expressions (83.7 %); metaphors are represented by a much smaller number (16.3 %). Note that this ratio of comparisons (binomial figurative expressions) and metaphors (monomial figurative expressions) differs significantly from the ratio in Shakespeare's poetic works, where metaphors prevail.

The comparison of various ways of expressing figurative means in Shakespeare and the modern English literary language (XXI century) can provide interesting material for studying the nature of language development in the New England period. Therefore, in this article, the description of the various forms of expression of figurativeness used by Shakespeare is regularly compared with the data of the analysis of similar or identical forms in modern English prose and poetry.

Materials and methods

In Shakespeare's studies – domestic and foreign – there are different principles of the analysis of figurative language. In the works of K. Spurgeon and V. Klemen (1951), the leading principle was the arrangement of semantic types of figurative means in various works of Shakespeare. German researcher M. Luthi carefully traces the development of metaphorical language within the framework of individual dramas [1]. M. M. Morozov in his well-known article makes a subtle analysis of the characters of the actors by referring to the figurativeness that they use in their speech [2].

The study of the figurative means of Shakespeare's language can contribute to solving serious literary problems. In this way, A. Meisener solves the question of Shakespeare's attitude to metaphysical poetry in his polemical article «The Structure of figurative language in Shakespeare's Sonnets.» [3] The problem of

the imagery of language was also considered in the dissertation by E. Lugovskaya on the examples of Shakespeare's Sonnets [4].

The works that contain a linguistic analysis of Shakespeare's figurative expressions are quite few, for example, the dissertation of V. Huebner [5], written at the beginning of the century, and, in part, the monograph of V. Franz «Shakespeare's Grammar» (1900), reprinted later under the title «Shakespeare's Language in verse and prose» belongs to such works (1939) [6]. A. Anikst's research is devoted to the problem of the evolution of Shakespeare's figurative language in his poetic style [7] A number of studies have been devoted to Shakespeare's vocabulary, including the stylistic features of the language, Gilbert [8]; Ivanovsky [9]; Culpeper [10]; Curren-Aqino [11]; Karpova [12]; Temirgazina [13].

The problem of analyzing the stylistically differentiated text of William Shakespeare's *Chronicles* is of fundamental importance both for stylistics and for the linguistics of the text, which operates with its special research methods. Among them stand out:

- 1) the method of considering linguistic means within a given text;
- 2) the semantic-stylistic method;
- 3) the linguistic-stylistic method;
- 4) the comparative-stylistic method;
- 5) the linguistic-statistical methods of analyzing comparative-syntactic constructions.

Working with the texts of the Shakespeare *Chronicle*, we use such traditional research methods as : component analysis, contextual analysis. Component analysis is based on the fact that the units of analysis are parts (elements) of a language unit (nominative-communicative or structural).

Results and Discussion

Comparative constructions with like

Shakespeare's *Chronicles* contains 295 comparative constructions with **like**, which is about 24 % of the total number of comparative constructions. The prevalence of constructions with **like**, thus, in Shakespeare is somewhat lower than in the authors of the twentieth century, who use comparisons with **like** in an average of 52 % of the total number of comparative constructions.

The use of various syntactic structures acting as a comparative phrase introduced by the functional word **like** is given in Table 1. The data on the historical *Chronicles* of Shakespeare are compared with the figures obtained as a result of the analysis of the modern literary text.

It can be seen from the table that the comparative construction, including the non-distributed substantive unit (**like N**), makes up a significant part of the construction with **like**, although it is somewhat inferior to the use of this structure in the texts of the XXI century.

Comparisons of this type are the most transparent and understandable:

(1). *York.*

*Because that I am little, **like** an ape,*

He thinks that you should bear me on your shoulders

(Rich. III, III, I). (2). *Mortimer.*

With silence, nephew, be thou politic:

Strong —fixed is the house of Lancaster;

*And **like a mountain**, not to be removed.*

(1 Henry VI, II, 5).

(3). *Prince.*

Look, whether the withered elder hath not his poll

*clawed **like a parrot**.*

(2 Henry IV, II, 4).

It is indicative of Shakespeare's style is a high percentage of the use of constructions **like AN** (about 46 % versus 31 % in texts of the XXI century. the high usage of a substantive unit with an attribute as the second member of the comparison seems to be related to the general widespread use of epithets in the language of Shakespeare:

(4). *Vernon.*

I saw young Harry, with his beaver on,

His cuisses on his thighs, gallantly arm'd,

*Rise from the ground **like feather'd Mercury**...*

(1 Henry IV, IV, 1).

Very often in Shakespeare, the semantic center of the comparative phrase is precisely the attribute and not the defined word. For example:

(5). *Gardener.*

Go bind thou yon dangling apricocks,

*Which, **like unruly children**, make their sire*

Stoop with oppression of their prodigal weight:

Give some supportance to the bending twigs.

(Rich. II, III, 4).

If comparisons of the type **like N** (with a non-distributed substantive unit) are usually substantive, then there are sometimes predicative semantic relations in attributive constructions, and the comparison becomes more complex situational:

(6). *Richard.*

*A deadly groan, **like life and death's departing**...*

(3 Henry VI, II, 6).

Nearly a third of attributive comparative constructions with **like** in historical Chronicles contain a postpositive attribute expressed by a participial construction or a subordinate determinative sentence:

(7). *Richard.*

How well resembles it the prime of youth,

*Tirimm'd **like a younker prancing to his love**.*

(3 Henry VI, II, 1).

(8). *Gloucester.*

*And I, **like one lost in a thorny wood**,*

That rends the thorns and is rent with the thorns,

Seeking a way and straying from the way;

Not knowing how to find the open air;

But toiling desperately to find it out,

Torment myself to catch the English crown...

(3 Henry VI, III, 2).

About 17 % of comparative constructions with **like** in Chronicles include substantive – prepositional phrases (**like N prep. N**). Such comparisons are often complex and multifaceted since the prepositional phrase itself has the potential ability to express figurativeness (suffice it to recall the famous «the milk of human kindness»). Most often in such constructions, Shakespeare uses the preposition of:

(9). *Charles.*

*Now shine it **like a comet of revenge**,*

A prophet to the fall of all our foes!

(1 Henry VI, III, 2).

The presence of two semantic centers in a prepositional phrase allows for a double correlation of the comparative constructions with the reference part of the phrase. There is a parallelism, which is a rather complex figurative structure since in this case, there is a double correlation. There is a parallelism, which is a rather complex figurative structure, since in this case, the figurativeness is not so much in the comparison of two pairs of objects, as in the use of relations between correlating pairs. Here is an example of such a comparison:

(10). *King Henry.*

I will tell thee in French, which I am sure

*will hang upon my tongue **like a new-married***

***wife about her husband's neck**, hardly to be shook off.*

(Henry V, V, 2).

It is difficult to imagine that such unusual comparisons (French–wife, tongue–husband's neck) could be implemented not in parallelism, but in the usual two-component comparison.

The construction with a non-finite verb form (**like V**) in the Chronicles is marked by an isolated case:

(11). *Fluellen.*

The perdition of the athversary hath been very,

*great: marry, for my part, I think the duke hath
lost never a man but one that is like to be
executed for robbing a church...*

(Henry V, III, 6).

A single case is also represented in the Chronicles by the predicative structure like NV, which grammarians usually recognize as non-normative:

(12). *Warick.*

*'Tis like you would not feast him like a friend,
and 't is well seen he found an enemy.*

(2 Henry VI, III, 2)

It should be noted that in the texts of the XXI century, the constructions **like V** and **like NV** each account for 5% of the total number of uses of turns with like (see Table 1). This indicates the evolution of the syntactic status of the functional word **like** in the New English period: from a lexically weakened adjective in Shakespeare's time to a subordinate conjunction in our days.

The adjectival nature of like in Shakespeare's *Chronicles* is confirmed by the frequent use of the adverb *so*, syntactically related to like, for example:

(13). *Hotspur.*

*And talk so like a waiting—gentlewoman of guns,
and drums, and wounds, God save the mark!*

(1 Henry IV, 1, 3).

Widespread in the Chronicles are phrases with the functional complex **more like—than**, in which like clearly shows the nature of the adjective:

(14). *Queen Margaret.*

*Not all these lords do vex me half so much
As that proud dame, the lord protector's wife:
She sweeps it through the court with troops
of ladies,*

More like an empress than Duke Humphrey's wife.

(2 Henry VI, I, 3).

It is noteworthy that along with the analytical form *more like*, Shakespeare uses the 'synthetic form **liker**: (15). *Constance.*

My bed was ever to thy son as true

As thine was do thy husband; and this boy

Liker in features to his father Geffrey

Than thou and John in manners; being as like

As rain to water, or devil to his dam.

(John, II, 1).

Another confirmation of the adjectival nature of **like** in Shakespeare is the frequent use by the playwright of archaic management with the preposition *to*

(going back to the ancient form of management with the dative case). In total, out of 295 revolutions with **like** noted in the chronicles, in 24 cases (which is about 8 %), control with **to** is observed. Here are some examples:

(16). *King Edward.*

What valiant foemen, like to autumn's com,

Have we mow'd down in tops of all their pridel

(3 Henry VI, V, 7).

(17). *King Henry.*

You are not to be taught

That you have many enemies, that know not

Why they are so, but, like to village curs,

Bark when their fellows do...

(Henry VIII, II, 4).

(18). *Hastings.*

Besides, the king hath wasted all his rods

On late offenders, that he now doth lack

The very instruments of chastisement;

So that his power, like to a fangless lion.

(2 Henry IV, IV, 1).

There are no examples of this type in the literary texts of the XXI century, although similar constructions are found in the poetry of the XIX century, for example:

I see the others far away

As if in fir el it camp they lay,

And I, like to an Indian scout,

Around their part prowled about.

(R. L. Stevenson, *The Land of Story – Books*).

There is reason to believe that already for Shakespeare's era **like to** was an outdated expression since the playwright used it only in poetic passages (apparently for reasons of rhythm); in passages written in prose, Shakespeare never resorts to such an expression.

Comparative constructions with **as**

The *Chronicles* noted 492 comparative constructions introduced by the conjunction **as**. This is about 39 % of the total number of corporate structures. Let us note at the same time that in the texts of the XXI century, the phrases with **as** are used much less often (16 %).

Table 2 shows the results of calculating the use of various syntactic structures as part of the construction introduced in *Chronicles* in comparison with similar data from modern texts.

An unextended substantive unit in the composition of constructions introduced by the conjunction **as** is relatively less common than in construction with **like** (cf. Tables 1 and 2). As a rule, the basis of comparison is explicitly expressed in such comparisons:

(19) *King Richard.*

High-stomach'd are they both and full of ire,

In rage deaf as the sea, hasty as fire.

(Rich. II, I, 1).

(20) *Gloucester.*

Say'st thou me so? What colour is this cloak of?

Simple. Red, master; red as blood.

Gloucester. Why, that's well said. What colour is my gown of?

Simple. Black, forsooth; coal-black as jet.

(2 Henry VI, II, 1).

The constructions with **as**, which include a substantive unit with a definition (**as AN**), have no significant differences from the constructions of the type **like AN** from the point of view of expressing figurativeness. As in **like AN** phrases, a lexically «empty» substantive element is often included in the **as AN** construction, and the attributive part that acts as the carrier of figurativeness, for example:

(21) *Reignier. Salisbury is a desperate homicide;*

He fightetch as one weary of his life...

(1 Henry VI, 1, 2).

Constructions of the **as AN** type with an expanded attribute part are sometimes given in the form of separate replicas, while the comparison as a whole construction appears to be dissected: its first component is contained in the «leading» replica, and the second in the subsequent replica, for example:

(22) *Williams.*

A good old commander and a most kind gentleman:

I pray you, what thinks he of our estate?

King Henry.

Even as men wrecked upon a sand, that look to be washed off the next tide.

(Henry V, IV, 1).

Attention is drawn to the frequent use of the possessive form of nouns in the described construction. In constructions with **like**, the possessive case is much less common. The explanation of this fact should probably be sought in the peculiarities of Shakespeare's versification, in his apparent tendency to the widespread use of alliteration. The sound association of the conjunction **as** with the ending of the

possessive case in many cases predetermined the possible choice between **as** and **like**. Here is a very illustrative example, in our opinion:

(23) *Kin Henry:*

Hide not thy poison with such sugar'd words;

Lay not thy hands on me; forebear, I say:

Their touch affrights me as a serpent's sting.

(2 Henry, VI, III, 2).

The alliteration of 's', available in the last verse, onomatopoeically conveys the hissing of a snake (in the English onomatopoeitic expression — hiss).

It can be assumed that the choice of **like** was also sometimes due to alliteration, for example:

(24) *Reignier:*

The other lords, like lions wanting food,

Do rush upon us at their hungry prey.

(1 Henry VI, 1, 2).

About 3 % of cases among comparative constructions with the conjunction **as** occur in the Chronicles in the constructions of the type **as prep. N** (there are no similar constructions with **like**).

The most common preposition in this phrase is **in**, which acts **in** a variety of meanings, but most often in a local meaning (example 25) and a state meaning (example 26):

(25) *Bastard.*

By heaven, these scroyles of Angiers flout you, kings,

And stand securely on their battlements,

As in a theatre, whence they gape and point

At your industrious scenes and acts of death.

(John, II, 1).

(26) *Buckingham.*

If you refuse it, as in love and zeal,

Loth to depose the child, your brother's son...

(Rich. III, III, 7).

In about 3 % of cases among comparatives, if the first member of the comparison is a prepositional complement, then the preposition is repeated in the construction, before the second member. Such repetition is structurally necessary since with its help correlating elements of the figurative expression are established, for example:

(27) *Boy. And when my uncle told me so, he wept,*

And pitied me, and kindly kiss'd my cheek;

Bade me rely on him as no my father,

And he would love me dearly as his child.

(Rich. III, II, 2).

Conclusion

The analysis of comparative constructions with the functional words **like**, **as** and **then** in the historical *Chronicles* by Shakespeare and the comparison of the texts of the *Chronicles* with modern literary texts, undertaken in this work, allow us to make some generalizations about the evolution of the syntax of these constructions during the New England period and about the change in the status of these functional words.

Thus, constructions with **like** in Shakespeare's *Chronicles* are predominantly substantive, and the word **like** itself has a more expressed adjective character than in the texts of the XXI century. A single use of **like** with a predicative structure (see example 12) is symptomatic in the sense that it indicates the potential for the word **like** to acquire the status of a union. It can be argued that in the New English period, **like** undergoes gradual grammaticalization.

The conjunction **as** during the period under review reveals the opposite trend: if in Shakespeare's language it introduces predicative structures more often and non-predicative structures less often, **then** in the XXI century, on the contrary, it is used more preferentially in simple sentences than in complex sentences. This tendency finds its maximum expression in the use of **as**, as a preposition.

When studying the figurativeness of Shakespeare's language, one should take into account the fact that prosodic factors such as rhythm and alliteration could influence the choice of one or another comparative construction.

References

- 1 **Lüthi, M.** Shakespeare's Romeo. Berlin, 1959.
- 2 **Morozov, M.** Articles about Shakespeare. Moscow : 1964. – 324 p.
- 3 **Mizener, A.** The Structure of Figurative Language in Shakespeare's Sonnets. In : «Discussions of Shakespeare's Sonnets». Boston, 1964.
- 4 **Lugovskaya, E.** The speech structure of the sonnet : Based on the sonnets of V. Shakespeare. Ph.D. theses, 2005.
- 5 **Hübner, W.** Der Vergleich bei Shakspere. Berlin, 1908.
- 6 **Franz, W.** Die Sprache Shakespeare in Vers und Prosa. Halle (Saale), 1939.
- 7 Anikst, A. Evolution of Shakespeare's poetry style. Shakespeare readings, 2001. – 280 p.
- 8 **Gilbert, A.** The Principles and Practice of Criticism (Othello, The Merry Wives, Hamlet). Detroit, 1959.
- 9 **Ivanovsky, I. M.** William Shakespeare. Sonnets. Translated from English. St. Petersburg : Tessa, 2001. – 500 p.

10 **Culpeper, J.** New kind of Dictionary for Shakespeare's plays: An Immodest Proposal. Stylistics and Shakespeare: Transdisciplinary Approaches: 2011. – 58–83p.

11 **Curren-Aqino, D.** The Arden Shakespeare Dictionary Series. Shakespeare's Quarterly. Vol.66. iss.2 : 2015. – 197–208p.

12 **Karpova, O.** 2022. Shakespeare's Linguocultural World as Viewed Lexicographically. Bulletin of the Moscow State Regional University No. 4 : 2022. – 102–111p.

13 **Temirgazina, Z. A.** Poeteme as a Tool for the Analysis of a Lyrical Text in L. A Novikov's Concept of Language as Art. RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics, #13(2): 2022. – 249–261p.

Received 24.05.24.

Received in revised form 25.06.24.

Accepted for publication 26.08.24.

*Р. Ж. Саурбаев¹, А. К. Жетпісбай², А. А. Болатова³, *Ф. Т. Ереханова⁴*

¹Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

²Ә. Марғұлан атындағы Павлодар
педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

^{3,4}Орталық Азия инновациялық университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.
24.05.24 ж. баспаға түсті.

25.06.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ШЕКСПИРДІҢ ТАРИХИ ХРОНИКАЛАРЫНДАҒЫ КЕЙБІР САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰРЫЛЫСТАР

Бұл мақалада Уильям Шекспирдің тарихи шежірелеріндегі кейбір салыстырмалы конструкциялар қарастырылады. Ұлы ағылшын драматургі Уильям Шекспирдің шығармаларын зерттеу негізінен оның шығармашылық қызметін зерттеді немесе оның комедиялары мен трагедияларын қарастырды (Карпова). Осылайша, «Шежірелер» зерттеушілер назарынан тыс қалды, атап айтқанда, лингвистикалық және стилистикалық қамтудағы жанрды қарастыру ең аз зерттелген деп айтуға болады. Біз бұл зерттеуде Шекспир шежірелеріндегі 21 ғасырдағы қазіргі әдеби тілмен салыстыра отырып, салыстырмалы

конструкцияларды бейнелеу құралы ретінде қарастырамыз. Шежірелердегі салыстырмалы конструкцияларды зерттеу 21 ғасырдың басындағы Жаңа Англия кезеңі мен қазіргі ағылшын тіліндегі айырмашылықтарды сапалық және сандық тұрғыдан қарастыруға және анықтауға мүмкіндік берді. Шекспирдің тарихи шежірелеріндегі сияқты және қарағанда сияқты функционалдық сөздермен салыстырмалы конструкцияларды зерттеуде жүргізілген талдау және оларды қазіргі әдеби мәтіндермен салыстыру Жаңа дәуірдегі осы конструкциялардың синтаксисінің эволюциясы туралы кейбір жалпылаулар жасауға мүмкіндік береді. ағылшын кезеңі және осы функционалдық сөздердің күйінің өзгеруі.

Кілтті сөздер: тарихи шежірелер; салыстырмалы конструкциялар; бейнелілік; Шекспир, контекстік талдау, параллелизм, әдебиет, поэзия.

Р. Ж. Саурбаев¹, А. К. Жетписбай², А. А. Болатова³, *Ф. Т. Ереханова⁴

¹Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

²Павлодарский педагогический

университет имени А. Маргулана,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

^{3,4}Центрально-Азиатский

инновационный университет,

Республика Казахстан, г. Шымкент.

Поступило в редакцию 24.05.24.

Поступило с исправлениями 25.06.24.

Принято в печать 26.08.24.

НЕКОТОРЫЕ СРАВНИТЕЛЬНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В ИСТОРИЧЕСКИХ ХРОНИКАХ ШЕКСПИРА

В статье рассматриваются некоторые сравнительные конструкции в исторических хрониках Уильяма Шекспира. При изучении творчества великого английского драматурга Уильяма Шекспира главным образом изучалась его творческая деятельность или рассматривались его комедии и трагедии (Карпова). Таким образом, можно констатировать, что летописи остались вне внимания исследователей, в частности, наименее изученным остался учет жанра в лингвистическом и стилистическом освещении. В данном исследовании мы рассматриваем сравнительные

конструкции как средство образности в шекспировских хрониках в сравнении с современным литературным языком XXI века. Изучение сопоставительных конструкций в Хрониках позволило рассмотреть и выявить различия языка новоанглийского периода и современного английского начала XXI века в качественном и количественном отношении. Анализ, проведенный при изучении сопоставительных конструкций с служебными словами типа, как и чем в исторических хрониках Шекспира и их сопоставлении с современными литературными текстами, позволяет сделать некоторые обобщения об эволюции синтаксиса этих конструкций Нового времени, английский период и изменение статуса этих функциональных слов.

Ключевые слова: исторические хроники; сравнительные конструкции; образность; Шекспир, контекстуальный анализ, параллелизм, литература, поэзия.

<https://doi.org/10.48081/WCDU8052>

***А. Ф. Талипова**

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: asem_talipova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9189-1685>

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Бұл мақала Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің фольклорлық мұрасы туралы және оның шығармашылығы бүгінгі күні қаншалықты деңгейде зерттелгені жөнінде кешенді талдау болып табылады. Қазақ әдебиетінің дамуына, соның ішінде фольклортану ғылымдарының өсіп-өнуіне зор үлес қосқан Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығын жан-жақты зерттеу ісі – бүгінгі күннің өзекті тақырыптарының бірі болып табылады.

Белгілі ғалымдар мен әдебиеттанушылар оның қазақ тілі мен әдебиеті және мәдениетіне қосқан үлесін тереңірек түсіну және бағалау үшін Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбектерін зерттеумен айналысты. Осындай зерттеушілердің қатарында тіл мен әдебиет, тарих және философия, психология мен педагогика, этнография, мәдениеттану салаларындағы ғылым докторларын, фольклортанушы-ғалымдарды атауға болады, олардың жұмыстары Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығы және оның Қазақстан тарихы мен мәдениетіндегі ролі туралы түсінігімізді кеңейтуге көмектеседі.

Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығына, фольклорға қатысты жазылған түрлі зерттеу жұмыстарын сараптай отырып, ақынның мол мұрасын қаншалықты деңгейде зерттелгенін қарастыру, сонымен бірге Мәшһүр Жүсіп мұраларының қай саласында әлі де толық талдау жасалмағанын айқындау, ашып көрсету мақаланың мақсатына жатқызылады.

Кілтті сөздер: Мәшһүр Жүсіп, фольклор, мәдени мұра, Мәшһүртану, зерттелу тарихы.

Кіріспе

Мәшһүр Жүсіп Көпеев қазақ халқының фольклорлық шығармалары мен поэзиясының қажымас жинаушысы және зерттеушісі ретінде танымал, шығармашылық мұрасы өте бай. XIX–XX ғасырлар тоғысындағы күрделі және шым-шытырық кезең дәуірінде ақын қазақ халқының сана-сезімін оятуға және бостандық пен тәуелсіздікке қол жеткізуге әрекеттер жасады. Ақын – өмір бойы ғылым-білім арқылы ұлтының санасын оятуға ұмтылып, тура жолды нұсқай білген ғұлама жанның бірі. Ол XX ғ. басындағы қазақ әдебиетінің әртүрлі саласында, ауызша және жазбаша поэзияның ең жақсы дәстүрлерін жалғастырушы ретінде қалдырған мол мұраларымен қазақ әдебиеті тарихының аталған кезеңінен ерекше орын алады, өз мұраларында жарық пен ақылдың, білім мен ағартушылықтың өз заманының озық идеяларын енгізді. Сол дәуірдің қиын-қыстау кезеңінде өмір сүріп, Кеңес үкіметі тарапынан әділетсіздікке ұшыраған Мәшһүр Жүсіп Көпеев еңбектері бүгінгі күнге дейін жеткен деп айтуға болады. Еліміз егемендікке қол жеткізгеннен кейін, біртуар тұлғаның есімі тарихтан лайықты орын алып, жарық жұлдыздай жарқырай түсті. Оның бұрын-соңды болмаған өмірлік биігінің беймәлім беттері енді ашылып, көп жылдар бойы тиым салынған мұраларын өз халқымен қайта қауышуға мүмкіндік туды. Осы орайда көп еңбек еткен, Мәшһүртануға атсалысқан, ақынның өмірі мен шығармашылығын жинап, артында қалған фольклорлық еңбектерін топтастырып және зерттеп, бүгінгі күннің ұрпақтарына оның туындыларының сақталып жетуіне атсалысқан тұлғалардың еңбектерін қарастыру қажет.

Материалдар және әдістері

Қазақ әдебиеттану ғылымында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларының алар орны ерекше. Мақаланы жазу барысында көптеген отандық ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, теориялық материалдарды жинақтау, еңбектерді талдау, саралау, сараптау мен пікірлерді қорыту әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Мәшһүр Жүсіп Көпеев XX ғасырдың басында өзінің баға жетпес мол мұраларымен қазақ әдебиет тарихында ерекше орын алады. Ақынның шығармашылық мұрасы – барлық түркі тілдес халықтардың әдебиеті үшін рухани байлық. Оның шығармалары халықты жақсылыққа, шындыққа, парасаттылыққа шақырады, олар ұлттық сананы оятуға бағытталған. Мәшһүр Жүсіп Көпеев өз заманының көрнекті тұлғасы, рухани көшбасшысы болған, терең ілімнің тасымалдаушысы. Бірақ, өкінішке орай, Кеңес үкіметі кезеңінде ағартушы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің еңбектеріне тыйым салынып отырылды. Ақын өз шығармашылығында көптеген діни нышандарды пайдаланғаны

үшін, оның шығармаларын дінді насихаттау деп қабылдаған кеңестік жүйе оны ұзақ ғасырлар бойы үндемеу арқылы рухани өлім жазасына кесті. Шығармаларының қырық пайызының із-түссіз жоғалып кеткенін өкінішпен айтқанның өзінде, акын, ойшыл, тарихшы, этнограф, аудармашы, шығыстанушы, қазақтың ауызекі халық шығармашылығын жинақтаушының шығармашылық мұрасының жан-жақтылығы әлі күнге дейін таңғалдырады. Тек Тәуелсіздік жылдары ғана еліміздің мәдени кеңістігіне қазақ халқының әйгілі ағартушының мұрасын зерттеуге және қайтаруға мүмкіндік берді.

Артына мол мұра, өшпес із қалдырған Мәшһүр Жүсіп шығармашылығын зерттеу мәселесі бүгінгі күні екпінді темппен жүруде. Бірақ, соған қарамастан көптеген ғалымдар, зерттеушілер мен әдебиеттанушылар Мәшһүр Жүсіп шығармашылығы жайлы өз еңбектерінде аз-мұз тоқтағандары болмаса, арнайы зерттеу нысанына айналдырып, толық түрде зерделеу ісі бұл салада аз десек, артық айтпаған боламыз. Осыған қатысты, бұл мақалада біз Мәшһүр Жүсіп Көпеев мұраларының зерттелу жайы, оның шығармашылығына қатысты айтылған әртүрлі ой-пікірлер, көзқарастар туралы және ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы алатын орнын айқындау мәселесіне біраз шолу жасадық.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің аты Кеңес дәуірі кезінде айтылмай, айтылған күннің өзінде қысқа ғана шолу жасалып отырылған. Кең көлемде зерделеніп талқыланып, жан-жақты бағасын ала-алмағандығы баршаға мәлім. Бұған басты себеп–патшалық Ресей саясаты. Мәшһүр Жүсіптің табиғи ақындық дарыны, туған халқының тарихы мен мәдениетін керемет білу, аналитикалық ойлаудың ерекше қабілеттері оған сол кезеңде болып жатқан оқиғалар мен қоғамдық құбылыстардың мәнін тереңірек және анық түсінуге мүмкіндік берді. Бірінші революция оған үлкен әсер қалдырып, сол кезде туған елінде болып жатқан оқиғаларға жанашырлықпен қарап, осыған қатысты өзінің «Қанды жексенбі» өлеңін жазып шығарады. Бірақ, өкінішке орай, жергілікті билік бұл өлеңді шығаруға тыйым салады. Өз өлеңдерінде сол кездегі заман шындығын, патша отаршылдығын әшкерелеп, сынап отырған. Әсіресе, ақынның «Сарыарқаның кімдікі екендігі» атты туындысында Ресей империясының басқыншылық саясаты, қазақ халқыны өз жер-суынан айырылып, патшаның отаршылдық талауына түскенін мейлінше айқындап жазады.

- Айырылған біздің қазақ Есілінен,
Өзінің болған емес кесірінен.
Жер-мүлкі шаруаның қызықты еді.
Қойнында құшақтаған жесірінен.
Адасып осы күнде қазақ қалды
Бұрынғы ата-баба рәсімінен.

Жылқыға керек жерге егін салып,
Жер жыртып, мұжық қалмас кәсібінен.
Жайлауы баратұғын тарылған соң,
Айырылды мал да, жан да несібінен.
Мұжықтың кесірінен қыс көбейіп,
Кеміді төрт түлік мал өсімінен.
Зынданда не шаһбаздар нақақ жатыр,
Ұлықтың қылған зорлық кесімінен.
Айырылды біздің қазақ Нұрасынан,
Атаның мекен салған мұрасынан.
Законды жылқышы мен қойшы білді

Үйреніп мал қамайтын қорасынан [1, 276-б.], - деген өлең жолдарынан патшаның қыспағында күн кешкен бейбіт халықты оянуға жар салып, жер-су өздерінікі екенін, сол үшін жерді қорғауға қарсы тұруларына ұран тастайды. Халықты өнерге, өсіп жетілуге, өркениетті ел болуға шақырды.

Бар мақсаты қазақтың көзін ашып, көкірегін ояту еді. Осы себепті, жоғарыда жазғанымыздай, сол кезде де, Кеңес дәуірі кезінде де Мәшһүр Жүсіп аты ұмытылып қана қоймай, оның туындылары мақсатты түрде жойылды. Тек жиырмасыншы ғасырдың бел ортасынан былай қарай ақынның есімі халқына қайта оралып, оның шығармашылығы кең аяда зерттеліне бастады, сонымен қатар оқулықтарға енгізіліп оқытыла бастады. Ұзақ жылдар бойы қазақ әдебиеттану саласында жабық күйінде келген ақын шығармашылығы жайында ауқымды ғылыми зерттеулер жүргізуге мүмкіндік туды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығын кімдер бастап зерттеді деген сұрақтарға тоқталғанда, акын туралы және оның өмірі туралы өз мақаласында алғашқылардың бірі болып көрсетіп кеткен археолог, этнограф, тарихшы Әлкей Марғұлан екенін атап өткіміз келеді. 1940 ж. «Қазақ әдебиеті» газетінің № 2 санына Ә. Марғұлан «Мәшһүр Жүсіп» мақаласында Мәшһүрдің шыққан тегі, өскен ортасы, шығармашылығы туралы мағлұмат береді [2, 12-б.]. Мұнда Әлкей Марғұлан: «Мәшһүр ақындықтан басқа ғалым адам. Күншығыс, араб, парсы халқының тарихын, фәлсафасын жақсы білген. Химия, физика, астрономия ғылымдарынан хабары болған. Мәшһүрдің бұл сияқты терең ғылымдармен танысуына көз болған, көбінесе Әбу Әли Сина, Әл-Фараби сияқты орта ғасырдағы Бұқара ғалымдарының шығармалары және араб, фарсы, түрік кітаптарын көп оқыған. Мәшһүр Жүсіп жинаған тарих, әдебиет материалдары өте бағалы», - деді [3, 239-б.].

Сондай-ақ, қазақ әдебиетін орыс оқырманына танытқан тұңғыш әдеби сыншылардың бірі, публицист Смағұл Сәдуақасов та Мәшһүр

Жүсіпті өз мақаласында жазып, ғылыми тұрғыда талдап көрсеткен. Ол 1919 жылы «Трудовая Сибирь» журналында шыққан «Киргизская литература» очеркінде қазақ әдебиетінің хал-ахуалы мен даму жолдарын – ауызша халық шығармашылығынан бастап жазба шығармалардың пайда болуына дейін жан-жақты суреттейді. Смағұл Садуақасовтың айтуынша, қазақ әдебиетінің жазбаша дәуірі 19-шы ғасырдың екінші жартысынан басталады, бірақ ауызша әдебиет те сонымен бірге қаптарласып өмір сүре береді деді. Жазба әдебиеттің негізін қалаушылар Мәшһүр Жүсіп Көпеев болды, оны жұрттың бәрі «атақты» деп атады, ал кейінірек Абай Құнанбаев болды [4, 57-б.]. Мәшһүр Жүсіпті қазақ әдебиетінің соны беті – халықтық бағыттың іргетасын қалаған тұлға деп есептейді. Осылайша, Мәшһүр атамизды көзі тірісінде алғаш рет бағаланған мақала деп айтуға болады.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің өз өмір сүрген дәуірінде баспа бетін көрген, газет-журналдарда басылып шыққан, фольклор мұраларын жинап таратқан еңбектерімен қазақ еліне аты кең жайылып, зор құрметке, үлкен бағалауға ие болғандығы XX ғ. басындағы жазылған түрлі ақын хақындағы пікірлер растай түспек. Атап айтсақ, өз еңбегінде Мәшһүр туралы көптеген жылы пікірлер білдіріп, еңбектеріне (сол кезде жарияланған) сын айтып, өзінің көзқарасын білдірген және оның шығармашылығын зерттеген ғалым, әдебиетші, профессор Бейсембай Кенжебаев болды. Ол «Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары» атты еңбегінде Мәшһүр Жүсіпті 1907 жылы қазанда жарық көрген үш кітабына бөлек сілтеме жасай отырып, ағартушылық-демократиялық бағыттағы ақындардың бірі ретінде қарастырады. Ғалым ақынның шығармаларында өз кезеңіне қатысты мәселелерді көтеруді, атап айтқанда, ел ішіндегі келеңсіз әрекеттерді, би-болыстарды, патша өкіметінің шенеуніктерін сынауды, халықтың оянуға, өнерге, мәдениетке, оқуға және іргелі ел болуға шақыруын жоғары бағалайды. Халықтың берекесін кетіретін озбырлармен үнемі күресте болып, өз шығармашылығында осы тақырыптарды көтерген ақын туралы профессор Б. Кенжебаев: «Мәшһүр шығармашылығының көпшілігінде заман жайын айтады, қазақтың жаман мінездерін, қазақ арасындағы феодализм қалдығын, би-болыстарды, патша үкіметінің чиновниктерін сынайды» [5, 63-б.], - деп осы мәселе бойынша өз пікірін білдірді.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевті зерттеу жағын қарастырғанда тек қана әдебиеттанушылар мен фольклористер ғана емес, солардың қатарында белгілі тарихшылар да жүрген. Бұл жерде олар ақынның шығармашылық мұраларын емес, сол кезеңдегі өмір сүрген тарихи тұлғаның өз дәуірінің әлеуметтік, экономикалық, саяси, діни және мәдени өмірінің көптеген мәселелеріне қатысты көзқарастарын білдіріп отырған. Қиын-қыстау кезеңде өмір сүрген ақын мұраларына көлеңке түсіріп, оны «діншіл»,

«панисламист», діни-мистикалық ағымның өкілі деп саналып, бір жеке басына сан алуан айып тағылып отырған. Ресей империясына бодандықта, отаршылдықта жүрмесін деген оймен қазақ халқы үшін ислам дінінің ерекше мәдени және рухани қорғаушы екендігін айтқан Мәшһүрді сол кезеңде сынаған ғалымдар да болды. Бұл мәселе, өкінішке орай, Мәшһүр атамиз көтерген ислам құндылықтарын бұрыс түрде көрсеткен кітап жүзінде де, ғылыми зерттеу мақалары ішінде де жазылған. Соның бірі тарихшы К. Б. Бейсембиевтің «Идейно-политические течения в Казахстане конца XIX-начала XX века» атты монографиясында [6, 241-б.] «Копеев в целом стоял на позициях религиозного мировоззрения, но в его сочинениях немало и реалистичных высказываний, содержащих истину и имевших для своей эпохи прогрессивное течение», - дей отырып Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы дінге, исламға қатысты ой-пікірлерін қатты сынға алып жазған. Әрине, бұл сол Кеңес үкіметі кезіндегі қалыптасқан дінге деген теріс көзқарастың әсері. Бірақ соған қарамастан шынайы халықтық шығармалар тудырған ақын есімі қай кезде де халық жадында болды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өмірбаяны, оның шығармашылық жолы мен туындылары туралы көлемді түрде жазылған мақалалардың бірі 1988 жылы жарық көрген «Қазақ фольклористикасының тарихы» атты еңбектерде фольклортанушы ғалым З. Сейтжанов 36 бетті қамтитын мақаласында толықтай тоқтап талдау жасады. Ғалымның айтуынша, Мәшһүр Жүсіп - халық тарихын түсіну үшін халық ауыз әдебиетінің қандай мән-маңызы бар екенін жете түсініп, дұрыс баға берген кісі. Мақалада Мәшһүрдің фольклор үлгілерін жазып алғанда ескі сөздердің қалпын бұзбай жазып алуды мақсат етіп, тіпті әзіл-қалжың сөздердің өзі қалай айтылса, сол қалпында бұзбай қағазға түсіріп отырғандығы және оның жинаған мұралары табиғи көне түрін мол сақталғандығымен ерекшеленетіндігі сөз етіледі. Дегенмен де, автор сол кезеңдегі фольклортану ғылымының кемелденіп толыспағандығы, зерттеу жүргізу жолдары жаңа ғана анықталып келе жатқанына байланысты Мәшһүр Жүсіптің фольклорлық үлгілерді жинауда әдеби мұраны талғап, таңдап, идеялық мазмұны терең, нағыз халықтық шығармаларды ғана саралап-сұрыптап жинаған деп үзілді-кесілді айтуға болмайтындығын айтып өтеді [7, 365-б.]. Бірақ осының барлығы халық ауыз әдебиетінің қыруар мұрасын жинап, сақтап, рет-ретімен қағаз жүзіне жазып айналысудағы ұлы адамның еңбегі сол кезең үшін де, қазіргі кезең үшін де бағалы да игілікті іс деп білу қажет.

Жоғарыда айтып өткендей, Мәшһүр Жүсіп еңбектерін әдебиет, тарих пен философия салаларының аясында қарастырып жатқан зерттеушілерге қоса, біздің жеріміздің әйгілі өлкетанушысы Ю. Г. Попов Мәшһүр Жүсіп мұраларын зерттеуге өз үлесін қосқан. «Многранный талант Машхур-Жусупа

Копеева» атты еңбегінде ақын шығармаларының қай жылы жазылып, қандай журнал-газеттерде шыққаны жөнінде мәлімет берген. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев сол кездегі газеттерге түрлі тақырыптағы хат-хабарлар жазып және солардың ішінде дала тұрғындарының білім беру мәселесіне көп көңіл бөлгенін және қазақ даласында сауаттылықтың таралуы молдалардың қызметімен байланыстырғанын айтып өтеді [8, 508-б.]. Мәшһүр Жүсіп шығармашылығын тағы бір жаңа көзқараспен қарастырған Павлодар өңірінің ақыны, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі Виктор Семерьянов «Вершина Машхура» поэмасында сол кезеңде Мәшһүрді мазалаған барлық мәселелер және оның тағдырының маңыздылығы туралы жазады. Мәшһүр өлеңдерінде кездесетін махаббат, мейірімділік, ақыл, ар-намыс, патриотизм, ар-ождан сияқты мәңгілік және тұрақты ұғымдар да ақын поэмасынан да көруге болады.

Всю жизнь он мечтал о свободе
Казахских родов и племен.
Машхур свои долги годы
Был этой мечтой окрылен.
И эта мечта не стихала,

Какое бы время не будь... [9, 32-б.] деген жолдардан-ақ Мәшһүрдің өз дәуірінде қазақ халқының көрші Ресей мемлекет ықпалынан қалай зардап шеккенін көріп, халық еркін болады деп армандаған ақынның тұлғалық бейнесі, оның асылдылығы мен тектілігі айқын ашылады.

Ақынды тану барысында Мәшһүрдің ақындығы, поэзиясының тұлғалық қасиеттері, ақынның тұлғасы жайында құнды деректерді М. Әуезовтің, С. Мұқановтың, Ә. Жиреншиннің, Ы. Дүйсенбаевтың, М. Бөжеевтің, Д. Әбіловтің тағы өзге де ғалымдарымыздың еңбегінен табамыз. Мәшһүртану саласына айрықша үлес қосып келе жатқан М. Бөжеевтің зерттеулері ақынның өмірі мен шығармаларын танытуда өзіндік биік бір белес. Ғалымның ақын жайлы «Мәшһүр Жүсіп мұралары хақында», «Замана кейіпкерлері» тағы сол сияқты жаңалыққа толы ғылыми мақалалары жарық көріп, Мәшһүртану ғылымын дамытуға өз үлесін қосты.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін дархан даланың ұлы тұлғасы Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығын зерттеу мен насихаттау кең ауқымға ие болды. Қазақстандық ғалымдар мәшһүртану тарихында ұлы кемеңгер Мәшһүр Жүсіптің энциклопедиялық шығармашылығының әртүрлі қырларын қарастырды. Осы көпжылдық ғылыми қызметтің нәтижелері Мәшһүрдің қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген туындылар, іргелі монографиялар, түрлі ғылыми мақалалар түрінде ғана емес, сонымен қатар бірқатар ғылым салаларында кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалып, ол туралы ғылыми еңбектер жарық көрді. Соның ішінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығын алғашқылардың бірі болып зерттеген,

оның еңбектерінің өзіндік ерекшеліктерін айқындап, көркемдік жақтары мен идеялық-тақырыптық арналарды ашып көрсеткен ғалымдардың бірі Сейфитден Назымбекұлы Сүтжанов. Ғалым «Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің әдеби мұрасы» [10] атты диссертациясында сол кездегі өмір сүрген қазақ елінің тұрмыс-тіршілігі мен саяси-әлеуметтік жағдайы және осының барлығы Мәшһүр бабамыздың шығармашылығына қалай әсер еткендігі талданылды. Сол аумалы-төкпелі заман кезінде болған жағдаяттар Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің туындыларында айрықша орын алынғаны жөнінде сөз етіледі. Бұл еңбекте қаламгердің поэтикалық шығармаларының тақырыптық алуан түрлілігін, жанрлық ерекшелігін, көркемдік ерекшеліктерін ашып, сол арқылы ақынның қазақ әдебиетінің дамуына қосқан үлесін айқындайды. Мәшһүр Жүсіп шығармашылығын тұтас қамтып, толық әрі жан-жақты терең талдауға талпыныс жасалған кандидаттық диссертация дәрежесіндегі күрделі еңбектердің бірі болып табылады. Ғалымның Мәшһүртануға қосқан үлесі зор деп айтсақ қате болмас, себебі 2001 жылы шыққан «Мәшһүр мұрасы» атты оқу құралы, одан кейін жарияланған «Мәшһүртану курсы. Дәрістер жинағы» оқу құралы ақын шығармашылығын зерттеуде өлшеусіз қызмет атқарды деп айтуға толық мүмкіндік береді.

Бұдан басқа қорғалған жұмыстардың ішінен 2002 жылы қорғалған Б. Бейсеновтің «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының әлеуметтік философиясы» атты кандидаттық диссертациясын атап өтуге болады. Бұл ретте айта кеткен жөн, Тәуелсіздігімізді алғаннан кейін Мәшһүр Жүсіптің діни көзқарасына және оның өмірі мен шығармашылығындағы діни дүниетаным мәселелері туралы жазылған кешенді еңбектер мен зерттелінген талдаулар жарық көрді. Міне, осы философиялық тұрғыда біршама ғалымдардың еңбектенгені мәлім. Ойшыл ақынның дінтанушы, рухани ағартушы философ болып табылатын алып тұлғаның күллі бітім болмысын қамтып, ғылыми тұрғыда талдап, таратып, арнайы зерттеу еңбектер жазған ғалымдар С. Нұрмұратов пен Б. Сатершиновті айта кетуді жөн көрдік. «Ұлы тұлғалары» кітаптар сериясы аясында «Мәшһүр Жүсіп Көпеев» атты еңбекті құрастыруға бірігіп, тікелей атсалысты. Сондай-ақ, олар өздерінің «Мәшһүр Жүсіп Көпеев дүниетанымының ерекшеліктері» атты еңбегінде оның діншілдігі ерекше сипатта, яғни, ол догмалық деңгейде қалып қоймаған, үнемі шығармашылық ізденістегі, ғылым мен жаңашыл білімнің жетістерін ескеретін ойшыл философ екенін атап өтеді. Ол ғылымның, ғылыми танымның, психологиялық ұғымдардың қоғамдағы маңызын жете түсінеді және олардың әрқайсысына өзіндік ғылыми сипаттама беріп отырады. Сөйтіп, замандастарын жасампаздыққа, шығармашылыққа қарай үгіттейді, өзінің нағыз ағартушы екенін білдіреді [11, 5-б.].

2005 жылы қорғалған А. Тұрышевтың «Мәшһүр Жүсіп шығармалары лексикасының этно-мәдени негіздері» [12] докторлық диссертациясын да айта кетуді жөн көрдік, осы докторлық жұмыстың нәтижесі бойынша бірнеше монографиялар жарық көрді. Жалпы айтқанда, бұл докторлық диссертация – Мәшһүр Жүсіптің тілі жағынан зерттелінген қомақты жұмыс. Осы еңбекте ақынның тіл байлығы кең, яғни, ол байырғы, ескі сөздерді (историзм, архаизм) көп қолданғанын, әсіресе, салт-тұрмысқа, егін шаруашылығы, мал шаруашылығы, үй-жиһаз, киім-кешек, аңшылыққа, киіз үйге қатысты, адам дүниеге келгеннен, өткенге дейінгі кезеңдегі қолданылған сөздер туралы зерттеу жүргізілген. Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің тілінің зерттелуімен қоса, жанрлық-стильдік ерекшеліктеріне тоқтап аналитикалық талдау жасалынған ғалым М. Н. Баратованың «Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық стильдік ерекшеліктері» атты кандидаттық диссертациясы Мәшһүртану ғылымына елеулі үлес қосқан жұмыстардың бірі болды. Теориялық тұрғыдан Мәшһүр Жүсіптің шығармаларының жеке стилі, өлеңдердің көркемдік мәнерлілігі, олардың қазақ поэзиясындағы орны негізделген. Ғалым ақын өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшеліктерін саралай отырып, Мәшһүр шығармашылығындағы дәстүр тағылымы, дәстүр сабақтастығын жан-жақты айқындап ашып көрсетті. Осы орайда қазақ әдебиетін әлем әдебиеті даму тұрғысынан қарастырып, дәстүр сабақтастығын, өзектестігін ашу үшін де, жекелеген ақындарға, атап айтқанда, артына мол мұра қалдырған Мәшһүр Жүсіпке кеңірек көңіл бөлу қажеттігі туғаны сөз болады [13, 4-б.]. Жалпы айтқанда, Мәшһүр Жүсіп шығармаларының көркемдік тарапы, ақынның тілі - әлі зерттеуін күтіп тұрған мәселелердің бірі.

Мәшһүр Жүсіп мұралары туралы сөз қозғайтын болсақ, артында қалған мол мұралардың ішінде әлеумет мәселесіне арналған неше алуан шығармалар, ұзақ оқиғалы хикаялар, айтыстар, шежірелер, тарихи материалдар, фольклор үлгілері бар, [14, 168-б.] оны былай қойғанда, араб, парсы және шағатай тілдеріндегі көшірмелерінің өзі бір үлкен жұмысты қажет ететін дүние. Ендігі кезекте ақын мұраларын зерттеп, мәртебесін көтеруде және оның шығармашылығының қанатын кең жайып кемелденуіне сүбелі үлес қосқан ақын ұрпақтарының еңбектерін ерекше атап өту керек. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының 20 томдық мұрасын жарыққа шығару үшін аянбай еңбек еткен Қуандық Мәшһүр Жүсіптің зерттеу еңбектері бір төбе болса, шөберелері Г. Қ. Жүсіпова «Мәшһүр Жүсіп дастандары» және Н. Қ. Жүсіпов «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының фольклорлық еңбегі», 2001 жылы Е. Қ. Жүсіпов «Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы әдеби дәстүр» тақырыбындағы кандидаттық диссертацияларын қорғап, қомақты, сапалы еңбектер жазды. Ұлы ақынның ұрпақтары мен мұрагерлері Мәшһүр Жүсіптің әдеби мектебінің идеялары мен стилін дамытуды жалғастырды. Олар өз

шығармаларында Мәшһүрдің рухы мен эстетикасын өз халқына жеткізе алды, ақынның шығармашылығына енген идеялар мен тақырыптарды дамытты. Ұрпақтарының ұйытқы болуымен халықаралық деңгейдегі жыл сайынғы «Мәшһүр Жүсіп оқулары» конференциясы ұйымдастырылып, Мәшһүр Жүсіп феноменін республикалық дәрежеде таныта бастады.

Дархан даланың ұлы ғұламасы Мәшһүр Жүсіп тек өлең жазумен ғана шектелмей, сонымен қатар ауыз әдебиеті үлгілерін көптеп жинаушылардың бірегейі. Мәшһүр Жүсіп жинаған фольклор үлгілері – қазақ әдебиетінің бай, мол, сарқылмас қазынасы. Осы орайда жазылған фольклорист ғалым Н. Қ. Жүсіповтің «Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы фольклорист» атты іргелі монографиясында [15, 111-б.] Мәшһүр Жүсіптің фольклористика саласындағы еңбектерінің арнайы қарастырылмай келгендігін сөз етіп, осы тарапта жан-жақты зерттеу жүргізді. Бұл еңбекте Мәшһүр Жүсіптің жинаушылық әдістері, қалай жариялағаны, басқа фольклорист ғалымдардан фольклор жинау ерекшелігі талданды. Фольклор мен әдебиет үлгілерін көп мөлшерде жинауы жән оның біразын өзі көзі тірісінде баспа бетінде түрлі түсініктемелер бере отырып жариялауы - бәрі Мәшһүр Жүсіптің фольклор саласындағы еңбектерінің сан қырлы, ауқымды екенін дәлелдейді.

Ақынның жинаған фольклорлық мұрасы жөнінде бірнеше ғылыми жұмыстар жазылса да, әлі толық зерттелінді дей алмаймыз. Себебі қалдырған мұрасының қамтитын тақырып аумағы өте кең, жанрлық сипаты күрделі, көркемдік ерекшеліктерге бай, шығыс түркі әдебиетімен терең үндестігі, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудағы қызметі, шығармаларының негізгі идеясы, шығармашылығының зерттелуі көп жылдық қажырлы еңбекті талап етеді. Осынау мол мұра иесінің бүгінгі ғылыми жұмысымызға арқау болған туындысы үлкен еңбектің бір тамшысы іспеттес.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, мынадай пайымға келдік. Ресей империясы мен Кеңес үкіметі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығына қаншама қысым көрсетіп, тарихтан өшіруге неше түрлі айла-шара қолданса да, ақын мұрасы өз оқырманымен табысуда. Сондай қиын заманды бастан кешірген ақын шығармашылығын зерттеу, зерделеу бір мезгіл толастаған емес. Мәшһүр жайлы жазылған құнды зерттеулер мен түрлі ғылыми еңбектер өте көп. Көптеген ғалымдар оның еңбектерін әр қырынан қарастырып, кейбіреулері оның еңбегін педагогикалық аспекті жағынан талдап, басқалары оның шығармаларынан діни дүниетаным жағын зерделеді, тіл мен әдебиет саласында Мәшһүр Жүсіптің мұраларын ғылыми тұрғыда талдап, таратып, тарқатып, бейнелеп беретін арнайы зерттеу еңбектер жазылды. Бірақ соған қарамастан ақынның шығармашылығы шынымен айсберг тәрізді, қай қырынан алып қарасаң да, қанша зерттесең де айтылмаған

жерлері өте көп. Біз осы жұмысымызда Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығы бойынша барлық салада кімдер қарастырғанын қысқаша ғылыми шолу жасап, өзіміздің кейбір қорытындымызды жасауға тырыстық. Сонымен, Мәшһүр Жүсіп шығармаларын көптеген ғалымдар қарастырғанымен, оның еңбектерінде фольклорлық дәстүр туралы аз қарастырылғандықтан, бұл бағытта тереңірек назар аударуға тұрарлық мәселе деп есептейміз. Осы уақытқа дейін жазылған бар зерттеулерді талдап, саралап Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармашылығындағы фольклорлық дәстүр саласы зерттеуді қажет ететін үлкен дүние деп айтуға болады. Халық ауыз әдебиеті мен Мәшһүр шығармашылығының өзара байланысын зерттеу жағы әлі де болса толықтай ашылмаған тарихи сыр десек қателеспейміз және бұл өз алдына жеке зерттеу тақырыбы бола алатын ойымызды алға тартуды жөн деп таптық.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Көпейұлы, М.** Мәшһүр-Жүсіп Шығармалары. [Текст]. 8 том. Павлодар. – 2006 жыл, 276 б.
- 2 **Әміренов, Ә. Д.** «XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ» [Текст]. – Оқу құралы. Павлодар. – 2016. – 12 б.
- 3 **Махсат Алпысбес.** Мәшһүр Ғұламаның тарихнамалық ой мұрасы [Текст] // – 239 б.
- 4 **Муканова, Г. К.** Публицистика Смагула Садвокасова. Монография. [Текст]. Алматы. – 2013 – 57 б.
- 5 **Кенжебаев, Б.** XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. [Текст]. – Алматы, 1976 – 63 б.
- 6 **Бейсембиев, К. Б.** Идеино-политические течения в Казахстане конца XIX – начала XX века. [Текст]. Академия наук КазССР; Алма-Ата : АН КазССР. – 1961 – 241 б.
- 7 **Бердібаев, Р.** Қазақ фольклористикасының тарихы. [Текст]. Алматы : Ғылым. – 1988. – 365 б.
- 8 **Попов, Ю. Г.** Многогранный талант Машхур-Жусупа Копеева. [Текст] // Лавровский сборник. Материалы XXXIV и XXXV среднеазиатско-кавказских чтений 2010–2011 гг. Этнология, история, археология, культурология СПб. : МАЭ РАН. – 2009. – С. 508.
- 9 **Семерьянов, Виктор** «Вершина Машхура» [Текст] // Павлодар. – 2005 – 32 б.
- 10 **Сүтжанов, С. Н.** «Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің әдеби мұрасы» [Текст] // Филол. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған дис. авторефераты. – Алматы. – 1994.

11 **Нұрмұратов, Серік.** Сатершинов Бақытжан. «Мәшһүр Жүсіп Көпеев дүниетанымының ерекшеліктері» [Текст] // Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Хабарлары – Алматы. – 2013. – Б. 5.

12 **Тұрышев, А. Қ.** Мәшһүр Жүсіп шығармалары лексикасының этномәдени негіздері : Филол. ғыл. док. дисс. авторефераты. [Текст] // – Алматы. – 2005.

13 **Баратова, М. Н.** Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі Филол.ғыл.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған дис. авторефераты. [Текст] // – Астана. – 2006. – 4 б.

14 **Бөжеев Мұратхан** «Мәшһүр Жүсіп мұралары хақында» Ұлы тұлғалар ғылыми-ғұмырнамалық серия. Сөз өнерінің зергері. [Текст] // – Алматы. – 2008 – 168 б.

15 **Жүсіпов, Н. Қ.** Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы фольклорист. [Текст]. Павлодар-Улаанбаатар. – 2001 – 111 б.

References

- 1 **Köpeıuly, M.** Mäshür-Jüsıp Şyğarmalary. [Works Of Mashhur-Zhusup] [Text]. 8 tom. Pavlodar 2006 jyl, 276 p.
- 2 **Ämırenov, Ä. D.** «XX ĞASYR BASYNDAĞY QAZAQ ÄDEBIETI» [KAZAKH LITERATURE AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY] [Text]. – Oqu qūraly. Pavlodar, 2016. – 12 p.
- 3 **Mahsat Alpyesbes.** Mäshür Ğulamanyñ tarihnamalyq oi mūrasy [The legacy of Mashhur’s historiographic thought] [Text] // – 239 p.
- 4 **Mukanova, G. K.** Publisistika Smagula Sadvokasova. Monografia. [Smagula Sadvokasov’s journalism] [Text]. Almaty, 2013 – 57 p.
- 5 **Kenjebayev, B.** XX ğasyr basyndağy qazaq ädebieti. [Kazakh literature of the early XX century] [Text]. – Almaty, 1976 – 63 p.
- 6 **Beisembiev, K. B.** İdeino-politicheskie techenia v Kazahstane konsa XIX -nachala XX veka. [Ideological and political trends in Kazakhstan of the late XIX – early XX century] [Text]. Akademianauk KazSSR ; Alma-Ata : AN KazSSR, 1961 – 241 p.
- 7 **Berdibaev, R.** Qazaq fölkloristikasyñyñ tarihy. [History of Kazakh folkloristics] [Text]. Almaty : Ğylym, 1988. – 365 p.
- 8 **Popov, İu. G.** Mnogogrannyi talant Maşhur-Jusupa Kopeeva. [The multifaceted talent of Mashkhur-Zhusup Kopeev] [Text] // Lavrovski sbornik. Materialy XXXIV i XXXV sredneaziatsko-kavkazskih chteni 2010 – 2011 gg. Etnologia, istoria, arheologia, külturologia Spb. : MAE RAN, 2009. – P. 508.
- 9 **Semeränov, Viktor.** «Verşina Maşhura» [Peak of Mashkhur] [Text] / Pavlodar, 2005 – 32 p.

10 **Sütjanov, S. N.** «Mäshür Jüsip Köpeevtiñ ädebi mürasy» [Literary heritage of Mashkhour Zhusup Kopeev] [Text] // Filol. ğyl. kand. ğylymi дәреjesin alu üşin daiyndağan dis. avtoreferaty. – Almaty, 1994.

11 **Nürmüratov, Serik.** Saterşinov Baqytjan. «Mäshür Jüsip Köpeev dünüetanyмыnyñ ereкшеліктері» [Features of Mashkhour Zhusup Kopeev's worldview] [Text] // Qazaqstan Respublikasy Ülttyq Ğylym Akademiasynyñ Habarlary – Almaty, 2013 – P. 5

12 **Türysev, A. Q.** Mäshür Jüsip şyğarmalary leksikasynyñ etnomädeni negizderi : Filol. ğyl. dok. diss. avtoreferaty. [Ethnocultural foundations of the vocabulary of Mashkhour Zhusup's works] [Text] // – Almaty, 2005.

13 **Baratova, M. N.** Mäshür Jüsip öleñderiniñ janrylyq-stildik ereкшеліgi Filol. ğyl.kand. ğylymi дәrejesin alu üşin daiyndağan dis. avtoreferaty. [Genre and stylistic features of Mashkhour Zhusup's poems] [Text] // – Astana, 2006. – 4 p.

14 **Böjeev Mürathan** «Mäshür Jüsip müralary haqynda» Üly tülğalar ğylymi-ğümyrnamalyq seria. Söz öneriniñ zergeri. [About the heritage of Mashkhour Zhusup] [Text] // Almaty, 2008 – 168 p.

15 **Jüsipov, N. Q.** Mäshür-Jüsip Köpeiüly fökloris. [Mashkhour-Zhusup Kopeev folklorist] [Text]. Pavlodar-Ulaanbaatar, 2001 – 111 p.

12.06.24 ж. баспаға түсті.

30.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Ф. Талипова

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 12.06.24.

Поступило с исправлениями 30.07.24.

Принято в печать 26.08.24.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВА МАШХУР ЖУСУПА КОПЕЕВА

Данная статья представляет собой комплексный анализ фольклорного наследия Машихур Жусупа Копеева и того, на каком уровне его творчество изучено сегодня. Всестороннее изучение творчества Машихур Жусупа Копеева, внесшего большой вклад в развитие казахской литературы, в том числе в развитие фольклорной науки, является одной из актуальных тем современности. Известные ученые и литературоведы для более глубокого понимания и оценки его вклада в казахскую литературу и культуру занимались

изучением трудов Машихур Жусуп Копеева. Среди таких исследователей можно назвать докторов наук в области языка и литературы, истории и философии, психологии и педагогики, этнографии, культурологии, ученых-фольклористов, чьи работы помогут расширить наше понимание творчества Машихур Жусупа и его роли в истории и культуре Казахстана.

Анализируя различные исследовательские работы, посвященные творчеству Машихур Жусупа, фольклору, цель статьи-определить, насколько хорошо изучено богатое наследие поэта, а также определить и раскрыть в какой области наследия Машихур Жусупа еще не проведен полный анализ.

Ключевые слова: Машихур Жусуп, фольклор, культурное наследие, Машихуроведение, история изучения.

*А. Ф. Талипова

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 12.06.24.

Received in revised form 30.07.24.

Accepted for publication 26.08.24.

THE HISTORY OF STUDYING THE WORK OF MASHKHUR ZHUSUP KOPEEV

This article is a comprehensive analysis of the folklore heritage of Mashkhour Zhusup Kopeev and the level at which his work is studied today. A comprehensive study of the work of Mashkhour Zhusup Kopeev, who made a great contribution to the development of Kazakh literature, including the development of folklore sciences, is one of the relevant topics of today.

Famous scientists and literary scholars studied the works of Mashkhour Zhusup Kopeev to better understand and evaluate his contribution to Kazakh literature and culture. Among such researchers are doctors of science in the field of language and literature, history and philosophy, psychology and pedagogy, ethnography, cultural studies, folklorists, whose works will help expand our understanding of the work of Mashkhour Zhusup and his role in the history and culture of Kazakhstan.

Analyzing various research papers devoted to the work of Mashkhour Zhusup, folklore, the purpose of the article is to determine how well the poet's rich heritage has been studied, as well as to identify and reveal in which area of Mashkhour Zhusup's heritage a complete analysis has not yet been carried out.

Keywords: Mashkhour Zhusup, folklore, cultural heritage, Mashkhour studies, history of study.

<https://doi.org/10.48081/BJIX5375>

***А. Т. Ташекова**

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5491-2791>

БЕКМҰРАТ УАХАТОВТЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ

Аталмыш мақалада қазақ ауыз әдебиеті кеңістігіндегі балалар фольклорының дамуы мен қалыптасуы тарихын зерттеудегі фольклорист ғалым Бекмұрат Уахатовтың зерттеу нысанысының мазмұны қарастырылады. Халық ауыз әдебиеті аясындағы балалар фольклорының қалыптасу тарихы жүйеленіп, Бекмұрат Уахатовтың зерттеулері арқылы жаңаша ғылыми пайымдаулар негізінде сараланып және ғалымның концепциялық ұстанымы басқа фольклорист ғалымдар пікірімен салыстыра қарастырылып, сонымен қатар фольклортануға қосқан жаңашыл қозғарасы, қосқан үлесі зерделенеді.

Балалар фольклорының тарихы тек қазақ фольклористикасы тұрғысында ғана емес, туысқан түркі тектес ұлттар мен халықтардың балалар фольклорының ерекшеліктерімен салыстыра қарастырылып, тақырыптық, жанрлық, сюжеттік, поэтикалық табиғатына баға беріледі.

Бекмұрат Уахатов алғаш рет балалар фольклорын философиялық, психологиялық, педагогикалық, этнографиялық тұрғыда қарастырып, бала санасы тұрғысынан және ата-ана, қоғам тұрғысынан өлең көркемдігіне талдау жасайды. Осы принцип негізінде балалар фольклорының жиналу реті мазмұн-мәні, айтылу шарты туралы жасалынған пайымдауларына баға беріледі.

Бекмұрат Уахатов балалар өлеңдерін поэтикалық тұрғыдан алғаш рет жан-жақты талдаған ғалым ретінде танылып, эпикалық таным жүйесін саралаған тұжырымдары отбасылық ғұрып фольклорының кешенді бір тармағы екендігіне сипаттама берілді.

Кілтті сөздер: фольклортану, Бекмұрат Уахатов, отбасылық ғұрып фольклоры, балалар өлеңдері, балалар фольклоры, көркемдік ерекшеліктер.

Кіріспе

Қазақ ұлтының ауыз әдебиетінің алғашқы нұсқалары кешенді түрде жиналып зерттелуі XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау алады. Қазақ фольклорын зерттеп, жинаушылар ол уақытта балаларға арналған фольклорды жеке қарастырған жоқ, тек ауыз әдебиетінің бір саласы тұрғысында бесік жыры, тақпақтар, жұмбақтар, өтірік өлеңдер сияқты белгілі жанрларға саралап, жанама түрде аталып жүрді. Бұған дәлел, Радловтың «Түркі тайпаларының халық әдебиеті үлгілері» еңбегінің қазақ фольклорына арналған үшінші томында өтірік өлең жиынтығы беріледі. Бұл ретте балалар фольклорының мән-маңызын ерекше таныта білген Дала ұстазы Ы. Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясында» (1879) қазақ халық әдебиетінің озық үлгілерінен балалардың білімі мен тәрбиесіне қарай нысаналы түрде жинақталған балалар фольклорының орны мен мазмұны ерекше екені сөзсіз. [4, 12-б.] Қазақ ұлтының ауыз әдебиеті арқылы берілетін тәлім-тәрбие қазығы қазақ ұрпағы үшін қуатты да күшті екенін ол өте жақсы білді. Ұлт ұрпағының дүниетанымы мен ой-санасының көркемдігі, сөз жоқ, оның сөз өнеріндегі көрінісінде байқалады. Отбасы фольклорының негізі болып есептелінетін – балалар фольклорының жиналуы мен зерттелуі бүгінгі таңда да өзекті болып табылады.

Материалдар мен әдістері

Қазақтың балалар фольклорының мазмұны көбінесе тәрбие мен тәлімге негізделген. Мақаланың материалы ретінде қазақ балалар фольклоры мен жалпы түркі тілдес халықтардың балалар фольклорының жиналуы мен зерделенуіне, көркемдік ұқсастықтары мен айырмашылықтарына барынша көңіл бөліп зерттеу жүргізген фольклортанушы ғалым Бекмұрат Уахатовтың зерттеу жұмыстары нысана ретінде алынды. Зерттеу мәселелесі бойынша ғылыми еңбектерді сұрыптау, талдау, сараптама жүргізу, мәтіндік талдау, жүйелеу әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ балалар фольклорын кешенді түрде жинақтап, қағазға түсірген және өздері де балаларға фольклорлық мазмұндағы шығармашылықтарымен танылған Алаш қайраткерлерінің еңбегі зор. Ұлт ұстазы А. Байтұрсыновтан бастап, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Х. Досмұхамедов, Н. Құлжанова, М. Жолдыбаев, Б. Майлин, М. Әуезов сияқты Алаш зиялылары өздерінің педагогикалық еңбектері мен әдеби шығармашылықтарында балалар ауыз әдебиетінің мол үлгілері танылды.

Ұлт ұстазы А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегінде өтірік өлең, жұмбақ, жаңылтпаш, тақпақ, жарапазан, бесік жыры сияқты терминдер алғаш ғылыми айналысқа түсіп, ғылыми тұрғыда мән беріліп, зерделенді. Ғалым ауыз әдебиетінің жанрлық түрлерінің балаларға арналған ауыз әдебиетінен бастау алатынын ерекше атап көрсетті.

Х. Досмұхамедовтің 1924 жылы жарыққа шыққан «Қазақ халық әдебиеті» атты еңбегінде бала табиғаты мен тілінің дамуы жөніндегі мәселені анықтауға көп еңбек етті. Ол қазақ баласының ойлау қабілеті мен сөйлеу көркемдігінің тұтастығын сөз тағылымы арқылы дамидынын айта келіп, оның қуатты күші ауыз әдебиеті екенін айтады.

Қазақ ауыз әдебиеті кеңістігіндегі балалар фольклоры жөнінде кең ауқымда зерттеген заңғар жазушы – ғалым М. Әуезовтің 1927 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиетінің тарихы» мен 1932 жылы жазылған С. Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» ғылыми зерттеулерінде ауқымды пікір білдіре отырып, балалар фольклорын көркемдік тұрғыда тынысы кең екенін атап көрсетеді. Әсіресе өтірік өлең шумақтарының сюжеті мен жанрлық тұрқының тұтастығындағы поэтикасына жоғары баға береді [1, 12-б.].

Балалар фольклорының дүниетаным кеңістігінің күрделілігі мен қарапайымдылығы, танымдылығы мен сөз өріміндегі біртұтасатық шеберлікті айқын анықтайды.

Кеңес дәуірінің солақай саясаты үстемдік құрғанымен қазақ фольклортанушылары мен педагогика ғылымындағы зерттеушілер өз еңбектерінде түрлі деңгейде атап айтсақ, Х. Арғынбаев, С. Қалиев, Қ. Жарықбаев, Н. Оршыбеков, А. Төлеубаев, Е. Сағындықов сияқты ғалымдардың зерттеліп, өзіндік тұжырым-пайымдары келтіріліп жүрді [13].

Ең алғаш «балалар фольклоры» атты терминді Ш. Ахметов өз зерттеулеріне арқау етіп алып, «Балалар әдебиеті» деген жеке толыққанды жеке түсінік қалыптастырды.

Балалар фольклоры – балалар психологиясын, көркемдік талғамын, шығармашылық мүмкіндіктерін танытатын халықтың ғасырлар бойы жасаған асыл мұрасы. Ол өзінің бала қабілетіне лайықтылығымен, логикалық жүйелігімен, тілінің нәрлілігімен, ақ пен қараның жігін айқын ажыратқан тәрбиелік маңыздылығымен, эстетикалық талғамдылығымен бағалы. Жалпы, «халықтың көкейтесті ой-арманын, тілегін бейнелеген, оның рухани және эстетикалық қажеттеріне сай келген ежелгі қазақ поэзиясы бізге өзінің білімдік, танымдық, эстетикалық қасиеттері мол мәңгі өшпес үлгілерімен де, поэзияны дамытудың сарқылмас қайнар бұлағы ретінде қызмет етіп келгендігімен және қызмет етіп отырғандығымен де қымбат», - дейді ғалым М. Қаратев. [2, 13-б.] Балалар фольклоры өзінің поэзиялық әрі прозалық түрімен терең танымдық қызмет атқарса, оның тәрбиелік функциясы да аса

қарқынды күшке ие. Соның ішінде бала тәрбиесі – балалар фольклорының басты нысанасы. «Әрбір ұлттың бала тәрбия қылу туралы жеке-жеке жолы бар. Ұлт тәрбиясы баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақпақ жол болғандықтан, әрбір тәрбияшы, сөз жоқ, ұлт тәрбиясымен таныс болуға тиісті. Және әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлтты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбияшы баланы сол ұлт тәрбиясымен тәрбия қылуға міндетті» [3, 13-б.].

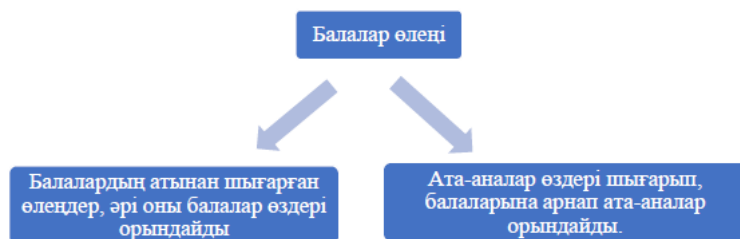
Фольклорист ғалым С. Қасқабасов: «...«Балалар фольклоры» деген ұғымның ауқымы кең. Бұған ауыз әдебиеті үлгілерінің көптеген жанрлары мен жанрлық түрлері жағайды. Олардың ішінде қара сөз түріндегі шығармалар да, үлкенді-кішілі түрлі мақсатпен айтылатын өлең-жырлар да бар. Бұған қоса ойынға байланысты және ертегі, аңыз-әңгімелерде жиі кездесетін ырғақты прозаның да балалар фольклорынан алатын орны ерекше. Дегенмен, ауыз әдебиеті үлгілерінің кез келгенін, мәселен, эпостық жырларды, мақал-мәтелдерді балаларға лайықты іріктеп, өңдеп жариялауға болғанымен, олардың барлығын «балалар фольклоры» деген ұғымға толығымен жатқызуға болмайды» - деген пікір білдірген.

Жоғарыдағы айтылған пікірлерді сараптай келе екі жақты пікірге келуге болады. Біріншіден, ауыз әдебиетінің кез келген жанрларынан балаларға үлгі боларлықтай, тәрбиелік маңызы зор шығармаларды жиі кездестіреміз. Бірақ олар балалардың өзіне ғана арналған, болмаса балалардың өз шығармашылығының негізінде пайда болған халық ауыз әдебиетінің белгілерін сипаттай алмайтынын білеміз. Ал ертегі, аңыз-әңгімелер, төрт түлік жырларының, жұмбақтардың үлкенге де, балаларға да қатысы бар екені айдан анық.

Ғалым, фольклортанушы ғалым Бекмұрат Уахатов «Қазақтың халық өлеңдері» монографиясында балалар өлеңдеріне жеке бөлім арнап, көркемдік поэтикасына талдау жасады. «Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы» кітабында оның түркі тектес халықтардың, атап айтсақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек, татар, хақас фольклорымен ортақ сабақтастығында қарастырып, шығармашылық өріміне тоқталады. Міне, осы кезеңнен бастап, халық ауыз әдебиетінің бір саласы ретінде жеке балалар фольклоры болып қарастырылып, ішкі жанрлық түрлері жан-жақты зерттелінеді.

Халқымыздың балалар фольклоры жанрлық құрамы жағынан сан-салалы, соған лайықты олардың атқаратын қызметі де әр түрлі. Бекмұрат Уахатов зерттеу еңбектерінде дәстүр бойынша оларды шығу, орындау ерекшеліктеріне қарай үлкендердің балаларға арнап шығарған, бірақ, негізінен, балалардың репертуарында сақталған шығармалар және балалардың өздері таратқан өлең-жырлар деп екі салаға жіктеу қалыптасқан», – дейді [4, 386-б.].

Қазақ халықының балаларға арналған өлеңдерін екі түрге бөліп қарастыруға болады.

Осыған орай, балаларға арналған өлеңдердің авторларына қарай отырып – балалар шығармашылығы және ата-аналар шығармашылығы деп екі бөліп қарастыруға болады. Бұл принцип тек қазақ фольклорында ғана емес, көптеген халықтардың (түркі тектес халықтары, орыс, беларус халықтары) фольклорлық зерттеулерінде де кездестіруге болады [5].

Сонымен қатар өлең тақырыбы мен мазмұны, баланың жас ерекшелігі, ол өлеңді кім орындайды, қандай жағдайды орындайды деген көптеген сипаттарды ескеру керек. Мысалы, «әлди-әлди ақ бөпем» деп басталатын өлеңдер олар «Бесік жыры» болып табылады. Бесік жырын баланың анасы немесе әжесі орындаған, кейбір кезде есі білген балалар өз іні-бауырларына үлкенлерге еліктеп орындап жатқанын кездестіруге болады. Демек, бесік жырын орындаушы да, авторлары да үлкендер деген қорытындыға келеміз. Аталмыш топқа «Әлди бөпемнен» басқа «Қуыр-қуыр қуырмаш», «Көкем менің қайда екен», «Бірім-бірім», «Ақ білек», «Тәй-тәй балам» сияқты өлеңдер кіреді. Аталмыш шығармалардың мазмұны тақырыптас болғанымен, бұл өлеңдер балалардың жас ерекшеліктеріне, дүниетанымдық ерекшеліктеріне және ойлау қабілетіне қарай тәртіппен саралаған жөн. Бесікке бөленген баланы ұйықтату мақсатында немесе тыныштандыру үшін анасы оған әлдилеп өлең айтады. Ел ішінде де, фольклорда да мұны «Бесік жыры» деп атайды.

Бесік жыры – ананың ішкі монологі деп те айтуға болады. Жалпы, ана үшін бала ол бауыр еті, баласынан тәтті де, қымбат ешнәрсе жоқ. Сол сезімнің барлығын жеткізу үшін ана өз әлди өлеңінде баланы барша жақсы кейіпкерлер мен заттарға, әртүрлі жақсы мінездерге теңейді:

Әлди, әлди шырағым,
Көлге біткен құрағым,
Жапанға біткен терегім...

Айналайын, шырағым,
Жағамдағы, құндызым,
Әуедегі жұлдызым...

Әлди, әлди, бөпешім,
Қозы жүні көрпешім,
Жұрт сүймесе сүймесін,
Өзім сүйген бөпешім... [6, 94–97-бб.]

Жоғарыда келтірілген мысалдардың ананың балаға деген ыстық сезімін, мейірін көруге болады. Кез-келген ата-ананың асқақ арманы біреу. Ол асқақ арман – баласының жарқын болашағы. Сондықтан анасы келешекке көз жүгірткендей баласын бірде білекті батырға, бір де төрт түліктің тілін білетін малшыға, бірде он саусағынан өнері тамған шеберге немесе бір ауыз сөзбен мәселені шешешін шешенге теңеп армандайды.

Айыр қалпақ киісіп, Ақырып жауға тиісіп, Батыр болар ма екенсің? Құрығыңды майырып,	Түнде жылқы қайырып, Жаудан жылқы айырып, Жігіт болар ма екенсің? [6, 95-б.]
--	---

Аталмыш өлең жолдардан тек ананың арманын ғана емес, қазақ елінің тағдырынан туған тілек. Себебі, қазақ үшін төрт түлік қасиетті ұғым, сондай-ақ мал өсіріп, қоныс іздеп, жат жұртпен жері үшін соғысып жүрген көшпелі ел үшін бұдан асқан бақыт жоқ еді.

«Қуыр-қуыр қуырмаш, балапанға бидай шаш» өлеңі баланың алақанын қытықтап, көңілін аулап, күлдірту үшін қолданылса, «Тәй, тәй балам» (Тұсау кесу) баласының алғашқы қадамын қызықтап айтылған өлең. «Тұсау кесу» өлеңінің ырғағы мен сөзі кішкентай баланың жүрексініп, қадымдап басқан аяқ салысына ынғайлап шығарылғандай. Әуеніне келетін болсақ жеңіл, баяу, ритмі бірқалыпты тактіде құрылған:

Қаз-қаз балам, қаз балам, Қыдым бассан маз болам, Күрмеуінді шешейін, Тұсауынды кесейін. Қаз-қаз балам, қаз балам,	Тақымыңды жаз балам, Қадамыңа қарайық, Басқаныңды санайық... [7, 21-б.]
--	--

Өледегі «қаз-қаз» деген сөздің мағынасы – аяғыңды қаздаң-қаздаң басып, нық басып жүре ғой дегенді білдіреді. Алайда, сол сөзді толық алмай, тек бастапқы буынын ғана алған. Мұнда да үлкен мән-мағына бар. Себебі,

үзіп-үзіп, нақ айтылатын ырғақ баланың аяқ алысын жеңілдетеді, әрі өлеңнің тактісіне ілесіп тез жүріп кетуіне себепкер болады.

Балалар өсіп, өз аяғымен жүруге жарап қалған 2–3 жасар шамасында оның тілі де шығып, ой-санасы мен дүниетанымы да біріндеп жетіле бастайды. Тілі шыққан бала әр нәрсені айтып, сөйлегенсіп, тілі келсін-келмесін ата-анасының сөздеріне қосылып қайталап отыруға тырысады. Міне, сол кезде ата-анасы баласын аймалап, еркелетіп, бірде алақанын қытықтап, бірде саусақтарын санаса, ал кейде тізесіне ат қылып отырғызып алып ойната бастайды. «Ақ білек», «Қуыр-қуыр, қуырмаш», «Бірім-бірім» сынды өлеңдер баланың осындай жас ерекшеліктерінен дүниеге келген.

Ал білек, ал білек,	Отан тілін ал білек,
Балбыраған бал білек,	Мал ішіне бар білек...
Ауылың толы мал білек,	[8, 40-б.]
Атқа тоқым сал білек,	

Бұл өлеңдер бір тұсынан баланың сөйлеу машығын дамытуға, ой-санасын ұлғайтуға көмек болса, ал тағы бір тұсы еңбекқорлық пен еңбек сүйгештікке, шапшаң болып өсуге тәрбиелейді. Баламен балаша сөйлесе отырып, оның келешек өміріне дұрыс бағыт-бағдар беру – ата-ананың парызы, әрі сол парызды қазақ халқында дұрыс орындағанын фольклорлық шығармалардан байқауға болады.

Балалар шығармашылығы деп аталатын екінші бөлімге балалардың ойын-сауық үстінде айтылатын өз өлеңдері кіреді.

Бағзы заманнан бастап балалар әртүрлі салтқа байланысты өтетін қазақтың ойын-тойларына қатысқан. Көктемнің басы – жаңа жыл – Наурыз күндерін де, отыз күн ойынын, қырық күн тойын өткізетін үйлену тойларында да үлкендермен біргеқызықтап, соның басы-аяғында болатын, соның бәрінде де балалар ересектерге еліктеп, солардың айтқан өлең-жырларын айтатын.

Профессор Б. Ерзакович қазақтың ән өнерінің бірі – балалардың ойын өлеңдері екенін атап өтіп, оның жанрлық, музыкалық ерекшелігіне тоқталады. Кең дархан даланың құшағында еркелеп өскен балалар бірде жаздың жауынды көңілді шағын қызықтап өлең шығарса, бірде мал баққан көшпелі елдің өмірін, жан-жануарлардың дүниесін өлеңге қосып, оны әртүрлі ойын үстінде орындайтын болған дейді. [8, 44–45-бб.]

Сақылдаған сары аяз кетіп, көптен күткен жалпы тіршілік аясы жанданатын көктем келгенде, дүниенің барлығы көк желекке орануымен байланысты балалардың асыр салып, әндетіп, ойынауы да сөзсіз көбейіп, көңілдері көтеріңкі болады. Көгалда жатып көсіліп, күншуақтап шешініп мәз болған балалар жадыраған жазды көңілді әнмен қарсы алады:

Балақай-ау, балақай,	Жаз келеді-ау, алақай!
Жаз келеді-ау, алақай!	Сайдан жидек тереміз,
Жалаң аяқ жүреміз,	Сан қызықты көреміз.
Балақты да түреміз,	Алтыбақан тебеміз,
Көлден балық сүземіз,	Тау мен тасты кеземіз.
Жалтылдатып тіземіз.	[8, 42-б.]
Балақай-ау, балақай,	

Бұл өлеңдер де балалардың жасына, мінезіне лайықты образдар мен мотивтер, күлкілі құбылыстар жиі қолданылады. Мысалы:

Қырғауылы қызыл екен,	Бұты сынған екен...
Құйрық жүзі ұзын екен,	[8, 258-б.]
Мұзға мінген екен,	

Осындай қисынсыз жайлардан күлкі тудыратын суреттер немесе пісіріп отырған сиырдың сүтін «көбелек келіп көлп етіп, жапалақ келіп жалп етіп ішіп кетуі» тәрізді әрекеттер бала қиялынан туған поэтикалық сипаттар.

Қазақ халқының күнделікті өмірінде ер бала мал бағып, ер-тұрман дайындау, қыз бала болса, анасына қолқабыс етіп, сиыр сауу, жүн түтіп, киіз-құрым басу секілді үй-ішінің бар жұмысына араласқан. Осындай күнделікті тіршілікте жүрген кезде жас балалар үлкендерге қосылып бірге өлең айтып, өз түсініктерінің дүниетанымында әртүрлі тақырыпта өлеңдер, тақпақтар, ойын сөздерін шығарған. Көшпелі өмір салтында көшіп-қонып жүрген ескілікті тұрмыстың суретін айнытпай көрсете білген:

Ертең ауылым көшеді,	Ақ сандық,
Уық бауын шешеді,	Көк сандық,
Қара қойым қашады,	Арқан тарт,
Құмалағын шашады,	Кілем арт! [8, 256-б.]

Бала қиялынан туған детальдар – уық бауын шешіп, үйін жығып, дүние-мүлкін артынып-тартынып жатқан малды ауылды көз алдына келтіреді.

Жас балалардың ойын тақпақтары да мал өсімімен тіршілік қылған елдің тұрмысына лайықты, сол тұрмыстың санасын, сезімін көрсетеді. Мұның шындығын саусақ санау ойынындағы:

Сен тұр – қозына бар!	Сен тұр – сиырына бар!
Сен тұр – қойыңа бар!	Сен тұр – түйеңе бар!
Сен тұр – жалқыңа бар!	[9, 256-б.]

Ешкі бақтым, еңіреп бақтым,
Қой бақтым, қоңырау тақтым.
Сиыр бақтым, сидаң қақтым,
Жылқы бақтым, жорғалаттым.
Түйе бақтым, түйме тақтым,
Лақ бақтым, жылап бақтым [8, 260-б.]

Бүкіл өмірін ашық аспанды табиғат құшағында өткізетін көшпелі елдің балаларына, әрине, табиғат тамашасын қызықтап өлең шығару да дағдылы іс болған. Мысалы, «Айгөлек, айгөлек, айдың басы дөңгелек», «Жау, жау, жаңбыр жау, жаңбыр» деп келетін суреттер табиғаттың әдемі, сұлу көріністеріне құмартып, сүйсінуден туған.

Жаздың жайма шуақ кеңшілігін пайдаланған балалар ұзақты күн ойын соңында болып, талай күлкілі ойын түрлерін ойлап тапқан. Олардың ішінде, «Асау мәстек», «Соқыр теке», «Үй артында қол ағаш», «Қазық бау» сияқты ойындар балалардың дүниетанымын кеңейтеді, ал физикалық тұрғыдан денелерін шынықтырады.

Ойын сөздері де қызықты, әрі көңілді және күлкілі:
Әй, ер екенсің білейін, Құламасаң теңкейіп,
Ешкі сойып берейін, Ерлігіңе сенейін... [8, 44-б.]
Тақия алсаң еңкейіп,

Жаман, қотыр «мәстекке» міне алмай құлап жатқан құрбы-құрдастарымен қалжыңдасып, күлкі етеді.

Балалар аң мен құс, жан-жануарлар туралы талай көп өлең-тақпақтар шығарылған:

Ай, көбелек, көбелек,
Қанатың неге дөңгелек
немесе:
Ала қанат сауысқан
Арық атқа жабысқан...
Қарқ-қарқ еткен қарғалар,
Қанды көрсе жорғалар... [10, 44-б.]

Өлең жолдарынан балалардың байқағыш сезімталдығының, әр нәрсені өзінше көзқарасымен суреттейтінін байқауға болады.

Сонымен, балаларға арналған өлеңдердің жасалынуы, стилі мен композициясы жағынан екі түрлі болып келеді. Мұның біріншісі монолог түрінде келетін «Әлди, әлди, бөпем» тектес арнау өлеңдер болса, екіншісі – оқиғалы сюжетке бейімделген өлеңдер тобы болып табылады. Біріншісінде әр жол, әр шумақ сайын келетін «Әлди, әлди, бөпем» немесе «Ал, білек, ал білек» деген сияқты рефрен біркелкі ұйқаспен аяқталып отырады.

Өлеңнің ритмі баяу, эпитет, теңеулерге бай, мәтінді әркім өз қалауынша ұзартып, ұлғайта беруіне де болады. Ал екінші типтегі өлеңдер бас-аяғы бүтін, нақтылы сюжетке бағынады, бір шумақпен, әрі кетсе, екі шумақтың көлемінде оқиғаны аятап, түйіп тастайды.

Балаларға арналған өлеңдердің көркемдік әдісі мен тәсілдерді әр алуан. Бірде дәстүрлі лирикалық өлеңдердің көркемдік құралдарына негізделсе, енді бірде балалар өздеріне тән, өзіндік стильді пайдаланады. Бұл өлеңдерде халықтың күнделікті тұрмысының нақты суреттермен қатар өмірді көркемдеп суреттеуде аз емес. Біріншіден ауыз екі сөйлеу интонациясына сүйенсе, екіншіден ауыспалы мағынада келетін көркемдік құралдарының көмегімен жасалған.

Балалардың ойын-сауық қимылдарына негізделген өлеңдерде диалог, арнау, сұрақ-жауап сияқты стильдік ерекшеліктер көп кездеседі. Өлең көңілді күлкіге, фантастикалық элементтерге бай. Мысалы, сұрақ-жауап түрінде келетін:

- Ауылың қайда? - Қошқар тауда.
- Асқар тауда. - Қойың не жейді?
- Қойың қайда? - Жусан жейді.

- Мұз-мұз, сен неден күшті болдың?
- Мен күшті болсам,
Бауырымды жаңбырға тестіремес едім.
- Жаңбыр-жаңбыр, сен неден күшті болдың?
- Мен күшті болсам,
Жерге жұтқызар ма едім... [8, 258–259-бб.]

Әл алуан құбылысты шамадан тыс асыра сілтеп немесе шамадан тыс төмендету балалардың психологиясынан, фантазиясы мен қиял-сезімінен туған.

Ескілікті салт өлеңдерінің өзге түрлері секілді қазақтың бесік жыры орыс, украин, литва, сондай-ақ түркі тілдес халықтырында қырғыз, қарақалпақ балаларының осы типтес өлеңдері арасында да біраз ұқсастықтар кездеседі. Мысалы, қазақтың жылаған баланы уатып, алдандыру үшін оған бір де жілік шағып берейін бірде құймақ құйып берейін деп келсе, орыс халықтарында «варю-варю кашу» болып келеді [11]. Ал көрші қырғыздар мен қарақалпақ елдерінде айтылатын бесік жырының, тіпті, жалпы балалар өлеңдерінің қазақ өлеңдерінен айырмасы жоқтың қасы [12]. Образ, сюжет ұқсастықтарын былай қойғанда, көптеген шумақтар бірін-бірі дәлме-дәл, сөзбе-сөз қайталайды.

Соған қарағанда балалар өлеңдерінің түп төркіні қазақ, қырғыз, татар, қарақалпақ, өзбек халықтарының әлі ұлт пен ұлыс болып бөлінбеген кезеңнен басталғанына көз жеткіземіз.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын «АР22683553 – Бекмұрат Уахатовтың фольклортанушылық қызметі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Сөз түйінінде, балалар өлеңдері ежелгі қазақ өмірінің тәрбиелік қайнар көзі, қазақ баласының тәрбиелеудің кешенді бір танымдық қазығы тәрізді халық шығармашылығының салалы бір күретамыры. Осы тұрғыда фольклорист ғалым Б. Уахатов балалар фольклорын жеке салалық аспектіде зерттеудің алғашқы үлгісін ұсынды, отбасылық ғұрыптық фольклордың үлгісі ретінде балалар фольклорының тұтастану заңдылықтарын алғаш назарға алды.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Қасқабасов, С.** Қазақ фольклоры мен әдебиетінің тарихы [Мәтін] // Қазақ ССР ҒА Хабарлары, Тіл, әдебиет сериясы. – 1988. – № 7.
- 2 **Ісләмжанұлы, К.** Рухани уыз [Мәтін] // Алматы : Ана тілі. – 1995. – 146 б.
- 3 **Ахметов, Ш.** Қазақ балалар әдебиеті [Мәтін] // Алматы. – 1974. – 358 б.
- 4 **Уахатов, Б.** Қазақтың халық өлеңдері [Мәтін] // Алматы : Жазушы. – 1974. – 495 б.
- 5 **Аникин, В. П.** Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор [Текст] // Москва. – 1957. – 240 с.
- 6 **Казахская народная поэзия** [Текст] // Алма-ата. – 1964. – Б. 94–97.
- 7 **Ахметов, Ш.** Қазақ балалар әдебиеті тарихының очерктері [Мәтін] // Алматы. – 1965. – Б. 21.
- 8 **Ерзакович, Б.** Песенная культура казахского народа [Текст] // Алма-Ата. – 1966.
- 9 **Турсунов, Е. Д.** Генезис казахской бытовой сказки [Текст] // Алма-Ата. – 1973. – 152 с.
- 10 **Қасқабасов, С. А.** Жаназық. Әр жылғы зерттеулер [Мәтін] // Астана : Аударма. – 2002. – 584 б.
- 11 **Messerli, A.** Kinderfolklore. [Text] // Enzyklopadie des Marchens. Bd. 7. – Berlin, New York. – 1993. – P. 1269–1278

12 **Nureeva, G. I., Mingazova, L. I., Ibrayeva, A. T., Faridovna, K. G.** Literary Drawing Room : Children’s Poetry Translated by R. Minnullin [Text] // Journal of Sociology and Social Anthropology. – Volume 10. – Issue 4. – P. 186–191. – ISSN 0976-6634. – DOI : [10.31901/24566764.2019/10.04.310](https://doi.org/10.31901/24566764.2019/10.04.310).

13 **Tashekova, A. T., Zhussipov, N. K.** The role of Bekmurat Uakhatov in revealing the artistic nature of folk songs [Text] // Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. – No 3(111). – 2023. – ISSN 2518–198X (Print). ISSN 2663–5127 (Online). – 147 p. – 114–120 p.

References

- 1 **Kaskabasov, S.** Kazak fol’klory men adebietinin tarikhly [History of Kazakh folklore and literature] [Text] // Kazak SSR GA khabarlary, Til, adebiet seriyasy. – 1988. – № 7.
- 2 **Islamzhanuly, K.** Rukhani uyz [Spiritual colostrum] [Text] // Алматы : Ана тілі, 1995. – 146 p.
- 3 **Akhmetov, Sh.** Kazak balalar adebietinin khrestomatiyasy [Kazakh children’s literature] [Text] // Алматы, 1974. – 358 p.
- 4 **Uakhatov, B.** Kazaktyn khalyk olenderi [Kazakh folk poems] [Text] // Алматы : Zhazushy, 1974. – 495 p.
- 5 **Anikin, V. P.** Russkie narodnye poslovicy, pogovorki, zagadki i detskij fol’klor [Russian folk proverbs, sayings, riddles and children’s folklore] [Text] // Moskow, 1957. – 240 p.
- 6 **Kazakhskaya narodnaya poeziya** [Kazakh folk poetry] [Text] // Alma-ata, 1964. – P. 94-97.
- 7 **Akhmetov, Sh.** Kazak balalar adebieti tarikhynyn ocherkteri [Essays on the history of Kazakh children’s literature] [Text] // Алматы, 1965. – P. 21
- 8 **Erzakovich, B.** Pesennaya kul’tura kazakhskogo naroda [Song culture of the Kazakh people] [Text] // Alma-Ata, 1966.
- 9 **Tursunov, E. D.** Genezis kazakhskoj bytovoj skazki [The genesis of the Kazakh household fairy tale] [Text] // Alma-Ata, 1973. – 152 p.
- 10 **Kaskabasov, S. A.** Zhanazyk. Ar zhylygy zertteuler [The funeral. Research for each year] [Text] // Astana : Audarma, 2002. – 584 p.
- 11 **Messerli, A.** Kinderfolklore. [Text] // Enzyklopadie des Marchens. Bd. 7. – Berlin, New York, 1993. – Sp. 1269-1278
- 12 **Nureeva, G. I., Mingazova, L. I., Ibrayeva, A. T., Faridovna, K. G.** Literary Drawing Room : Children’s Poetry Translated by R. Minnullin [Text] // Journal of Sociology and Social Anthropology. – Volume 10. – Issue 4. – P. 186–191. – ISSN 0976-6634. – DOI : [10.31901/24566764.2019/10.04.310](https://doi.org/10.31901/24566764.2019/10.04.310).

13 **Tasheкова, A. T., Zhussipov, N. K.** The role of Bekmurat Uakhatov in revealing the artistic nature of folk songs // Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. – No 3(111). – 2023. – ISSN 2518–198X (Print). ISSN 2663–5127 (Online). – 147 p. – 114–120 p.

08.07.24 ж. баспаға түсті.

30.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Т. Ташекова

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 08.07.24.
Поступило с исправлениями 30.07.24.
Принято в печать 26.08.24.

ПОЭТИКА ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА В ФОЛЬКЛОРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ БЕКМУРАТА УАХАТОВА

В данной статье рассматривается содержание предмета исследования ученого-фольклориста Бекмурата Уахатова в изучении истории развития и становления детского фольклора в пространстве казахской устной культуры. Систематизирована история становления детского фольклора в рамках устной народной литературы, дифференцированы на основе новых научных суждений посредством исследований Бекмурата Уахатова и концептуальная позиция ученого сравнивается с мнением других ученых-фольклористов, а также изучается новаторский подход, вклад в фольклористику.

История детского фольклора рассматривается не только в контексте казахской фольклористики, но и в сравнении с особенностями детского фольклора наций и народов тюркского происхождения, дается оценка тематической, жанровой, сюжетной, поэтической природы.

Бекмурат Уахатов впервые рассматривает детский фольклор в философском, психологическом, педагогическом, этнографическом контексте, анализирует художественность стихотворения с точки зрения детского сознания и с точки зрения родителей, общества. На основе этого принципа дается оценка суждений детского фольклора, составленных по содержанию-сущности, условию произношения.

Бекмурат Уахатов был признан ученым, впервые всесторонне проанализировавшим детские стихи в поэтическом плане, и его труды были

описаны как комплексная ветвь семейного ритуального фольклора с его выводами, дифференцирующими эпическую систему познания.

Ключевые слова: фольклористика, Бекмурат Уахатов, фольклор семейных обрядов, детские стихи, детский фольклор, художественные особенности.

*А. Т. Ташекова

Toraighyrov University,
Republic Of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 08.07.24.
Received in revised form 30.07.24.
Accepted for publication 26.08.24.

POETICS OF CHILDREN'S FOLKLORE IN FOLKLORE STUDIES BY BEKMURAT UAKHATOV

This article discusses the content of the research object of the folklorist scientist Bekmurat Uakhatov in the study of the history of the development and formation of children's folklore in the space of the Kazakh oral tradition. The history of the formation of children's folklore in the framework of folklore is systematized, the research of Bekmurat Uakhatov is analyzed on the basis of new scientific judgments and the conceptual position of the scientist is compared with the opinion of other folklorist scientists, as well as his innovative approach and contribution to folklore studies is studied.

The history of children's folklore is considered not only in the context of Kazakh folkloristics, but also in comparison with the peculiarities of children's folklore of related peoples and peoples of Turkic origin, the thematic, genre, plot, poetic nature is evaluated.

For the first time, Bekmurat Uakhatov examines children's folklore in philosophical, psychological, pedagogical, ethnographic terms, analyzes the artistic nature of the poem from the point of view of the child's consciousness and from the point of view of parents and society. On the basis of this principle, an assessment of the developed judgments of children's folklore about the order of collection, the content-essence, the condition of pronunciation is given.

Bekmurat Uakhatov was recognized as a scientist who for the first time comprehensively analyzed children's poems from a poetic point of view, and his conclusions, which differentiated the epic system of knowledge, were characterized as a complex branch of family ritual folklore.

Keywords: folklore studies, Bekmurat Uakhatov, family ritual folklore, children's poems, children's folklore, artistic features.

<https://doi.org/10.48081/NNRD1489>

***Г. Т. Тлеубердина¹, Т. Берикбол²,
Г. С. Бөкен³, Г. М. Каналина⁴**

^{1,2,3,4}Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.

*e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0203-1500>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1522-0191>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-7404-9490>

ҚАЗІРГІ АЙТЫСТЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазақ халқының ауыз әдебиет үлгілерінің бірі – ақындар айтысы туралы айтылады. Басты назарға тәуелсіздік алғаннан кейінгі ақындардың айтысы алынған. Атап айтсақ, Ринат Зайытов, Әбілқайыр Сыздықов, Аманжол Әлтаев, Жібек Болтанова, Айнұр Тұрсынбаева айтыстары қарастырылады және зерттеу еңбектеріне шолу жасалады. Ерекшеліктері, айырмашылығы мен ұқсастықтары жан-жақты талданады.

Қазіргі айтыстар қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық, саяси, тәуелсіздік, тіл, жер мәселелерінің батыл көрсетілуімен ерекшеленеді. Айтыс өнері күні бүгінге дейін дамып келе жатқан синкретті жанр. Өйткені айтыс көпшіліктің назарына ұсынылатын, көрсетілетін өнер түрі. Бұрынғы кезде айтыс ақпарат құралдарының көзіне айналса, қазіргі уақытта айтыста елдегі, әлемдегі мәселелерді көтеруші, халыққа жеткізуші құрал. Тәуелсіз кезеңдегі айтыстарда экология, жер мәселесі, жұмыссыздық, жемқорлық, дін, тіл тақырыптары айтылса, қазіргі кезде қымбатшылық, дін мәселесі, тіл мәртебесі сияқты ірі тақырыптар көтерілуде. Бұдан басқа да тақырыптарды айтыскер ақындардың айтыстарынан байқауға болады.

Айтыс қоғамда болып жатқан жаңалықтарды да сынап, кемшіліктерді де көрсетіп, атадан балаға мирас болып келе жатқан мән-маңызы бар жоғары жанр.

Кілтті сөздер: айтыс, ақын, тіл, дін, қазақ халқы, ұлттық өнер, халық тағдыры, синкретті жанр, импровизация, әлеуметтік өмір.

Кіріспе

Айтыс – қазақ халық ауыз әдебиет өнерінің бір түрі. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан, суырыпсалмалық пен акынның бойынан табылатын ой ұшқырлығы, білімінің тереңдігі, ырғақ, мақам, ұлттық аспапта ойнай білуі айтыскер акынның сегіз қырлы, бір сырлы екенінен хабардар етеді. Әр тақырыпта қарсыласымен айтыса білуі үшін айтыскер акын тарихтан, әдебиеттен, халықтың мұң-мұқтажы, тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы, әдет-ғұрпын өте жақсы білуі қажет. Онымен қоса айтылғандардың бәрін ұйқас пен ырғаққа, бунақ пен мақамға салуы керек. Әр айтыскер акынның басқа ақындардан ерекшеленетін өз дауыс ырғағы мен әуені де бар. Айтыскер акын адамның жеке не әлеуметтік, діни, саяси мәселелерді ашық көтеріп, халыққа жеткізе білген. Шындықты айту арқылы халық көңілінен шыққан. Қандай ақын болса да ең әуелі ірі айтысқа түспей тұрып, халық арасында таныла бастайтыны белгілі. Айтыстағы акынның өнерін жазушы Мұхтар Әуезов: «Жарысқа түсуші ақындар тапқырлықпен, өнерпаздықпен кезек шабуыл қақтығысулары арқылы тыңдаушыларын әр алуан дәрежеде қызықтырып, еліктіріп, неше түрлі құбылыс күйлерге салып отырады... Анығында, ақындар айтысының негізінде өзгеше жанрлық бітім мазмұнында, қолдану дәуірінде қазақтың халықтық театрлық өнерінің мол белгілері бар» – деп бағалаған [1, 10-б.].

Айтыстағы айтыскердің білімі мен мәдениеті және оның негізгі жетекші құралы – домбыраның қызметін де әсте ұмытпаған жөн. Бұл турасында зерттеуші М. Саудабаев: «A word of «aitys» has meanings of telling, debating, describing and competing. Aitys is a syncretic genre that initially started from singings of customs and traditions an continued as word battle of akhyns. For this reason, aitys is rich of lyric, epic and dramatic descriptions. Through this way, this genre was developed simultaneously with other types of oral folklore by influencing and complementing each other» [2, 3-б.], – десе, ал домбыра арқылы шырқалатын әуеннің де айтыстағы рөлін ғалым К.Матыжанов: «The melodies of each part are given in one rhythm» [3, 237-б.], – дейді. Яғни әрбір айтыскердің домбыра шертуі оның ерекшелігін ғана танытып қоймай, көпшілікке әсем әуеннің жеткізу шеберлігін де көрсетеді. Сол сияқты зерттеуші А. Райымқұлова айтысты әуел баста салт-дәстүрді жырлаудан бастау алған синкреттік жанр әрі ақындардың сөз тартысы ретінде жалғасты деген тұжырым жасайды [4, 6-б.].

Ақындар айтысының ұзақ даму жолындағы кезеңдік қалыптасу жолдары мен жанрлық ерекшеліктерін жан-жақты саралай келіп, оны дәстүрлі

айтыс, кеңестік айтыс және тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазіргі айтыс деп топтастыруға болады.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің теориялық негізі ретінде ғалымдардың ғылыми-теориялық еңбектеріне сүйене отырып сараптама жасалды. М. Жармұхамедұлы «Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы» [5, 293-б.], М. Жолдасбеков «Қазаққа Алланың берген сыйы еді» [6, 5-б.], А. Әлтаев «Наркескен: айтыстар» [7, 228-б.], «Қазақ өнерінің антологиясы» – 25 томдық [8, 400-б.] еңбектері негізге алынды. Сонымен қатар, айтыстың тәуелсіздіктен кейінгі даму, қалыптасу кезеңдері қарастырылып, жан-жақты сараланды.

Зерттеу материалы ретінде Р. Зайытов, Ә. Сыздықов, А. Әлтаев, Ж. Болтанова, А. Тұрсынбаеваның айтыстары алынды. Тақырыпты зерттеуде талдау, саралау, салыстыру, анализ, синтез әдістері қолданылды.

Нәтижесі және талқылау

Мақалада зерттеу нәтижелері мен дәлелді тұжырымдардың, қорытынды пікірлердің практикалық мәні үлкен. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі ақындар айтысының даму кезеңдері, тақырыбы мен идеялық ерекшеліктері, көтерген мәселелері жан-жақты сараланады. Әбілқайыр Сыздықов, Аманжол Әлтаев, Жібек Болтанова, Ринат Зайытов, Айнұр Тұрсынбаева сынды айтыскер ақындардың шығармалары басқа айтыскер ақындармен салыстырыла қарастырылады. Айтыстарына талдау жасалынады.

Қазіргі айтыстың негізгі ерекшелігі ретінде оның түр жаңалығын атауға болады. Бүгінгі таңда халықтық мұрадан бастау алған айтыс телеайтыс, мерзімді баспасөз арқылы жазба айтыс түрінде ұлттық рухани қазынамызға қосылған. Әрі айтыстағы көтерілетін тақырыптардың өміршеңдігі, ұлттық болмыс пен рухани құндылықтарды насихаттай алуы ақындардың білімділігі мен танымының жоғары болуын қажет етеді.

Айтыста ақынның сөзіне, көтерген мәселесіне қарай баға берілетіндіктен, оның айтқаны ақылды, пайдалы болуы қажет. Әріптесінің жауабына лайықты, дәл, сынына ұтымды жауап беруі тиіс. Өзіл-қалжыңды араластыра отырып, ақынның намысына тимей, көрерменнің көңіл-күйін көтеріп, күлдірте жауап берсе тіпті керемет.

Айтыстың түп тамыры қоғамның әлеуметтік саяси және материалдық-экономикалық қатынастарымен байланысты. Сондықтан да қазіргі айтыс ақындары тәуелсіз еліміздің, халқымыздың бүгінгі әлеуметтік өмірін тегіс қамтиды. Басты тақырыбы – ел мен халық, идеясы – саяси-әлеуметтік мұрағаттар, идеялық-эстетикалық құндылықтар жайы.

Қазіргі уақытқа дейін айтыскер ақындар қоғамдағы, өмірдегі болып жатқан ең көкейкесті мәселелерді көтеріп келеді. Сонымен қатар еліміздің жеткен жетістіктері де сөз етіледі. Мәселен, Ринат Зайытов пен Әбілқайыр

Сыздықовтың айтысын қарастыруға болады. Бір айтыста Әбілқайыр Сыздықов:

Ұлттық рух санамыздан арылып тұр

Мемлекеттік тілдің де мәртебесі

Әлі тек сөз жүзінде жазылып тұр.

Көшенің бәрі шетел шимайлары,

Осыдан-ақ дәрежең алынып тұр.

Қымбатшылық дегенің не масқара

Күннен-күнге құтырып қағынып тұр.

Көшеде жұмыс таппай жүрген халық

Қайтіп күн көремін деп қамығып жүр [9], – дей келіп, ақын мемлекеттік тіл мәселесін, қарапайым халықтың жұмыссыздығымен қоса, нарықтың экономиканың ауытқуы, елде қымбатшылық тудырғанын ашына жырлайды.

Жаңағы ел басқарған ерлеріміз

Шетелден шотын ашып шабынып жүр.

Сыбайластық, жемқорлық, қылмыспенен

Қоғамға сондай індет салынып тұр.

Сен, Ринат, байқаймысың бұл қазағым,

Әлемге қылмыспен де танылып тұр.

Әйтпесе қайсы елден біздер кембіз,

Талайы бізге қайта жалынып тұр.

Дамудың жолын үйреніп алайық деп,

Осылай қарай бәрі шабылып жүр

Қанағат, ынсап, тәртіп болмаған соң

Біздің қазақ осылай тарылып тұр.

Алтын қасықпен ас ішіп жүрмесе де,

Бұйырған несібеден қағылып тұр [9].

Сол сияқты айтыскер бұл айтыста сыбайлас жемқорлық, қылмыстың көптігі сияқты көптің көкейіндегі маңызды мәселелерді көтеріп, халықтың көңілінен шықты. Әрі осы айтыста өнер жарыстырған екі ақынның білімділігі, мәдени және рухани өресі, эрудициясы айқын көрінді. Осы жайында жазушы, ақын Сәбит Мұқанов: «Айтыста озған ақын халық алдында ақындыққа мандат алады. Бұл мандаттың жазылатын қағазы – халықтың жүрегі» – дейді [10, 16-б.].

Аманжол Әлтаев пен Жібек Болтанованың арасындағы айтыста Аманжол:

Жері бай ел болсаң да, даласы тоқ.

Қалтаңа басқан пұлдың бағасы жоқ.

Шенділер шетелдерде емделеді,

Ауылдың дәрі алатын шамасы жоқ.
Елімнің бірлік еді таңдағаны,
Баспасын кара түнек паң даланы.
Көп болды ауылдағы оқырманның
Қолына газет-журнал алмағалы.
Өмірдің жұмбақ болды мақтағаны.
Өтсе де замананың ақтабаны,
Көп болды ауылдағы дархан халық,

Қуатын электрдің жақпағалы [11], – дей келе, кең байтақ жері мен қазба байлықтарға толы еліміз өркендеудің орнына, керісінше, кешегі «ақтабанның заманын» көріп, ауылдарда электр энергиясы болмай, баспасөз материалдарын оқуға қолдары жетпей жүргенін сынап өтеді. Ақын «шенділер» синекдохасы арқылы билік басында отырғандарды атайды. Ал табиғат пен қоғамдық өмірдегі құбылыстардың көбісінің түр-түс, бейне, қайғы-қасірет, қаралы сәт, көңілсіздік т.б. осы сияқты күңгірт жақтарына қатыстығына көрсету мақсатында «қара» мен «түнек» сөздерін тіркестіріп, «қара» – адам жанының жабырқаған сәтін, көңілінің жадаулығын көрсетіп, «баспасын қара түнек паң даланы» деп қазақ елінің басына қайғы мен қасірет орнамасын деген мағынада қолданады. «Өтсе де замананың ақтабаны» жолдарындағы кейіптеу арқылы ақын тарихта болған «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» зобалаң кезеңі енді қайталанбасын дейді.

Сөйлейін тереңінен оқталғансын,
Керуені өр Алаштың тоқталмасын.
Қарныңның ашқандығы ештеңе емес
Рухани ашаршылық боп қалмасын!
Ұшқышын өз елінен сайлап алып,
Өркім асыр салады айға барып.
Берген жоқ бір тиында Ресей көкем,
Жатса да Байқоңырды пайдаланып.
Ел едік Алласына сыйынғандай,
Жолымыз кейде өзгеден қиылғандай.
Париждің бізге берген уәдесі,
Байқаймын осы кезде сұйылғандай.
Коммерциялық ракета ұшырумен,
Ресейге сырттан доллар құйылғандай,
Пайдасынбай Байқоңырдың өзге көріп,
Қазаққа тегулі газ бұйырғандай [11].

Бұл жолдар арқылы ақын Байқоңыр қаласынан ракета ұшырылатындығы және оның пайдасын Ресей мемлекеті көретіндігін айтып отыр. Ақындардың ел намысын көтеріп, шындықты айтуы халықтан қолдау табады. Айтыскер

көпшіліктің және қарсыласының назарын аудару үшін инверсия құбылысын жиі қолданады. Мәселен, *сөйлейін тереңінен оқталғансын, жатса да Байқоңырды пайдаланып, байқаймын осы кезде сұйылғандай, пайдасынбай Байқоңырдың өзге көріп* және басқа сөйлем мүшелерінің орын тәртібін өзгертеді.

Шынында да, ақын қоғамдағы жағымсыз әрекеттерді сынға ала отырып, көпшіліктің көкейіндегіні дөп басып, көрерменнің ықыласына бөленеді. Айтыскер халықтың өткені мен бүгінін салыстыра келіп, жақсылығын асырады, кемшілігін боямасыз түрде сынады, сол арқылы қоғамда резонанс тудырып, жоғары лауазымдағы тұлғаларға қарапайым елдің назын жеткізуді мақсат етеді.

Енді бірде айтыс ақындары тәуелсіздікті халықтың қаншама ғасыр күткен арманы ретінде жырлайды. Бір айтыста Әбілқайыр:

Бірлік барда басында тұрар бағың,
Тәуелсіздік емес пе еді ұлы арманың.
Тарихтың тереңіне көз жіберсе,
Қанша жыл азаттық деп ұрандадың.
Көшпенді көшіп-қонып жүрген қазақ,
Бытырап басыңды да құра алмадың,
Бес жарым ғасыр бұрын дәл осыдан,
Ессіз жау езгісінен шыға алмадың,
Ел үшін туған ерлер атқа қонып.
Ұлы ерлік жасады ұландарың,
Міне сол бабаларды еске алып,
Ардақтап, аруағына жыр арнадың.
Жәнібек, Керей хандар емес пе еді,

Орындап берген елдің ұлы арманын [9], – деген жолдар азаттықты аңсаған халықтың ғасырлық мұраты екенін айтады. Азат ел болу жолында қаншама ата-бабаларымыз құрбан болғанын, ұлан-асыр жеріміздің, тәуелсіз болған еліміздің оңай келмегенін жеткізеді. Ақын *Тәуелсіздік емес пе еді ұлы арманың, Тарихтың тереңіне көз жіберсе/ Ессіз жау езгісінен шыға алмадың, Ел үшін туған ерлер атқа қонып* жолдарында ассонанс пен аллитерацияны жиі қолданады. Әрі ұлы арман, ұлы ерлік сынды эпитеттерді жиі қолданады.

Ғалым Ш. Қойлыбаевтың: «Кеңестік қоғамның ықпалынан шыққан біздің саяси-қоғамдық өміріміздегі идеологиялық кеңістікті толықтырды. Айтыста қозғалған азаттық идеясы тәуелсіздік алғаннан кейінгі аралықта біздің қоғамдық құрылымымызда басты идеология екендігін айтыс ақындары дәлелдеді. ... әлеуметтік өмір шындығы айтыстың дала демократиясының

мінбері екендігін көрсетті» – деген тұжырымы ойы да айтыскердің билік пен қарапайым халық арасындағы көпір екендігін көрсетеді [12, 6-б.].

Сонымен қатар еліміздегі белең алған жемқорлық мәселесі де көтеріледі.

Мәселен, Айнұр Тұрсынбаева мен Әбілқайыр Сыздықовтың айтысын қарастырсақ, Әбілқайыр ақын:

Ойласа Құл Қожа Ахмет баба тұлға
Ақиқат жолын айтқан дүйім көпке.
Жезөкше-жемқорларға төзе алмай,
Алпыс үште түсіпті қылуатке.
Шет болып жүрген біздің шенеуніктер,
Айта алмайды «Аллаға шүкір» деп те,
Халықтың қалтасына қолын салып
Коттедж, вилла салуда не бір шетке,
Жүрегің, жаның қалай ауырмайды? [13], –

дей келе, ақын кешегі алпыс үшінде қылуатке түскен Қожа Ахмет Яссауидің әрекетін бүгінгі елдегі ардан аттап арсыздыққа барғандардың, шенеуліктердің қарапайым жұртты тонаған жемқорлығын көрген ұлт жанашырларымен аллегориялық тұрғыда салғастырады.

Ертеңгі ел байлығы тегін кетсе.
Жемқорлар өз басының пайдасымен
Бар байлықты тасуда келіншекке.
Бәрінен ең жаманы сыбайластық
Осыны тоқтатуға терін төксе
Патшаныңда жарлығын екі етіп жүр,
Халыққа іс жүзінде шұғыл жетсе.
Әділ заң болғанымен, әлі күнге
Қолымыз жетпей жатыр әділетке.
Иманы бар, жанғаны жол бастайды.
Аяң болып кетсе де айтам сырым көпке
Сондықтан кей министр көкелерді
Үш-төрт жыл ұстау керек қылуатке [13].

Айтыс – бұл ғасырлар бойы жүйелі түрде даму үстінде келе жатқан өнер. Оның өміршендігі де сол айтыс ақындарының дәуірдің саяси, қоғамдық-әлеуметтік сипатын, халықтың тыныс-тіршілігін шынайы түрде өлең арқылы жеткізеді. Мұны зерттеуші С. Бердібаева да атап өтеді: «Aitys is still popular in our days because it is a unique kind of folklore which allows expressing in socially comprehensible form of Kazakh people opinions about positive and negative sides of social life» [14, 3-б.].

Айтыстың негізгі мәні мен түйіні өмір шындығын шынайы түрде көрсету болып саналады. Сөз додасында бетпе-бет келген екі ақын жеңудің

сан алуан жолдарын, амал-тәсілдерін қарастыратыны анық. Айтыстағы ақынның қай-қайсысы да уәжін, көрнекті ойын бірден айта салмай, қарсыластың осал тұсы мен қателесуін күтеді. Оның алдын орайды және қисынды да уәжді сөзбен басым түседі [15, 61-б.]. «In describing the current state of any language, it is necessary to take into account its history and historical changes. Only then will we have the opportunity to get more information about the level of the current development of the language. From this point of view, the discussion of obsolete words in the language of folk aitys will help to learn the history of our people, the history of our language, and to determine the changes in the vocabulary of the literary language» [16, 3-б.], – дей келе, зерттеуші А. Назирова айтыс кез келген тілдің қазіргі жағдайын сипаттай отырып, оның тарихы мен тарихи өзгерістерін ескеретінін, қазіргі айтыс тіліндегі сөздер мен сөз тіркестерді талқылау халқымыздың тарихын, тіліміздің тарихын танып-білуге, әдеби тілдің сөздік қорындағы өзгерістерді анықтауға септігін тигізетінін тілге тиек етеді. Ал ғалым В. Мамаев: «In general, kazakh folklore is distinguished by the aitys tradition. This difference folklores might be related to the nomadic lifestyle of one nation and to the settled way of life of the other» [17, 115-б.], – дей келе, жалпы қазақ тіліндегі ауыз әдебиеті айтыс дәстүрімен ерекшеленетінін және ол тұтас халықтың салт-дәстүрін танытатынын атап өтеді. Кезінде дәл осындай тұжырымды шетелдік зерттеушілер А. Лопес [18, 36-б.] пен К. Абдуллаева [19, 14-б.] да айтқан болатын.

Шындықты айту арқылы айтыскер ақындарымыз еліміздегі кемшіліктерді көрсетеді. Батыл сөйлеу де – ақындардың бір қыры. Халық арасында осындай ащы шындықты айтып, өрелі мәселелерді көтеріп, әлеуметтік сауалдарды көтерген ақындар жұрт назарында болып, ұмытылмайды.

Ал енді айтыстардың көркемдік ерекшеліктеріне тоқталсақ, Ринат Зайытов пен Әбілқайыр Сыздықовтың айтысында, айтыскер ақын Ринат:

Ассалаумағалейкум, туыстарым
Біздер де бергі ата бір, арғы ата бір,
Ат ойлап, Қабанбайлап тағы келдім,
Бабаңа ақ жол тілеп, ал бата қыл.
Қиянды бір шалайын қыран болып.
Қиялды қанат беріп самғата бір,
Жалауы хандығыңның көтерілсе,
Алауын айбыныңның лаулата біл.
Қазақтың хандығының айтысында,
Жиналып қалмаса екен бар қапа бір,
Ұйқыңды сілкіп тастап ояна алсаң,
Рухыңды тақта отырған ханда таныр.

Армысың, Қазақстан қазақтары!

Қой мінез, қасқыр намыс, қарға тамыр [9], – дей келіп, Ринат Зайытовтың эпитет, теңеу, метафораны айтыста ерекше қолданғандығын көруге болады. Жалпы айтыскер *шалайын қыран болып* метафора, *қиялға қанат бітіру*, *ұйқыны сілкіп тастау* кейіптеулерін жиі қолданады.

Жан едім ақиқатты ар санаған,
Мен бүгін адымымды алшаң алам,
Қасыма хош келдіңіз, Әбілхайыр
Біз үшін бағаң биік бар шағадан,
Түлкі төс, тазы тізе, ит жіліншік,
Түріңе шыныменен тамсана алам,
Арабтың аттарынан айнымайсың,
Апталап шапсадағы шаршамаған.
Шамаңыз жеткенінше жүгіріңіз
Қара ауыз, қарға бойлы, қарсақ адам! [9].

Ақын өзінің қарсыласы Әбілхайырдың болмысын сипаттау үшін *түлкі төс*, *тазы тізе*, *ит жіліншік*, *қара ауыз*, *қарға бойлы*, *қарсақ адам* сынды эпитеттерді қолданса, бірде әзілдесе отырып, оны арабтың атына да теңейді.

Тағы бір айтыста Аманжол Әлтаев мен Жібек Болтанованың айтысында, Жібек:

Өнменен, өлеңменен таңды атырған,
Думаншыл менің халқым сан ғасырдан.
Исатай, Махамбеттің ұрпағымыз,
Сойылды ат үстінен алмастырған.
Абыздар Астаналық есен бе екен,
Асыл ой, жақсы сөзді жалғастырған.
Ақ басты Алатауым, ар ма екенсің,
Төрінде Алматының малдас құрған.
Қазағым ақылға бай, көсемсің ғой,
Ал енді тілге келсең, шешенсің ғой.
Айналған алты алаштың арманына,

Алматы мәңгі жұмақ мекенсің ғой [11], – дей келе, айтыскер ақынның сөздерінен ассонанс, эпитет, теңеуді қолданғандығын көруге болады.

Айнұр Тұрсынбаева мен Әбілқайыр Сыздықовтың айтысында, Әбілқайыр:

Алдыңа атой салып келіп жүрміз.
Жаңағы айтып жатқан қиындыққа,
Бір тоқтам болады деп сеніп жүрміз.
Әйтеуір Қыдыр дарып, бақ қарасын.

Дегенмен, жамандықтан сақтанасың.
Қылмыс деген жаһанда тұр ғой қазір,
Дүние болғаннан соң бақ таласың.
Адам ұрып өлтірген қан ішерлер,
Құтырып жүр қу құлқын жақтағасын.
Қырық күні өткенше бейшараның,
Сандалып сотталуға шақ қаласың.
Сүттен ақ, судан таза боп шығады,
Дүние шешкеннен соң ақ-қарасын.
Ертеңнен қандай үміт? қандай рахым?
Туралықты табанға таптаған соң [13].

Айтыста аллитерация, теңеу, риторикалық сұрақты қоя отырып, қарсыласымен ерекше айтысқандығын көруге болады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ 2023–2025 жылдарға арналған ИРН АР 19574645 «Қазіргі қазақ айтысының типологиясы мен поэтикасы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Бүгінгі айтыс болашақта да жалпыхалықтық сұранысқа ие өнер болуы тиіс. Ақын – ел мен халық мұңын ән-жыр арқылы жеткізуші идеолог. Себебі мінберлерден айтылатын сөздер аздық еткенде, айтыс төрінен айтылған ақын сөздері көпшіліктің көкейіне жетіп, рухани серпілтері анық.

Сонымен, айтыс атадан балаға мұра болып қалған өнер. Әр кезең, жыл сайын көтеретін мәселелер мен тақырыптар жаңаруда. Айтыс өнері қалыптасқан уақыттан бастап бәдік айтыс, жар-жар, жануарлар мен адамның айтысы, өлі мен тірінің айтысы, жұмбақ айтыс, қыз бен жігіттің айтысы, ақындар айтысы сияқты түрлері бар.

Айтыста әр ақынның сөз саптауы, мақамы мен интонациясы, киген киімі мен өзін-өзі ұстауы, мимикасы мен ой ұшқырлығы, білімі мен шеберлігі көрінеді. Айтысқа көп түскен ақынның тәжірибесі көп, айтар ойы мен көтерер мәселесі де түрліше болады. Қоғамдық және әлеуметтік мәселелерді көтере отырып, шындықты туралай айтып, халық ықыласына бөленетін ерекше өнер түрі.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Әуезов, М.** Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 2-том. [Мәтін]. – Алматы : Ғылым. – 1998. – 432 б.

2 **Saubayeva, M.** [Мәтін]. Social Information Exchange in Aitys Performances//Procedia - Social and Behavioral Sciences V. 122. – p. 72–76.

3 **Matyghanov, K.** [Мәтін]. Ancient saryns and challenges of time // of the national academy of sciences of the republic of kazakhstan series of social and human sciences. – Volume 3, Number 331. – P. 235 – 241.

4 **Raimkulova, A.** [Мәтін]. Kazakh music culture on the globalization crossroads : ethnic traditions versus composer school in intercultural interaction. The Bulletin of national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. – Volume 2, Number 384. – P. 185–193.

5 **Жармұхамедов, М.** Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. [Мәтін]. – Алматы. – 2001. – 293 б.

6 **Жолдасбеков, М.** Қазаққа Алланың берген сыйы еді. [Мәтін]. Егемен Қазақстан. – 2009. – 5 б.

7 **Әлтаев, А.** Наркескен : айтыстар. [Мәтін]. – Астана : Фолиант. – 2014. – 288 б.

8 Қазақ өнерінің антологиясы. 25 томдық. Құраст. М. Жолдасбеков, С. Негимов. [Мәтін]. – Астана : Күлтегін. – 2014 – 400 б. (қаз).

9 YouTube. Айтыс – аманат. Ринат Зайытов пен Әбілқайыр Сыздықов. [Электронды ресурс]. – URL : https://youtu.be/RI7yGpR9IKQ?si=gCNPqwZvzE_1lyWS (Дереккөзге жүгінген күн: 14.12.2023).

10 **Мұқанов, С.** Айтыстар туралы. Айтыс. 1-том. [Мәтін]. –Алматы : Жазушы, 1965. – 328 б.

11 YouTube. Айтыс – аманат. Аманжол мен Жібек. [Электронды ресурс]. – URL : https://youtu.be/QxEfVStrP9E?si=P0U_HtcEwrrfLRGC (Дереккөзге жүгінген күн : 14.12.2023).

12 **Қойлыбаев, Ш.** Қазіргі айтыстың идеялық-көркемдік ерекшеліктері. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған кандидаттық диссертацияның авторефераты. [Мәтін]. – Астана. – 2009. – 6 б.

13 YouTube. Айтыс. Айнұр Тұрсынбаева мен Әбілқайыр Сыздықов. [Электронды ресурс]. – URL : <https://youtu.be/sfk8oA0RV9o?si=RgPD2GVz8sDjnHhD> (Дереккөзге жүгінген күн: 14.12.2023).

14 **Berdibayeva, S.et all** [Мәтін]. Psychological Structure of «Aitys» as a Process of Oral Creative Competition in Kazakh Traditional Folklore// World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences. – Vol:6, No:5, – P. 857–859

15 **Plauberdina, G. et all** [Мәтін]. Value of loan words in the creation of the linguistic and literary world//Astra Salvensis. p. 59–65

16 **Nasirova, A.** [Мәтін]. The historical wordsin karakalpak folk aitys// European Scholar Journal (ESJ) Available. 4 No.10. – October. – P. 3

17 **Mamayev, Z. B.** [Мәтін]. Kazakh-Uzbek Literary Relations: History and Specificity of Literary Translation. // International Journal of Society, Culture & Language, 9(2). – P. 115.

18 **López, A. J.** [Мәтін]. Comparative literature as transaction; or, doing business with the other. // Comparative Literature Studies, 57(1). – P. 32–40.

19 **Abdullayeva, K.** [Мәтін]. Linguistic Picture of the World in the Poetry of M. Kopeev.// Utopía y Praxis Latinoamericana, Universidad del Zulia, Venezuela. vol. 25, no. Esp.6. – P. 14.

References

1 **Auezov, M.** Shygarmalarynyn elu tomдық tolyk zhinagy [The complete works of M. Auezov in fifty volumes]. [Text]. Volume 2. ISBN 978-601-294-144-9.

2 **Saubayeva, M.** Social Information Exchange in Aitys Performances [Text]. // Procedia – Social and Behavioral Sciences V. 122. – p. 72 – 76.

3 **Matyghanov, K.** Ancient saryns and challenges of time [Text]. // Of the national academy of sciences of the republic of kazakhstan series of social and human sciences. Volume 3, Number 331. – p. 235–241.

4 **Raimkulova, A.** Kazakh music culture on the globalization crossroads: ethnic traditions versus composer school in intercultural interaction. [Text]. The Bulletin of national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Volume 2, Number 384, – p. 185–193

5 **Jarmuhamedov, M.** (2001) Aitys olenderinin argy tegi men damuy [The origin and development of aitys poems]. [Text]. –Almaty. – 293 p. (in Kaz).

6 **Zholdasbekov, M.** (2009) Qazaqqa Allanyн bergen syiy edi [Was a gift from Allah to the Kazakh] // Egemen Qazaqstan. [Text]. – 5 p. (in Kaz).

7 **Altaev, A.** (2014) Narakesken aitystar [Narakesken: aitysy]. [Text]. – Astana : Foliyant. – 288 p. (in Kaz).

8 Qazaq onerinin antologiasy [Anthology of Kazakh art]. (2014) 25 tomдық. Kurast. M. Zholdasbekov, S. Negimov. [Text]. – Astana : Kultegin. – 400 p. (in Kaz).

9 YouTube. Aitys – аманат. Ринат Зайытов and Abilqaiyr Syzdykov. [Electronic resource]. – URL : https://youtu.be/RI7yGpR9IKQ?si=gCNPqwZvzE_1lyWS (Accessed: 14.12.2023).

10 **Mukanov, S.** Aitystar turaly [About the aitys]. Aitys. 1-том. [Text]. – Алматы : Jazushy. – 328 p.

11 YouTube. Айтыс – аманат. Аманжол and Zhibek. [Electronic resource]. – URL : https://youtu.be/QxEfVStrP9E?si=P0U_HtcEwrrfLRGC (Accessed: 14.12.2023).

12 **Koilybaev, Sh.** Ideological-artistic features of modern speech. The author's abstract of the candidate's thesis prepared for obtaining the scientific degree of candidate of philological sciences. [Text]. – Astana, 2009. – p. 6.

13 YouTube. Aitys. Ainur Tursynbaeva and Abilqaiyr Syzdykov. [Electronic resource]. – URL : [Electronic resource]. – URL : <https://youtu.be/sfk8oA0RV9o?si=RgPD2GVz8sDjnHhD> (Accessed: 14.12.2023).

14 **Berdibaeva, S. et al.** Psychological Structure of «Aitys» as a Process of Oral Creative Competition in Kazakh Traditional Folklore [Text]. // World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences. Vol:6, No:5, – p. 857–859.

15 **Tleuberdina, G. et al.** Value of loan words in the creation of the linguistic and literary world [Text]. // Astra Salvensis. p. 59–65.

16 **Nasirova, A.** The historical words in karakalpak folk aitys. [Text]. // European Scholar Journal (ESJ) Available. 4 No.10, October. p. 3.

17 **Mamayev, Z. B.** Kazakh-Uzbek Literary Relations: History and Specificity of Literary Translation. [Text]. // International Journal of Society, Culture & Language, 9(2). – p. 115.

18 **López, A. J.** Comparative literature as transaction; or, doing business with the other. [Text]. // Comparative Literature Studies, 57(1), 32–40.

19 **Abdullayeva, K.** Linguistic Picture of the World in the Poetry of M. Kopeev. [Text]. // Utopia y Praxis Latinoamericana, Universidad del Zulia, Venezuela. vol. 25, no. Esp.6. – p. 14.

29.12.23 ж. баспаға түсті.

11.04.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Г. Т. Тлеубердина¹, Т. Берикбол², Г. С. Бокен³, Г. М. Каналина⁴

^{1,2,3,4}Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,

Республика Казахстан, г. Кокшетау.

Поступило в редакцию 29.12.23.

Поступило с исправлениями 11.04.24.

Принято в печать 26.08.24.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ И ТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННЫХ АЙТЫСОВ

В статье рассказывается об одном из образцов устной литературы казахского народа – айтис акынов. Основное внимание уделяется выступлениям поэтов после обретения независимости.

В частности, рассматриваются выступления Рината Заитова, Абилхайра Сыздыкова, Аманжолы Алтаева, Жибек Болтановой, Айнура Турсынбаевой и дается обзор их исследовательских работ. Подробно анализируются особенности, их различия и сходства.

Современные айтисы отличаются смелым представлением общественных, социальных, экономических и политических проблем, вопросами независимости, языка и земли. Искусство айтиса – синкретический жанр, развивающийся и по сей день. Потому что айтис – это вид искусства, который представлен публике. В прошлом айтис был источником средств массовой информации, но сейчас айтис является средством поднятия проблем в стране и мире, донесения их до народа. В период независимости обсуждались вопросы экологии, земельных вопросов, безработицы, коррупции, религии и языка, но в настоящее время поднимаются такие важные темы, как дороговизна, религия и языковой статус. Также можно найти и другие темы в выступлениях поэтов.

Айтис – это весьма содержательный жанр, критикующий происходящие в обществе новости, показывающий их недостатки и передающиеся от отца к сыну.

Ключевые слова: айтис, акын, религия, казахский народ, айтискер, язык, национальное искусство, поэт, судьба народа, синкретный жанр, импровизация, социальная жизнь.

*G. T. Tleuberdina¹, T. Berikbol², G. S. Boken³, G. M. Kanalina⁴

^{1,2,3,4}Sh. Ualikhanov Kokshetau University,

Republic of Kazakhstan, Kokshetau.

Received 29.12.23.

Received in revised form 11.04.24.

Accepted for publication 26.08.24.

ARTISTIC AND THEMATIC FEATURES OF MODERN AITYS

The article talks about one of the examples of oral literature of the Kazakh people – aitys akyns. The main attention is paid to the performances of poets after independence. In particular, the speeches of Rinat Zaitov, Abilkhair Syzdykov, Amanzhol Altaev, Zhibek Boltanova, Ainur Tursynbaeva are considered and an overview of their research work is given. Their features, differences and similarities are analyzed in detail.

Modern aitys are distinguished by their bold presentation of public, social, economic and political problems, issues of independence, language and land.

Aitys' art is a syncretic genre that is still developing to this day. Because aitys is an art form that is presented to the public. In the past, aitys was a source of media, but now aitys is a means of raising problems in the country and the world, bringing them to the people. During the independence period, issues of ecology, land issues, unemployment, corruption, religion and language were discussed, but nowadays important topics such as cost, religion and linguistic status are being raised. You can also find other topics in the speeches of poets.

Aitys is a very meaningful genre that criticizes the news happening in society, shows their shortcomings and is passed on from father to son.

Keywords: aitys, syncretic genre, aitysker, language, Kazakh people, national art, poet, the fate of the people, syncretic genre, improvisation, social life.

FTAMP 16.01.45

<https://doi.org/10.48081/HPQ17977>***Қ. Е.Тілеу**

Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

*e-mail: kara-191@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-6642-7157>

ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ СТИЛЬ

Мақалада стиль құбылысы ғылыми проблематика ретінде қарастырылған. Бұл мәселе бойынша жазылған еңбектердегі ғылыми идеяларды және тұжырымдарды салыстыру барысында стиль құбылысының лингвистикадағы және поэтикадағы нақты болмысын таңуға болады. Автор бұл мәселенің өзекті теориялық және әдіснамалық қырларына мән берген. Стиль өзінің табиғатына орай жалпыфилологиялық құбылыс ретінде қарастырылған. Тіл білімі және әдебиеттану ғылымдарындағы стиль мәселесінің тілдік және әдеби тұрғыдағы ғалымдардың пікірлері мен оған берілген ғылыми анықтамалар негізге алынып, тұжырымдар жасалған. Оның ішінде, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері келтірілген. Атап айтқанда, А. Байтұрсынұлының, Г. Вишюков, М. Поляков, тағы басқа ғалымдардың теориялық еңбектерінің ғылыми нәтижелері мен қорытындыларына сүйендік. Мақалада салыстырмалы, критикалық талдау әдістері қолданылды. Стиль және одан өрістейтін стилистика мәселелері көркем мәтінді таңудың негізгі компоненттерінің қатарында деуге болады. Осы жүйені толық ғылыми тұрғыдан таңу және түсіндіру үшін оны түзетін негізгі тілдік және көркемдік құбылыстар мен элементтерді саралау қажет. Сондықтан да стиль ұғымын толық түсіндіру үшін тіл білімі мен әдебиеттанудағы оның көрінісін тұтас бірлестікте қарастыру қажет. Сипатына орай көркем мәтіндегі стильдің бірнеше қабаттары көрсетілген. Мақаладағы ғылыми қорытындылар көркем шығармалар негізінде орындалып, қажетті салыстырулар жүргізілген.

Кілтті сөздер: тіл, әдебиет, мәтін, стилистика, лексика, стиль, жүйе, автор образы.

Кіріспе

Жалпы мәтіннің, оның ішінде көркем мәтіннің табиғатын толық түсіну үшін оның стильдік ерекшеліктерін білудің маңызы айрықша. Ол үшін тіл біліміндегі және әдебиеттану сияқты ғылымдардағы стиль ұғымын толық танып, оны құрастырушы өзіндік компоненттерін айқындау қажет. Сонда ғана стиль арқылы жеке авторлардың да, әдеби мәтіндердің де табиғатын тани аламыз. Бұл ғылыми мәселелерді толық білу үшін осы бағыттағы зерттеулер қорытындылары сарапталады. Бұл мәселе бойынша жазылған еңбектердегі ғылыми идеяларды және тұжырымдарды салыстыру барысында стиль құбылысының лингвистикадағы және поэтикадағы нақты болмысын тануға болады.

Материалдар мен әдістері

Бұл еңбекті жазу барысында стиль және стилистика туралы отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды. Бұл тақырып жөнінде ғылыми зерттеулер өте көп. Біз еңбекті жазу барысында лингвистика мен поэтика шегінде стильді қарастырған авторлардың зерттеулеріне мейлінше мән беріп, соларды қарастырдық. Атап айтқанда, А. Байтұрсынұлының, Г. Винокур, М. Поляков, тағы басқа ғалымдардың теориялық еңбектерінің ғылыми нәтижелері мен қорытындыларына сүйендік. Мақалада салыстырмалы, критикалық талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Жалпы, филология ғылымында стиль ұғымы жөнінде ортақ ғылыми түсініктің, ғылыми ортада қабылданған маңызды ортақ шешуші ғылыми позициялары мен тұжырымдардың қалыптаспауы көркем шығарманы стилистикалық тұрғыдан зерттеу жүргізу барысында туындайтын ең бірінші мәселе. Бұл – қазақ тіл білімінде әсіресе байқалатын ғылыми құбылыс. Отандық ғылымда функционалды стильдерге, ақын-жазушылар шығармаларының стиліне байланысты оқу құралдары, оқулықтар және зерттеулер болса да, стиль сияқты аса маңызды мәселеге қатысты теориялық еңбектердің аздығы байқалады. Бұл өз кезегінде стильге, стилистикаға қатысты терминологиялық жүйе, ұғым-түсініктердің нақты зерттелмеуіне әсер етеді.

Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралдарында, оқулықтарда және ғылыми зерттеулерде стиль, стилистикаға нәтижелі ғылыми көзқарастар қалыптасқанын жақсы білеміз. Жалпы стилистика, грамматикалық стилистика салаларында бірқатар ілгерілеушілік бар. Көркем әдебиет стилистикасын зерттеуде де ізденістер баршылық. Отандық тіл білімінде, әдебиеттануда және эстетикада стилистика бағытында қарастыруды қажет ететін мәселелер баршылық. Тіпті ең негізгі ұғым «стиль» терминіне енетін түсініктер ауқымын, лингвистикадағы стилистика мен әдеби

ұғымдағы стилистика арасалмағын, стильді жасайтын элементтердің мәнін анықтау – өзекті мәселе. Бұл бағытта шетелдік лингвистикада, поэтикада және эстетикада ғылыми мәні жоғары еңбектер көптеп саналады.

Әрбір түзілген мәтіннің өзіндік бітімі бар десек, көркем ойлаудан туған әдеби шығарманың осындай болмысы тіпті айрықша. Мұнда тіл көркем ойлаудың жемісі болады да, соған орай ол бір жағынан лингвистиканың, екінші жағынан әдебиеттанудың да нысаны болады. Сондықтан осындай мәтіндердегі аса маңызды стиль сияқты құбылысты лингвистика мен поэтиканың шегінде қарастырудың көптеген алғышарттары бар. Біріншіден, сөз, сөз тіркесі, сөйлем, мәтін тілдік компоненттер болуымен қатар, көркем шығарманың стильдік құрылымын түзетін формалық компоненттері де. Осындай ортақ компоненттер оларды сөзсіз соған орай ортақ зерттеу объектісіне топтастырады. Екіншіден, жалпы филология сияқты зерттеу бағытының екі негізгі арнасының ортақ мәселесі болуы, кейбір ұқсастықтарды қалыптастырады. Үшіншіден, лингвистикалық, поэтикалық тұрғыдан келгенде, әрқайсысының негізгі мақсаты мен міндеттері айқындалмаған.

Әрі лингвистикалық, әрі поэтикалық құбылыс ретінде стиль екі салаға да тікелей қатысты жалпы филологиялық мәнде қолданылатыны ғылыми ортаға белгілі. Осындай жалпылық мәндегі стильді ғылымның әр саласына сай нақты терминдермен ажырату және әрқайсысына дұрыс анықтамалар беру бұл мәселені шешуге өзіндік көмегін жасайды. Сонда ғана бұл ғылыми маңызды мәселені толық түсінуге қол жеткіземіз.

Сөз өнерінде көркем мәтіннің түзілуі қандай да бір алдымен идеялық кадам болса, осыдан соң ол эстетикалық мағына тудыру үдерісіне ұласады. Сондықтан көркем шығармадағы стиль лингвистикаға қарағанда поэтикаға жақын. Дәл осы мәселе жөнінде Г. Винокур әдеби стильдің лингвистикадан тыс сипаты туралы: «Тіл көркем – өнер ауқымында бола отырып, тек стилистикалық айшықтаулар болудан қалады да, екінші образдық ақиқатқа айналады» – деп жазады [1, 247-б.]. Мәселе осы «образдық ақиқатты» қандай тілдік-стильдік бірліктер қалыптастырды деген сұраққа жауап беруде болмақ. Ол үшін тілдің әлеуетінен туындайтын стильдік мүмкіндіктері саралануы қажет. Себебі тіл өз табиғатында тек бір ғана нормативті мағынада емес, кең өрісті семантикада қолданылады. Осы өріс арқылы әр алуан стильдік қолданыстар пайда болады. Міне, осы күрделі тілдік-стильдік құбылысты тіл білімінің немесе әдебиеттанудың шегінде ғана емес, осы екі ғылымның ортақ шекарасында қарастыру қажет. Әлбетте, бұл арада тілдің де, әдебиеттің де әлеуетін жақсы ұғынған абзал.

Көркем мәтінді зерттеуші И. Лапинская: «Мәтін стилі архитектуралық қарастырылуы мен сөйлеуді эстетикалық жағынан игереді де, көркем мәтіннің тұтастығын қалыптастырады және мәтіннің мағынасын

айқындайды» – деп жазады [2, 6-б.]. Яғни тілдік бірліктер көркем мәтінде эстетикалық мағына мен түрге ие болып, тұтас мәтіннің мазмұны мен құрылымын түзеді.

Стиль мәселесін сөз ету барысында тағы бір аса маңызды жайтқа назар аударамыз. Бұл көркем шығармадағы әдеби стиль ауқымында автордың суреткерлік танымының бейнеленуі.

Көркем әдебиетте мәтін белгілі бір компоненттерден тұратын жүйені түзеді. Оның экспозициясы, шешімі бар, қисынға құрылған тілдік жүйе, көркем әдебиет ауқымында қарасақ эстетикалық жүйе. Мәтіндегі осы тілдік жүйенің макробөлшегі бола отырып, стиль өзінің табиғатына орай қисынды макрожүйе түзеді. Дәл осындай макрожүйе лингвистикалық стилистикада кем дегенде екі арнаны құрайды. Біріншісіне, біздің ойымызша, тілдің функционалды стильдері енеді. Айталық, кеңсе ісқағаздары стилі, публицистикалық стиль, ғылыми стиль, ауызша сөйлеу стилі, көркем әдебиет стилі деген сияқты. Стильдік зерттеу жүргізудегі кедергілер екінші түрдегі стилистикамен сабақтас. Оны орыс оқымыстысы В. Виноградов кезінде көркем әдебиет тілінің негізгі пәні ретінде атаған [3]. Функционалды стильдерді жіктеу мен жүйелеуде тілдің қолданылу аясы негізге алынса, көркем әдебиет стилистикасында мұндай жүйелеу жасалмаған.

Жалпы, лингвистикалық стилистика мен әдеби-поэтикалық стилистиканың айырым белгілерін айтқанда, олардың зерттеу объектілері мен зерттеу аумағын межелеп алған дұрыс. Жоғарыда айтқанымыздай, әдеби стиль ауқымына шығарманың тілдік, көркемдік ерекшеліктерімен бірге жанрлық-композициялық, тақырыптық, идеялық мазмұны да енеді. Тілдік стилистика функционалды стильдерді топтастыру, жүйелеу, зерттеумен бірге, ол тілдік құбылыстарды тағы да бірнеше бағытта зерттейді. Стилистика саласындағы отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне сүйеніп, лингвистикалық мағынадағы стилистиканың негізгі зерттеу міндеттерін былайша көрсетеміз: 1) стилистикалық нормаларды анықтау; 2) тіл стилистикасы мен сөз стилистикасының арақатынасын айқындау; 3) стиль тудыратын тіл компоненттерін тарихи тұрғыдан таныту; 4) дыбысталу, яғни фонетикалық элементтердің стилистикалық ерекшеліктерін көрсету; 5) морфологиялық тұлғалардың стильдік реңк тудыру мүмкіндіктерін саралау; 6) сөйлем конструкцияларының стиль жасау сипатына баға беру; 7) лексикалық бірліктердің стилистикасын зерттеу; 8) жеке авторлардың стилін саралау; 9) диахрониялық және синхрониялық құбылыстарды айқындау т.б. Осы мәселелер кешенді түрде қарастырылар болса, онда біз лингвистикалық стилистикада нақты маңызды нәтижелерге жетеміз.

Тілге де, әдебиетке де қатысты стиль мәселесін сөз еткенде және бір құбылысқа назар аударамыз. Егер біз тілді номинативті мағынасындағы сөздер

жиынтығы десек, онда әдеби мәтін шығармашылықпен ұйымдастырылған, арнайы түзілген сөздердің құрылымы болмақ. Осы ретте американдық зерттеуші Стенли Фиш «message-plus-definition», «message-minus-definition» терминдерін қолданады. Бірінші термин бойынша көркем әдебиет тілге қосымша ақпарат берсе, келесі термин бойынша көркем әдебиет тілді өзгертеді, сол арқылы дамытады [4, 103–104-бб.].

Жалпы филологияның тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдары саласында стиль, стилистикаға қатысты әртүрлі кейде қарсы пікірлерге ұласып, шешімін таппай жатқан мәселелерді мыналардан көруге болады. Біріншіден, филология ғылымының зерттеу объектісі ретінде стиль, стилистика жайындағы пікірлердің жинақталу, қалыптасу үдерісінде әр алуан ғылыми ойлар кездеседі. Екіншіден, мәтіндегі тілдік деректердің әдеби құбылыстарымен сабақтастығын, сондай-ақ көркем әдебиеттің ең негізгі материалы тіл екендігіне бірқатар еңбектерде ғылыми тұрғыдан мән берілмеген. Осылардың нәтижесінде бұл мәселені яғни стиль мен стилистиканы тек лингвистика ғылымына ғана қатысты деуге дейін барды. Үшіншіден, стиль және стилистика ұғымдарының мейлінше анық, айқын ғылыми сараланбауы жалпы бұл мәселелердің көп қабаттылығынан және ғылыми күрделілігімен де байланысты. Стиль мәселесін қарастыру кезінде біздің ойымызда бұл құбылыс тілдік және әдеби үдерістер шегінде екені болуы тиіс. Сонда ғана зерттеулер мейлінше қажетті нәтиже бермек. Яғни стильді зерттеуші лингвист ғалым әдебиеттің көркемдік өрісін білуге тиіс болса, әдебиетші ғалым көркем мәтіндегі тілдің әлеуетін аңғаруы қажет.

Белгілі бір авторға тән тілдік кестенің келесі бір авторлық мәтіннен басқаша болатыны түсінікті. Мұндай авторлық даралықты ұлттық ғылымда Ахмет Байтұрсынұлы аңғарып, «Әдебиет танытқыш» еңбегінде сипаттаған болатын. Осы аталған оқулығында қазақ филологиясының негізін салушы: «Әр ақын, әр жазушы сөздің басын өзгеше құрастырып, өз оңтайымен тізеді, өз білуінше пікірлейді. Сондықтан әрқайсысының лұғатында өзіндік айырымы, өзіндік белгісі болады... Сол сияқты сөз өнерпаздарының да шығарған сөздерін оқып, лұғатынша үйір болғаннан кейін, оның бұрын оқылмаған, аты қойылмаған сөздерін де айтпай тануға болады. Сөздің өзін танытатын белгі – тіл, яғни лұғат белгісі болады» – деп жазған еді [5, 141–142-бб.]. Осыдан барып стиль мен стилистиканы қарастыру үдерісінде, оның ішінде, әдеби мәтін стилистикасы ауқымында сөз шеберінің ортақ стильдік ерекшеліктерін табу мен тануда нелерді негізге алу, неге айрықша назар аудару керектігі аса маңызды деп ойлаймыз. Жалпы «Әдебиеттанытқыш» оқулығы көркем шығарма мен әдеби дамудың көптеген бағыттарын айқындады. Бұл туралы алаштанушы ғалым Д. Қамзабекұлы: «... әдебиет пен дәуір, әдебиет пен сана, әдебиет пен діл, әдебиет пен ой,

әдебиет пен мүдде қарым-қатынасы жайын жік-жігімен түсіндіріп беретін ұлттық білім, таным, ғылым, әдістеме, әдіснама кешені» – дейді [6, 49-б.].

Көркем мәтіндегі стильді түзетін компоненттер жөнінде пікірлер сан алуан. Олардың қатарында дүниетанымдық, яғни философиялық, психологиялық және эстетикалық факторларды негізгілер деп таныған дұрыс болмақ. Қандай да болсын автор белгілі бір дүниетаным иесі. Сөз таңдауы, жалпы сөз қолдануы, сол арқылы мәтін түзуі, сөз жоқ, ата-ана өнегесінен, білімінен, өскен ортадан, солар арқылы қалыптасатын адам жеке ойлау үдерісінен өрістемек. Дәл осы құбылысқа тіл мен ойлаудың бірлігін айтсақ, онда көп жайдың сыры ашылмақ деп ойлаймыз. Бұл жөнінде көркем мәтіндегі бейнелілік, стиль жалпы әдеби мәтін түзетін компоненттерді толымды қарастырған М. Поляков стильге тікелей қатыстырып: «Жазушының қабілет-бейімі, әсершілдігі, психологиялық жан жүйесі тілде әдеби мәтіннің белгілі бір стильдік жүйесін түзеді» – дейді [7, 98-б.]. Бұл – стильді зерттеуде басшылыққа алынатын әдіснамалық ұстаным.

Дара авторлық суреткерлік көзқарас пен таным көркем шығармада бейнелілік тудыра отырып, сол автордың стильдік жүйесін де жасайды. Дәл осындай аралықта поэтика мен лингвистикадағы стилистикаға қатысты зерттеулердің өзіндік межелері де айқындалады. Дәлірек, әдеби шығармадағы бейнелілікке байланысты компоненттерді әдебиеттанудың арналы саласы ретінде поэтика зерделесе, бейнелілікті түзетін лингвистикалық көрсеткіштерді, әлбетте тіл білімінің стилистикасы қарастырады. Осыдан көркем шығармадағы бейнелілік оның идеялық мағынасын көркем бейнелеу жолы болатын болса, тілдік-стильдік құрылымы мағынаны беруді іске асыру жолы болады да, стилистикада қашанда лингвистикалық стилистика алғашқы, бастапқы орында тұрады. Өйткені сөз өз табиғатына орай тілдік түрленулер арқылы бейнелі, көркем контексте айналады. Тілдік жүйе және көркемдік жүйе жасайтын стильдің өзіне келетін болсақ, оған біржақты, ортақ анықтама беру қиын. Бұл арада ең алдымен, көркем мәтіндегі, тіпті кез келген мәтіндегі сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемді стиль түзуші компоненттер деп тануға бола ма, жазушы немесе айтушы стилі кез келген тілдік формалардан көріне бере ме деген табиғи сауал шығады. Стилистиканы лингвистика және поэтика шегінде қарастырған В. Виноградов: «Стиль дегеніміз – санадан өткерілген, қызметі айқындалған жалпыхалықтық, жалпыұлттық тілдің белгілі бір саласы, тілдік тәсілдердің сұрыпталған және жүйеленген жиынтығы» – деп жазады [8, 73-б.]. Егер бұл пікірге қосылар болсақ, онда стильдің құрамына белгілі ішкі тәсіл арқылы жасалған сөз қолданыстарының қандай да болсын сұрыпталған, өзара тіркескен жиынтығы жатпақ.

Лингвистикалық стилистика да, жалпы тіл стилистикасы сияқты, белгілі дәрежеде көркем әдебиет стилистикасының материалы бола алады.

Алайда, бұлар қолданылу ерекшеліктеріне орай өздерінің стильдік-тілдік аясын қалыптастырады. Айталық, көркем әдебиет стилистикасы жөнінде арнайы зерттеген Б. Шалабай: «Әлемдік тәжірибеде көркем әдебиет тілі үш қырынан немесе үш түрлі аспектіде алынып зерттеліп келеді: тілдік, стилистикалық, көркем-эстетикалық. Алғашқы қырынан алғанда, көркем әдебиет тілі таза тілдік тұрғыдан зерттеледі, яғни жалпыхалықтық не әдеби тілдің белгілі бір кезеңінің тілдік сипатын анықтауға қажетті материал ретінде қарастырылады. Екінші қырынан алғанда, әдеби тілдің функционалды стильдерінің ішіндегі ең бір күрделісі – көркем әдебиет стилінің қырсырын ашу көзделеді. Үшіншіден, көркем әдебиет тілі көркем шығарманың көркем-бейнелі болмысын ұйымдастырушы маңызды компоненттерінің бірі ретінде қарастырылады» – дейді [9, 4-б.]. Стиль мен стилистиканың осындай құбылыстары туралы қазіргі кезде отандық және шетелдік ғалымдар үнемі және белсенді, өнімді жазуда.

Қазіргі кезеңде стиль мен стилистикалық зерттеулерде автормен байланысты зерттеу бағыты қалыптасқан. Лингвистика мен поэтикадағы стилистикасындағы осындай өрісті де зерттеу бағыты – автор образы категориясымен байланыстырыла қарастырылуда. Әдеби мәтіндегі автор бейнесі қаламгердің дербес стилін көрсетуде үлкен орынға ие, себебі мәтіндегі тілдік құрылым автордың ойлау жүйесімен тікелей сабақтас. Автордың ойлау жүйесіндегі дара көзқарасы әсіресе жанрлардың ішінде лирикаға тән. Сондықтан дара стильді айқындау үдерісінде прозаға қарағанда лириканың субъективтілігі шешуші маңызға ие екенін ғалымдар атап өтуде. Оны біз жалпы көркем шығарманың композициясынан, сөйлем құрылысынан тілдік қолданыстардың эстетикалық өрісінен танимыз.

Тілдегі және көркем әдебиеттегі стильге жалпыфилологиялық құбылыс ретінде қараған Н. Д. Тмарченконың зерттеуі бойынша ол мәтіндегі жалпы құрастырушы және ұйыстырушы негізгі компонент. Соған орай ол «Әдебиет теориясы. Көркем дискурс теориясы. Теориялық поэтика» еңбегінде стиль жөнінде: «... фонетикалық, лексика-синтаксистік т.б. ерекшеліктердің тұтас және эстетикалық жағынан бағытталған, реттелген» құбылыс ретінде бағалайды [10, 456-б.].

Жалпы филологиядағы лингвистика мен поэтика салаларында стиль, стилистика ұғымдары ілгеріде баяндағанымыздай, екі салаға да тікелей қатысты жалпы және жеке категориялар дей отырып, бұл мәселелерді зерттеу барысында әрқайсысының табиғатына орай жалпылық және жеке тұрғыдан да қарастырған дұрыс, сонда ғана біз ғылыми тақырыптың нәтижелі болуына қол жеткіземіз.

Қорытынды

Стиль және одан өрістейтін стилистика мәселелері көркем мәтінді танудың негізгі компоненттерінің қатарында деуге болады. Себебі мәтіндегі жекеленген сөз қолданысынан бастап тұтас көркем шығармаға дейін белгілі бір жүйені құрайды. Осы жүйені толық ғылыми тұрғыдан тану және түсіндіру үшін оны түзетін негізгі тілдік және көркемдік құбылыстар мен элементтерді саралау қажет. Сондықтан да стиль ұғымын толық түсіндіру үшін тіл білімі мен әдебиеттанудағы оның көрінісін тұтас бірлестікте қарастыру қажет.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Винокур, Г.** Маяковский – новатор языка. Москва : Советский писатель. – 1943.
- 2 **Лапинская, И. П.** Архитектоника стиля русского художественного текста. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Воронеж. – 2013.
- 3 **Виноградов, В.** Итоги обсуждения вопросов стилистики // «Вопросы языкознания». – № 1. – 1955.
- 4 **Fish, S.** Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities. Cambridge (Mass.), Harvard UP. – 1980. – P. 103–104.
- 5 **Байтұрсынұлы, А.** Таңдамалы. Алматы. – 2022. – 222 б.
- 6 **Қамзабекұлы, Д.** Алаш ағартушылығы және Ахмет Байтұрсынұлы құбылысы // Ахмет Байтұрсынұлы – Алаштың рухани көсемі. Халықаралық-тәжірибелік конференцияның материалдар жинағы. – Нұр-Сұлтан. – 2022. – 300 б.
- 7 **Поляков, М.** Вопросы поэтики и художественной семантики. – Москва : Советский писатель. – 1978.
- 8 **Виноградов, В.** Проблемы русской стилистики. Москва : Высшая школа, 1981.
- 9 **Шалабай, Б.** Көркем әдебиет стилистикасы. Республикалық баспа кабинеті. – 2012.
- 10 **Тамарченко, Н. Д., Тюпа, Н. И., Бройтман, С. Н.** Теория литературы. Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика. Москва : Академия. – 2004. – 520 с.

References

- 1 **Vinokur, G.** Mayakovskii – novator yazyka [Mayakovsky is an innovator of the language]. Moscow : Soviet writer, 1943.

2 **Lapinskaya, I. P.** Arhitektonika stilya russkogo hudozhestvennogo teksta [Architectonics of the style of the Russian literary text]. Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philology. Voronezh, 2013.

3 **Vinogradov, V.** Itogi obsuzhdeniya voprosov stilistiki [The results of the discussion of stylistic issues] // «Questions of linguistics». № 1. – 1955.

4 **Fish, S.** Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities. Cambridge (Mass.), Harvard UP, 1980. – P. 103–104.

5 **Baitursynuly, A.** Tandamaly [The chosen one]. Almaty, 2022. – P. 222.

6 **Kamzabekuly, D.** Alash ahartushylyghy zhane Ahmet Baitursynuly kubylysy [Alash enlightenment and the phenomenon of Akhmet Baitursynuly] // Akhmet Baitursynuly – the spiritual leader of Alash. Collection of materials of the international scientific and practical conference. Nur Sultan, 2022. – P. 300.

7 **Polyakov, M.** Voprosy poetiki i hudozhestvennoi semantiki [Questions of poetics and artistic semantics]. Moscow : Soviet writer, 1978.

8 **Vinogradov, V.** Problemy russkoi stilistiki [Problems of Russian stylistics]. Moscow : Higher education, 1981.

9 **Shalabai, B.** Korkem adibiet stilistikasy [The style of fiction]. The Republican Printing Office. 2012.

10 **Tamarchenko, N. D., Tyupa, N. I., Broitman, S. N.** Teoriya literatury. Teoriya hudozhestvennogo diskursa. Teoreticheskaya poetika [Theory of literature. The theory of artistic discourse. Theoretical poetics]. Moscow : Academy, 2004. – P. 520.

07.06.24 ж. баспаға түсті.

22.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Қ. Е. Тілеп

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 07.06.24.
Поступило с исправлениями 22.07.24.
Принято в печать 26.08.24.

СТИЛЬ В ЛИНГВИСТИКЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

В статье рассматривается явление стиля как научная проблематика. Сопоставляя научные идеи и выводы в работах, написанных по этой проблеме, можно осознать истинную природу

феномена стиля в языкознании и поэтике. Автор уделит внимание актуальным теоретическим и методологическим аспектам данной проблемы. Стиль по своей природе рассматривается как общефилологическое явление. Сделаны выводы и приведены научные определения, основанные на мнениях ученых в области языка и литературы. В том числе, представлены труды зарубежных и отечественных ученых. В частности, мы опирались на научные результаты и выводы теоретических работ А. Байтурсынулы, Г. Винокура, М. Полякова и других ученых. В статье использованы методы сравнительного и критического анализа. Можно сказать, что вопросы стиля и вытекающей из него стилистики входят в число основных составляющих узнавания художественного текста. Чтобы полностью осознать и объяснить эту систему с научной точки зрения, необходимо дифференцировать основные лингвистические и художественные явления и элементы, входящие в ее состав. Поэтому, чтобы полностью объяснить понятие стиля, необходимо единообразно рассмотреть его выражение в языкознании и литературе. По описанию, в художественном тексте представлены несколько видов стиля. Были проанализированы научные мнения и концепции, высказанные в этом направлении. А также сделаны научные выводы в статье на основе художественных произведений, проведены необходимые сравнения.

Ключевые слова: язык, литература, текст, стилистика, лексика, стиль, система, образ автора.

*K. E. Tilesk

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 07.06.24.

Received in revised form 22.07.24.

Accepted for publication 26.08.24.

STYLE IN LINGUISTICS AND LITERATURE STUDIES

The article deals with the scientific problems of the stylistics of literary texts. By comparing scientific ideas and conclusions in works written on this issue, one can understand the true nature of the phenomenon of style in linguistics and poetics. The author paid attention to the actual theoretical and methodological aspects of this problem. Style is considered as a general philological phenomenon. The problem of style in linguistics and literary

studies is based on the opinions and scientific definitions of linguistic and literary scientists. Among them are the works of foreign and domestic scientists. In particular, we relied on the scientific results and conclusions of theoretical works by A. Baitursynuly, G. Vinokur, M. Polyakov and other scientists. The article uses methods of comparative and critical analysis. It can be said that the issues of style and the stylistics that follow from it are among the main components of recognizing a literary text. In order to fully understand and explain this system from a scientific point of view, it is necessary to differentiate the main linguistic and artistic phenomena and elements that make up it. Therefore, in order to fully explain the concept of style, it is necessary to uniformly consider its expression in linguistics and literature. Also, scientific conclusions are given. There are several styles according to the description of the literary text. Scientific opinions and concepts expressed in this direction were analyzed. Scientific conclusions in the article are based on the literary works and the necessary comparisons are made.

Keywords: language, literature, text, stylistic, lexis, style, system, figure of the author.

<https://doi.org/10.48081/XGVY1237>

***G. A. Khasenovna**

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

*e-mail: khasenovna_gulmira@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8245-0886>

**ANALYSIS OF THE TRANSLATION
OF COLORS FOUND IN W. SHAKESPEARE'S
SONNETS 1-126**

This article presents the analysis on the colors used by W. Shakespeare in Sonnets 1-126 dedicated to a young man, and their translation in Samuil Marshak's and Khamit Yergaliyev's variants. The most frequently used colors in the Sonnets 1-126 of the English writer are revealed in this work. Excerpts from the Sonnets with colors using are given and compared with their Russian and Kazakh translations.

The purpose of this study is a detailed analysis in three variants of the colors appeared in W. Shakespeare's sonnets 1-126. In the process of scientific work, the differences and similarities of the translated variants, as well as the features of each writer, are determined. The idea of the article is to compare the translation of colors in these Sonnets, to identify the colors most frequently used by the author and by the translators, to allocate the colors into thematic groups of sonnets proposed by A. Anikst. The scientific significance of this work lies in the insufficiency of research on the interpretation of colors in translated variants of W. Shakespeare's sonnets. The practical significance of the study is determined by the usefulness of the presented data and results in the classes on the theory and practice of translation, comparative lexicology and grammar.

In the article, the methods of analysis and synthesis, the sorting method, the comparative method were widely used and led to corresponding results. This research work will be able to give direction for further research on the analysis of the translated variants of the Sonnets, the translation of English colors into Russian and Kazakh languages.

Keywords: translation of the Sonnets, indirect translation, colors translation, complex colors interpretation, the thematic groups of the

Sonnets, Shakespeare's color palette, translation transformations, comparative analysis.

Introduction

Color-denoting vocabulary is one of the expressive techniques used in the process of creating artistic images. Its function varies from describing the appearance of the characters to depicting the characters' world. Nevertheless, the color picture of the world differs among the representatives of diverse cultures.

This article will specifically focus on the analysis of the translation of the color vocabulary used by W. Shakespeare in his sonnets 1-126, which are dedicated to the unnamed young man. The Russian variant of the Sonnets by Samuil Marshak, and by Kh. Yergaliyev in Kazakh will be considered during the study. The relevance of the article is associated with a small number of works in the scope of the translation of colors in the works of William Shakespeare. The translation of color vocabulary plays an important role in the artistic space, through which the reader reaches a particular concept of the writer's work.

Along with the purpose of the study, the following task was singled out: to identify the use of color vocabulary in the original sonnets 1-126 and their Russian and Kazakh translations for comparative analysis.

Materials and methods

Generally, to conduct the research on the translation of color vocabulary used in the Sonnets 1-126, were used the methods of analysis and synthesis as well as sorting method. The fundamental one was a comparative method, due to which the results between original work and its translated variants were collated and analyzed.

During the research three main materials were taken. First one was the original Sonnets by W. Shakespeare edited by Katherine Duncan-Jones and published in 2010. The second was S. Marshak's translation of the Sonnets published in 8th volume of «William Shakespeare. Complete works in eight volumes» under the general editorship of A. Smirnov and A. Anikst in 1960. The third one was Khamit Yergaliyev's variant of the Sonnets published by «Audarma» publishing house in 2004.

In order to obtain corresponding results following scientific works were examined and scrutinized: «A study of colour words in Shakespeare's works» by A. M. Janziz; «Colour Meaning in English Literary Pieces» by F. I. Kartashkova & L. E. Belyaeva; «The symbolism of colour» by E. Conroy; «Representations of the Color Green in Shakespeare» by M. Misako; «WAYS TO TRANSLATE COLOR DESIGNATIONS FROM FRENCH TO SPANISH» by Z. O. Davidian; «Translating Macbeth's Colour Metaphors Into Arabic: A Revised CMT Approach to Shakespeare's Creative Metaphors» by L. I. Omar; «FEATURES OF COLOR

SEMANTICS IN ENGLISH FICTION» by L. Belyaeva; Cognitive and semantic aspects of English color designations» by N. V. Shelepova; and «Features of the translation of color designations in a literary text» by E. A. Gorn.

Results and discussion

The English writer William Shakespeare adeptly employed a spectrum of colors in his Sonnets, encompassing both elementary hues like black, white, red, and green, and more intricate tones such as golden, vermilion, rosy, dun, and scarlet. In accordance with this, the ensuing Table 1 delineates the utilization and frequency of each color across Sonnets 1-126.

Table 1 – Colors used in original Sonnets 1-126 by W. Shakespeare

Colors	Sonnets	The quantity of usage
white	12 (2 times), 98, 99 (2 times)	5
golden	3, 7, 33, 68, 85	5
black	27, 63, 65, 73	4
green	33, 63, 104	3
vermilion	98	1
purple	99	1
red	99	1
rosy	116	1

Table 1 indicates that William Shakespeare employed eight distinct colors a total of 21 instances within his Sonnets 1-126. Among these occurrences, the most recurrent simple color was white, while the prevalent complex color was golden. Remarkably, Sonnet 99 stands out as a notable exception, as Shakespeare utilized a greater variety of colors, specifically white, purple, and red, in comparison to other sonnets in the collection.

Subsequently, an individualized examination of the utilization and translation of each color will be undertaken. The initial focus pertains to the color white, elucidated in Table 2 below.

Table 2 – The usage and translation of color white into Russian and Kazakh

Sonnets	The usage of color white by W. Shakespeare	The translation of color white by S. Marshak into Russian	The translation of color white by Kh. Yergaliyev into Kazakh
12	«And sable curls all silvered o'er with white» [1, p. 135]	«И темный локон блещет сединой» [2, p. 433] (And the dark curl shines with gray hair)	«Қара бұрым ақ бояуға батар деп» [3, p. 614] (Black hair (braid) will sink into white)
	«white and bristly beard» [1, p. 135]	«Седых снопов густая борода» [2, p. 433] (Thick beard of white sheaves)	«ақ сақалы шошандап» [3, p. 614] (shake with white beard)
98	«Nor did I wonder at the lily's white» [1, p. 307]	«Раскрывшиеся чаши снежных лилий» [2, p. 476] (Opened cups of snow lilies)	–
99	«The roses fearfully on thorns did stand, One blushing shame, another white despair» [1, p. 309]	«У белой розы – цвет твоей щеки» [2, p. 476] (A white rose has the color of your cheek)	«Ақ күлгінде – ақ бетіңнің аптабы» [3, p. 656] (in ashy white is the heat of your white face)
	«A third, nor red nor white» [1, p. 309]	«У третьей розы – белой, точно снег» [2, p. 476] (At the third rose – white, like snow)	«Ақ күлгінде аппақ қардай демін бар» [3, p. 656] (You have a breath white as snow on white gray)

White symbolizes old age, sadness, boring, lifeless, simplicity, sterility, death and clinical [4, p. 257]. In the fourth line of Sonnet 12, the author employs the color white to delineate the process of aging. Observably, the translators adeptly convey this nuanced depiction in their respective interpretations. However, though the expression «the lily's white» was translated by S. Marshak as «снежных лилий» (snow lilies), Kh. Yergaliyev translated it as «бәйшешектер» (snowdrops).

Next, the utilization and translation of the color golden will be presented in Table 3, a phenomenon exclusive to the Sonnets dedicated to the young man.

Table 3 – The usage and translation of the color golden into Russian and Kazakh

Sonnets	The usage of color golden by W. Shakespeare	The translation of color golden by S. Marshak into Russian	The translation of color golden by Kh. Yergaliyev into Kazakh
3	«golden time»	–	–
7	«golden pilgrimage»	«колесницей золотой» (the golden chariot)	«алтын жүзікті» (golden ring)
33	«golden face»	–	–
68	«the golden tresses»	«золотистой пряди» (golden strand)	«алтын бұрым-ширатпа» (golden twisted hair)
85	«golden quill»	«золотым пером» (with golden quill)	«алтын қалам» (golden quill)

Author of a book «a dictionary of symbols» Spanish poet Juan Eduardo Cirlot notes that «gold is symbolic of all that is superior, and the glorified» [5, p. 120]. In accordance with Table 3, the expressions «golden time» and «golden face» were absent in the translated renditions of Sonnets 3 and 33. Notably, nearly all other phrases underwent interpretation, with the exception of the phrase «golden pilgrimage» in Sonnet 7, which received distinct translations. S. Marshak translated it as «колесницей золотой» (the golden chariot), and Kh. Yergaliyev as «алтын жүзікті» (golden ring).

The color black was used by William Shakespeare on four occasions, and the corresponding excerpts from the Sonnets, along with their translations, are given in Table 4 below.

Table 4 – The usage and translation of the color black into Russian and Kazakh

Sonnets	The usage of color black by W. Shakespeare	The translation of color black by S. Marshak into Russian	The translation of color black by Kh. Yergaliyev into Kazakh
27	«black night»	–	–
63	«black lines»	«черная строка» (black line)	«қара жолдары» (black lines)
65	«black ink»	«черные чернила» (black ink)	«қара сия» (black ink)
73	«black night»	–	–

Both S. Marshak and Kh. Yergaliyev omitted the phrase «black night» in their translations of both Sonnet 27 and the variant of Sonnet 73. However, it is noteworthy that the expressions «black lines» and «black ink» were accurately rendered in their respective translations.

Speaking of color green, Matsuda Misako states that green has naturally been associated with spring, youth, joy, beauty, wanton humor and thus gaiety in love [6, p. 141]. The translation of the color green will be provided below in a table 5.

Table 5 – The usage and translation of the color green into Russian and Kazakh

Sonnets	The usage of color green by W. Shakespeare	The translation of color green by S. Marshak into Russian	The translation of color green by Kh. Yergaliyev into Kazakh
33	«the meadows green»	«лугам зеленым» (green meadows)	–
63	«And they shall live, and he in them still green» [1, p. 237]	–	–
104	«Since first I saw you fresh, which yet art green» [1, p. 319]	–	–

Shakespeare employs the color green to depict nature in Sonnet 33, while in Sonnets 63 and 104, he associates it with the concept of youth. Nevertheless, the color green is absent in the Russian and Kazakh renditions of Sonnets 63 and 104.

The complex color vermilion is utilized by William Shakespeare in Sonnet 98, and its corresponding translations are delineated in Table 6.

Table 6 – The usage and translation of the color vermilion into Russian and Kazakh

Sonnets	The usage of color vermilion by W. Shakespeare	The translation of color vermilion by S. Marshak into Russian	The translation of color vermilion by Kh. Yergaliyev into Kazakh
98	«Nor praise the deep vermilion in the rose» [1, p. 307]	«Пурпурных роз душистый первый цвет» [2, p. 476] (Fragrant first color of purple roses)	«Жұпар иісі аңқыған жас күлгіндер» [3, p. 659] (Young violets are fragrant with their fragrance)

The color vermilion which is actually kind of red orange was translated by S. Marshak as «пурпурных» (purple). Kh. Yergaliyev's translation was as «күлгіндер» (violets) or in other words we can say «purples». We can guess that Kazakh writer by «violets» meant the flowers not the color, although «violets» in Kazakh are «шеріргүл» or «қожағай» or «майда көк гүл».

The color red is next to be considered, and its translation by S. Marshak and Kh. Yergaliyev is offered in the table 7.

Table 7 – The usage and translation of the color red into Russian and Kazakh

Sonnets	The usage of color red by W. Shakespeare	The translation of color red by S. Marshak into Russian	The translation of color red by Kh. Yergaliyev into Kazakh
99	«A third, nor red, nor white, had stol'n of both» [1, p. 309]	«И красной, как заря, – твое дыханье» [2, p. 476] (And red as the dawn, – your breath)	«Қызыл күлгін – атқан тандай тынысың» [3, p. 656] (Pale red – your breath is like the glow of the morning)

The expression from the Sonnet 99 «nor red, nor white» was interpreted by S. Marshak as «и красной, как заря» (red as the dawn), and by Kh. Yergaliyev as «қызыл күлгін» (pale red). There we see that each writer used own individual approach to interpret the red color.

The complex color rosy is employed by William Shakespeare on a singular occasion, analogous to vermilion, within his Sonnets. The ensuing Table 8 furnishes the translations associated with the color rosy.

Table 8 – The usage and translation of the color rosy into Russian and Kazakh

Sonnets	The usage of color rosy by W. Shakespeare	The translation of color rosy by S. Marshak into Russian	The translation of color rosy by Kh. Yergaliyev into Kazakh
116	«rosy lips and cheeks» [1, p. 343]	«На пламенных устах и на щеках» [2, p. 485] (On fiery lips and cheeks)	–

William Shakespeare with color rosy portrayed the lips and cheeks in the Sonnet 116. S. Marshak interpreted rosy as «пламенных» (fiery), which is indeed different mixture of red. Rosy, in essence, comprises shades of red and pink, while

fiery encompasses hues of red and orange. Notably, Kh. Yergaliyev refrained from incorporating the color rosy in his rendition of Sonnet 116.

The color purple used by W. Shakespeare in Sonnet 99, did not find inclusion in either the Russian or Kazakh variants of the Sonnets.

Subsequent to this, the presentation of the distribution of colors employed by William Shakespeare will be delineated below in Table 9, adhering to the analytical framework of thematic groups within the cycle of the Sonnets as proposed by A. Anikst.

Table 9 – The allocation of the colors thematic groups

Thematic groups	Colors
Chanting a friend: 1–26 .	white (2 times), golden (2 times)
The bitterness of separation: 27–32.	black
The first disappointment in a friend: 33–42 .	green, golden
Anguish and apprehension: 43–55.	-
Growing alienation and melancholy: 56–75.	black (3 times), green, golden
Rivalry and jealousy towards other poets: 76–96.	golden
«Winter» of separation: 97–99.	red, white (3 times), purple, vermilion
The triumph of renewed friendship: 100–126.	green, rosy

Color is considered to be associated with human emotions and that each emotion has its place in the color space. It is understood that each color evokes certain emotions [7, p. 204].

Indeed, the representation elucidated in Table 9 underscores that emotions and mood, collectively, are coalescent with the utilization of colors throughout the entirety of the Sonnets.

According to the obtained results, W. Shakespeare's masterful use of colors in his Sonnets adds depth and symbolism to his poetic expression. Through a meticulous analysis of the frequency and translation of eight different colors in Sonnets 1-126, it becomes evident that Shakespeare employed colors such as black, white, red, green, golden, vermilion, rosy, and purple to convey various emotions and themes.

The presented tables highlight the prevalence of white as a simple color, with golden standing out among complex colors in terms of frequency. Notably, Sonnet 99 emerges as a unique case where Shakespeare employs a diverse range of colors, including white, purple, and red.

The exploration of each color's symbolism and its translation reveals the nuanced interpretations by different translators. It is interesting to note that green is not present in the Russian and Kazakh translations of certain Sonnets.

Finally, the thematic grouping of colors according to A. Anikst's analytical scheme reveals a deliberate association of colors with human emotions throughout the Sonnets. This allocation underscores the profound emotional depth embedded in Shakespeare's use of colors, showcasing the intricate interplay between language, symbolism, and mood in his poetic work.

Conclusions

Due to the indirect translation process, our initial observation discerns a pronounced reliance on S. Marshak's rendition of the Sonnets, particularly evident in the Kazakh variant concerning the utilization of color vocabulary. Notably, instances where S. Marshak omitted colors were consistently mirrored by the absence of those colors in the rendition by Kh. Yergaliyev.

The analysis revealed different methods employed by the translators in their respective translation endeavors. For example, there were full equivalents in the translation of the phrases: «golden quill» – «золотым пером» (with golden quill) – «алтын қалам» (golden quill); «black lines» – «черная строка» (black line) – «қара жолдары» (black lines); «black ink» – «черные чернила» (black ink) – «қара сия» (black ink).

Typically, during the translation of the color vocabulary into Russian, translators also widely use translation transformations: omission, addition, permutation, substitution [8, p. 260].

Regarding omission, S. Marshak invoked this category of translation transformation in 7 instances out of 21, while Kh. Yergaliyev did so in 10 instances. However, substitution wasn't widely used as omission. Its examples are, vermilion – пурпурный (purple) – күлгіндер (violets); rosy – пламенный (fiery). Addition was predominantly used by Kh. Yergaliyev rather than by S. Marshak. It can be noticed in the Sonnet 99, where white was twice given as белый (white) in Russian, and as ақ күлгін (ashy white) in Kazakh; red was given as красный (red) in Russian, and as қызыл күлгін (pale red) in Kazakh.

Through the application of a comparative method in analyzing the color lexicon within the original Sonnets 1-126 and their translations, several conclusions emerge. William Shakespeare's sonnets exhibit a distinctive color palette intricately linked to fundamental themes, emotions, and mood. Notably, the color depiction in Shakespeare's sonnets dedicated to the young man is characterized by a predominant utilization of white and golden hues. Furthermore, in the Russian and Kazakh translations of the sonnets, the preeminent preservation is observed in the recurrence of white and golden colors.

References

- 1 **Shakespeare, W.** Duncan-Jones K. Shakespeare's Sonnets [Text]: book / W. Shakespeare. – Oxford: Bloomsbury Arden, 2010. – 488 p.
- 2 **Шекспир, У.** Полное собрание сочинений в восьми томах [Текст]: в 8-и т. / У. Шекспир. – М. : Искусство, 1960. – Т. 8. – 631 с.
- 3 **Шекспир, У.** Отелло. Асауға тұсау. Гамлет. Ромео мен Джульетта. Король Лир. Сонеттер [Мәтін] : кітап / ауд. М. Әуезов, Ә. Кекілбаев, Х. Ерғалиев. – Астана : Аударма, 2004. – 688 бб.
- 4 **Yin, M.** A Brief Analysis of Color Symbols in Beloved from the Perspective of Conceptual Metaphor [Text] / M. Yin // Advances in Social Science, Education and Humanities Research. – 2018. – Volume 238. – P. 256–259.
- 5 **Cirlot, J. E.** A Dictionary of Symbols [Text]: dictionary / J. E. Cirlot. – 2nd ed. – London : Routledge, 2001. – 507 p.
- 6 **Misako, M.** Representations of the Color Green in Shakespeare [Text] / M. Misako // The Seijo University Arts and Literature Quarterly. – 2013. – P. 142–130.
- 7 **Карташкова, Ф. И., Беляева, Л. Е.** Значение цвета в английских литературных произведениях [Текст] / Ф. И. Карташкова, Л. Е. Беляева // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2022. – No 1. – Т. 13. – С. 201–212.
- 8 **Андреева, Л. А., Худобина, О. Ф., Авсянкина, Н. Н.** Специфика перевода колористической лексики в произведениях О. Уайльда на русский язык [Текст] / Л. А. Андреева, О. Ф. Худобина, Н. Н. Авсянкина // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2020. – Выпуск 8. – Том 13. – С. 258–262.
- 9 Conroy, E. The symbolism of colour [Text] : book / E. Conroy. – London : William Rider & Son Ltd, 1921. – 68 p.
- 10 Горн, Е. А. Особенности перевода цветообозначений в художественном тексте [Текст] / Е. А. Горн // Мир науки, культуры, образования. – 2014. – No 1(44). – С. 236–239.

References

- 1 **Shakespeare, W.** Duncan-Jones K. Shakespeare's Sonnets [Text]: book / W. Shakespeare. – Oxford : Bloomsbury Arden, 2010. – 488 p.
- 2 **Shakespeare, U.** Polnoe sobranie sochinenij v vos'mi tomah [Complete works in eight volumes] [Text] : v 8-i t. / U. Shekspir. – M. : Iskustvo, 1960. – Т. 8. – 631 p.
- 3 **Shakespeare, U.** Otello. Asaufa тұсау. Gamlet. Romeo men Dzhul'etta. Korol' Lir. Sonetter [William Shakespeare. Othello. The Taming of the Shrew.

Hamlet. Romeo and Juliet. King Lear. Sonnets] [Text] : book / aud. M. Әезов, Ә. Kekilbaev, X. Erfaliyev. – Astana : Audarma, 2004. – 688 p.

4 **Yin, M.** A Brief Analysis of Color Symbols in Beloved from the Perspective of Conceptual Metaphor [Text] / M. Yin // Advances in Social Science, Education and Humanities Research. – 2018. – Volume 238. – P. 256–259.

5 **Cirlot, J. E.** A Dictionary of Symbols [Text]: dictionary / J. E. Cirlot. – 2nd ed. – London : Routledge, 2001. – 507 p.

6 **Misako, M.** Representations of the Color Green in Shakespeare [Text] / M. Misako // The Seijo University Arts and Literature Quarterly. – 2013. – P. 142–130.

7 **Kartashkova, F. I., Belyaeva, L. E.** Znachenie czveta v anglijskix literaturny`x proizvedeniyax [Colour Meaning in English Literary Pieces] [Text] / F. I. Kartashkova, L. E. Belyaeva // Vestnik RUDN. Seriya : Teoriya yazy`ka. Semiotika. Semantika. – 2022. – No 1. – T. 13. – P. 201–212.

8 **Andreeva, L. A., Xudobina, O. F., Avsyankina, N. N.** Specifika perevoda koloristicheskoy leksiki v proizvedeniyax O. Uajl`da na russkij yazy`k [Specifics of Translating Colouristic Vocabulary in O. Wilde's Works into Russian] [Text] / L. A. Andreeva, O. F. Xudobina, N. N. Avsyankina // Filologicheskie nauki. Voprosy` teorii i praktiki. – 2020. – Vy`pusk 8. – Tom 13. – P. 258–262.

9 **Conroy, E.** The symbolism of colour [Text] : book / E. Conroy. – London : William Rider & Son Ltd, 1921. – 68 p.

10 **Gorn, E. A.** Osobennosti perevoda czvetooboznachenij v xudozhestvennom tekste [Color terms and fiction. Peculiarities of translation] [Text] / E. A. Gorn // Mir nauki, kul`tury`, obrazovaniya. – 2014. – No 1(44). – P. 236–239.

Received 28.08.23.

Received in revised form 25.04.24.

Accepted for publication 26.08.24.

*Г. А. Хасенова

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

28.08.23 ж. баспаға түсті.

25.04.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

У. ШЕКСПИРДІҢ 1–126 СОНЕТТЕРІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН ТҮСТЕРДІҢ АУДАРМАСЫНА ТАЛДАУ

Ұсынылған мақалада У. Шекспирдің 1-126 сонеттерінде, яғни жас жігітке арналған сонеттерінде пайдаланған түстер, олардың Самуил Маршак және Хамит Ергалиев сонет нұсқаларындағы аудармасы талданады. Ағылшын жазушысының 1-126 сонеттерінде ең жиі кездесетін түстер анықталды. Түстер қолданылған сонеттерден үзінділер беріліп, олардың орыс және қазақ тіліндегі аудармаларымен салыстырылады.

Бұл зерттеудің мақсаты – У. Шекспирдің 1-126 сонеттерінде кездесетін түстерді үш нұсқада егжей-тегжейлі талдау. Ғылыми жұмыстың барысында нұсқалар арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтар, әр жазушының ерекшеліктері анықталады. Мақаланың идеясы – берілген сонеттерде түстердің аудармасын салыстыру, автор және аудармашылар ең жиі қолданған түсті дәйектеу, түстерді сонеттердің А. Аниксттің ұсынған тақырыптық топтары бойынша топтастыру. Бұл жұмыстың ғылыми маңыздылығы У. Шекспир сонеттерінің аудармасындағы түстердің берілуі бойынша зерттеулердің жеткіліксіздігі. Зерттеудің практикалық маңыздылығы ұсынылған деректердің және нәтижелердің аударма теориясы мен тәжірибесі, салыстырмалы лексикология және грамматика сабақтарында пайдалы болуымен айқындалады.

Мақалада талдау және синтез әдістері, сұрыптау әдісі, салыстырмалы әдіс кеңінен қолданылып, маңызды нәтижелерге әкелді. Бұл зерттеу жұмысы сонеттердің аударма нұсқаларын талдау бойынша, ағылшын тіліндегі түстердің орыс және қазақ тілдеріне аударылуы бойынша кейінгі зерттеулерге бағыт бере алады.

Кілтті сөздер: сонеттер аудармасы, жанана аударма, түстер аудармасы, күрделі түстерді интерпретациялау, сонеттердің тақырыптық топтары, Шекспирдің түстер палитрасы, аударма түрлендірулері, салыстырмалы талдау.

*Г. А. Хасенова

Евразийский национальный
университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 28.08.23.
Поступило с исправлениями 25.04.24.
Принято в печать 26.08.24.

АНАЛИЗ ПЕРЕВОДА ЦВЕТОВ, ВСТРЕЧАЕМЫХ В СОНЕТАХ 1-126 У. ШЕКСПИРА

В представленной статье анализируются цвета, использованные У. Шекспиром в сонетах 1-126, посвященных молодому человеку, и их перевод в вариантах Самуила Маршака и Хамита Ергалиева. Выявлены наиболее часто используемые цвета в сонетах 1-126 английского писателя. Приводятся отрывки из сонетов, в которых используются цвета, и сравниваются с их русским и казахским переводами.

Целью данного исследования является детальный анализ цветов в трех вариантах, встречающихся в сонетах У. Шекспира 1-126. В ходе научной работы определяются различия и сходства вариантов, а также особенности каждого писателя. Идея статьи состоит в том, чтобы сравнить перевод цветов в данных сонетах, выявить цвета, наиболее часто используемые автором и переводчиками, разгруппировать цвета по тематическим группам сонетов, предложенным А. Аникстом. Научная значимость данной работы заключается в недостаточности исследований о передаче цветов в переводах сонетов У. Шекспира. Практическая значимость исследования определяется полезностью представленных данных и результатов на занятиях по теории и практике перевода, сравнительной лексикологии и грамматике.

В статье методы анализа и синтеза, метод сортировки, сравнительный метод получили широкое применение и привели к значимым результатам. Данная исследовательская работа сможет дать направление для дальнейших исследований по анализу переведенных вариантов сонет, перевода английских цветов на русский и казахский языки.

Ключевые слова: перевод сонетов, косвенный перевод, перевод цветов, интерпретация сложных цветов, тематические группы сонетов, цветовая палитра Шекспира, переводческие трансформации, сравнительный анализ.

МРНТИ 17.71.91

<https://doi.org/10.48081/ЖЕКА9230>

*А. Д. Цветкова

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
*e-mail: cvetkova_ad@mail.ru
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8485-9901>

МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СЛАВЯНСКИХ КАЛЕНДАРНЫХ ПРАЗДНИКАХ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ (ПО НАРРАТИВАМ ОДНОГО СЕЛА)

Павлодарское Прииртышье – полиэтничный регион Казахстана, сформировавшийся в результате нескольких переселенческих потоков, разнородных по национальному и социальному составу. На казахстанских землях переселенцы сохраняют свои культурные традиции, которые в новых условиях принято считать вторичными. Однако в результате тесных контактов разных этнических групп и под влиянием времени они трансформируются и приобретают современные черты, которые воспринимаются как аутентичные, естественные. При этом сохранившиеся архаические ритуальные модели теряют связь с магическими верованиями, а праздник в целом оказывается средством коммуникации и имеет развлекательный характер. В настоящей статье рассматривается современное состояние народной праздничной культуры, для которой характерны активные межэтнические взаимодействия и всенародный, массовый характер. В научный оборот вводятся полевые записи устных нарративов, сделанные в 2022 году в селе Баянаул Павлодарской области. Анализ рассказов о календарных праздниках в результате демонстрирует осознание культурных различий соседствующих этносов, адаптацию к ритуальным моделям чужого этноса, а также частичное восприятие культуры соседствующих народов. Коллективный характер сельских календарных праздников демонстрирует понимание ценности как своей, так и чужой культуры.

Ключевые слова: праздничная культура, календарный нарратив, межэтнические взаимодействия, национальная идентичность, полиэтнический характер.

Введение

Казахстан во все времена отличался особой интенсивностью миграционных процессов, вследствие чего республику называют «лабораторией дружбы народов». С 18 по 20 век Казахстан переживает несколько миграционных потоков, достаточно организованных по времени, составу переселенцев и мотивам миграции. Результатом нескольких волн переселения стали старообрядческие села, основанные в Восточном Казахстане в 18 веке; казачьи станицы, возникавшие с 16 по начало 19 века вследствие формирования трех казачьих войск (Уральского, Сибирского и Семиреченского); села, основанные столыпинскими переселенцами в конце 19 – начале 20 вв; целинные колхозы и совхозы (середина 20 в.). Следует также добавить, что в Казахстан выселялись депортированные народы, а со второй половины 20 века приезжают рабочие на строительство крупных заводов и, как правило, остаются здесь. С конца 20 века в Казахстан возвращаются казахи, проживающие в Монголии и в Китае. В то же время наблюдается мощный отток населения (русских, украинцев, немцев), переселяющихся на этническую родину. Миграционные процессы отражаются на этническом составе населения Казахстана, динамику которого отражают результаты переписи разных лет. Перепись населения 1939 г. отметила 37 % казахов и 39,9 % русских [1]. По итогам переписи 1989 г. началась депопуляция восточнославянского населения в республике, однако славянский мир остался в паритетных отношениях с тюркским (казахи – 40,1 %, русские – 37,4 %) [там же]. Перепись 2009 г. свидетельствует о явной депопуляции восточнославянского населения в республике: казахи – 63,1 %, русские – 23,7 % [Итоги национальной переписи населения в 2009 году]. По итогам переписи 2021 года численность казахов в этническом составе составляет 70,18 %, русских – 19 % [Итоги национальной переписи населения в 2021 году]. При этом наиболее значительная часть славянского населения сосредоточена в регионах, граничащих с Российской Федерацией, а также в Центральном Казахстане. Однако соотношение коренного и некоренного этносов может быть разным даже в этих регионах. Так, в Павлодарской области на начало 2022 года процент коренного населения составляет 54,2, славянского (русских, украинцев и белорусов) – 38,6. В пределах области это соотношение так же может быть разным. В связи с этим проблема межэтнических взаимодействий в традиционной культуре славян-переселенцев и коренного народа требует серьезного изучения.

Сохранение и возрождение этнических традиций казахстанцев поддерживается республиканской организацией Ассамблея народов Казахстана, по инициативе которой в каждой области созданы Дома дружбы, координирующие деятельность этнокультурных объединений и школ национального возрождения.

Материалы и методы

Изучая славянские фольклорные традиции вторичного формирования, Н. В. Леонова называет такие их качества, как вторичность (возводимость к одной или нескольким источниковым коренным образованиям), неоднородность (как результат смешанного состава населения – «пестромиграционность»), неустойчивость (изменчивость фольклорной практики, отражающей социокультурную ситуацию ареала) [2, с. 451]. Всё это в полной мере можно отнести и к фольклорной ситуации рассматриваемого нами региона.

По справедливому утверждению В. Е. Добровольской и А. В. Черных, зоны межкультурных контактов и территории взаимодействия переселенческих культур с культурой коренного населения требуют пристального внимания исследователей. «Именно здесь больше всего нуждаются в детальном изучении и выявлении знаковых элементов культуры, понимании того, что в традиции чаще всего происходит не конфликт, а взаимодействие культур, понимание ценности как своей, так и чужой культуры. Особое внимание следует в этом случае обращать на оценку носителями одной культуры явлений другой [3, с. 6].

Реактуализация славянской культуры в Казахстане видится, прежде всего, в возрождении календарных праздников, поскольку их характерной особенностью является массовый характер, вовлечение всех участников в действие, «неразличение зрителей и участников, игровое поведение по принципу «праздник всех для всех», включение в праздничное действо всех членов коллектива без различия пола, возраста и социального статуса» [4, с. 43]. Как замечает Т. Н. Золотова, «праздничная культура играет большую роль в формировании мировоззрения человека, воспитания и удовлетворения его эстетических и этических потребностей, в релаксации и восстановлении жизненных сил индивидуума, необходимых ему для дальнейшего существования» [5, с. 30].

В настоящей статье исследуются устные календарные нарративы, записанные в 2022 году в районном поселке Баянаул Павлодарской области. Фольклорные нарративы, по утверждению Г. И. Власовой, представляют собой «устные дискурсы, структурирующие восприятие и описание значимых для социума событий, календарных или семейных праздников, обрядов, ритуалов, поверий, примет. В структуру календарного нарратива

входят следующие составляющие: календарное время, половозрастной состав участников, ритуалы и обряды, поведенческие стереотипы, приметы, поверья, эстетическая оценка праздника, вербальная часть – отрывок из календарного текста. Календарный нарратив может быть развернутым или кратким, сведенным до одного предложения [4, с. 46].

В процессе работы с полевыми материалами нами используются сравнительно-исторический, сравнительно-типологический и этнографический методы анализа фольклорных текстов.

Результаты и обсуждение

История Баянаула, который был основан в 1826 г. сибирскими казаками, отражается в народных преданиях и рассказах-воспоминаниях: *«В 1826 году, когда Демидов еще в Сибири, на Урале добывал золото. Он постоянно отправлял казаков куда-то в экспедиции искать. И вот он сюда отправил казаков. С экспедицией они сюда пришли, посмотреть, и осели здесь. Первый атаман баянаульский – это Потанин, Николай Потанин. Это отец знаменитого Георгия Потанина, географа, путешественника. Его отец, Георгия Потанина, здесь жил, в Баянауле. Это первый атаман Баянаула был. У нас целая улица казачья. Дома до сих пор стоят. Много казаков было»* (Трофимчук Н. Ф., 1971 г.р.).

В 20 веке в поисках лучшей жизни на эти земли приходили переселенцы разной этнической принадлежности из разных регионов Советского Союза, о чем содержится информация в семейных преданиях: *«А попали они так, что старший брат моего отца после войны беспризорником был. Сбежал из дома, ему все интересно было. Вот он уехал, и мы даже не знаем, как он сюда попал. Он вернулся туда домой, в Украину, и родителям говорит, что здесь взять земли можно сколько угодно, работать можно, садить. Там люди хлеб кушают, рассказывает, в Казахстане, как люди живут. Это были послевоенные годы, тяжело. Здесь хорошо жили, и вот он рассказывает это всё, и вот собрались»* (Трофимчук А. Ф., 1971 г.р.).

В настоящее время, в результате интенсивных миграционных процессов в Баянаульском районе преобладает коренное население (90, 2 % – казахи; 7,8 % – славяне).

Несмотря на то, что славянское население малочисленно и проживает в иноэтническом окружении, мы наблюдаем его стремление к сохранению национальной идентичности, традиционной культуры и фольклора. При этом в современных условиях наблюдается трансформация культурных стереотипов. Как отмечает М. А. Жигунова, исследующая праздничную культуру переселенцев, «религиозно-магические и символические элементы праздников и обрядов постепенно утрачиваются, а игровые и развлекательные функции усиливаются» [6, с. 98–99].

По наблюдениям казахстанских фольклористов, не все славянские календарные праздники одинаково популярны в современном Казахстане. В монографии Г. И. Власовой «Календарный и свадебный фольклор славян Казахстана» приводится количественный состав календарных нарративов в фольклорных архивах Евразийского национального университета (г. Астана), Кокшетауского государственного университета (г. Кокшетау) и Павлодарского государственного университета (г. Павлодар). Наиболее многочисленны устные рассказы о Масленице (36), Пасхе (35) и далее, по убывающей, Купала (32), Троица (29), Рождество (25), Крещение (15) [7, с. 74].

Полевые записи, предпринятые через 25 лет после публикации названного исследования, подтверждают точно такую же картину. Однако, мы начнем анализ календарных нарративов, отражающих современное состояние праздничной культуры в пос. Баянаул, со святочно-рождественского цикла. Структурно святочные праздники включают три этапа: Рождество, Новый год и Крещение. Название «святки» в селе не встречается. Поскольку Рождество признано в Республике праздничным днем только с 2005 года, традиция его празднования во многом была утрачена и в настоящее время включает семейные праздничные трапезы, предваряемые молитвой, чтение Библии, игры, гуляния и обходы дворов, совершаемые детьми или подростками, которые возрождаются частично благодаря изучению русской словесности в школе: *«Ну, к Рождеству мы не так давно вернулись, так ведь? Как такового его раньше не отмечали, хотя он там считается христианским, одним из важных»* (Сушкова А. А.). *«А вот уже Рождество когда приходит, мы накрываем стол хороший, потому что мы постились, хочется покушать. Что-то вкусенького. Мясо обязательно, я сам по себе мясоед. Но, в первую очередь, это как сесть за стол, у нас мама обязательно читает молитву. У меня мама очень верующий человек. И вот она обязательно читает молитву. Мы с детьми разговариваем. Рассказываем, у них есть детская Библия. Они ее читают часто. Мы говорим, а потом уже кушаем. И потом идем на улицу, гуляем. Раньше у нас горки здесь делали, в этом году горки не было, гуляем обязательно»* (Трофимчук А. Ф., 1971 г.р.). *«На Рождество один раз придут если, то мы их угостим. Наряженные приходят. В свои костюмы одеваются, могут медведя одеть, могут зайчика одеть. Кто у кого какой костюм. Могут просто завязать дождик»* (Бойко В. П., 1963 г.р.). *«Как-то мои дети, класс мой, мы изучали произведение Гоголя «Ночь перед Рождеством». И как-то я им все в красках расписала, рассказала, а тут Рождество наступает. Я сижу дома. Дело к вечеру. залетает эта детвора. Они говорят: «Анна Алексеевна, помогите! Мы боимся». Оказывается, они нарядились и пошли по домам. Дети-семиклассники, человек 6–7 их собралось. И где-то их тут на районе вокзала кто-то пьяный на лошади напугал. С*

кого-то шапку сорвал. «Мы теперь боимся домой идти», – говорят. Потом мы с мужем их по домам разводили. Но потом они сценку ставили оттуда. Так им понравилась это произведение» (Сушкова А. А., 1961 г.р.).

На Старый Новый год в селе сохраняются обходы дворов ряжеными взрослыми и детьми, сопровождаемые обрядом посева зерна, который по мнению исследователей распространился в Казахстане под влиянием переселенцев из европейской части России и Украины [8, с. 100]. Посевать ходят в ночь с 13 на 14 января (ближе к полуночи). Участниками обряда являются взрослые и дети-подростки. При этом ряжутся в вывернутые шубы, в цыган, стариков-старух, стараются закрывать лица масками, чтобы быть неузнанными. Обходы начинают с домов соседей, а потом идут или едут по поселку. Заходя в дом посевают пшеницей, ячменем, горохом, иногда – рисом. Сохраняется вера в то, что, чем больше будет рассыпано зерна, тем богаче будет дом в грядущем году. Как правило, посевание завершается угощением или совместной праздничной трапезой: *«Вечером наряжаются на Старый Новый год – и взрослые, и дети. Все вместе. Тут тоже разницы нет. И они заходят: «Сею, вею, посеваю». Что-то они учат. Они не просто так приходят. И что-то там даешь им. Сами мы также наряжались, ходили. Придем, нарядимся, что-то там расскажем, споем, ну, мы за стол садились» (Бойко В. П., 1963 г.р.).*

«Мы ходим и к русским, и к казахам. Вечером с 13 на 14. Рядимся. Посеваем, поздравляем:

*Сею, вею, посеваем,
С Новым годом поздравляем,
Достатка вам желаем
И вот уже экспромтом...
Доставайте сундуки
Доставайте пяточки» (Трофимчук А. Ф., 1971 г.р.).*

Святочно-рождественский цикл завершается Крещением. Полевые наблюдения позволяют выделить основные обряды и поверья, связанные с праздником. Это изготовление купели, молитва, купание, поверья и действия, связанные с крещенской водой: *«У нас на Крещение мы делаем купель. С 2008 года. И первый раз у нас такая луночка была, наша семья и семья Баёк. Вот больше лунка у нас, людей больше. А сейчас купель нам сделали. И вот мы делаем прям купель, наша мама читает молитву, она очень верующий человек, и потом мы начинаем купаться» (Трофимчук А. Ф., 1971 г.р.).*

В крещенских купаниях принимают участие как славяне, так и коренное население. По утверждению участников ритуала, их количество с каждым годом увеличивается, а в устных нарративах фиксируются легендарные мотивы: *«Такое явление когда года 4 назад мы искупались, поднимаем глаза*

и – радуга. Радуга! Представляет? Январь месяц, 25 градусов мороза. Радуга! Представляет, какое чудо? И вот в газете написали: «Радуга над Иорданью» (Ридель И. В., 1982 г.р.).

Повсеместно актуальна вера в целебную силу крещенской воды, которая сохраняется в течение всего года: *«Воду на Крещенье мы набираем с мужем в 12 часов ночи. Мы набираем со своего колодца. Муж один всегда ходит воду набирает. Муж не ходит в прорубь купаться, а просто выливает на себя два ведра воды, и все. Вода помогает, знаете она сколько стоит как слеза чистая? Даже, даже ни запаха никакого, ничего нету. Действительно, она помогает. Когда умываюсь, в умывальник ее добавляю или полы моешь, немножко можно добавить, или внуки приедут, приболеют, я на голову помочу, умою. Она реально помогает, святая вода. Пить ее можно, чайник кипятить. Больного обязательно ею поят, втирают ее в тело» (Бойко В. П., 1963 г.р.).*

В апотропейную силу крещенской воды верят и представители коренного этноса: *«Казахи воду на Крещенье набирают. Звонят, спрашивают, когда, что, или пишут, как набирать и все такое. Казахи, да, набирают, но не все» (Бойко В. П., 1963 г.р.).*

Крещенская вода в течение года хранится в кухонном помещении, в закрытом виде и находится в распоряжении хозяйки дома.

Завершают крещенские обряды баня и коллективная трапеза.

Самыми популярными и массовыми славянскими календарными праздниками в Баянауле являются Масленица и Пасха. Празднование Масленицы поддерживается администрацией поселка и обычно организуется школой для всего села. Активными участниками сценарного мероприятия являются дети и учителя, которые независимо от национальности одеваются в русские костюмы, исполняют русские песни и частушки, проводят конкурсы, игры, состязания и угощения для всех присутствующих.

Кроме школьного мероприятия жители поселка устраивают уличные масленичные гуляния. В них явно видится, как архетипические модели трансформируются и дополняются во времени, а сам праздник становится интернациональным. Так, на улице проходят игры и состязания, участниками которых в соответствии с архетипической моделью являются мужчины.

Е. В. Минёнок, исследуя процессы формирования славянских переселенческих традиций и динамику их изменения, замечает «относительно недавно возникшие элементы обрядов, обладающие признаками аутентичности» [9, с. 536]. Такие элементы в анализируемом материале мы видим в завершающем этапе празднования – сжигании чучела, установленного на вершине снежной горы. Чучело изготавливается коллективно. Деревянный остов делают мужчины, а дальше его рядят женщины. Каждый (независимо

от национальной принадлежности) старается принести какую-то свою вещь, которой может поделиться. В результате на нем может быть одето несколько платьев, кофт и т.д. Это могут быть как женские, так и мужские вещи (например, не платок, а шапка-ушанка). Новым ритуальным действием является сжигание в масленичном костре записок с желаниями, которые, по всеобщим поверьям должны обязательно сбыться.

Затем организуется угощение и ритуал прощения: *«Я помню первая Масленица, на которой я тут была, – гора снега, соседей было очень много, и обряд такой, что приносит каждый свою вещь, которую любит, но может с ней поделиться, надеть вот на эту Масленицу, написать свои желания, которые сокровенные. Вкладывают их в эту Масленицу и потом ее поджигают. Поверье такое, что обязательно должно сбыться. Приносим туда бумажки, карандаши. Потом гуляния, столы»* (Ридель И. В., 1982 г.р.).

«Обязательно, каждый год делаем чучело. Каждый год сжигаем, со своими желаниями. Много народу бегут со своими желаниями, на бумажке у всех записано У нас традиция, все это знают. В это чучело кладем бумажки, у нас вместе с чучелом сгорают. И надемся, что все долетает куда-то там» (Трофимчук А. Ф., 1971 г.р.).

В подобных ритуальных действиях видятся пережитки культа огня, однако, как справедливо пишут исследователи современной праздничной обрядности, «масленичные костры постепенно утрачивают свои религиозно-магические свойства и всё больше приобретают развлекательный смысл» [10, с. 54], таким образом, в современной культуре «Масленица является праздничным увеселением, а магические корни многих обрядов практически забылись» [10, с. 55].

На весеннее время приходится главнейший из православных праздников, с которым связано много обрядовых действий и верований, – Пасха. На рассматриваемой территории празднование Пасхи имеет выраженный массовый и интернациональный характер.

В процессе подготовки к празднику традиционным для жителей села является приготовление обрядовой еды, окрашивание яиц. Поскольку в Баянауле отсутствует православный храм, еда не освящается. Но при этом соблюдается особый ритуал угощения и гостевания. Пасхальная еда не выносится и не раздается, пока в дом не придет первый гость: *«Я вам скажу, что главный гость на Пасху – это дядя Азамат Он казах. Он приходит поздравить с праздником. У него такая традиция, он ко мне первым приходит. И вот в 6 утра я выхожу и открываю калитку. И вот он намаз прочитает и приходит ко мне. И вот он приходит, здесь молитву читает своими словами. На русском. В этом году он не мог кушать, потому что ораза. Пока в дом ко мне кто-то не зайдет, я не могу вынести угощения.*

Мне моя бабушка так говорила. Пока в дом к тебе не зашли, пока с твоего стола не покушали, не давай никому ничего. Как только у тебя покушали – ты свободна. Ко мне пришли, я беру яйца, Паску и несу. Рано. Рано. Я захожу, ставлю на стол» (Малиновская О. Ф., 1964 г.р.).

«Вот наступает Пасха, и заходят соседи. Вот как раз далеко не славянской национальности, говорят: «Христос воскрес!» Получили что надо. Тут разницы нет, кто придет и как придет. Я думаю, вот так и традиции сохраняются» (Сушкова А. Ф., 1961 г.р.).

В Баянауле распространен обычай пасхального обхода дворов, участниками которого являются дети: *«Я на Пасху специально готовлю деткам. Детки придут, им отдам, раздам. Потому что некоторые дети с одними придут, потом с другими придут. До трех часов ходят. С 8-и до 3-х – это на Пасху»* (Бойко В. П., 1963 г.р.).

Дети-казахи более активно участвуют в пасхальных обходах, что объясняется интересом к традициям и ритуальной еде другого этноса: *«Дети бегают на Пасху, ходят, но в основном казахи приходят, кричат: «Крест на крест, / Яйца есть?» Дети ходят которые оралманы. Они знают, что там что-то такое. И вот их угощаешь, выпечка там. И они потом дальше»* (Малиновская О. Ф., 1965 г.р.).

На Пасху также устраивается коллективное гуляние и угощение на берегу озера, где ставится юрта: *«На Пасху мы поставили юрту. Прямо в юрте у нас – круглые столы, гуляние, переодевание. Ауызашиар давали. Казахи целовались 3 раза. Они очень приветственно отнеслись к нашему мероприятию. Самое большое празднование было в этом году. Мы оделись. Я украинский костюм надела, она надела русский народный»* (Трофимчук А. Ф., 1971 г.р.).

Практически во всех записанных нами нарративах отмечается интернациональный характер празднования славянских праздников: *«Ну, это же обычно, прощенное воскресенье. Все друг у друга прощение попросили и вот так и проводим масленицу. Довольно интересно, а в этом году, кстати, не мы, а есть у нас Абайский край. Там они объединились. Улица Абая. Как это получилось? Возле озера прям дружные люди собрались, и они все праздники объединенными усилиями проводят вместе. Пусть будет то Пасха, пусть будет то Масленица, пусть будет то Наурыз, пусть будет Ораза. Они все это вместе проводят. Все вместе, не делясь ни по каким национальностям. Так же они Масленицу провели, там и немцы у них, украинцы, там и русские»* (Сушко А. А., 1961 г.р.).

«На Наурыз люди собирались, юрту ставили. Потом на Пасху тоже ставили юрту. Вообще очень интересно. Ставили юрту, красили яйца, булочки пекли. Столы были очень богатыми. На Наурыз одевали казахские наряды все – и русские, и казахи. А на Пасху одевали русские сарафаны.

Анатолий Федорович одевался в украинский наряд. У нас в Баянауле народ очень дружный, все вместе. Не делятся – ты русский, ты казах, у нас такого нету. У нас, если гуляем, значит, гуляем. Все добродушно встречаем друг друга, как будто мы все родня. Это зависит все от самих людей (Бойко В. П., 1963 г.р.).

Выводы

Таким образом, анализ современного состояния славянской праздничной культуры на примере одного села Павлодарской области демонстрирует актуальную для современного Казахстана модель межэтнической толерантности.

Календарные праздники, которые отличаются коллективным, массовым характером, являются средством выражения национальной идентичности славян-переселенцев.

Наиболее популярными являются праздники святочно-рождественского цикла, Масленица, Пасха. Другие праздники либо отмечаются коллективными гуляниями и трапезой (Троица), либо воспринимаются как домашние и сопровождаются отдельными ритуальными действиями.

Полиэтнический характер празднования демонстрирует естественное осознание культурных различий соседствующих этносов (плюрализм), адаптацию (когда при осознании принадлежности к другой культуре человек ведет себя в соответствии с ритуальными моделями чужого этноса, а также частичное восприятие культуры другого народа (аккультурацию).

Список использованных источников

1 **Алексеевко, А. Н.** Республика в зеркале переписи населения // [Электронный ресурс]. Режим доступа : [ecsocman.hse.ru/data /632/97/1217/010Alekseenko.pdf](https://ecsocman.hse.ru/data/632/97/1217/010Alekseenko.pdf)

2 **Леонова, Н. В.** Проблемы изучения фольклорных традиций вторичного формирования. На сибирском материале // Первый Всероссийский конгресс фольклористов. Сборник докладов. Том II. – М., Государственный республиканский центр русского фольклора. – 2006. – С. 450–463.

3 **Добровольская, В. Е., Черных, А. В.** Место фольклорного наследия в современном обществе // Славянская традиционная культура и современный мир : Фольклор в современном обществе: Коллективная монография. – Казань : ООО Фолиант. – 2023. – С. 5–8.

4 **Власова, Г. И.** Обрядовый фольклор восточных славян Казахстана (на материале записей XX века). – Астана : ЦНТИ. – 2005. – 251 с.

5 **Золотова, Т. Н.** Русская праздничная культура на рубеже веков // Первый Всероссийский конгресс фольклористов. Сборник докладов.

Том IV. – М., Государственный республиканский центр русского фольклора. – 2006. – С. 30–40.

6 **Жигунова, М. А.** Этнокультурные процессы и контакты у русских Среднего Прииртышья во второй половине XX века. – Омск : Издательский дом «Наука». – 2004. – 228 с.

7 **Власова, Г. И.** Календарный и свадебный фольклор восточных славян Казахстана (на материале записей XX века). – Астана. – 2007. – 386 с.

8 **Любимова, Г. В.** Возрастной символизм в культуре календарного праздника русского населения Сибири. XIX – начало XX века. – Новосибирск, 2004. – 240 с.

9 **Минёнок, Е. В.** Динамика фольклорных традиций в «украинских» и «белорусских» переселенческих селах Восточной Сибири // III Всероссийский конгресс фольклористов : Сб. науч. ст. В 5 т. Т. 4. Российская фольклористика в XXI. Перспективы развития. – М. – 2019. – С. 531–537.

10 **Золотова, Т. Н.** Календарные праздники //Русский народный праздник. – Омск : «Издательский дом «Наука». – 2005. – С. 18–88.

References

1 **Alekseenko, A. N.** Respublika v zerkale perepisi naseleniya [The Republic in the mirror of the population census] // [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa : [ecsocman.hse.ru/data /632/97/1217/010Alekseenko.pdf](https://ecsocman.hse.ru/data/632/97/1217/010Alekseenko.pdf)

2 **Leonova, N. V.** Problemy izucheniya fol'klornykh traditsij vtorichnogo formirovaniya. Na sibirskom materiale [Problems of studying folklore traditions of secondary formation. Based on the Siberian material] [Text] // Pervyj Vserossijskij kongress fol'kloristov. Sbornik dokladov. Tom II. – М., Gosudarstvennyj respublikanskij centr russkogo fol'klora, 2006. – P. 450–463.

3 **Dobrovol'skaya, V. E., Chernyh, A. V.** Mesto fol'klornogo naslediya v sovremennom obshchestve [The place of folklore heritage in modern society] [Text] // Slavyanskaya tradicionnaya kul'tura i sovremennyy mir: Fol'klor v sovremennom obshchestve : Kollektivnaya monografiya. – Kazan': ООО Foliant, 2023. – P. 5–8.

4 **Vlasova, G. I.** Obryadovyy fol'klor vostochnykh slavyan Kazakhstana (na materiale zapisej XX veka) [Ritual folklore of the Eastern Slavs of Kazakhstan (based on the material of records of the twentieth century)] [Text] // Astana : CNTI, 2005. – 251 p.

5 **Zolotova, T. N.** Russkaya prazdnichnaya kul'tura na rubezhe vekov [Russian festive culture at the turn of the century] [Text] // Pervyj Vserossijskij kongress fol'kloristov. Sbornik dokladov. Tom IV. – М., Gosudarstvennyj respublikanskij centr russkogo fol'klora, 2006. – P. 30–40.

6 **Zhigunova, M. A.** Etnokul'turnye processy i kontakty u russkih Srednego Priirtysh'ya vo vtoroj polovine XX veka [Ethnocultural processes and contacts among Russians of the Middle Irtysh region in the second half of the twentieth century] [Text]. – Omsk : Izdatel'skij dom «Nauka», 2004. – 228 p.

7 **Vlasova, G. I.** Kalendarnyj i svadebnyj fol'klor vostochnyh slavyan Kazahstana (na materiale zapisej XX veka). [Calendar and wedding folklore of the Eastern Slavs of Kazakhstan (based on records of the twentieth century)] [Text]. – Astana, 2007. – 386 p.

8 **Lyubimova, G. V.** Vozrastnoj simbolizm v kul'ture kalendarnogo prazdnika russkogo naseleniya Sibiri. XIX – nachalo XX veka [Age symbolism in the culture of the calendar holiday of the Russian population of Siberia. XIX – early XX century] [Text]. – Novosibirsk, 2004. – 240 p.

9 **Minyonok, E. V.** Dinamika fol'klornyh tradicij v «ukrainskih» i «belorusskih» pereselencheskih selah Vostochnoj Sibiri [The dynamics of folklore traditions in the «Ukrainian» and «Belarusian» resettlement villages of Eastern Siberia] [Text] // III Vserossijskij kongress fol'kloristov : Sb. nauch. st. V 5 t. T. 4. Rossijskaya fol'kloristika v XXI. Perspektivy razvitiya. – M., 2019. – P. 531–537.

10 **Zolotova, T. N.** Kalendarnye prazdniki // Russkij narodnyj prazdnik [Calendar holidays // Russian National Holiday] [Text]. – Omsk : «Izdatel'skij dom «Nauka», 2005. – P. 18–88.

Поступило в редакцию 17.06.24.

Поступило с исправлениями 11.07.24.

Принято в печать 26.08.24.

*А. Д. Цветкова

Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

17.06.24 ж. баспаға түсті.

11.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ПАВЛОДАР ЕРТИС ӨңІРІНІҢ СЛАВЯН КҮНТІЗБЕЛІК МЕРЕКЕЛЕРІНДЕГІ ЭТНОСАРАЛЫҚ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛ (БІР АУЫЛДЫҢ ӨңГІМЕЛЕРІ БОЙЫНША)

Павлодар Ертіс өңірі-ұлттық және әлеуметтік құрамы жағынан бір-біріне ұқсамайтын бірнеше көші-қон ағындарының нәтижесінде қалыптасқан Қазақстанның полиэтникалық өңірі. Қазақстан жерінде қоныс аударушылар өздерінің мәдени дәстүрлерін сақтайды,

олар жаңа жағдайда қайталама болып саналады. Алайда, әртүрлі этникалық топтардың тығыз байланыстарының нәтижесінде және уақыттың әсерінен олар өзгеріп, шынайы, табиғи деп қабылданатын заманауи қасиеттерге ие болады. Сонымен қатар, сақталған архаикалық гурьптық модельдер сиқырлы нанымдармен байланысын жоғалтады, ал мереке тұтастай алғанда қарым-қатынас құралы болып табылады және ойын-сауық сипатына ие. Бұл мақалада белсенді этносаралық өзара іс-қимылмен және жалпыхалықтық, бұқаралық сипатпен сипатталатын халықтық мерекелік мәдениеттің қазіргі жағдайы қарастырылады. Ғылыми айналымға 2022 жылы Павлодар облысы Баянауыл ауылында жасалған ауызша әңгімелердің далалық жазбалары енгізіледі. Нәтижесінде күнтізбелік мерекелер туралы әңгімелерді талдау көрші этностардың мәдени айырмашылықтары туралы хабардар болуды, ботен этностардың салттық үлгілеріне бейімделуді, сондай-ақ көрші халықтардың мәдениетін ішінара қабылдауды көрсетеді. Ауылдық күнтізбелік мерекелердің ұжымдық сипаты өзінің де, басқа біреудің де мәдениетінің құндылығын түсінуді көрсетеді.

Кілтті сөздер: мерекелік мәдениет, күнтізбелік өңгіме, этносаралық өзара іс-қимыл, ұлттық бірегейлік, полиэтникалық сипат.

*А. Д. Цветкова

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 17.06.24.

Received in revised form 11.07.24.

Accepted for publication 26.08.24.

INTERETHNIC INTERACTIONS IN THE SLAVIC CALENDAR HOLIDAYS OF THE PAVLODAR IRTYSH REGION (ACCORDING TO THE NARRATIVES OF ONE VILLAGE)

Pavlodar Irtysh region is a multiethnic region of Kazakhstan, formed as a result of several migration flows, heterogeneous in national and social composition. On Kazakh lands, migrants preserve their cultural traditions, which are considered secondary in the new conditions. However, as a result of close contacts between different ethnic groups and under the influence of time, they are transformed and acquire modern features that are perceived as authentic, natural. At the same time, the preserved archaic ritual models

lose their connection with magical beliefs, and the holiday as a whole turns out to be a means of communication and has an entertaining character. This article examines the current state of folk festive culture, which is characterized by active interethnic interactions and a nationwide, mass character. Field recordings of oral narratives made in 2022 in the village of Bayanaul in the Pavlodar region are being introduced into scientific circulation. The analysis of stories about calendar holidays as a result demonstrates awareness of the cultural differences of neighboring ethnic groups, adaptation to the ritual models of a foreign ethnic group, as well as a partial perception of the culture of neighboring peoples. The collective nature of rural calendar holidays demonstrates an understanding of the value of both one's own and someone else's culture.

Keywords: festive culture, calendar narrative, interethnic interactions, national identity, multiethnic character.

МРНТИ 16.21.33

<https://doi.org/10.48081/GDPP1378>

***М. Т. Шакенова¹, Н. А. Бахытжан², Б. В. Нургожина³,
З. К. Исмаилова⁴, Г. А. Ахметжанова⁵**

^{1,4,5}Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова,
Республика Казахстан, г. Шымкент;

²Кызылординский университет имени Коркыт ата,
Республика Казахстан, г. Кызылорда;

³Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

*e-mail: maigul1379@mail.ru

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1329-4939>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8117-0299>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7450-3204>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7917-3514>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3279-9091>

ЯЗЫКОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ МЕДИАМАНИПУЛИРОВАНИЯ: ЭВФЕМИЗАЦИЯ И ДИСФЕМИЗАЦИЯ

Настоящая статья посвящена актуальной проблеме современного междисциплинарного гуманитарного знания – вопросам изучения феномена манипуляции и ее реализации в массмедийной дискурсивной практике. Лингвистическая сторона данного вопроса проявляется в изучении языковых механизмов, повышающих манипулятивный потенциал медиатекста. Одним из таких языковых механизмов медиаманипулирования является эвфемизация, посредством которой осуществляется влияние на восприятие информации и формирование общественного мнения. В данной статье исследуется манипулятивный характер процесса эвфемизации и противоположного ей явления – дисфемизации на примере контекстов, охватывающих разнообразные сферы общественной жизни, освещаемые в медиа. Методы исследования включают семантический и прагматический анализ эвфемизмов и дисфемизмов, отобранных методом сплошной выборки из корпуса русскоязычных казахстанских медиатекстов. Эвфемизмы в медиатекстах чаще всего выполняют

функцию завуалирования отрицательных признаков объекта и их трансформации в нейтральную либо положительную информацию. Дисфемизмы, наоборот, направлены на акцентирование внимания адресата на негативных признаках объекта. Такие функциональные возможности данных языковых средств используются в качестве инструмента медиаманипулирования. Результаты исследования подчеркивают важность распознавания языковых механизмов манипуляции с помощью эвфемизации и дисфемизации для критического анализа информации и продвижения медиаграмотности в условиях информационного пространства Казахстана.

Ключевые слова: манипуляция, медиаманипулирование, эвфемизация, дисфемизация, эвфемизм, дисфемизм, медиатекст, массмедиа.

Введение

Одним из ключевых инструментов формирования общественного мнения, оказывающих значимое влияние на общество и национальную политику, в настоящее время выступают медиа. Политологи и социологи называют средства массовой информации «четвертой властью» в связи с их возможностью транслировать контент, способный влиять на массовую аудиторию, в т.ч. отражать радикальную информацию, негативно влияющую на сознание масс. Для такого воздействия в языке массмедийных источников имеется большой арсенал речевых средств, в число которых включаются эвфемизмы и дисфемизмы. Использование механизмов эвфемизации и дисфемизации в текстах СМИ довольно популярно, что обусловлено их способностью искажения реальности, изменения контекста и создания определенного эмоционального фона. Эта отличительная черта таких единиц активно используется авторами манипулятивных медиатекстов, что отмечается во многих работах исследователей, посвященных анализу явления манипуляции (см. работы Т. А. van Dijk [1], Е. Л. Доценко [2], С. Кара-Мурза [3], D. Maillat [4], L. de Saussure [5] и др.). Так, манипулятивный потенциал эвфемизмов рассмотрен учеными с разных аспектов и в различных дискурсивных практиках. Наше внимание привлекли работы, в которых описаны лингвистические и функциональные особенности эвфемизмов, в том числе их употребление в СМИ: К. Allan [6], Ю.С. Баскова [7], R. Burchfield [8], G. M. Casas [9], K. Green [10], Meher. ul. nissa Z. и др. [11], Е. П. Синичкина [12] и др. Данная статья посвящена рассмотрению манипулятивных возможностей эвфемизации / дисфемизации на материале русскоязычного казахстанского медиадискурса. Понимание механизмов эвфемизации / дисфемизации позволяет авторам медиатекстов осознанно использовать языковые средства

без искажения смысла сообщения, а аудитории – критически оценивать получаемую информацию, в связи с чем вопросы изучения эвфемизмов в массмедиа представляются весьма актуальными.

Материалы и методы

Материалом исследования послужил собранный нами корпус медиатекстов (1964 единицы), извлеченных из русскоязычных интернет-источников, таких как nur.kz, ktk.kz, turanpress.kz, rezonans.kz, orda.kz, tengrinews.kz и др. Для исследования роли эвфемизмов и дисфемизмов в медиадискурсе был проведен анализ научных разработок в области манипулятивного медиадискурса, языковых механизмов медиаманипулирования, определена роль эвфемизмов / дисфемизмов в медиатексте. Собранные примеры с использованием данных языковых средств были проанализированы с точки зрения их влияния на восприятие сообщений и формирование общественного мнения. Методами исследования стали систематизация и теоретическое осмысление научной лингвистической литературы по исследуемой проблеме, методы семантического и дискурсивного анализа.

Результаты и обсуждение

Эвфемизмы в медиатекстах обладают значительной функциональной нагрузкой, при этом их основная функция связана с завуалированием отрицательных признаков объекта для его характеристики в более выгодном свете. Эвфемизмы позволяют при коммуникативном взаимодействии уйти от «неприятных», «неловких», «неблагоприятных», «неудобных» для определенного социума или культурного сообщества тем и характеристик. По мнению Е. П. Синичкиной, эвфемизмам характерны такие черты, как «называние неприемлемого денотата, неопределенность выражения, трансформация семантики на более позитивную, при этом позволяющую адресату понять, о чем идет речь» [12]. Дисфемизмы, наоборот, направлены на акцентирование внимания на негативных признаках объекта. Эвфемизация и дисфемизация довольно часто используются в различных типах коммуникации. Популярность обращения к ним продиктована их свойствами и выполняемыми в речи функциями. Иначе, эвфемизмы и дисфемизмы являются инструментом, с помощью которого можно регулировать (уменьшать или увеличивать) отрицательную оценочность при описании того или иного объекта, что обуславливает их активное функционирование в разных типах дискурса с выполнением различного рода функций. Так, к примеру, эвфемизмы в политическом дискурсе применяются для скрытия негативных аспектов определенной политики или деятельности политиков. В рекламных материалах эвфемизация помогает создать положительное впечатление о продукте или услуге, вуалируя его недостатки.

Классификация эвфемизмов характеризуется разноплановым подходом. Так, Кристин Грин, исследуя функциональные возможности эвфемизмов, выделяет такие типы, как: эвфемизмы-обман, эвфемизмы-украшение, эвфемизмы-замещение [10]. Авторы работы «Эвфемистические выражения: вызов учащимся L2» выделяют такие виды эвфемизмов, как: 1) эвфемизмы, связанные с религией; 2) эвфемизмы, относящиеся к выделительным функциям; 3) эвфемизмы, связанные со смертью; 4) эвфемизмы, относящиеся к половой сфере; 5) эвфемизмы для разных названий должностей [11].

Однако, несмотря на различные критерии их классификации, все типы эвфемизмов так или иначе связаны с завуалированием информации. Зарубежные ученые их называют закулисными эвфемизмами, умеющими мистифицировать и представлять объект речи в ложном свете. Иными словами, эвфемизмы в определенном смысле нечестны. При этом в ряде случаев данная маскировка в определенных сферах и тематических группах дает дополнительную коннотацию коварства и секретности, тем самым намеренно маскируя тему и вводя в заблуждение читателя [9].

В рамках своего исследования мы провели анализ использования эвфемизмов и дисфемизмов в русскоязычных казахстанских медиатекстах с определением тематических сфер их функционирования. По данным анализа нашего материала, приемы эвфемизации и дисфемизации довольно активно представлены в медиатекстах, связанных с актуальными вопросами различных сфер деятельности человека, общества и государства.

Война и терроризм

За время обострения **конфликта**, согласно данным ООН, почти 1,5 миллиона жителей сектора Газа **лишились крова** (<https://newtimes.kz/mir/178202-chislo-zhertv-konflikta-v-sektore-gaza-prevysilo-9-tysyach-chelovek-smi>). В данных примерах понятие **конфликт** используется вместо слова **война**. Устойчивое выражение **лишились крова** представляет собой дисфемизм, усиливающий негативную коннотацию, используемый вместо нейтральных сочетаний: *остались без жилья, потеряли дома*.

Генеральный прокурор Берик Асыллов во время заседания мажлиса заявил, что **огонь на поражение силовиками** был открыт до приказа президента, передает ИА «NewTimes.kz» (<https://newtimes.kz/obshchestvo/162356-siloviki-nachali-strelyat-do-prikaza-prezidenta-genprokuror>). В данном тексте представлены два эвфемизма: **силовик** вместо **военный** и фраза **огонь на поражение** вместо **применение огнестрельного оружия с целью убить или нанести серьезные повреждения**. Их использование направлено на вуалирование и сокрытие истинной картины действий, что затрудняет понимание и оценку реального положения дел. Такая подача информации связана с манипулятивным воздействием на сознание адресата.

Политика

«Мы готовы открыть в Казахстане большие data-центры, мы не под **санкциями**, и этими центрами с мировыми технологиями смогут пользоваться все компании ЕАЭС. Просто надо объединиться и сделать это», — отметил Оразбек (<https://newtimes.kz/obshchestvo/169675-kazakhstan-yustupil-s-predlozheniem-dlya-it-kompanij-eaes-my-ne-pod-sankciyami>).

Использованный в тексте термин **санкция** обычно ассоциируется с принудительными мерами или ограничениями, применяемыми одним государством по отношению к другому государству. При употреблении термина в рамках данного контекста происходит расширение семантического объема термина и его перенос в сферу политических ограничений, что позволяет уменьшить негативное восприятие слова **санкция**.

«Однако определенные **оргвыводы** в аэропорту уже сделали» (https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/milliardnoe-hischenie-aeroportu-nur-sultana-ivolen-zampred-387238/). В данном тексте функционирует выражение **оргвыводы в аэропорту**, представляющее собой эвфемистическое выражение. Оно используется в тексте для абстрактного, завуалированного описания процедур, связанных с паспортным контролем, однако данное выражение не раскрывает конкретных действий или процессов, происходящих на самом деле. Данный эвфемизм используется для смягчения / уменьшения негативного восприятия реальной ситуации, а также для сохранения конфиденциальности определенных данных.

«Orda.kz поговорила с экспертами и родственниками осуждённых участников январских событий, для которых последствия **беспорядков** восемь месяцев назад всё ещё завязаны в крепкий тягостный узел» (<https://orda.kz/amnistiya-istoriya-osuzhdennyh-vo-vremya-yanvarskih-sobytij/>). В данном тексте эвфемизм **беспорядки** маскирует информацию о **массовых волнениях, выражающих протест против властей**. Манипулятивный эффект использования данного эвфемизма заключается в его направленности на избежание негативной реакции сообщества.

Социальные проблемы и инклюзия

Довольно активно использование эвфемизмов в медиатекстах, освещающих социальные вопросы. В качестве подтверждения приведем следующие примеры:

«В Актобе полицейские выявили около 60 **девушек, оказывающих интимные услуги**, передает Tengrinews.kz» (<https://tengrinews.kz/events/massaj-intimnogo-haraktera-desyatki-devushek-nakazani-519440/>).

«Выделяется особенное внимание трудоустройству молодежи и социализации отдельных **социально-уязвимых слоев** населения» (<https://www.>

nurtimes.kz/zhanakazakhstan/1960134-ekspert-programma-po-povysheniyu-dohodov-naseleniya-effektivnaya-mera/).

«Фонд работает с теми группами населения, до которых не доходят руки врачей и медсестер ПМСП. А именно с людьми без определенного места жительства, лицами, злоупотребляющими алкоголем, наркозависимыми, бывшими заключенными, ВИЧ-инфицированными, мигрантами и малоимущими слоями населения» (<https://newtimes.kz/mneniya/148189-pensionerka-v-akmolinskoj-oblasti-sozdala-fond-dlya-podderzhki-bezdomnyh-bolnyh-tuberkulezom>).

«АСП у нас предоставляется семьям с низким доходом, то есть тот среднедушевой доход семьи, который составляет ниже 70 процентов от прожиточного минимума» (https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/ozvuchena-cherta-bednosti-v-kazahstane-442700/).

«Большую помощь в работе с закрытыми сообществами **сексуальных меньшинств** оказывают волонтеры, так называемые аутрич-работники» (https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/v-nur-sultane-stali-menshe-vyiyavlyat-vich-infitsirovannyih-378604/).

В данных примерах наблюдаются такие эвфемистические замены, как *девушки, оказывающие интимные услуги* вместо *девушки, занимающиеся проституцией*; *социально уязвимый слой населения* вместо *нуждающийся*; *люди без определенного места жительства* вместо *бомж*; *лица, злоупотребляющие алкоголем* вместо *алкоголики*; *наркозависимые* вместо *наркоманы*; *малоимущие слои населения* вместо *бедные*; *семья с низким доходом* вместо *бедная семья*; *сексуальные меньшинства* вместо *гомосексуалисты и лесбиянки*. Подобные замены позволяют завуалировать негативно воспринимаемые обществом ситуации и проблемы, замаскировать суть явления, сделать информацию приемлемой для читателей. Такая подача материала оказывает определенное воздействие на взгляды, представления потребителей информации, может внести изменения, корректировку в их картину мира.

Экономика

«Фонд «Самрук-Казына» разработал комплексный **план социальной устойчивости**, в рамках которого приняты меры по повышению зарплат производственным рабочим нацкомпаний» (<https://kapital.kz/gosudarstvo/102917/rabochim-nekotorykh-natskompaniy-povyysili-zarplaty.html>).

Эвфемистическое выражение *план социальной устойчивости* (вместо *борьба с бедностью*) использовано с целью представить информацию в более выгодном свете, настроить слушателя на положительную оценку ситуации при описании отдельных действий и мер, направленных на обеспечение социальной стабильности, улучшения социального благополучия, придать

более привлекательный оттенок проводимым политическим, социальным или экономическим мероприятиям, что непосредственно связано с манипулятивным воздействием на сознание массовой аудиторией СМИ.

Здоровье

«В этом году **опасным заболеванием** уже заразились 12 человек, в их числе трое детей» (<https://newtimes.kz/obshchestvo/178224-opasnaya-bolezn-oruduet-v-tyrauskoj-oblasti>). В тексте сочетание *опасное заболевание* (вместо *угрожающее жизни заболевание*) используется для снижения степени сложности или опасности болезни, для сокрытия нежелательной информации, для избежания нагнетания излишней тревоги в обществе, что в определенной степени воздействует на эмоции адресата и регулирует его поведение.

«Около 36 тыс казахстанцев испытывают проблемы с **игровой зависимостью**, согласно отчету пресс-службы Минздрава Казахстана, передает ИА «NewTimes.kz» (<https://newtimes.kz/obshchestvo/175543-minzdrav-opublikoval-kolichestvo-lyudej-stradayushih-ludomaniej-v-kazahstane>).

Использование в данном тексте эвфемистического сочетания *игровая зависимость* вместо выражения *зависимость от азартных игр* позволяет завуалировать неблагоприятные привычки, имеющие место в обществе проблемы, избежать ассоциаций, связанных с азартными играми.

«Еще один **летальный исход** от КВИ зарегистрировали в Казахстане» (<https://newtimes.kz/obshchestvo/164662-eshe-odin-letalnyj-ishod-ot-kvizarregistririvali-v-kazahstane>). Употребленный в тексте эвфемизм *летальный исход* вместо понятий *смертельный случай* или *смерть* призван снять психологическую нагрузку, избежать негативной коннотации единиц и предотвратить возможную панику среди населения, тем самым воздействует на сознание и эмоции читателей.

«Главной своей целью она поставила прежде всего помощь медработникам в борьбе с **социально опасной инфекцией**, взяв на себя самый тяжелый участок» (<https://newtimes.kz/mneniya/148189-pensionerka-v-akmolinskoj-oblasti-sozdala-fond-dlya-podderzhki-bezdomnyh-bolnyh-tuberkulezom>). Выражение *социально опасная инфекция* (вместо *туберкулез*) представляет собой дисфемизм, используемый для усиления серьезности негативных последствий данного заболевания для общества.

Религия

«Созданный в 2003 году как прямой ответ на рост **межконфессиональных разногласий** и экстремизма после теракта 11 сентября в США Съезд способствует укреплению межконфессионального диалога, объединяя религиозных лидеров» (https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-napisal-statuyu-dlya-jerusalem-post-510441/). Автор публикации использует в данном

тексте сочетание *межконфессиональные разногласия*, демонстрирующее стремление общества к стабилизации отношений между представителями разных религий, конфессий. Манипулятивный потенциал эвфемизма направлен на воздействие на сознание, мышление адресата, на формирование его отношения к представителям разных религий и конфессий.

Таким образом, эвфемизация / дисфемизация являются одним из распространенных языковых механизмов воздействия на эмоции, сознание, мышление, поведение аудитории СМИ. Эвфемизмы и дисфемизмы, как манипулятивные средства воздействия на читателей, специально выбираются адресантом для маркирования либо акцентирования проблемных сфер общественной жизни. Способность воздействовать на сознание посредством данных языковых механизмов определяется тем, что они скрывают запретное и недопустимое в каком-либо явлении, представляя это через призму нейтральности или положительности.

Выводы

Эвфемизация / дисфемизация играют значительную роль в медиадискурсе как манипулятивные средства, влияющие на формирование общественного мнения. Возможность использовать эвфемизмы и дисфемизмы в качестве манипулятивных средств воздействия обусловлена их специфическими особенностями, Эвфемизмы замещают негативные или неприемлемые термины и понятия более мягкими или менее откровенными выражениями с целью смягчения или скрытия негативного значения, создают нейтральную или положительную коннотацию, скрывающую настоящую сущность описываемых явлений.

Дисфемизмы, наоборот, усиливают негативное восприятие того или иного явления через акцентирование на их отрицательных признаках. В связи с этим и эвфемизация, и дисфемизация могут выступать языковыми механизмами медиаманипулирования.

Данное исследование проводилось в рамках грантового проекта, финансируемого Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19679821 «Разработка методики распознавания медиаманипулирования и продвижения медиаграмотности в условиях информационного пространства»).

Список использованных источников

1 **Dijk, T. A. van.** Discourse and manipulation/ T. A. van Dijk // Discourse and Society, 2006. – № 17(2). – P. 359–383

2 **Доценко, Е. Л.** Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – 344 с.

3 **Кара-Мурза, С. Г.** Манипуляция сознанием. – М. : Изд-во: Эксмо, 2005. – 32 с

4 **Maillat, D.** Constraining context selection : On the pragmatic inevitability of manipulation // Journal of Pragmatics. – 2013. – № 59. – P. 190–199.

5 **de Saussure, L.** Manipulation and Cognitive Pragmatics: Preliminary Hypotheses. / Louis de Saussure // Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century : Discourse, Language, Mind / L. de Saussure, P. Schulz. – Amsterdam – Philadelphia : John Benjamins, 2005. – P. 117.

6 **Allan, K.** Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon / K. Allan, K. Burrige. – New York, Oxford : Oxford University Press, 1991. – 263 p.

7 **Баскова, Ю. С.** Эвфемизмы как средство манипулирования в языке СМИ : на материале русского и английского языков: автореферат дис. ... канд. филол. наук. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2006. – 23 с.

8 **Burrige, K.** Euphemism and Language Change : The Sixth and Seventh. – 2012/06/25. URL : Download citation of Euphemism and Language Change : The Sixth and Seventh Ages

9 **Casas, G. M.** Towards a new approach to the linguistic definition of euphemism / M. Casas Gómez. – Text : unmediated // Language Sciences. – 2009. – № 31.

10 **Green, K.** Euphemisms: History, Use, and Function, 2012. URL : <https://journals.openedition.org/lexis/355?lang=fr>

11 **Zaid, M., Batool F., Khan, A., Sumara, H. M.** Euphemistic Expressions: A Challenge to L2 Learners. International Journal on Studies in English Language and Literature (IJSELL), vol 6. – no. 54. – 2018. – pp. 9–18. doi:<http://dx.doi.org/10.20431/2347-3134.0605002>.

12 **Сеничкина, Е. П.** Эвфемизмы русского языка / Е. П. Сеничкина. – М. : Флинта, 2012. – 121 с.

References

1 **Dijk, T. A. van.** Discourse and manipulation/ T. A. van Dijk // Discourse and Society, 2006. – № 17(2). – P. 359–383

2 **Docenko, E. L.** Psihologiya manipulyacii: fenomeny, mehanizmy i zashita [Psychology of manipulation: phenomena, mechanisms and defense] / E. L. Docenko. – M. : Izd-vo MGU, 1997. – 344 p.

3 **Kara-Murza, S. G.** Manipulyaciya soznaniem [Mind manipulation]. – M. : Izd-vo : Eksmo, 2005. – 32 p.

4 **Maillat, D.** Constraining context selection: On the pragmatic inevitability of manipulation // Journal of Pragmatics. – 2013. – № 59. – P. 190–199.

5 **de Saussure, L.** Manipulation and Cognitive Pragmatics : Preliminary Hypotheses. / Louis de Saussure // Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century : Discourse, Language, Mind / L. de Saussure, P. Schulz. – Amsterdam – Philadelphia : John Benjamins, 2005. – R.117.

6 **Allan, K.** Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon / K. Allan, K. Burridge. – New York, Oxford : Oxford University Press, 1991. – 263 p.

7 **Baskova, Yu.S.** Evfemizmy kak sredstvo manipulirovaniya v yazyke SMI : na materiale russkogo i anglijskogo yazykov : avtoreferat dis. ... kand. filol. Nauk [Euphemisms as a means of manipulation in the language of the media : on the material of the Russian and English languages : abstract of thesis. ...cand. Philol. sciences]. – Krasnodar : Kuban. gos. un-t, 2006. – 23 p.

8 **Burridge, K.** Euphemism and Language Change : The Sixth and Seventh. – 2012/06/25. URL : Download citation of Euphemism and Language Change: The Sixth and Seventh Ages

9 **Casas, G. M.** Towards a new approach to the linguistic definition of euphemism / M. Casas Gomez. – Text : unmediated // Language Sciences. – 2009. – № 31.

10 **Green, K.** Euphemisms: History, Use, and Function, 2012. URL : <https://journals.openedition.org/lexis/355?lang=fr>

11 **Zaid, M., Batool, F., Khan, A., Sumara, H. M.** Euphemistic Expressions: A Challenge to L2 Learners. International Journal on Studies in English Language and Literature (IJSELL), vol 6. – no. 54. – 2018. – pp. 9–18. doi:<http://dx.doi.org/10.20431/2347-3134.0605002>.

12 **Senichkina, E. P.** Evfemizmy russkogo yazyka [Euphemisms of the Russian language] / E. P. Senichkina. – M. : Flinta, 2012. – 121 p.

Поступило в редакцию 31.03.24.

Поступило с исправлениями 13.06.24.

Принято в печать 26.08.24.

**М. Т. Шакенова¹, Н. А. Бахытжан², Б. В. Нургожина³,*

З. К. Исмаилова⁴, Г. А. Ахметжанова⁵

^{1,4,5}М. Әуезов атындағы Оңтүстік

Қазақстан университеті,

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.;

²Қорқыт ата атындағы

Қызылорда университеті,

Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.;

³Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

31.03.24 ж. баспаға түсті.

13.06.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

МЕДИАМАНИПУЛЯЦИЯНЫҢ ТІЛДІК МЕХАНИЗМДЕРІ: ЭВФЕМИЗАЦИЯ ЖӘНЕ ДИСФЕМИЗАЦИЯ

Бұл мақала қазіргі заманғы пәнаралық гуманитарлық білімнің өзекті мәселесіне – манипуляция құбылысын зерттеу және оны бұқаралық ақпарат құралдарының дискурсивті тәжірибесінде жүзеге асыру мәселелеріне арналған. Бұл мәселенің лингвистикалық жағы медиатекстің манипуляциялық әлеуетін арттыратын тілдік механизмдерді зерттеуде көрінеді. Медиаманипуляцияның осындай тілдік тетіктерінің бірі эвфемизация болып табылады, ол арқылы ақпаратты қабылдауға және қоғамдық пікірді қалыптастыруға әсер етуге болады. Бұл мақалада эвфемизация және оған қарама қайшы дисфемизация үдерістерінің манипулятивтің сипаты ақпарат құралдарында жарық көрген қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларын қамтитын контексттерді мысалға ала отырып зерттеледі.

Зерттеу әдістері орыс тілді қазақстандық медиатекстер корпусынан үздіксіз іріктеу әдісімен іріктелген эвфемизмдер мен дисфемизмдерді семантикалық және прагмалингвистикалық талдаудан тұрады. Медиа мәтіндердегі эвфемизмдер көбінесе объектінің теріс белгілерін жабу және оларды бейтарап немесе оң ақпаратқа айландыру функциясын орындайды. Дисфемизмдер, керісінше, адресаттың назарың объектінің жағымсыз белгілеріне аударуға бағытталған. Зерттеу нәтижелері Қазақстанның ақпараттық кеңістігі жағдайында ақпаратты сыни талдау және медиа сауаттылықты ілгерілету үшін эвфемизация көмегімен

манипуляцияның тілдік тетіктерін танудың маңыздылығын көрсетеді.

Кілтті сөздер: манипуляция, медиаманипуляция, эвфемизация, дисфемизация, эвфемизм дисфемизм, медиатекст, массмедиа

*M. T. Shakenova¹, N. A. Bakhytzhana², B. V. Nurgozhina³,

Z. K. Ismailova⁴, G. A. Akhmetzhanova⁵

^{1,4,5}M. Auevov South Kazakhstan University,

Republic of Kazakhstan, Shymkent;

²Korkyt ata Kyzylorda University,

Republic of Kazakhstan, Kyzylorda;

³Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 31.03.24.

Received in revised form 13.06.24.

Accepted for publication 26.08.24.

LINGUISTIC MECHANISMS OF MEDIA MANIPULATION: EUPHEMIZATION AND DYSPEMIZATION

This article is devoted to an urgent problem of modern interdisciplinary humanitarian knowledge – the study of the phenomenon of manipulation and its implementation in mass media discursive practice. The linguistic side of this issue is manifested in the study of linguistic mechanisms that increase the manipulative potential of the media text. One of such linguistic mechanisms of media manipulation is euphemization, through which influence is exercised on the perception of information and the formation of public opinion. This article examines the manipulative nature of the process of euphemization and the opposite phenomenon of dysphemization using the example of various contexts covering various spheres of public life covered in the media. The research methods include semantic and pragmalinguistic analysis of euphemisms and dysphemisms selected by a continuous sampling method from the corpus of Russian-speaking Kazakh media texts. The results of the study emphasize the importance of recognizing linguistic manipulation mechanisms using euphemization for the critical analysis of information and the promotion of media literacy in the information space of Kazakhstan.

Keywords: manipulation, media manipulation, euphemization, dysphemization, euphemism, dysphemism, media text, mass media.

МРНТИ 16.21.51

<https://doi.org/10.48081/UAPH1176>

**А. П. Шаһарман¹, Т. К. Бәлкән², Т. Ж. Токсанбаева³,
Б. К. Аяпбергенов⁴, *А. Т. Бәкеева⁵**

¹Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

^{2,3,4}Казахский агротехнический

исследовательский университет

имени С. Сейфуллина,

Республика Казахстан, г. Астана;

⁵Maksut Narikbayev University,

Республика Казахстан, г. Астана.

*e-mail: abitovad@inbox.ru

¹ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>

²ORCID <https://orcid.org/0009-0008-0916-1309>

³ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3605-8699>

⁴ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5327-9058>

⁵ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6072-1860>

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ НА АДЕКВАТНУЮ / НЕАДЕКВАТНУЮ ИНТЕРПРЕТАЦИЮ РЕЧИ

Статья посвящена анализу влияния наличия или отсутствия глобальных знаний на понимание речи. Основные направления и идеи исследования заключаются в понимании интерпретации как процесса и результата субъективной репрезентации мира, основанной, с одной стороны, на общечеловеческих представлениях о мире, и, с другой стороны, на личном опыте взаимодействия человека с миром. Это глобальные знания коммуникантов, знания о мире. Методология исследования включает применение интерпретативного подхода к анализу речевого поведения коммуникантов, методов наблюдения, сопоставления. Результаты исследования: всякое речевое взаимодействие регулируется наличием или отсутствием глобальных знаний, негласными правилами, предполагающими наличие у каждого собеседника двух тесно связанных установок: стремления к достижению обоюдно-взаимного успеха коммуникации и

стремления к достижению своего личного успеха. Глобальные знания представлены как конвенции общения и факты речи, выходящие за пределы языка. А знание фактов языка и жизни, в рамках которых интерпретируем речевое поведение, мы понимаем как личностный минимум знаний, который входит в социокультурную матрицу человека, охватывает обязательные знания, понятия и навыки, с помощью которых формируется кругозор людей, их образ мыслей и суждений, мотивируется их поведение. Этот минимум позволяет человеку говорящему иметь кругозор, который содействует правильному миропониманию и наличию у него близкого к реальности общего представления о жизни.

Ключевые слова: интерпретация, конвенция, коммуникант, глобальные знания, коммуникативная ситуация, минимум знаний.

Введение

Изучению таких фундаментальных категорий лингвистической прагматики, как говорящий (адресант), слушающий (адресат), речевой акт, интенция (иллокутивная функция), речевая ситуация, стратегии и тактики речевого поведения, были посвящены работы зарубежных и отечественных лингвистов: Т. А. Ван Дейка, Дж. Серля, П. Стросона, А. Вежбицкой, Н. Д. Арутюновой, Т. В. Бульгиной, Т. Г. Винокур, З. К. Темиргазиной, Г. Г. Почепцова, Ю. С. Степанова, И. М. Кобозевой, В. З. Демьянкова, В. Г. Гака, И. П. Сусова, А. Н. Баранова, Г. Е. Крейдлина, И. Н. Борисовой, Е. М. Верещагина, Е. В. Падучевой, С. А. Сухих, Л. Л. Федорова, О. С. Иссерс, И. П. Тарасовой и др. Исследования в рамках теории речевых актов показали, что понимание связано не только с языковыми факторами, которые приписывают предложению определенное значение на основе знания его компонентов, но и со способностью говорящих делать заключения о действительном намерении коммуниканта, не совпадающем с тем, что буквально им говорится.

Важной и определяющей точкой отсчета для любого анализа в рамках речевого общения служит посылка о диалогичности любого речевого произведения и невозможности существования монолога в чистом виде. Диалогические отношения лежат в основе построения любой речи и предполагают реакцию адресата в форме вербального или невербального поведения. В таких случаях отношения участников речевого взаимодействия регулируются негласными правилами, предполагающими наличие у каждого собеседника двух тесно связанных установок: стремления к достижению **обоюдного-взаимного** успеха коммуникации и стремления к достижению своего **личного** успеха. Обе эти установки, являясь при этом как бы

противоположными полюсами, создают силовые линии, вдоль которых направлен коммуникативный поток.

Постоянное взаимодействие двух этих **разнонаправленных** тенденций формирует для каждого собеседника цель речевого взаимодействия. Достижению коммуникативной цели, то есть адекватной интерпретации речевого поведения подчинен как весь выбор языковых средств, так и все поведение коммуникантов-партнеров по диалогу.

Материалы и методы

Материалом для исследования послужили примеры из художественных произведений на русском языке, а также примеры, полученные нами из наблюдений за живой разговорной речью. Методология исследования включает применение интерпретативного подхода к анализу речевого поведения коммуникантов, методов сопоставления, наблюдения. Нами использованы основные типы оценочной интерпретации – референтный, языковой, содержательный. Использование этих представлений в практике семантического анализа позволяет охарактеризовать влияние различных коммуникативных факторов на речь, а в перспективе подводит нас к выявлению специфики текстов различной прагматической направленности и индивидуальных особенностей речи. В итоге это позволяет определить степень адекватности или неадекватности интерпретации речевого поведения коммуниканта.

Результаты и обсуждение

Для получения представления об условиях адекватной/ неадекватной интерпретации мы обратились к анализу сущности коммуникативной модели речевого процесса, предложенной Т. Н. Ушаковой [1, с. 26]. Согласно модели, в речевом продукте (тексте) проявляются факторы двух типов: относящиеся к субъекту общения «факторы-Я» и «факторы не-Я», относящиеся к партнёрам по коммуникации и ситуации общения. Среди них выделяются текстовые элементы фактологического и рефлексивного характера.

Общение – парный поведенческий акт, поэтому его необходимо рассматривать с позиций двух его субъектов. Это взаимодействие партнеров по коммуникации протекает по одному из двух возможных вариантов развития дискурса.

Как отмечает А. Б. Добрович, первый вариант – это «конгруэнция – представляет собой нарастающее подтверждение взаимных ролевых ожиданий партнеров, быстрое формирование у них общей картины ситуаций и возникновение эмпатической связи друг с другом»; ко второму варианту можно отнести конфронтацию как «одностороннее или обоюдное неподтверждение ролевых ожиданий, расхождение партнеров в понимании или оценке ситуации и возникновение известной антипатии друг

к другу» [2, с. 75]. Согласно конвенциональным нормам общения, чувство антипатии должно скрываться и все имеющиеся расхождения необходимо вербализовать в корректной форме.

В случае неадекватной интерпретации речевого поведения ни первый вариант, ни второй вариант не соблюдаются. Происходит нарушение конвенций, собеседники не осуществляют согласованных друг с другом изменений поведения. Конфронтация происходит не просто в результате несоблюдения общающимися норм, конвенций, правил речевого поведения. Внешнее проявление неверной интерпретации зачастую вызывается неречевыми факторами, которые являются источником неадекватности понимания.

В самом общем виде при интерпретации речевого поведения коммуниканты опираются на знания об общих свойствах речи, человеческом языке вообще, об интерпретируемости того или иного конкретного высказывания, иными словами, на глобальные знания (глобальный: 1) всеобъемлющий, всеохватывающий, всесторонний, 2) объемлющий весь земной шар, распространяющийся на весь мир).

По мнению В. З. Демьянкова, к глобальным знаниям можно отнести знание фактов языка и жизни, а также знание правил и конвенций, в рамках которых принято интерпретировать речь человека говорящего [3].

Глобальные знания – это и правила общения и факты речи, которые остаются за пределами, границами языка. Это некий минимум знаний каждой личности, который охватывает обязательные знания, понятия и навыки, с помощью которых формируется кругозор людей, их образ мыслей и суждений, мотивируется их повседневное поведение, в результате которых они могут уверенно и правильно ориентироваться в окружающем обществе, в мире в целом. Мы бы добавили: как раз таким минимумом знаний определяется и их речевое поведение, интерпретация ими «слышимого», адекватность/неадекватность восприятия ими того или иного речевого высказывания, речевого акта. Подобный минимум знаний позволяет человеку говорящему иметь кругозор, который содействует правильному миропониманию и наличию у него близкого к реальности общего представления о жизни.

Согласимся с исследователем, считающим, что грамотность человека (мы бы назвали эту грамотность общей) должна охватывать все области его повседневной жизнедеятельности и прежде всего его умение к устному и письменному изложению мыслей, взаимному общению, социальную грамотность, экологическую грамотность, включая экологию сознания, общегражданскую грамотность.

С правилами общения, пишет В. З. Демьянков, «связаны единообразие, регулярность в интерпретации одних и тех же выражений и обмена

высказываниями между различными людьми – членами одного и того же социума или представителей одной и той же культуры. Так, представления о вежливости, уместности и приемлемости высказываний варьируются от общества к обществу, и их относят к условностям – «конвенциям общения» [3, с. 113].

Рассмотрим примеры:

1) - *Вот, пожалуйста, посмотрите, - промолвил Андрей, - жена не жена, супруга не супруга, а считайте, что жена, что супруга.*

Полина слегка вспыхнула и в сильном замешательстве улыбнулась. Я поклонился ей и пожал ее руку.... Она отошла, затем молча подошла к открытому окну.... Я не хотел, чтоб она видела, что я чувствую ее смущенье и тут же заговорил с Андреем (разг.).

В данном примере нас интересует речевое поведение героя (он заговорил не с ней, а с Андреем): его глобальные знания не дают ему и дальше смущать женщину, и так приведенную в сильное замешательство словами, в данном случае, Андрея (*жена не жена, а считай, что жена*).

Эта конвенция по духу близка «принципу сотрудничества» П. Грайса [4, с. 80]. Вместе с тем, роль глобальных знаний при интерпретации речевого поведения коммуникантов не должна нами преувеличиваться, ибо, как мы убедились, значение высказывания выводится из учета всех знаний, вытекающих из всего контекста, а не из выявления семантики только одного высказывания [5].

Обратимся к следующему примеру:

2) *Или он, вдруг весь быстро покраснев, говорил ей быстро:*

- Поклонись этой старой даме!

- Но я с ней незнакома.

- Все равно, поклонись. Это супруга управляющего казенной палатой!

Поклонись же, тебе говорю! – ворчал он все настойчивей. – Голова у тебя не отвалится.

Аня кланялась, и голова у нее в самом деле не отваливалась, но было мучительно (Чехов А. П. Анна на шее).

Как мы убеждаемся, личностный минимум знаний позволяет адресату речи *Анне* иметь кругозор, который содействует правильному миропониманию и наличию у нее близкого к реальности общего представления о правильном укладе человеческой жизни: так, она не хочет кланяться даме, хотя та является супругой управляющего казенной палатой. Она аргументирует это тем, что не знает человека, не знает о человеке ничего такого, что заставило бы ее кланяться. Этим знанием, вернее, наличием глобальных знаний в виде личностного минимума обязательных правил мотивируется данное ее поведение – неприятие слов «*Поклонись этой старой даме*», мучительное

состояние ее после того, как она была вынуждена кланяться. В отношении Ани мы имеем дело с адекватной интерпретацией высказывания/ приказа. Глобальные знания имеет и адресант, но он при личной необходимости отказывается от правильного миропонимания, ибо объект поклона – *супруга управляющего казенной палатой*, он прилагает все усилия, чтобы Анна поклонилась *этой даме*, от этого *голова ее не отвалится*.

По мнению ученых, знание фактов языка и жизни, в рамках которых необходимо интерпретировать поведение коммуникантов вообще, а речевое поведение в частности, – это и есть собственно личностный минимум знаний коммуникантов, участников речевого взаимодействия [6]. Как раз-таки этот минимум знаний включается в социокультурную матрицу каждого человека.

В самом общем виде личностный минимум знаний – это унифицированный объем общих ноосферных и специализированных научных знаний, характеризующий всестороннюю грамотность человека, при этом этот минимум должен быть одинаков и для жителя города, и для сельского жителя, и для молодого человека, и для пожилого, и для мужчины, и для женщины, т.е. единый для всех, независимо от возраста, пола, национальности и вероисповедания. Иногда в минимуме могут допускаться незначительные отклонения, связанные с личными особенностями человека или национальными традициями, но они не должны носить принципиальный характер и специально оговариваться [7]. В этом и заключается принцип так называемой универсальности социокультурной матрицы.

3) - *Я отрицаю!* – *И даже безусловно отрицаю.* – *Волгин покачал головою.* – *Что могу я отрицать? Может ли немой отрицать?*

- *Я понимаю вас, - терпеливо продолжал Соколовский.* – *Я понимаю ваше отрицание. Я одних лет с вами. Мои убеждения формировались одновременно с вашими. И от одних и тех же фактов одинаково замирали надежды в наших сердцах. Тогда и я видел, что реформы невозможны. Но теперь другое время* (Чернышевский Н. Г. Пролог. С. 183).

Адекватная интерпретация адресатом речевого поведения говорящего вызвана его хорошим знанием собеседника, совпадением их возраста (*Я одних лет с вами*), наличием общих глобальных знаний – одинаковых с ним взглядов и убеждений (*Мои убеждения формировались одновременно с вашими*), одних и тех же поводов для надежд на лучшее будущее (*от одних и тех же фактов одинаково замирали надежды в наших сердцах*), одного понимания невозможности каких-либо реформ в обществе, в котором они живут (*Тогда и я видел, что реформы невозможны*).

Анализ приведенных примеров речевых ситуаций, как мы убедились, потребовал обращения к анализу всего речевого акта. Справедливо утверждение исследователей о том, что при анализе речевых ситуаций,

речевого поведения участников разговора важно использование теории речевых актов, их особенностей [8]. Также необходимо обращение ко всему контексту и речевой (коммуникативной) ситуации. По мнению исследователя И. Абелевой, «Коммуникативная ситуация – это динамическая совокупность всех обстоятельств, в которых протекает общение: место и время встречи, уровень сложности обсуждаемого предмета; срок, степень и характер знакомства ее участников, социальная и (или) возрастная дистанция между ними; предыстория разговора, и многое-многое другое» [9, с. 145]. Всегда надо помнить о том, что бесконечная «изменчивость действительности, разнообразие речевых ситуаций, в которых может оказаться человек говорящий, требуют подхода к своей речи с учетом всех существующих обстоятельств» [10, с. 105]. По точному и лаконичному определению исследователя, это правила о реальном, к которым относятся, например, следующие: «будьте готовы защитить истинность высказываний, в которые вы верите, как только от вас этого потребуют; если вы считаете высказывание не соответствующим действительности и если при этом высказывание чем-то, как-то для вас дорого, следует приложить дополнительные усилия для выяснения истины и быть готовым к защите или опровержению такого мнения» [3, с. 81]. Весь процесс, сценарий речевого взаимодействия всегда составляется в соответствии с существующими глобальными правилами, универсальными нормами-конвенциями коммуникации.

Выводы

Таким образом, всякое речевое взаимодействие регулируется наличием или отсутствием глобальных знаний, негласными правилами, предполагающими наличие у каждого собеседника двух тесно связанных установок: стремления к достижению обоюдно-взаимного успеха коммуникации и стремления к достижению своего личного успеха. Собственно наличие/отсутствие у коммуникантов глобальных знаний, обязательного личностного минимума знаний, т.е. определенных конвенций, правил, содействует, оказывает влияние на адекватную/неадекватную интерпретацию речевого поведения. Личностный минимум знаний понимается в этом случае как унифицированный объем общих ноосферных и специализированных знаний, характеризующий всестороннюю грамотность человека, при этом такой минимум должен быть одинаков и для жителя города, и для сельского жителя, и для молодого человека, и для пожилого, и для мужчины, и для женщины, т.е. единый для всех, независимо от возраста, пола, национальности и вероисповедания. Также мы выделяем здесь слово «содействует», так как очень важно помнить о том, что все значение и смысл высказывания выводятся из учета всех знаний о самом контексте, а не из выявления семантики только одного высказывания.

Список использованных источников

- 1 **Ушакова, Т. Н.** Методы исследования речи в психологии [Текст] // Психологический журнал. – 1986. – № 3. – С. 25–37.
- 2 **Добрович, А. Б.** Ролевая модель межличностного общения [Текст] // Принципиальные вопросы теории знания: Труды по искусственному интеллекту : УЗТГУ. Выпуск 688. – Тарту. – 1984. – С. 10–29.
- 3 **Демьянков, В. З.** Ошибки продуцирования и понимания (интерпретирующий подход) [Текст] // Речевые приемы и ошибки: Типология, деривация и функционирование. – Пермь : ПГУ. – 1989. – С. 123–149.
- 4 **Грайс, Г. П.** Логика речевого общения [Текст] // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва : Наука. – 1995. Выпуск 16. – С. 123–158.
- 5 **Rakhimzhanov, K. Kh., Akosheva, M. K., Temirgazina, Z. K.** Metaphorical and metonymical interpretation of the heart in the Kazakh and Tuvan languages : An interaction of language, anatomy and culture // New Research of Tuva. – 2020. – (4). – P. 261–271.
- 6 **Дьякова, А. А.** Преобразование информации в адаптированных текстах воздействующего типа [Текст] // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2019. – № 4(137). – С. 152–156.
- 7 **Шугаева, Е. А.** Особенности интерпретации речевых актов предостережения (на материале французского языка) [Текст] // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2018. – № 5(86). – С. 127–134.
- 8 **Ли, В. С., Карымсакова, Р. Д.** Лингвистическая прагматика и теория речевых актов как научный метод судебной лингвистической экспертизы (из лингвоэкспертной практики) [Текст] // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2016. – № 3. – С. 155–159.
- 9 **Абелева, И. Ю.** Речь о речи. Коммуникативная система человека. – Москва: Логос. – 2004. – 304 с.
- 10 **Bakhtikireeva, U. M., Sinyachkin, V. P.** Social-cultural features of the contemporary Tuvan society // RUDN Journal of Sociology, 2023. – 23 (1). – P. 188–195.

References

- 1 **Ushakova, T. N.** Metody` issledovaniya pechi v psixologii [Methods of speech research in psychology] [Text] // Psixologicheskij zhurnal, 1986. – No. 3. – P. 25–37.
- 2 **Dobrovich, A. B.** Polevaya model` mezhlichnostnogo obshheniya [The role model of interpersonal communication] [Text] // Ppincipial`ny`e vopposy`

- teopii znaniya : Tруды` po iskusstvennomu intellektu : UZTGU. Vy`pusk 688. – Tартu, 1984. – P. 10–29.
- 3 **Dem`yankov, V. Z.** Oshibki pproducipovaniya i ponimaniya (intepppetipuyushhij podxod) [Errors of production and understanding (interpretive approach)] [Text] // Pechevy`e ppiemy` i oshibki: Tipologiya, depivaciya i funkcionipovanie. – Pperm` : PGU, 1989. – P. 123–149.
 - 4 **Gpajs, G. P.** Logika pechevogo obshheniya [The logic of speech communication] [Text] // Novoe v zapubezhnoj lingvistike. – Moscov : Nauka, 1995. Vy`pusk 16. – P. 123–158.
 - 5 **Rakhimzhanov, K. Kh., Akosheva, M. K., Temirgazina, Z. K.** Metaphorical and metonymical interpretation of the heart in the Kazakh and Tuvan languages : An interaction of language, anatomy and culture // New Research of Tuva, 2020. – (4). – P. 261–271
 - 6 **D`yakova, A. A.** Preobrazovanie informacii v adaptirovanny`x tekstax vozdeystviyushhego tipa [Transformation of information in adapted texts of the influencing type] [Text] // Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, 2019. – No. 4(137). – P. 152–156.
 - 7 **Shugaeva, E. A.** Osobennosti interpretacii rechevy`x aktov predosterezheniya (na materiale francuzskogo yazy`ka) [Peculiarities of interpretation of speech acts of warning (based on the material of the French language)] [Text] // Vestnik Cherepoveczkogo gosudarstvennogo universiteta, 2018. – No. 5 (86). – P. 127–134.
 - 8 **Li, V. S., Kary`msakova, R. D.** Lingvisticheskaya pragmatika i teoriya rechevy`x aktov kak nauchny`j metod sudebnoj lingvisticheskoy e`kspertizy` (iz lingvov`kspertnoj praktiki) [Linguistic pragmatics and theory of speech acts as a scientific method of forensic linguistic expertise (from linguistic expert practice)] [Text] // Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta, 2016. – No. 3. – P. 155–159.
 - 9 **Abeleva, I. Yu.** Pech` o pechi. Kommunikativnaya sistema cheloveka [Speech about speech is a human communication system] – Moscov : Logos, 2004. – 304 p.
 - 10 **Bakhtikireeva, U. M., Sinyachkin, V. P.** Social-cultural features of the contemporary Tuvan society // RUDN Journal of Sociology, 2023. – 23 (1). – P. 188–195.

Поступило в редакцию 26.06.23.
 Поступило с исправлениями 17.07.24.
 Принято в печать 26.08.24.

Ә. П. Шаһарман¹, Т. Қ. Бәлкен², Т. Ж. Тоқсанбаева³,

Б. Қ. Аяпбергенов⁴, *А. Т. Баекеева⁵

¹Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

^{2,3,4}С. Сейфуллин атындағы

Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

⁵Maksut Narikbayev University,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

26.06.23 ж. баспаға түсті.

17.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

26.08.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЖАҒАНДЫҚ БІЛІМНІҢ СӨЙЛЕУДІ БАРАБАР/ЖЕТКІЛІКСІЗ ТҮСІНҮГЕ ӘСЕР ЕТУІ

Мақала жаһандық білімнің болуы немесе болмауының сөйлеуді түсінуге тигізер әсерін талдауға арналған. Зерттеудің негізгі бағыттары мен идеялары интерпретациялауды үрдіс және әлемді субъективті репрезентациялаудың нәтижесі ретінде түсінуді негізге алады. Бұл интерпретациялау, бір жағынан, әлемді жалпы адамзаттық елестетуге, екінші жағынан, адам мен әлемнің өзара әрекеттенуінің әсеке тәжірибесіне негізделген. Бұл сөйлеушілердің жаһандық білімі, әлем туралы білімдері. Зерттеу әдістемесі коммуниканттардың сөйлеу әрекетін талдауға интерпретативтік әдісті, байқау, салғастыру тәсілдерін қолдануды талап етеді. Зерттеу нәтижелері: кез келген сөйлеудегі өзара әрекеттену жаһандық білімнің болуы немесе болмауымен, ережелермен реттеледі. Олар сөйлеушінің әрқайсысында тығыз байланыстағы екі ұстанымның болуын талап етеді: коммуникацияның өзара табысты болуына тырысу және әсеке табысқа тырысу. Жаһандық білім тілден тыс болатын сөйлеу мен сөйлеу фактісінің конвенциялары болып табылады. Тіл мен өмір фактілерін білу әсеке тұлғалық білім минимумы деп танылады. Бұл білім адамның әлеуметтік-мәдени матрицасына кіреді, міндетті білімдер, ұғымдар мен дағдыларды қамтиды, олардың көмегімен адамдардың жалпы ой-өрісі, ойлау әрекеті қалыптасады. Осы білім минимумы сөйлеуші адамға әлемді дұрыс түсінуге және шынайы, ақиқатқа жақын өмір туралы жалпы түсінігінің болуына әсер ететін ой-өрісін иемденуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: интерпретациялау, конвенция, коммуникант, жаһандық білім, коммуникативтік жағдаят, білімдер минимумы.

A. P. Shaharman¹, T. Balken², T. Zh. Toxsanbayeva³,

B. K. Ayapbergenov⁴, *A. T. Bayekeeva⁵

¹Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

^{2,3,4}S. Seifullin Kazakh AgroTechnical

Research University,

Republic of Kazakhstan, Astana;

⁵Maksut Narikbayev University,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 26.06.23.

Received in revised form 17.07.24.

Accepted for publication 26.08.24.

THE IMPACT OF GLOBAL KNOWLEDGE ON ADEQUATE/ INADEQUATE INTERPRETATION OF SPEECH

The article is devoted to the analysis of the influence of the presence or absence of global knowledge on the understanding of speech. The main directions and ideas of the research are to understand interpretation as a process and result of a subjective representation of the world, based, on the one hand, on universal ideas about the world, and, on the other hand, on the personal experience of human interaction with the world. This is the global knowledge of communicants, knowledge about the world. The research methodology includes the application of an interpretative approach to the analysis of the verbal behavior of communicants, methods of observation, comparison. The results of the study: any verbal interaction is regulated by the presence or absence of global knowledge, unspoken rules suggesting that each interlocutor has two closely related attitudes: the desire to achieve mutual success of communication and the desire to achieve their personal success. Global knowledge is presented as conventions of communication and facts of speech that go beyond language. And knowledge of the facts of language and life, within the framework of which we interpret speech behavior, we understand as a personal minimum of knowledge, which is included in the socio-cultural matrix of a person, covers mandatory knowledge, concepts and skills with which people's horizons, their way of thinking and judgments are formed, their behavior is motivated. This minimum allows the speaker to have a horizon that promotes a correct understanding of the world and the presence of a general idea of life close to reality.

Keywords: interpretation, convention, communicant, global knowledge, communicative situation, minimum knowledge

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Абикенова Лаура Токеновна, 8D02303 «Филология» ББ бойынша докторант, Гуманитарлық факультет, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы, e-mail: abikenovalaura80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-9534-3589>

Аитова Жанар Жумабековна, филология ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық факультет, «Alikhan Bokeikhan University», Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: aitova1@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3771-2656>

Акегожаева Рая Нурданқызы, докторант, «Филология» мамандығы, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050012, Қазақстан Республикасы, e-mail: raya.nurdan91@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-6435-7128>

Алдабергенова Айым Алдабергеновна, философия докторы (PhD), оқытушы, Ілеспе аударма кафедрасы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., 050043, Қазақстан Республикасы, e-mail: aiyma.aldabergenova@gmail.com, e-mail: aikonya_01@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5162-6853>

Асыллова Раушан Омаровна, филология ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040010, Қазақстан Республикасы, e-mail: raushan_dina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6157-4698>

Асылханова Гүлнәр Жанабекқызы, әлеуметтану ғылымдарының докторы, доцент, Экономика және инжиниринг факультеті, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: student-pavlodar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9490-4275>

Ахметжанова Гүлмира Әнуашқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, орыс тілі мен әдебиеті кафедрасы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulmira-54@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3279-9091>

Ахметова Айгүл Болатқызы, PhD докторы, қауымд. профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ai gul0884@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5183-6962>

Аяпбергенов Булат Кабиденевич, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bolat06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5327-9058>

Әділов Марлен Ерланұлы, түркітану мамандығы бойынша философия докторы, Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығының бас ғылыми қызметкері, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050002, Қазақстан Республикасы, e-mail: marlenadilov88@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9876-4516>

Баскеева Айнұр Толыбайқызы, PhD, «Аударма ісі» мамандығы, Teaching Professor, Maqsut Narikbayev University, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abitovad@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6072-1860>

Бақытжан Назерке Абайқызы, магистрант, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., 120000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Bakytzhann_a@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-8117-0299>

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

Баянбаева Жадыра Амангельдықызы, филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bayanbaevazhadra@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1710-0791>

Бәлкен Толқын Қорабайқызы, аға оқытушысы, қазақ және орыс тілдері кафедрасы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: balken@mail.ru, <https://orcid.org/my-orkid?orkid=0009-0008-0916-1309>

Берікбол Таслима, лектор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: berikbol_taslima@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0203-1500>

Болатова Анар Аскарловна, магистр, аға оқытушы, «Тілдер және әдебиет» кафедрасы, Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: anara-bolaova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1247-9038>

Бөкен Гүлнәз, PhD, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: asya_2309@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1522-0191>

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Ереханова Фатима Турехановна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., «Тілдер және әдебиет» кафедрасы, Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: siliconoasis702@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3344-3839>

Ержанова Алма Сабыржановна, педагогика ғылымдарының магистрі, Тілдерді дамыту орталығы, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: A-Erzhanova@qmu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-8650-8782>

Ерланова Аяулым Ерлановна, докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0378-8708>

Ермекбаева Гулмира Габитовна, педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 000003, Қазақстан Республикасы, e-mail: gabitovna86@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5497-1062>

Ешимов Мұхтар Парахатұлы, филология ғылымдарының кандидаты, ЖОО дейінгі білім беру факультеті, «Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ» КеАҚ, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ada175@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0547-4593>

Жалмаханов Шапагат Шарапатович, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, «Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КеАҚ, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: szhalmakhanov@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0227-4617>

Жетпісбай Алия Қожамұратқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3126-5242>

Жұмабекова Айгул Қазкенқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Шығыс филологиясы және аударма кафедрасы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050100, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigzhum@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4457-2687>

Жүсіпов Ертай Қуандықұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ereke1972@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0007-5670-5711>

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

Жүсіпова Гүлназ Қуандыққызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық-заң факультеті, «Тұран-Астана» университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhusip69@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-5723-7556>

Зейноллақызы Мереке, Әлеуметтік ғылымдар магистрі, докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: merেকেzeinollakizi@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-1773-0500>

Ибраева Жанарка Бақыбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: igb1006@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1487-5513>

Ибраймова Лира Әбділдабекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор м.а., Филология институты, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті» КеАҚ, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: liraibraymova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8385-492X>

Илгишева Молдир, PhD, «Қазіргі түркі тілдері және әдебиеттері» мамандығы, доцент м.а., Әдебиет факультеті, Ататүрік университеті, Ерзурум қ., 25070, Түркия Республикасы, e-mail: moldir.ilgisheva@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2317-7832>

Имамбаева Ғайша Ертайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Экономика және инжиниринг факультеті, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: lady.gaysha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6726-2940>

Исакова Сабира Сағынбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 000003, Қазақстан Республикасы, e-mail: sabira-i@yandex.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2986-8885>

Исмагулова Гульнар Кульмухамбетовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

Исмаилова Гайнигул Кабидуллиновна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ

Семей қ., 071412, Қазақстан Республикасы, e-mail: gainigul_ismailova@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-6061-6590>

Исмаилова Зухра Кабланбекқызы, магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ismailova_z23@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-7917-3514>

Кадырова Бақытжан Масалимовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: masalim70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5952-8219>

Каналина Гаухар Мырзабевна, магистрант, Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru,
<https://orcid.org/0009-0006-7404-9490>

Касымова Асем Аленовна, PhD, Филология факультеті, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КЕАҚ, Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы, e-mail: assemzere.ak@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-8783-888X>

Кенесбаева Шынар Сакеновна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: shynar.k.s@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-0563-8148>

Кенжигожина Карлыгаш Серикбаевна, PhD, Л. Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Астана қ., 010010, Қазақстан Республикасы, e-mail: kenzhigozhina.karlygash@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3574-0941>

Клюшина Зоя Владимировна, филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zoya.klyushina@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1443-7193>

Кокебаева Бақыт Советкеновна, филология магистрі, аға оқытушы, филология кафедрасы, Гуманитарлық факультеті, «Alikhan Bokeikhan University» ББ, Семей қ., 071402, Қазақстан Республикасы, e-mail: rahmankulovabakyt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2433-4932>

Кулахметова Мергуль Сабитовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, «Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kmergul@yandex.ru,
<https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>

Куребаева Гульжаухар Ахметовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.,

071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: vkurebaeva@yandex.ru,
<https://orcid.org/0000-0003-4971-6715>

Куребаева Гульнара Ахметовна, аға оқытушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: knara07@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6003-2571>

Кыяхметова Шара Әсетовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: aset_shara@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Қораш Хикмет, доктор, профессор, Нийде Омер Халисдемир университеті, Нийде қ., 51000, Түркия Республикасы, e-mail: hikmetkoras@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-7045-2510>

Құлтанбаева Нүргүл Қалдығұлқызы, PhD, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 000003, Қазақстан Республикасы, e-mail: nuryku76@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-4609-6135>

Құрманбайұлы Шерубай, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығының жетекшісі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050002, Қазақстан Республикасы, e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4587-4452>

Ломова Елена Александровна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: elena_lomova@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-4890-7715>

Маломошнова Анна Владимировна, «Филология» білім беру бағдарламасы бойынша докторант, Гуманитарлық факультеті, «Alikhan Bokeikhan University» ББ, Семей қ., 071402, Қазақстан Республикасы, e-mail: annamaslikoval@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-6180-1308>

Маретбаева Марина Абиляжановна, филология ғылымдарының кандидаты, Тілдерді дамыту орталығының басшысы, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Marretbaeva@qmu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9427-1199>

Молдағали Бақытгүл, PhD, Педагогикалық технологияларды талдау лабораториясы, «Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті» КЕАҚ, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: bahados@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-1916-2371>

Мурзинова Айгуль Сериковна, PhD, қауымд. профессордың м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.,

050012, Қазақстан Республикасы, e-mail: murzinova.aigul@qyzpu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2208-3049>

Мусатаева Июнгүл Сулжановна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., «Семей медицина университеті» КеАҚ, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: iuyngul.mussatayeva@smu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2367-8909>

Мусинова Гүлмира Солтанғазықызы, PhD докторы, аға оқытушы, филология кафедрасы, гуманитарлық факультеті, «Alikhan Vokeikhan University» ББ, Семей қ., 071402, Қазақстан Республикасы, e-mail: g.musinova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0567-3787>

Мұсаева Гүлбағиза Әбіласымқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ЖОО дейінгі білім беру факультеті, «Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ» КЕАҚ, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulbagizamusaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1776-128X>

Нургазина Асель Танаткановна, докторант, «Шетел филологиясы» мамандығы, Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар факультеті, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurgazinaassel88@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-2055-3867>

Нұрбеков Талғат Балтабекұлы, докторант, «Филология» мамандығы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9141-5620>

Нұрғожина Бактыгүл Валерьевна, докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bahyt_81@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7450-3204>

Нүртілеуова Сандуғаш Рафикқызы, аға оқытушы, ЖОО дейінгі білім беру факультеті, «Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ» КЕАҚ, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: sandu_210380@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0468-6105>

Погожева Елена Юрьевна, PhD, қауымд. профессор, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: pogosheva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8100-633X>

Рамазанова Шайгүл Әмірғалиқызы, филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Қазақ тіл білімі кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050035, Қазақстан Республикасы, e-mail: shaigul69@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-9071-4872>

Рахматуллина Зарина Талгатовна, магистр, аға оқытушы, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ, Семей 071412, Қазақстан Республикасы, e-mail: zarinaazhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6429-7120>

Сакиева Гульзира Оразовна, педагогика ғылымдарының магистрі, PhD докторант, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Филология институты, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulzirasakieva49@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1680-6140>

Салқынбай Анаркүл Бекмырзақсызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Қазақ тіл білімі кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050035, Қазақстан Республикасы, e-mail: asalkbek@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Саурбаев Ришат Журкенович, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Шетел филологиясы» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: rishat_1062@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1419-7361>

Сәрсекке Гүлнәр Әдебиетқызы, профессор, «Қазақ тіл білімі» кафедрасы, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КЕАҚ, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Sarseke_ga@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>

Сәрсенбай Жанат Асылханқызы, оқытушы, А. Байтұрсынұлы атындағы Қазақ тіл білімі кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050035, Қазақстан Республикасы, e-mail: Janat.sarsenbay@yandex.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4778-0310>

Советова Гульнур Алматовна, педагогика ғылымдарының магистрі, Тілдерді дамыту орталығы, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: SovetovaG@qmu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1065-621X>

Солтанбекова Орынбасар Тұяққызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, орыс тілі мен әдебиеті кафедрасы, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КЕАҚ, Семей қ., 071412, Қазақстан Республикасы, e-mail: osoltanbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-6338-7256>

Талипова Асем Фаруковна, докторант, «Филология» мамандығы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: asem_talipova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9189-1685>

Ташекова Айгерим Тарбиновна, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5491-2791>

Тлеубердина Гульден Тоқатовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulentleuberdingina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Тоқсанбаева Тілектес Жаңабергеновна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: toksanbayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3605-8699>

Тіләш Қаракөз Есіркепқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Z10P6B6, Қазақстан Республикасы, e-mail: kara-191@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0002-6642-7157>

Хасенова Гульмира Абдрахманқызы, докторант, «Қазақ тілі мен әдебиеті педагогтерін даярлау» мамандығы, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: khassenova_gulmira@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8245-0886>

Хасенова Клара Ергешбаевна, экономика ғылымдарының кандидаты, «Қаржы» білім беру бағдарламасының жетекшісі, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ, Семей қ., 071412, Қазақстан Республикасы, e-mail: klarita_khassenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0063-8536>

Хусаинова Айгуль Кайкеновна, докторант, «Филология» мамандығы, гуманитарлық факультет, «Alikhan Bokeikhan University», Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: uanai@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6100-5321>

Цветкова Алевтина Дмитриевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология және журналистика кафедрасы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008. Қазақстан Республикасы, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8485-9901>

Шаһарман Әйгерім Пішенбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, PhD, доцент, филология кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Shaharman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>

Шәкенова Майгүл Төлегенқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доценті, орыс тілі мен әдебиеті кафедрасы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: maigull379@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1329-4939>

Шеститко Ирина Владимировна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Біліктілікті арттыру және қайта даярлау институтының директоры, Максим Танк атындағы Беларусь мемлекеттік педагогикалық университеті, Минск қ., 220030, Беларусь Республикасы, e-mail: irina.shestitko14@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-8792-0444>

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абикенова Лаура Токеновна, докторант по ОП 8D02303 «Филология», Гуманитарный факультет, «Alikhan Bokeikhan University» УО, г. Семей, 071410, Республика Казахстан, e-mail: abikenova_laura.80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-9534-3589>

Адилов Марлен Ерланович, доктор философии по тюркологии, главный научный сотрудник центра тюркологии имени Немата Келимбетова, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050002, Республика Казахстан, e-mail: marlenadilov88@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9876-4516>

Аитова Жанар Жумабековна, кандидат филологических наук, Гуманитарный факультет, «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: aitova_1@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3771-2656>

Акегожаева Рая Нурданкызы, докторант, специальность «Филология», Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050012, Республика Казахстан, e-mail: raya.nurdan91@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-6435-7128>

Алдабергенова Айым Алдабергеновна, PhD, преподаватель, кафедра синхронного перевода, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, 050043, Республика Казахстан, e-mail: aiyma.aldabergenova@gmail.com, e-mail: aikonya_01@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5162-6853>

Асыллова Раушан Омаровна, кандидат филологических наук, Высшая школа гуманитарных наук, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040010, Республика Казахстан, e-mail: raushan_dina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6157-4698>

Асылханова Гульнар Жанабековна, доктор социологических наук, доцент, Факультет экономики и инжиниринга, Инновационный Евразийский, Университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: student-pavlodar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9490-4275>

Ахметжанова Гульмира Ануашевна, кандидат филологических наук, доцент, кафедра русского языка и литературы, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: gulmira-54@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3279-9091>

Ахметова Айгуль Булатовна, PhD, ассоциированный профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлана, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: aigul0884@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5183-6962>

Аяпбергенов Булат Кабиденевич, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: bolat06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5327-9058>

Баекеева Айнура Толыбаевна, PhD, специальность «Переводческое дело», Teaching Professor, Maqsut Narikbayev University, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: abitovad@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6072-1860>

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

Бахытжан Назерке Абайкызы, магистрант, Кызылординский университет имени Коркыт ата, г. Кызылорда, 120000, Республика Казахстан, e-mail: Bakytzhann_a@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-8117-0299>

Баянбаева Жадра Амангельдиевна, кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: bayanbaevazhadra@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1710-0791>

Бәлкен Толқын Қорабайқызы, ст. преподаватель, кафедра казахского и русского языков, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: balken@mail.ru, <https://orcid.org/my-orkid?orkid=0009-0008-0916-1309>

Берикбол Таслима, лектор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: berikbol_taslima@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0203-1500>

Болатова Анар Аскарровна, магистр, ст. преподаватель, кафедра «Языки и литература», Центрально-Азиатский инновационный университет, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: anara-bolaova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-1247-9038>

Гульназ Бокен, PhD, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: asya_2309@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1522-0191>

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Ереханова Фатима Турехановна, кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора, кафедра «Языки и литература»,

Центрально-Азиатский инновационный университет, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: siliconoasis702@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3344-3839>

Ержанова Алма Сабыржановна, магистр педагогических наук, Центр развития языков НАО «Медицинский университет Караганды», г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: A-Erzhanova@qmu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-8650-8782>

Ерланова Аяулым Ерлановна, докторант, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0378-8708>

Ермекбаева Гулмира Габитовна, кандидат педагогических наук, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 000003, Республика Казахстан, e-mail: gabitovna86@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5497-1062>

Ешимов Мухтар Парахатович, кандидат филологических наук, факультет довузовского образования, НАО «КазНУ имени аль-Фараби», г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: adai75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0547-4593>

Жалмаханов Шапагат Шарапатович, доктор филологических наук, профессор, филологический факультет, НАО «Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова», г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: szhalmakhanov@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0227-4617>

Жетписбай Алия Кожамуратқызы, кандидат филологических наук, доцент, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3126-5242>

Жумабекова Айгуль Казкеновна, доктор филологических наук, профессор, кафедра восточной филологии и перевода, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050100, Республика Казахстан, e-mail: aigzhum@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4457-2687>

Жусупов Ертай Куандыкович, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент), факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ereke1972@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0007-5670-5711>

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

Жусупова Гулназ Куандыковна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент), факультет гуманитарных наук и права, Университет «Туран-Астана», Республика Казахстан, г. Астана, 010000, e-mail: zhusip69@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-5723-7556>

Зейноллақызы Мереке, магистр социальных наук, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: merekezeinollakizi@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-1773-0500>

Ибраева Жанарка Бакибаевна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: igb1006@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1487-5513>

Ибраймова Лира Абдилдабековна, кандидат филологических наук, и. о. асоц. профессора, Институт Филологии, НАО «Казахский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: liraibraymova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8385-492X>

Илгишева Молдир, PhD, и.о. доцента, специальность «Современные Тюркские языки и литературы», Факультет Литературы (гуманитарный), Университет имени Ататюрка, г. Ерзурум, 25070, Республика Турция, e-mail: moldir.ilgisheva@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2317-7832>

Имамбаева Гайша Ертаевна, доктор филологических наук, профессор, факультет экономики и инжиниринга, Инновационный Евразийский Университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: lady.gayscha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6726-2940>

Исакова Сабир Сагынбековна, доктор филологических наук, профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 000003, Республика Казахстан, email: sabira-i@yandex.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2986-8885>

Исмагулова Гульнар Кульмухамбетовна, кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

Исмаилова Гайнигул Кабидуллиновна, кандидат филологических наук, профессор, Университет имени Шакарима города Семей, г. Семей, 071412, Республика Казахстан, e-mail: gainigul_ismailova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6061-6590>

Исмаилова Зухра Кавланбекова, магистрант, Южно-Казахстанский педагогический университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000,

Республика Казахстан, e-mail: ismailova_z23@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-7917-3514>

Кадырова Бакытжан Масалимовна, кандидат филологических наук, профессор, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: masalim70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5952-8219>

Каналина Гаухар Мырзабевна, магистрант, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: guldentleuberdinga@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0006-7404-9490>

Касымова Асем Аленовна, PhD, факультет филологии, Университет имени Шакарима города Семей, г. Семей, 071410, Республика Казахстан, e-mail: assemzere.ak@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8783-888X>

Кенесбаева Шынар Сакеновна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Университет Шакарима, г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: shynar.k.s@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0563-8148>

Кенжигожина Карлыгаш Серикбаевна, PhD, Евразийский Национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010010, Республика Казахстан, e-mail: kenzhigozhina.karlygash@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3574-0941>

Клюшина Зоя Владимировна, магистр филологических наук, старший преподаватель, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: zoya.klyushina@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1443-7193>

Кокебаева Бакыт Советкеновна, магистр филологии, ст. преподаватель, кафедра филологии, УО «Alikhan Bokeikhan University», Гуманитарный факультет, г. Семей, 071402, Республика Казахстан, e-mail: rahmankulovabakyt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2433-4932>

Кораш Хикмет, доктор, профессор, Университет Нийде Омер Халисдемир, Нийде, 51000, Республика Турция, e-mail: hikmetkoras@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7045-2510>

Кулахметова Мергуль Сабитовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Высшая школа гуманитарных наук, НАО «Павлодарский педагогический университет имени Ө. Марғұлан», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kmergul@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>

Култанбаева Нургул Калдыгуловна, PhD, ст. преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актюбе, 000003, Республика Казахстан, e-mail: nuryku76@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-4609-6135>

Куребаева Гульжаухар Ахметовна, кандидат филологических наук, и. о. доцента, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: kgurebaeva@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4971-6715>

Куребаева Гульнара Ахметовна, ст. преподаватель, Университет Шакарима, г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: knara07@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6003-2571>

Кыяхметова Шара Әсетовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: aset_shara@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Курманбайулы Шерубай, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, руководитель центра Тюркологии имени Немата Келимбетова, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050002, Республика Казахстан, e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4587-4452>

Ломова Елена Александровна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: elena_lomova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4890-7715>

Маломошнова Анна Владимировна, докторант, образовательная программа «Филология», Гуманитарный факультет, УО «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, 071402, Республика Казахстан, e-mail: annamaslikova1@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-6180-1308>

Маретбаева Марина Абильжановна, кандидат филологических наук, руководитель центра развития языков, НАО «Медицинский университет Караганды», г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: Maretbaeva@qmu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9427-1199>

Молдагали Бакытгул, PhD, НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая», Лаборатория анализа педагогических технологий, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: bahados@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1916-2371>

Мурзинова Айгуль Сериковна, PhD, и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050012, Республика Казахстан, e-mail: murzinova.aigul@qyzpu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2208-3049>

Мусаева Гульбагиза Абласымовна, кандидат филологических наук, доцент, факультет довузовского образования, НАО «КазНУ имени аль-Фараби»,

г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: gulbagizamusaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1776-128X>

Мусатаева Июнгүл Сулжановна, кандидат педагогических наук, и. о. доцента, Медицинский университет Семей, г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: iuyngul.mussatayeva@smu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2367-8909>

Мусинова Гульмира Солтангазыевна, PhD, ст. преподаватель, кафедра филологии, Гуманитарный факультет, УО «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, 071402, Республика Казахстан, e-mail: g.musinova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0567-3787>

Нургазина Асель Танаткановна, докторант, специальность «Иностранная филология», факультет социально-гуманитарных наук, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынұлы, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: nurgazinaassel88@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-2055-3867>

Нургожина Бахтыгүл Валерьевна, докторант, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: bahyt_81@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7450-3204>

Нуртилеуова Сандугаш Рафиковна, ст. преподаватель, факультет довузовского образования, НАО «КазНУ имени аль-Фараби», г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: sandu_210380@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0468-6105>

Нұрбеков Талғат Балтабекұлы, докторант, специальность «Филология», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9141-5620>

Погожева Елена Юрьевна, PhD, ассоциированный профессор, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: pogosheva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8100-633X>

Рамазанова Шайгүл Амиргалиевна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, кафедра казахского языкознания имени А. Байтурсынова, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050035, Республика Казахстан, e-mail: shaigul69@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-9071-4872>

Рахматуллина Зарина Талгатовна, магистр, ст. преподаватель, Университет имени Шакарима города Семей, г. Семей, 071412, Республика Казахстан, e-mail: zarinazhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6429-7120>

Сакиева Гульзира Оразовна, магистр педагогических наук, PhD докторант, Институт Филологии, НАО «Казахский национальный женский

педагогический университет), г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: gulzirasakieva49@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1680-6140>

Салкынбай Анаркул Бекмырзақызы, доктор филологических наук, заведующий кафедры казахского языкознания имени А. Байтурсынова, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050035, Республика Казахстан, e-mail: asalkbek@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Сарсеке Гульнар Адебиетқызы, профессор, кафедра «Казахское языкознание», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: Sarseke_ga@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>

Сарсенбай Жанат Асылханқызы, преподаватель, кафедра казахского языкознания имени А. Байтурсынова, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050035, Республика Казахстан, e-mail: Janat.sarsenbay@yandex.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4778-0310>

Саурбаев Ришат Журкенович, кандидат филологических наук, профессор, кафедра «Иностранная филология», факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1419-7361>

Советова Гульнур Алматовна, магистр педагогических наук, Центр развития языков, НАО «Медицинский университет Караганды», г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: SovetovaG@qmu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1065-621X>

Солтанбекова Орынбасар Туяковна, кандидат педагогических наук, доцент, кафедра русского языка и литературы, Университет имени Шакарима города Семей, г. Семей, 071412, Республика Казахстан, e-mail: osoltanbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-6338-7256>

Талипова Асем Фаруковна, докторант, специальность «Филология», факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: asem_talipova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9189-1685>

Ташекова Айгерим Тарбиновна, магистр педагогических наук, ст. преподаватель, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5491-2791>

Тлеубердина Гульден Токатовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Тоқсанбаева Тілектес Жанабергенқызы, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: toksanbayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3605-8699>

Тіләш Қаракөз Есіркепқызы, кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, Z10P6B6, Республика Казахстан, e-mail: kara-191@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0002-6642-7157>

Хасенова Гульмира Абдрахмановна, докторант, специальность «Подготовка педагогов казахского языка и литературы», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: khassenova_gulmira@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8245-0886>

Хасенова Клара Ергешбаевна, кандидат экономических наук, руководитель образовательной программы «Финансы», Университет имени Шакарима города Семей, г. Семей, 071412, Республика Казахстан, e-mail: klarita_khassenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0063-8536>

Хусаинова Айгуль Кайкеновна, докторант специальности «Филология», гуманитарный факультет, «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: uanai@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6100-5321>

Цветкова Алевтина Дмитриевна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра филологии и журналистики, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8485-9901>

Шакенова Майгуль Тулегеновна, кандидат филологических наук, доцент, кафедра русского языка и литературы, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: maigul1379@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1329-4939>

Шахарман Айгерим Пшенбаевна, кандидат филологических наук, PhD, доцент, кафедра филологии, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: Shaharman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>

Шеститко Ирина Владимировна, кандидат педагогических наук, доцент, директор Института повышения квалификации и переподготовки Белорусского государственного Педагогического университета имени Максима Танка, г. Минск, 220030, Республика Беларусь, e-mail: irina.shestitko14@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-8792-0444>

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abikenova Laura Tokenovna, doctoral student in OP 8D02303 «Philology», Faculty of Humanities, «Alikhan Bokeikhan University» EP, Semei, 071410, Republic of Kazakhstan, e-mail: abikenova_laura.80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-9534-3589>

Adilov Marlen, Doctor of Philosophy by Turkology, Senior researcher of the Turkology Center named after Nemat Kelimbetov, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050002, Republic of Kazakhstan, e-mail: marlenadilov88@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9876-4516>

Aitova Zhanar Zhumabekovna, Candidate of philological sciences, Faculty of Humanities, Alikhan Bokeikhan University», Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: aitova_1@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3771-2656>

Akegozhaeva Raya Nurdankyzy, doctoral student in the specialty «Philology», Institute of Philology, Kazakh National Women's teacher training University, Almaty, 050012, Republic of Kazakhstan, e-mail: raya.nurdan91@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-6435-7128>

Akhmetova Aigul Bulatovna, PhD, associate professor, High School of Humanity Sciences, Pavlodar pedagogical university named after A. Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: aigul0884@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5183-6962>

Akhmetzhanova Gulmira Anuashevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Russian Language and Literature, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulmira-54@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3279-9091>

Aldabergenova Aiyim Aldabergenovna, Doctor of Philosophy (PhD), Lecturer of the Department of simultaneous interpretation, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050043, Republic of Kazakhstan, e-mail: aiyma.aldabergenova@gmail.com, e-mail: aikonya_01@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5162-6853>

Assylova Raushan, candidate of philological sciences, Higher School of Humanities, I. Zhansugurov Zhetysu University, Taldykorgan, 40010, Republic of Kazakhstan, e-mail: raushan_dina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6157-4698>

Asylkhanova Gulnar Zhanabekovna, Doctor of Sociological Sciences, docent, Faculty of Economics and Engineering, Innovative Eurasian University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: student-pavlodar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9490-4275>

Ayapbergenov Bulat, Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bolat06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5327-9058>

Bakhytzhana Nazerke Abaykyzy, Master's student of Korkyt ata Kyzylorda University, Kyzylorda, 120,000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Bakytzhann_a@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-8117-0299>

Balken Tolkin, Senior lecturer of the Department of Kazakh and Russian Languages. S. Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: balken@mail.ru, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0008-0916-1309>

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

Bayanbayeva Zhadyra Amangeldievna, Candidate of Philology, Deputy Dean of the Faculty of Philology for Scientific and Innovative Work and International Cooperation, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan, 050040, Almaty, e-mail: byanbaevazhadra@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1710-0791>

Bayekeyeva Ainur T., PhD in Translation Studies, Teaching Professor, Maqsut Narikbayev University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abitovad@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6072-1860>

Berikbol Taslima, lecturer, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: berikbol_taslina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0203-1500>

Boken Gulnaz, PhD, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: asya_2309@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1522-0191>

Bolatova Anar Askarovna, Senior Lecturer of the department «Languages and Literature», Central Asian Innovation University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: anara-bolaova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-1247-9038>

Ermekbayeva Gulmira Gabitovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 000003, Republic of Kazakhstan, e-mail: gabitovna86@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5497-1062>

Ibraimova Lira Abdildabekovna, Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Institute of Philology, «Kazakh National Women's Pedagogical University» NCJSC, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: liraibraymova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8385-492X>

Ibrayeva Zhanarka Bakibaevna, Candidate of Philology Sciences, Associate professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: igb1006@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1487-5513>

Ilgisheva Moldir, «Modern Turkic Languages and Literatures» PhD Dr., Assistant Professor, Faculty of Literature, «Ataturk University», Erzurum, 25070, Republic of Turkey, e-mail: moldir.ilgisheva@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2317-7832>

Imambayeva Gaysha Ertaevna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Faculty of Economics and Engineering, Innovative Eurasian University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: lady.gaysha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6726-2940>

Ismagulova Gulnar Kulmukhambetovna, Candidate of Philological Sciences, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

Ismailova Gainigul, Candidate of Philological Science, acting Professor, Shakarim Semey University, Semey, 071412, Republic of Kazakhstan, e-mail: gainigul_ismailova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6061-6590>

Ismailova Zukhra Kablanbekovna, Graduate student of M. Auezov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ismailova_z23@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-7917-3514>

Issakova Sabira Saguinbekovna, Doctor of Philology, Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 000003, Republic of Kazakhstan, e-mail: sabira-i@yandex.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2986-8885>

Jakypbekova Mamilya, candidate of philological sciences, associate professor, Higher School of Humanities, I. Zhansugurov Zhetysu University, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Kadyrova Bakytzhan Masalimovna, Candidate of philological sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: masalim70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5952-8219>

Kanakina Gaukhar Myrzabayeva, undergraduate, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0006-7404-9490>

Kassymova Assem Alenovna, PhD, Faculty of Philology, NAO «Shakarim University of Semey», Semey, 071410, Republic of Kazakhstan, e-mail: assemzere.ak@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8783-888X>

Kenesbayeva Shynar Sakenovna, senior lecturer, Shakarim University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: shynar.k.s@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0563-8148>

Kenzhigozhina Karlygash Serikbayevna, PhD, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010010, Republic of Kazakhstan, e-mail: kenzhigozhina.karlygash@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3574-0941>

Khasenovna Gulmira Abdrakhmanovna, doctoral student in «Teacher training in Kazakh language and literature», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: khasenovna_gulmira@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8245-0886>

Khasenovna Klara, candidate of economic science, head of the educational program «Finance», Shakarim Semey University, Semey, 071412, Republic of Kazakhstan, e-mail: klarita_khasenovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0063-8536>

Khusainova Aigul Kaykenova, doctoral student in «Philology», Faculty of Humanities, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: uanai@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6100-5321>

Kiyakhmetova Shara, candidate of philological sciences, associate professor, Higher School of Humanities, I. Zhansugurov Zhetysu University, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: aset_shara@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Klyushina Zoya Vladimirovna, Master of Philological Sciences, senior lecturer, faculties of Humanities and Social Sciences, Toraihyrov university, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zoya.klyushina@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1443-7193>

Kokebayeva Bakhyt Sovetkenovna, Master of Philology, Senior Lecturer at the Department of Philology, Faculty of Humanities, Educational institution «Alikhan Bokeikhan University», Semey, 071402, Republic of Kazakhstan, e-mail: rahmankulovabakyt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2433-4932>

Koresh Hikmet, doctor, professor, University of Niide Omer Halisdemir, Niide, 51000, Republic of Turkey, e-mail: hikmetkoras@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7045-2510>

Kulakhmetova Mergul Sabitovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Higher School of Humanities, Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kmergul@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>

Kultanbayeva Nurgul Kaldigulovna, PhD, senior Lecturer, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 000003, Republic of Kazakhstan, e-mail: nuryku76@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-4609-6135>

Kurebayeva Gulnar Achmetovna, senior lecturer, Shakarim University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: knara07@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6003-2571>

Kurebayeva Gulzhauchar Achmetovna, Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: gkurebaeva@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4971-6715>

Kurmanbaiuly Sherubay, doctor of philology, professor, members of NAS RK, Head of the Turkology Center named after Nemat Kelimbetov, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050002, Republic of Kazakhstan, e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4587-4452>

Lomova Elena Aleksandrovna, Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of the Department of Russian Language and Literature, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan, 050040, Almaty, e-mail: elena_lomova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4890-7715>

Malomoshnova Anna Vladimirovna, doctoral student in the educational program «Philology», Faculty of Humanities, Educational institution «Alikhan Bokeikhan University», Semey, 071402, Republic of Kazakhstan, e-mail: annamaslikoval@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-6180-1308>

Maretbayeva Marina Abilzhanovna, Candidate of Philological Sciences, Head of the Language Development Center, «Karaganda Medical University» NCJSC, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Maretbaeva@qmu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9427-1199>

Moldagali Bakytgul, PhD, «Abai Kazakh National Pedagogical University» NCJSC, Laboratory for the analysis of pedagogical technologies, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: bahados@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1916-2371>

Murzinova Aigul, PhD, acting associate professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050012, Republic of Kazakhstan, e-mail: murzinova.aigul@qyzpu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2208-3049>

Musinova Gulmira Soltangazievna, PhD, Senior Lecturer at the Department of Philology, Faculty of Humanities, Educational institution «Alikhan Bokeikhan University», Semey, 071402, Republic of Kazakhstan, e-mail: g.musinova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0567-3787>

Mussatayeva Iyungul Sulzhanovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor, «Semey Medical University» NCJSC, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: iyungul.mussatayeva@smu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2367-8909>

Mussayeva Gulbagiza, Candidate of Philology, associate professor, Faculty of pre-university education, Al-Farabi Kazakh National University, Republic of Kazakhstan, Almaty, 050000, e-mail: gulbagizamusaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1776-128X>

Nurbekov Talgat Baltabekuly, 2nd year PhD student of the specialty «Philology» at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9141-5620>

Nurgazina Assel Tanatkanovna, doctoral student in «Foreign Philology», Faculty of Social and Humanities Sciences, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurgazinaassel88@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-2055-3867>

Nurgozhina Baktygul Valeryevna, a doctoral student at Toraighyrov University, Pavlodar, 140,000, The Republic of Kazakhstan, e-mail: bahyt_81@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7450-3204>

Nurtileuova Sandugash, senior lecturer, Faculty of pre-university education, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: sandu_210380@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0468-6105>

Pogozheva Elena Yurjevna, Doctor of Philosophy (PhD), associate professor, faculties of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov university, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: pogosheva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8100-633X>

Rakhmatullina Zarina, master, senior lecturer, Shakarim Semey University, Semey, 071412, Republic of Kazakhstan, e-mail: zarinazhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6429-7120>

Ramazanova Shaigul Amirgalievna, Candidate of Philological Sciences, Art. Lecturer at the Department of Kazakh Linguistics named after A. Baitursynov, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050035, Republic of Kazakhstan, e-mail: shaigul69@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-9071-4872>

Sakieva Gulzira Orazovna, PhD candidate, Master of Pedagogical Sciences, Institute of Philology, «Kazakh National Women's Pedagogical University» NCJSC, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulzirasakieva49@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1680-6140>

Salkynbay Anarkul Bekmyrzakyzy, Doctor of Philological Sciences, Professor at the Department of Kazakh Language named after A. Baytursynov, al-Farabi Kazakh National university, Almaty, 050035, Republic of Kazakhstan, e-mail: asalkbek@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Sarseke Gulnar Adebietkyzy, Professor, Department «Kazakh Linguistics», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Sarseke_ga@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>

Sarsenbay Zhanat Asylkhankeyzy, teacher, al-Farabi Kazakh National university, Almaty, 050035, Republic of Kazakhstan, e-mail: Janat.sarsenbay@yandex.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4778-0310>

Saurbayev Rishat Zhurkenovich, Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Foreign Philology Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: rishat_1062@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1419-7361>

Shaharman Aigerim, PhD, Associate Professor of the Department of Philology, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Shaharman@mail.ru, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>

Shakenova Maigul Tulegenovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Russian Language and Literature, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: maigul1379@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1329-4939>

Shestitko Irina, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Director of the Institute of Advanced Training and Retraining of the Maxim Tank Belarusian State Pedagogical University, Minsk, 220030, Republic of Belarus, e-mail: irina.shestitko14@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-8792-0444>

Soltanbekova Orynbasar, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Russian Language and Literature, NAO «Shakarim University of Semey», Semey, 071412, Republic of Kazakhstan, e-mail: osoltanbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-6338-7256>

Sovetova Gulnur Almatovna, Master of Pedagogical Sciences, Language Development Center, «Karaganda Medical University» NCJSC, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: SovetovaG@qmu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1065-621X>

Talipova Assem Farukova, doctoral student in «Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: asem_talipova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-9189-1685>

Tashekova Aigerim Tarbinovna, Master of Education, Senior Lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5491-2791>

Tilesh Karakoz Esirkepkyzy, Candidate of Philology, assistant professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Z10P6B6, Republic of Kazakhstan, e-mail: kara-191@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0002-6642-7157>

Tleuberdina Gulden Tokatovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of

Kazakhstan, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Toxсанbayeva Tilektes Zhanabergenovna, Candidate of Philological Sciences, ass. Professor, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: toksanbayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3605-8699>

Tsvetkova Alevtina Dmitrievna, Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Philology and Journalism, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8485-9901>

Yerekhanova Fatima Turekhanovna, Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor of the department «Languages and Literature», Central Asian Innovation University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: siliconoasis702@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3344-3839>

Yerlanova Ayaulym, doctoral student Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0378-8708>

Yerzhanova Alma Sabyrzhanovna, Master of Pedagogical Sciences, Language Development Center, «Karaganda Medical University» NCJSC, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: A-Erzhanova@qmu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-8650-8782>

Yeshimov Mukhtar, Candidate of Philology, senior lecturer, Faculty of pre-university education, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: adai75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0547-4593>

Zeinollakizi Mereke, MA social sciences, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: merkezzeinollakizi@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-1773-0500>

Zhalmakhanov Shapagat Sharapatovich, Doctor of Philological Sciences, Professor, Faculty of Philology, «Buketov Karaganda University» NCJSC, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: szhalmakhanov@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0227-4617>

Zhetpisbay Aliya Kozhamurakkyzy, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3126-5242>

Zhumabekova Aigul Kazkenovna, Doctor of Philology, Professor, Department of Oriental Philology and Translation, Abai Kazakh National

Pedagogical University, Almaty, 050100, Republic of Kazakhstan, e-mail: aigzhum@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4457-2687>

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

Zhussupov Yertay Kuandykovich, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ereke1972@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0007-5670-5711>

Zhussupova Gulnaz Kuandykovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Humanities and Law Faculty, Turan-Astana University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhusip69@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-5723-7556>

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы» ғылыми журналдарының
АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР**

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес, жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

*Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60%-дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны 20 000 (жиырма мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докторанттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдамаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай рәсімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 35-тен аспайтындай болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі - жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 10 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 10 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 10 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 10 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртек) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидаты бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі **7 беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс. Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, MeCT 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- **Мақалада қамтылуы тиіс:**

1. FTAMP (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффiliation (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффiliationсы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн, қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Аңдатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі

және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (аңдатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150 - ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. Түйінді сөздер объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5–8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. Мақаланың негізгі мәтіні оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір

ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнаркөздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнаркөздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –<https://transliteration-online.ru/>Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- **Иллюстрациялар, суреттер тізімі** және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail (редакцияның авторлармен байланысу үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале составляет 20 000 (двадцать тысяч) тенге.

* докторантам НАО «Торайғыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатна.

* Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 35 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 10 февраля;
- второй квартал до 10 мая;
- третий квартал до 10 августа;
- четвертый квартал до 10 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста**. Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Статья должна содержать:

1. **МРНТИ** (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

- **Выводы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** (*жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре*) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – <https://transliteration-online.ru/>

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подписанные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

FTAMP 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

**БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ**

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әнгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogu. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ecologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : учебное пособие [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

*S. K. Antikayeva

Toraigyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомым компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В

модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

Продолжение текста публикуемого материала

Выводы

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

Продолжение текста публикуемого материала

Список использованных источников

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 **Карона, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In *Pedagogy*. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovanіu i vospitanіu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In *Idei i idealy*. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraiyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева

Торайғыров университет,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeeva

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы»
ғылыми журналдарының
ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ**

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КеАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КеАҚ Академиялық адалдық кодексіне сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлқының нормаларын, қағидаттары мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормалары мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-23 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (-лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (-тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақтылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент (-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртелігі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді. Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (-лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жатпайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету

журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзу деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (-ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жарияланымның барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидаттары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайғыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайғыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, незачинного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в

другие издания. Представление рукописи одновременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикации, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(-ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлегии журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта

интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикация результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 26.08.2024 ж. жіберілді. Басуға 26.09.2024 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

4,12 МБ RAM

Шартты баспа табағы 30,39. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова, М. М. Нугманова

Тапсырыс № 4273

Сдано в набор 26.08.2024 г. Подписано в печать 26.09.2024 г.

Электронное издание

4,12 МБ RAM

Усл. печ. л. 30,39. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова, М. М. Нугманова

Заказ № 4273

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz